

Közép-Európai Közlemények
Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata

VII. évfolyam 3–4. szám, 2014/3–4. No. 26–27.

Folyóiratunkkal kapcsolatos fontos információk

Folyóiratunk lektorált folyóirat. Valamennyi közlésre benyújtott tanulmányt két PhD vagy Dsc fokozattal rendelkező kollégával lektoráltat a Szerkesztő Bizottság. A tanulmányok csak támogató, pozitív lektori vélemények esetén kerülnek publikálásra. A lektorálás titkosan történik.

Folyóiratunkat az alábbi szakirodalmi adatbázisok referálják:

1. **MATARKA** (Magyar folyóiratok tartalomjegyzékeinek kereshető adatbázisa)
2. **EPA** (Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis)
3. **HUMANUS** (Humántudományi Tanulmányok és Cikk)

Folyóiratunk a Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományi Osztályának Regionális Tudományok Bizottságától C-kategóriás folyóirat minősítést kapott.

Folyóiratunkat a Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának Történettudományi Bizottsága a Dsc eljárás során tudományos folyóiratként fogadja el.

Folyóiratunk a Magyar Tudományos Művek Tárában (MTMT) referált folyóiratként került nyilvántartásba.

Folyóiratunk korábbi számai elektronikus formában, teljes terjedelemben az alábbi helyeken érhetők el:

- A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására (VIKEK) honlapján: **www.vikek.hu**
- SZTE Klebelsberg Könyvtár által működtetett Contenta SZTE Egyetemi Kiadványok repozitóriumban: **<http://contenta.ek.szte.hu/acta/100240>**

Ezúton mondunk köszönetet a No. 26–27-es szám lektorainak, akik az alábbiak voltak: Berde Csaba, Csüllög Gábor, Gulyás László, Keczer Gabriella, Lazányi Kornélia, Lőrinczné Bencze Edit, Málovics Éva, M. Császár Zsuzsanna, Miklós Péter, Nagy Miklós Mihály, Pál Ágnes, Pap Norbert, Reményi Péter, Sarnyai Csaba Máté, Simon P. Piroska, Szávai Ferenc, Vízi László Tamás, Tóth István.

Közép-Európai Közlemények
Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata
VII. évfolyam 3–4. szám, 2014/3–4. No. 26–27.

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány, a földrajztudomány,
és a gazdálkodás- és szervezéstudományok művelőinek folyóirata

SZERKESZTŐSÉG

Főszerkesztő:

Dr. habil. PhD PhD Gulyás László – Szegedi Tudományegyetem

Főszerkesztő-helyettes:

Prof. Dr. Szávai Ferenc DSc – Kaposvári Egyetem, Budapesti Corvinus Egyetem

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Dr. PhD. Andrej Tóth – Silesian university in Opava, University of Economics, Prague
Prof. Dr. Gazdag Ferenc – Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Budapest
Hajdú Zoltán DSc – MTA Regionális Kutatások Központja
Dr. PhD Keczer Gabriella – Szegedi Tudományegyetem
Dr. habil. Marjanucz László – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Majoros István DSc – Eötvös Lóránd Tudományegyetem
Dr. PhD Maruzsa Zoltán – Eötvös Loránd Tudományegyetem
Dr. PhD Miklós Péter – Szegedi Tudományegyetem
Prof. Dr. Nagy Imre – University of Novi Sad
Dr. habil. Papp Norbert – Pécsi Tudományegyetem
Prof. Dr. Rédei Mária Dsc – Nyume SEK
Dr. habil. Gál Zoltán – Kaposvári Egyetem, MTA KRTK
Dr. PhD Sipos Anna Magdolna – PTE FEEK,
Dr. PhD. Tóth István – Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Dr. PhD. Tonk Márton – Sapientia EMTE, Kolozsvár
Dr. PhD Veres Lajos, elnök-vezérigazgató – Hazai Térségfejlesztő Rt., Dunaújvárosi Főiskola

Felelős kiadó:

Egyesület Közép-Európa Kutatására

Elnök: Dr. Gulyás László

Székhely: 6727 Szeged, Löwy Sándor utca 37. e-mail: gulyasl@t-online.hu

ISSN 1789-6339

HU ISSN 1789-6339

Technikai szerkesztő:

Kádas Gabriella

Nyomda:

Innovariant Kft., Szeged

TARTALOMJEGYZÉK

A HABSBURG MONARCHIA ÉS ÖRÖKSÉGE ROVAT

- Makkai Béla:** A balkáni „lőporos hordó” izzó kanóca. Bosznia-hercegovinai konfliktus-leltár a világháború előestéjén7

ERDÉLY–PARTIUM–BÁNSÁG ROVAT

- Süli-Zakar István–Szilágyi Ferenc:** A partiumi autonómia történelmi és társadalomföldrajzi alapjai17
- Hajdú Zoltán:** A közigazgatási térszervezési teleszkóp és területszervezési reformviták Romániában az ország európai uniós csatlakozása (2007) óta33
- Suba János:** A Partium ábrázolása a történelmi atlaszokban41
- Baranyi Béla:** A határ menti szerep újraértelmezése Trianon után50

GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT

- Barancsik János:** Kapcsolat és különállás. A gazdasági gondolkodás mintázatai és megjelenésük Kautz műveiben65
- Koudela Pál:** A kivándorlás és jólét összefüggése hazánkban az első világ-háború előtt és után.....79

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ ROVAT

- Kókai Sándor:** A Bánság népessége a 18. században90

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNY ROVAT

- Orosz László:** A két világháború közötti német történettudomány közelítése Köztes-Európa népeinek vizsgálatához99
- Suba János:** Csehszlovákia „katonapolitikai” helyzete és az országerődítés 1918–1938107

REGIONÁLIS TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK ROVAT

- Farkas Máté–Szabó Pál:** Regionális térszerkezeti sajátosságok Kelet-Közép-Európában és országaiban120
- Wéber Erika:** A mezőgazdasági munkaerő változása (A Dél-Alföld és a Dél-Dunántúl összehasonlítása)133

A FIUME KUTATÓCSOPORT ROVATA

- Andrási Dorottya:** A Fiuméra vonatkozó autonómia terjedelme és intézményei az 1868-as magyar–horvát kiegyezést követő években (1868–1883)142
- Bali Lóránt:** A fiumei kikötő változó szerepe a magyar viszonyrendszerben, különös tekintettel a Trianon utáni agrárexportra154

GAZDÁLKODÁS- ÉS VEZETÉSTUDOMÁNYI ROVAT

- Strausz Péter:** A modern termelésirányítás nyugati modelljeinek magyar recepciója 1945 előtt163
- Keczer Gabriella:** A visegrádi országok felsőoktatásának jellemzői
- Dajnoki Krisztina:** HR sajátosságok feltárása vezetői mélyinterjúk alapján megváltozott munkaképességű személyeket foglalkoztató szervezeteknél185
- Gulyás László:** A felnőttképzés jellemzői II. rész. A képzés és fejlesztés vállalaton belüli módszerei196

RECENZÍÓK214

ESEMÉNYEK, KONFERENCIÁK217

MAKKAI BÉLA*

**A BALKÁNI „LŐPOROS HORDÓ” IZZÓ KANÓCA
BOSZNIA-HERCEGOVINAI KONFLIKTUS-LELTÁR A VILÁGHÁBORÚ
ELŐESTÉJÉN**

*THE BALKAN POWDER KEG - THE BURNING FUSE
THE BOSNIAN-HERZEGOVINIAN CONFLICT-AN INVENTORY
ON THE EVE OF THE WWI*

ABSTRACT

This study outlines how the Austro-Hungarian Monarchy, with emphasis on the international power constellation, went through the process of occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878 to the later annexation in 1908. This process was characterized by internal difficulties which were imbued by different historical traditions, three cultures and four religions. It slowed the modernization efforts of the Kálmán era. The author points out that the “civilianizing” mission of the Monarchy got on well with the urge for colonial exploitation, fiercely criticized by the national and socially divided elite, also living with the possibilities of the limited constitution of 1910.

Serbia, as the Piedmont of the South Slavic unification, was involved in the custom war with its imperial neighbour between 1906 and 1910 by the means of international propaganda, border provocation and support of secret organizations in order to achieve the separation of the two provinces.

The issue had been further complicated by the great Croatian nationalist reunification efforts, majorly supported by Archduke Franz Ferdinand. His personage was eliminated in 1914, by the Serbian Government through its terrorist organization Black Hand (Crna Ruka) endorsed by the Tsarist Empire Alliance. This is how the first gunshot in Sarajevo sparked the flame which led to the WWI.

1. A Monarchia és a Nyugat-Balkán a berlini kongresszus után

Az 1878-as berlini nagyhatalmi konferencia Bosznia-Hercegovina sorsát hosszabb távon kívánta rendezni, mégpedig azon egyezményes elv szerint, hogy biztosítsa a nemzeti- és szociális elégedetlenségektől forrongó tartományok megbékítését és az európai civilizációhoz való fokozatos felzárkóztatását. Ez az álláspont kimondatlanul is magában foglalta a balkáni orosz expanzió feltartóztatásának igényét. (Aminek egyenes következménye volt a San Stefano-i Nagy-Bulgáriának, mint ortodox-szláv „bázis-államnak” a három eltérő státuszú tartománnyá tagolása.) Az Osztrák–Magyar Monarchia – mint afféle „ENSZ-mandátumot” – azért nyerhette el a kettős tartomány igazgatását, mivel a megelőző időszakban igazolta „mértéktartó protektori hatalom” karakterét a Nyugat-Balkánon. Így kapott főszerepet a térségi hatalmi egyensúly fenntartásában. Ezért az előnyért kisebb áldozatnak számított a Porta és a független államiságát elnyert Szerbia neheztelése, mely utóbbinak délszláv „területegyesítő” igényeivel komolyan számolni kellett (miután ismét elnyerte Oroszország támogatását). Ennek veszélyeit azonban a három császár dinasztikus együttműködése a ’80-as évek végéig mérsékelni tudta.

* Dr. Makkai Béla CSc, tanszékvezető egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar.

A kettős tartomány életében e viszonylag kiegyensúlyozott diplomáciai környezetben a békés építkezés korszaka következett. A katonai közigazgatást 1880-tól az osztrák–magyar közös pénzügyminisztérium égisze alatt polgári kormányzás váltotta fel. Kállay Benjámin emberöltőnyi szolgálati ideje (1882–1903) konszolidációs eredményekkel teljes, noha a „civilizációs” intézkedések elfogadottsága nem mindig igazolta vissza a kormányzati szándékokat. Heves ellenkezést váltott ki 1881-ben bevezetett általános hadkötelezettség, a nagyságrendekkel megemelkedő hivatalnoki létszám¹ és az ezzel járó bürokrácia, de idegenkedve fogadta a helyi lakosság a helyi hagyomány- és ízlésvilágba nehezen illeszkedő intézményalapításokat és újításokat is.² Különösen igaz ez a korábbinál sokkal intenzívebb adóztatási gyakorlat meghonosodására, ami az adóterhek többszöröződésével hosszú távú elégedetlenség forrásává lett.

A századfordulón a később világháborús válságövezetté váló térség konfliktusainak csírái már jól láthatóak.³ 1903-ban a délszláv világban jelentős hatalmi átrendeződés ment végbe: Dalmáciában a preferált olaszok helyette a horvát–szerb többség vette át az irányítást.⁴ Horvátországban szociális és politikai forrongások közepette véget ért Khuen-Héderváry Károly 20 éves bánsága,⁵ Boszniában Kállay után új kurzus kezdődött Burián István pénzügyministersége alatt, aki a muzulmánok helyett immár a relatív többségben lévő szerbek együttműködésére kívánt építeni.⁶ Szerbiában pedig nem csak véres dinasztia váltás történt, de külpolitikai szemléletváltás is. A Monarchia tegnapi vazallusa csakhamar gazdasági vitába bonyolódott a mezőgazdasági exportvámok emelése miatt északi szomszédjával, ami egy fél évtizedes vámháború és a diplomáciai kapcsolatokban fordulatot hozó változások nyitánya lett. A nemzetközi viszonyokban baljós előjelnek számított, hogy egy német banki konzorcium finanszírozásával megépült a Berlint Bagdaddal összekötő transzkontinentális vasútvonal, s így a világ második gazdasági hatalma, mint új erőteljesítő megjelen(het) a közel-keleti olajmezők térségében. Mindezek fényében az osztrák–magyar katonai vezérkar főnöke, Conrad von Hötzendorf preventív háború megindítását sürgette a birodalom déli szláv tömbjeinek elszakításával fenyegető Szerbia ellen. A presztízs okokból gyarmatszerzési terveket melengető Ferenc József szándékai azonban találkoztak az új külügyminiszter, Alois Lexa von Aerenthal külügyminiszter ambiciózus törekvéseivel. Annak ellenére, hogy ifj. Andrássy Gyula, vagy a konstantinápolyi nagykövet, Pallavicini János őrgróf ellenezte ezeket. Hasonló véleményen volt Tisza István gróf is, aki a délszláv nemzetiségi tömegek veszélyes meghatványozódásától tartott. Az hazai horvát-ság ugyanakkor támogatta az annexió tervét a trialisztikus területegyesítés programjának megfelelően. Amikor aztán az 1907. évi angol–oros antanttárgyalásokon hajótörést szenvedett a tengerszorosok orosz átjárásának terve, Izvolszkij külügyminiszter a Monarchia támogatását keresve éppen Bosznia kérdésében tudott kedvező ajánlatot tenni Aerenthalnak. Az osztrák–magyar külügyminiszter 1908 elején ismertette elképzeléseit az ellenségesé vált Szerbia kikerülésével megépítendő Szandzsák-vasútról, amit Izvolszkij, veszélyes provokációnak nevezett, s a franciákkal karöltve az 1903-as mürzstegi megállapodás betartására intette osztrák–magyar partnerét.⁷ Új helyzetet teremtett azonban az Oszmán Birodalom politikai megújulását szorgalmazó ifjútörök mozgalom sikeres államcsínye, ami azzal fenyegetett, hogy a bosznia-hercegovinai képviselők delegálása az isztambuli parlamentbe ismét erős közjogi kapcsolatot teremt a két tartomány és a birodalom között, amit legfeljebb háború árán szakíthat el a Monarchia, a helyett, hogy kihasználta volna eddigi „birtokon belüli” helyzetét. A török nacionalizmus színre lépése az oroszoknak sem kedvezett, így jött létre a buchlaui egyezség 1908. szeptember 15-én, megerősítve az 1876-os reichstadti, az 1877-es budapesti és az 1881-es három császár megállapodás azon pontjait, hogy a Monarchia jogosult Bosznia-Hercegovina bekebelezésére (a szandzsák kiűritése és a vasúttervek elejtése árán), míg Oroszország megnyithatja a tengerszorosokat. Csakhogy a

sietős, megfelelő diplomáciai előkészítést nélkülöző annexió nem csak az antant hatalmakat, valamint Szerbiát és Törökországot ingerelte fel, de még a hármasszövetség legbizonytalanabb tagját, Olaszországot is, amelynek balkáni érdekeltségei megkívánták volna az expanziós tervek finom hangolását. A részleges katonai mozgósításokkal, gazdasági bojkottal, dzsiháddal meghirdetésével, majd a „hódító” részéről a „kárvallottnak” utalt jelentékeny kártérítés (!) megfizetésével lezajló válság feszült helyzetet teremtett a Balkánon. Az ambiciózus, de baljós sikerű akció után a Monarchia elvesztette kedvező megítélését az európai közvéleményben. 1908-tól úgy tekintettek rá, mint háborús felforgatóra.

2. Az osztrák–magyar berendezkedés az annexió után

Noha Ferenc József október 6-ai deklarációja az Árpádok uralkodói jogaira hivatkozva mondta ki a terület bekebelezését, ennek jogosultságát a horvát (és szerb) politikai erők erősen vitatták.⁸ Az annexió jogforrásául a Krešimiridák uralkodói jogaira apelláltak, s ismételten követelték a kettős tartomány Horvátországgal való közjogi egyesítését. Azonban Bosznia-Hercegovina státusa 1918-ig változatlan maradt. Ezen a helyzeten az sem javított érdemben, hogy az uralkodó 1910-ben korlátozott autonómiát adott a tartománynak. Ferenc József 1911. júniusi látogatása ugyan osztatlan lelkesedést váltott ki a helyiekből,⁹ politikai lojalitásuk valóságos mértékét azonban sokkal inkább jellemzi, hogy az alkotmányt egyik vallási-politikai közösség sem tartotta kielégítőnek.¹⁰ A 43%-nyi ortodox a Szerbiához csatlakozás politikai programját követte, a 22%-nyi katolikus leginkább az ausztrósláv-trialista területegyesítésben reménykedett, míg a népesség harmadát kitevő,¹¹ de a hatalmi posztok javát birtokló muzulmánosság is az autonómia bővítését szorgalmazta. Abban azonban nem volt nézetkülönbség a vallási és politikai irányzatok között, hogy mindegyikük a belügyeikbe való beavatkozásként élte meg az osztrák és magyar miniszterelnökök előzetes hozzájárulását az alkotmány kihirdetéséhez.¹² Az idegenellenesség legelemibb megnyilvánulásaként emelték fel szavukat a „kuferasi”-k (börönddel érkező idegenek) élősdijelenté ellen.¹³

Túlzó, de nem egészen légből kapott vádjaik szerint ugyanis a német és magyar hivatalnokok, üzletemberek, ügyvédek nem csak az ország természeti kincseire tették rá kezüket, de a vezető posztok és a földtulajdon javát is birtokba vették, a helyiek kisemmizésével.¹⁴ Kifogásolták a magas adókat, a túlbujánzó bürokráciát, a katonai köröket képviselő tartományfőnök és polgári helyettesének, a civil adlatusnak a sokszor ellentmondó intézkedéseit, s a tartományi kormány birodalmi érdekeket preferáló működését. Mindezekre tekintettel bojkottálták a szarajevói városvezetés munkáját, hogy a feladatok folyamatos elvégzése érdekében királyi biztost kellett a tartományi főváros élére állítani.¹⁵ Ezen az alapon elutasították a boszniai „országos kormánytól” kapott szimbólumokat, mint a vörössárga tartományi zászlót, amelyet „Kállay rongyának” neveztek.¹⁶ A vádak jelentős része megalapozottnak tekinthető, noha a korabeli nyugati társadalmak gyakorlatában is magától értetődő, hogy a modern vasúti és logisztikai hálózat (telefonközpontokkal és távírdákkal) a stratégiai/katonai érdekek elsődlegességével épül ki.¹⁷ Ugyanakkor az osztrák, cseh és kisebb részben magyar tőkebefektetések modernizációs hatásai tagadhatatlanok. A kapitalista kizsákmányolás intenzitása, rideg profizmusa e patriarchális értékvilágban mégis heves ellenreakciókat váltott ki. Ebbe a körbe sorolható az a vád, hogy a megszálló csapatok után érkező magyar (!?) kantinosok, tudatosan alkoholistává, kártyásszá és „ledér életűvé” tették a helyieket, s ez nagyban okozója lett a tartomány gazdasági hanyatlásának, s a mohamedán lakosság tömeges kivándorlásának.¹⁸ S nem túlságosan meglepő, hogy a gazdag boszniai természeti kincsek kiaknázása és a szolgáltató ágazat kiépülése természetes ellen-

hatásaképpen a századforduló időszakában már szervezett formában jelentkeznek a szocialista munkásmozgalom.¹⁹ Még ennél is nagyobb feszítő erőt hordoztak azonban a társadalom legszélesebb rétegét képező kmetek mozgalmi. Társadalmi állásukat leginkább a kelet-európai jobbágysággal vont párhuzammal jellemezhetjük, azzal a különbséggel, hogy 1857-től bérliként igyekeztek szabadulni fennmaradó földesúri terheiktől, s ez lett a bosnyák modernizáció legfeszítőbb problémája.²⁰ Tömegek legnagyobb hányada ortodox szerb volt, akik a muzulmán bégek, agák szolgálatában álltak. A szociális ellentétek tehát vallási/nemzeti konfliktusokkal fejlődtek meg. A kmet-probléma egyben sajátos vízvázalásznak számított a pártok együttműködésében.²¹

A vallási-kulturális hagyományok szívós tovább élése és az eltérő politikai kötődések miatt nehezen kezelhető gondot jelentett a hivatalos dokumentumok, utca-névtáblák, közérdekű közlemények írásmódja (arab-, cirill-, vagy/és latinbetűk használata);²² miközben a vasúthálózat jelentős részének stratégiai jelentősége, a telefon- és távírvonalak katonai felügyelete egyszerűen megkerülhetetlenné tette a német hivatalos nyelv használatát.

1. térkép. Az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni régiója 1910-ben

Map 1. The Balkan region of the Austro-Hungarian Monarchy at 1910

Forrás: http://ceges.stiefel.hu/uploads/images/referenciak/Konyoklok/Valasek_Osztrak-Magyar_Monarchia_konyoklo_2011.JPG

3. A háború közelségében

A belső nehézségek és politikai ellentétek bőséges érvanyagot szolgáltatottak a terület birtoklásáért vetélkedő erők, külföldi hatalmak számára. Ebben a sorba tartozik a horvátországi horvát–szerb koalíció is, amely az 1905. évi fiumei rezolúció értelmében reális alternatívaként számolt a magyar egyesült ellenzék önállósulási törekvéseinek beteljesülésével,²³ s Dalmáciának a kiegyezésben is rögzített integrálása érdekében – velük szövetségben – átmenetileg Bécs ellenes platformra helyezkedett. Abban a meggyőződésében, hogy – a garašanini recept szerint – így távlatilag esély kínálkozik a bosnyák-hercegoc területek

„egyesítésére” is. Igaz, a sebezhetőbbé váló önálló Magyarország ellenében majdan leginkább a délszláv egyesítés Piemontjának, Szerbiának a támogatására (és vetélkedésére) számíthatott...

Ez utóbbi délszláv konspiratív együttműködésnek az esélyét és veszélyét hivatott igazolni 1909-ben a nagy nemzetközi visszhangot kiváltó zágrábi- és Friedjung-per. Az elégtelen és cinikusan konstruált bizonyítékokkal azonban nem lehetett meggyőzően alátámasztani a szerb kormányzattal való hazaáruló összejátszás vádját. Így a processzus a viszájára sült el: a horvát–szerb ellenzék illojális, sőt szeparatistikus törekvéseinek igazolása helyett, az arrogáns és törvénytelen magyar nemzetiségi politika botránykövévé vált szerte Európában. A vádak későbbi beigazolódásától²⁴ függetlenül a szerb kormány nem mulasztotta el kiaknázni ezt a lehetőséget, és nyugati propagandájában a Monarchiát, sőtét tónusokkal, mint a „népek börtönét” jeleníthette meg. A lejárató kampány²⁵ minden mértéktartást nélkülöző volt, hogy még a bécsi brit nagykövet is értetlenségének adott hangot, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia hogyan tűrheti el mindezt. Brit részéről azonban közel sem volt mindenki ilyen megértő a dualista Monarchiával, hiszen az alkotmány kihirdetése kapcsán Szarajevóba látogató Henry Wickham Steed, a Times bécsi tudósítója a Monarchia szétverésének nagyhatású propagátoraként vált ismertté.²⁶ Akárcsak a Skót Vándor, Seton-Watson, aki ekkoriban éppen Dalmáciában gyűjtött anyagot a délszláv kisebbséggel szembeni jogsértésekről.²⁷

Ennél sokkal közvetlenebb veszélyt hordozott a vámháború miatt különösen ellenségesé váló Szerbia magatartása. Ismeretes, hogy az annexiós válság idején az esetleges hadüzenetről parlamenti szavazást tartó, s katonai pótköltségvetést elfogadó ország kormányának hallgatólagos támogatásával sorra alakultak azok a titkos társaságok, és (terror)szervezetek, amelyek majd a világháború kirobbanását okozó merénylet megszervezésében és kivitelezésében is szerephez jutnak, mint a Narodna Obrana (Nemzetvédelem) és az „egyesülés vagy halál” (ujedinjenje ili smrt) jelmondatával fémjelzett Fekete Kéz (Crna ruka). Ezek titkos működéséről azonban ekkoriban még igen keveset tudhatott a közvélemény. Ami a szerb és montenegrói területi aspirációkra utalhatott, az legfeljebb a sűrű határincidensekről²⁸ szóló híradásokból volt kiolvasható, s a Monarchia által 1908-ban kiűrtett Novi Pazar-i szandzsák kereskedelmi bojkottjából.²⁹

1911-től azonban már egy valóságos háború füstje gomolygott a Nyugat-Balkán hegyei felett. A Tripolisz és Kireneika (a majdani Líbia) birtokáért kirobbant olasz–török háború 1911/12-ben elszánt boszniai muzulmán önkéntesek részvételével zajlott.³⁰ Ebben a konfliktusban Budapest ismét a törökök oldalára állt. A birodalom délszlávjai viszont ezt a rokonszeny-nyilvánítást épp úgy elutasították, mint másfél emberöltőnyi idővel korábban, a „nagy keleti válság” idején. Ebben ugyan a horvát alkotmány felfüggesztése és a választásokon győztes ellenzék kormányra kerülésének megakadályozása is közrejátszott. Kétségtelen ugyanakkor, hogy a horvát királyi biztosok (Slavko Cuvaj és Ivan Škerlec) elleni merényletek³¹ által is magasra transzformált nacionalizmus nem csak a magyarosítás-vád³² boszniai exportját eredményezte (teljességgel megalapozatlanul), de most már egyre nagyobb súllyal a délszláv egységtörekvések motorjává vált. Ennek fényében egyáltalán nem meglepő, hogy az 1912-ben kitört első Balkán-háborúban már tömegesen vettek részt boszniai önkéntesek. S a civil társadalom jelentős adománygyűjtéssel vette ki a részét a „közös” érdekekért folyó (területszerző) háborúból.³³ Első hallásra annál meglepőbb a nagy számban dezertált szerb katonák boszniai befogadása. A túlhajszolt és emberfeletti megpróbáltatásoknak kitett szökött bakák „áldozatként” való megjelenítése³⁴ köszönő viszonyban sem volt azzal a valós állapottal, amelynek lényege a nagyszerb törekvések minden lehetséges és tiltott eszközzel való szolgálata volt, beleértve a „beépülés” és kémkedés gyakorlatát. Hasonlóképpen nehezen értelmezhető a balkáni konfliktus szerb katonaorvo-

sainak boszniai továbbképzése³⁵ abban az idősebb Andrássy Gyula óta létező diplomáciai (és katonapolitikai) kontextusban, hogy egy nagy délszláv állam létrejöttét a Monarchia szomszédságában minden erővel akadályozni (nem pedig segíteni) kell.

Hogy a háborús készülődésben azért a Monarchia is felvette a kesztyűt,³⁶ arra leginkább a logisztikai fejlesztésekről szóló sűrű híradások utalnak. Nem csak a gőzerővel folyó vasútfejlesztések és a telefon- és távírvonalak országos hálózatának kiépítése zajlik, de a háború előestéjén a két tartomány infrastruktúráját a magyar és osztrák nagyrendszerekbe integrálják.³⁷

Szerbia 1912/13-as háborús sikerei, területének megkétszereződése az úgynevezett Vardar-Macedónia bekebelezésével rendkívüli módon megnövelte a „jugoszláv” alternatíva vonzerejét a Monarchia délszláv népeinek körében. Az ifjú szlovénektől a horvát Jogpárton át a horvát–szerb koalícióig, Jaša Tomić radikális szerbjeiig és a délszláv politikai emigrációig sokan gondolták úgy, hogy egy küszöbön álló háborúban a kimeríthetetlen anyagi és emberi erőforrásokkal rendelkező Oroszország oldalán kivívható Vuk Stevanović Karadžić dédelgetett álma: a Carigradtól (Isztambul) Bécsújhelyig terjedő balkáni délszláv birodalom. A Japántól elszenvedett vereségéből lassan ocsúdva a cári birodalom, úgy tűnt, hogy 1914-ben már készen áll arra, hogy a szláv szolidaritás jegyében átrajzolja a hatalmi erővonalakat a Balkánon. Mi több, a Közép-Duna-medencében is...

Az Osztrák–Magyar Monarchia napjai ekkor már meg voltak számlálva. Egyetlen kontinentális gyarmatán,³⁸ a multikulturális Boszniában egy időzített bomba ketyegett, amelyet a dualista nagyhatalom politikai elitje és társadalom-mérnökei (mondhatni, tűzszerészei) képtelenek voltak hatástalanítani, miközben Dragutin Dimitrijević szerb vezérkari ezredes (Apis) és halálra szánt ügynökei már az annexió óta a tűzzel játszottak – hogy működésbe hozzák azt. Próbálkozásait 1914 nyarán – éppen a rigómezei csatavesztés évfordulóján – „kirobbanó” siker koronázta! S több mint fél évtizedre nem csak a Balkánra, de az egész kontinensre a háború sötét fellege nehezedett...

JEGYZETEK

1. Míg az okkupáció előtt 120 tisztviselő igazgatta a két tartományt, az annexió után ez a létszám 10 944 főre szökkent fel. Közülük 4026 fő volt „bennszülött”, kb. 6200 szerb és horvát, s összességében 9242 szláv. Míg német 1271, magyar pedig ennek csupán a negyede, 303 fő. Magyarok a bosnyák közigazgatásban. Boszniai Hírek, 1910. nov. 17. [A továbbiakban: B.H.]
2. Jellegzetes a hagyományos súly- s mértékrendszer megtartására irányuló mozgalom. B. H. 1911. okt. 9.
3. Gulyás L. (2002): Az Osztrák–Magyar Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2002. 168–188. old.
4. A délszláv mozgalmakról lásd Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 200–207. old.
5. Egy jogpárti boszniai horvát orgánum a húszévi bánáság után miniszterelnökként visszatérő Khuen-Héderváryt „vértől csöpögő karmokkal” bíró „rémképnek” nevezte, akinek kormányzása alatt „sortűz sortűzre dördült, amikor a horvát határőrvidék polgárai vérükben fetrengtek, amikor a horvát börtönök zsúfoltak voltak”... csak hogy a száborban kényelmes többséget szerezzen. Hrvatski Dnevnik [Szarajevó], 1910. jan. 14. A lapszámot a hatóságok elkobozták. Az első elkobzott Khuen-cikk. B. H. 1910. jan. 17.
6. Lásd: Ress Imre (2004): Kapcsolatok és keresztutak: horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. L’ Harmattan, Budapest.
7. „Mintha bombát dobott volna a lábam elé.” Hóman Bálint: Egyetemes történet IV. Harmadik könyv: az európai rendtől a káoszig negyedik rész: a nagy összeütközések kifejlődése, harmadik

fejezet: az annexió válság; a balkáni helyzet <http://vmek.oszk.hu/07100/07139/html/0001/0005/0003/0003-16e.html>, Letöltés: 2014. ápr. 14.

8. A szarajevói Srpska Riječ Kossuth Ferencet, Apponyi Albertet és Batthyány Tivadart bírálta, mert történelmi alapon jogot formáltak Bosznia-Hercegovinára. B. H. 1910. jan. 4. Az osztrák keresztényszocialisták szócsové, a Sarajevoer Tagblatt ugyanakkor hosszan idézett abból a röpiratból, amely Magyarország „birtokjogát” vitatta Dalmáciára és Bosznia-Hercegovinára. Röpirat Magyarországnak Boszniára való igénye ellen. B. H. 1910. jan. 8.
9. Ferenc József Bosznia-Hercegovinában. B. H. 1911. jún. 7.
10. B. H. 1910. júl. 7.
11. Köztes-Európa, 1763-1993 (1995) In: Pándi Lajos (szerk.) Osiris-Századvég, Budapest. 176. old.
12. A boszniai politikai közvélemény messzemenően Batthyány Tivadarral értett egyet, aki határozati javaslattal élt a magyar parlamentben, mondván, hogy Khuen-Héderváry Károly miniszterelnöknek (osztrák kollégájával egyetemben) nem volt joga jóváhagyni a készülő bosnyák alkotmányt, mert ez durva beavatkozás a tartomány alkotmányos bel-viszonyaiba. B. H. 1910. márc. 23.
13. Arnautović Šarif, vakuf-igazgató szerint az „idegenek” kormány közreműködésével kiuzsorázzák a tartományt. Az ipar, a kereskedelem, a kultúra az ő kezükben van és a hivatalok is. Honfitársait azzal buzdította, hogy fogjanak össze, irtsák ki maguk közül azokat, akik „Megvetnek benneteket”. Bosnyák mohamedán támadás. B. H. 1912. szept. 23. 1908-ig valójában a berlini kongresszus kötelezte a Monarchiát, hogy saját hivatalnokokkal kormányozzon. S azóta alig volt idő képzett hivatalnokok kinevelésére.
14. Jozsip Stadler szarajevói katolikus érsek egy budapesti interjúban azt állította, hogy Magyarország ösztönzi a bégek kivándorlását, hogy magyar parasztjainak letelepedést biztosítson a muzulmán földek felvásárlásával. Stadler érsek Budapesten. B. H. 1910. febr. 4. Makkai Béla (2003): Végyár vagy hídfő: „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában, 1904–1920. Lucidus, Budapest.
15. Sarajevói községi tanács válsága. B. H. 1910. aug. 27. A szarajevói városvezetés – formailag nemzetiségi viták miatt – 1911 tavaszán határozatképtelenné vált. A 30 városatyának még a fele sem vett részt az üléseken. B. H. 1911. márc. 1.
16. A Spska Riječ vezércikkét idézte a Boszniai Hírek, B. H. 1910. jún. 21. A bosnyák tartománygyűlés elnöksége kétszer tiltakozott magyar és osztrák zászlók kitűzése ellen. A bosnyák zászlókérdés rendezése. B. H. 1910. júl. 2.
17. A horvát–szerb hivatalos nyelv kizárólagossá tételét épp e miatt nem tartották életszerűnek mértéktartó sajtóvélemények. B. H. 1913. jan. 15.
18. Horvát rágalmak Bosznia-Hercegovina gazdasági hanyatlásáról. B. H. 1910. jan. 15.
19. A szociáldemokraták 1911. évi kongresszusa 4000 fő és szerb, cseh, horvát, osztrák (Karl Renner) és magyar küldöttek (Weltner Jakab, Buchinger Manó) részvételével zajlott, nem sokkal a rézgyári munkások sztrájkmozgalma után. BH. 1911. júl. 11.
20. 1911 elején Szarajevóban egy 3000 fős szociáldemokrata gyűlésesen a szónokok Ausztria és Magyarország mesterkedésének minősítették azt a helyzetet, hogy nem a kötelező kmet-megváltásról folyik a társadalmi diskurzus, holott erőszakkal kellene visszaadni a földet azoknak, akiktől egykoron handzsárral vették el. B. H. 1911. jan. 17.
21. A szarajevói Srpska Riječ című lap cikkírója éppen a kmet-kérdésben remélte, hogy megbomlik a bosnyák országos kormányt támogató pártszövetség (Horvát Nemzeti Közösség/Zajednica és a Muzulmán Nemzeti Szervezet), ahogy korábban, s legutóbb a Postatakarékpénztár ügyben is egységesen a kormány ellen szavaztak a három vallási közösség képviselői. B. H. 1911. febr. 1.
22. A tartománygyűlés munkája 1911 tavaszára azért feneklett meg, mert a szerb Nikola Mandić azt javasolta, hogy a „szerbhorvát” elnevezés helyett szerb vagy horvát nyelvet használjanak, amit a közszolgálat minden hivatalnok két éven belül köteles elsajátítani, s ez a véglegesítés és új alkalmazás előfeltétele. A horvátok és muzulmánok tiltakozásul nem voltak hajlandók tárgyalni a kmet-kérdést. B. H. 1911. márc. 15. A közútfejlesztési törvényjavaslaton a feliratok módja és sorrendje kérdésében is heves vita bontakozott ki. B. H. 1911. nov. 9.

23. Lásd: Dolmányos István (1976): A koalíció az 1905-1906. évi kormányzati válság idején. Akadémiai Kiadó, Budapest. és Sokcsevits Dénes (2005): A fiumei rezolúció és az 1905 és 1907 közötti horvát-magyar közeledés előkészítése a horvát sajtóban. Századok, 2005/3. sz. 751–767. old.
24. Szmrecsányi György 1917 tavaszán leplezte le a budapesti parlamentben a Pašić-listán szereplő 6 koalíciós szabor-képviselőt. Bajza József (1925): A magyar–horvát unio felbomlása. Szent István Akadémia, Budapest. 47. old
25. A Prosvjeta 1881-ben alapított cirill betűs, kormány közeli (!) lap volt. 1902-ben ugyanezen a néven kulturális-művelődési egyesület alakult. Ez utóbbi korábban kifogástalan kiadványát 1913-ban el kellett kobozni, mert szerkesztője, Radulović Risto olyan uszító előszót írt az 1914-es kiadáshoz. Elkobzott szerb naptár. B. H. 1913. dec. 20. 1911-ben megtiltották a belgrádi Novo Vreme című lap forgalmazását uszító cikkei miatt. B. H. 1911. szept. 14.
26. A királyi fogadás előkészületei Sarajevóban. B. H. 1910. máj. 28. Ress I. (2004): i. m. 235. old.
27. Scotus Viator Sarajevóban. B. H. 1910. ápr. 30.
28. Egy belgrádi lap röppentette fel a hírt, hogy bosnyák csendőrök határsértést elkövetve össze-csaptak szerb parasztokkal. A Boszniai Hírek viszont utánajárt az esetnek és kiderült, hogy szerb fa-tolvajokat értek tetten, s tartóztattak le a Száva menti Bjelinán. Az okozott kár fedezetül jószágait lefoglalták a csendőrök. Bosnyák-szerb incidens. B. H. 1910. jan. 29. – A belgrádi Politika egyik híradása éles hangon elítélte azokat a magyar katonákat, akik „ok nélkül rá-támadtak egy lakodalom szerb násznépére”. Ebben csak az a különös, hogy az ünneplők oly szívósan védekeztek, hogy 7 katona megsérült... Magyar katonák és bosnyák lakodalmások állítólagos összetűzése. B. H. 1910. márc. 14. – Brčko környékén egy csendőrrazzán 50 forgópisztolyt, löszert és tiltott szerkezetű késeket koboztak el. 22 fő ellen eljárás indult, Švijić Narif fegyvercsempéssel az élen. BH. 1911. okt. 26.
29. A Szandzsákba igyekvő kereskedőket sűrűn feltartóztatták, külön engedélyeket kértek tőlük, ami késedelmes szállításokkal járt. A forgalmat Montenegró is blokkolta ... Míg a bosnyák kereskedelmi kamara enyhítést kért, bevezették az útlevélkényszert Szerbiával szemben. B. H. 1914. ápr. 14.
30. A boszniai muzulmán önkénteseknek a tripoliszi harctéren lelkes fogadtatásban volt részük. B. H. 1912. márc. 14.
31. Sokcsevits Dénes (2011): Horvátország a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus, Budapest, 435. old.
32. Ennek csúcspontja az az 1912-es tüntetés volt, amelyen középiskolás diákok magyar zászlót égettek, s melynek feloszlásában magyar helyőrségi bakák is részt vettek, úgymond „tatáros” brutalitással. Az ügy kapcsán halálosan megfenyegették Balassa György gimnáziumi tanárt, a Magyar Egyesület titkárát, amiért közreműködött a zászlóégető diák kézre kerítésében. Makkai Béla (1996): A magyar kormányzat „Boszniai actio”-ja (1909-1919). Századok, 130. évf. 1996/2. 341–381. old.
33. A boszniai szerbek Szarajevóban 40 000 K, Mosztárban 30 000 K, Tuzlában pedig 25 000 koronát gyűjtöttek a Vöröskeresztnek, természetesen Belgrád és Cetinje javára. B. H. 1912. okt. 25. – A Muzulmán Önálló Párt természetesen a török sebesültek javára gyűjtött. Még pedig 28.000 koronát. B. H. 1911. nov. 13. A fúziós párttal együtt 64 000 koronát. B. H. 1911. nov. 20.
34. A statisztikák egyre több katonaszökevényt jeleztek Szerbiából, akik a permanens háború megpróbáltatásaira és a tisztek embertelen bánásmódjára panaszkodnak. A bosnyák hatóság nem elenezte letelepedésüket. B. H. 1914. márc. 16.
35. A Szarajevóba költözött szerb orvosok és ápolók 10 napos tanfolyamon vettek részt. Ezeket saját pénzen szállították a szerb harctérre. B. H. 1912. okt. 25.
36. Erre utal az is, hogy XVI. hadtest parancsnokságát Raguzából (Dubrovnik) Mostarba helyezték át. B. H. 1911. szept. 27. Elhelyezését egy 52.000 korona költségvetésű építkezéssel egy Stefánia fasori telken oldották meg. B. H. 1912. márc. 4.
37. A MÁV a Boszna folyó menti fővonal fejlesztésében volt érdekelt, de a katonai érdekek bizonyosan főszerepet játszottak abban, hogy az erdői és gombosi vasúti híd megépítésével Bosanski Brod felől – Pécs helyett – Szabadka érintésével vált elérhetővé a magyar főváros, jelentős menetidő csökkenéssel. A bosnyák–magyar vasúti közlekedés fejlesztése. B. H. 1911.

- szept. 5. – 1912 nyarára Doboj, Derventa, Travnik, Zavidović, Zenica is az interurban rendszer részévé lesz, s így már Budapest is közvetlen hívással elérhetővé válik. A bosnyák nemzetközi telefonhálózat kibővítése. B. H. 1912. júl. 8. 1913 végére pedig Dalmácián és Metkovićon át, illetve Budapesten át Bécs is hívhatóná vált Boszniából. A második Sarajevo – Bécs telefon. B. H. 1913. dec. 20.
38. A boxer lázadás leverésében való szerény részvétel fejében a Monarchia kapott egy talpalatnyi (alig több, mint 100 hektárnyi) földet Tiencsin belvárosában. http://hu.wikipedia.org/wiki/Tiencsini_koncesszi%C3%B3s_z%C3%B3n%C3%A1k. Letöltés: 2014. ápr. 14.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andrássy Gyula (1990): Diplomácia és világháború. Budapest, Göncöl-Primusz.
- Andrássy Gyula (1914): Bosznia okkupációjáról / Bev. Wertheimer Ede. Franklin, Budapest.
- Angyal Dávid (1932): A boszniai válság története, 1908–1909 (Különlenyomat a Bécsi Magyar Történeti Intézet 1932-es évkönyvéből).
- Asbóth János (1887): Bosznia és Hercegovina: úti rajzok és tanulmányok, 1–2. Pallas Rt., Budapest.
- Bajza József (1925): A magyar–horvát unio felbomlása. Szent István Akadémia, Budapest.
- Balanyi György (1920): A Balkán-probléma fejlődése a parisi congressustól a világháború kitöréséig. 1856–1914, Budapest.
- Bencze László (1987): Bosznia-Hercegovina okkupációja 1878-ban. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Cvijić, Jovan (1996) Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem. Kultura, Beograd
- Gratz Gusztáv (1993): A szerb–horvát ellentét. Magyar Szemle, 1993/2. 198–206. old.
- Juzbašić, Dževad (1973): Jezičko pitanje u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat. Svjetlost, Sarajevo.
- Lovrenović, Ivan (1995): A régi Bosznia. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony.
- Bíró László (1995): *Nemzeti mozgalmak Boszniában*. História, 1995/1. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/95-01/ch07.html> Letöltés: 2014. márc. 12.
- Bridge, F. R. (1972): From Sadowa to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria-Hungary. 1866–1914. Routledge & Kegan Paul. London, Boston.
- Diószei, István (1997): A hatalmi politika másfél évszázada 1789–1939. Budapest, História Monográfiák. MTA Történettudományi Intézete.
- Dolmányos István (1976): A koalíció az 1905–1906. évi kormányzati válság idején. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gulya Károly (1965): Az annexiós válság és az Osztrák–Magyar Monarchia balkáni politikája. Acta Universitatis de Attila József, Nominatae Acta Historica, tomus XX. Szeged.
- Gulyás L. (2002): Az Osztrák–Magyar Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs. 168–188. old.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Hóman Bálint: Egyetemes történet IV. Harmadik könyv: az európai rendtől a káoszig negyedik rész: a nagy összeütközések kifejlődése, harmadik fejezet: az annexiós válság; a balkáni helyzet <http://vmek.oszk.hu/07100/07139/html/0001/0005/0003/0005/0003-16e.html>, Letöltés: 2014. ápr. 14.
- Horváth Jenő (1921): A balkáni kérdés utolsó fázisa 1895–1920. Budapest.
- Jelavich, Barbara (1996): A Balkán története I–II. Osiris-2000. Budapest.
- Kraljačić, Tomislav (1987): Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903. Sarajevo.
- Nádasdy Béla (1934): Délszlávok: történelem-politikai tanulmány, Budapest.
- Makkai Béla (1996): A magyar kormányzat „Boszniai actio”-ja (1909–1919). Századok, 1996/2. 341–381. old.
- Makkai Béla (2003): Végvár vagy hídfő: „Az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában, 1904–1920. Lucidus, Budapest.

- Mercator (1908), A nemzetiségi kérdés és a magyar birodalmi eszme, Budapest.
- Palotás Emil (2003): Kelet-Európa története a 20. század első felében. Osiris, Budapest.
- Palotás Emil (1972): A Balkán-kérdés az osztrák–magyar és az orosz diplomáciában a XIX. század végén. Akadémiai, Budapest.
- Patek Ferenc (1943): A magyar külpolitikai közvélemény alakulása az annexiós válságtól a világháborúig. Budapest.
- Pál Alfréd (1913): Bosznia-Hercegovina politikai szervezete. Eggenberger, Budapest.
- Pándi Lajos (szerk.) (1995): Köztes-Európa, 1763–1993. Osiris-Századvég, Budapest.
- Ress Imre (2004): Kapcsolatok és keresztutak: horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában. L' Harmattan, Budapest.
- Slipčević, Faud (1954): Bosna i Hercegovina od berlinskog kongresa do kraja prvog svjetskog rata (1878–1918), Zagreb.
- Sokcsevits Dénes (2005): A fiumei rezolúció és az 1905 és 1907 közötti horvát–magyar közeledés előkészítése a horvát sajtóban. Századok, 2005/3. sz. 751–767. old.
- Sokcsevits Dénes (2011): Horvátország a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus, Budapest.
- Somogyi Éva (1986): Aehrenthal birodalmi reformtörekvései 1906–1907, Századok, 1986/4.
- Sugar, Peter, F. (1963): Industrialization of Bosnia-Hercegovina, 1878–1918. Univ. of Washington Press, Seattle.
- Südland, v. L. (1994): Jugoslavenko pitanje: prikaz cjelokupnog pitanja. Varaždin.
- Thallóczy Lajos (1912): A Balkán-félszigeten beállott változásokkal szemben Magyarország részéről követendő eljárás kulturális és gazdasági téren: emlékirat. Budapest. OSZK Kézirattára, Thallóczy Lajos hagyatéka.
- Tömöry Márta (1966): Bosznia-Hercegovina annektálásának történetéből (Részletek Thallóczy Lajos naplójából) Századok, 1966/4–5.
- Sajtóforrás: Boszniai Hírek [Szerk.: Gellért Oszkár]

SÜLI-ZAKAR ISTVÁN*–SZILÁGYI FERENC**

A PARTIUMI AUTONÓMIA TÖRTÉNELMI ÉS TÁRSADALOMFÖLDRAJZI ALAPJAI¹

HISTORICAL AND HUMAN GEOGRAPHICAL BASES OF AUTONOMY IN THE PARTIUM REGION

ABSTRACT

The peculiarity of the Partium region lies in its role of connecting the Transylvanian and the Pannonian basins. There can be distinguished several stages in its history. Its formation stems from the geopolitical situation after the partition of Hungary in 1526. Transylvania becomes politically autonomous and holds control over comitats in eastern Hungary as well. The name of the region comes from the phrase PARTS (Latin Partium) of eastern Hungary. Its separate status within the Hungarian Crown was maintained until the Compromise. After the Treaty of Trianon in 1920, many new region names came into being in the Carpathian Basin. In the areas annexed to Romania the historical Transylvania and the Banat region can be clearly identified, but next to them there is the eastern part of the Tiszántúl region, too. The former name Partium will be used again to denominate this area. Today, this region with a mixed Hungarian and Romanian population is struggling to survive. At present, there is no such region in Romania either from an administrative or a statistical point of view, while in the case of both ethnic groups there exists a regional identity (Partium for the Hungarians and Crișana for the Romanians). Nowadays, the demand for autonomy has also arisen on behalf of the local Hungarian community.

1. Bevezetés

Az országhatárokon átívelő eurorégiók a XX. század végén már egyre alkalmasabbnak bizonyultak az államok közti, eddig meg nem oldott konfliktusok kezelésére. A kibontakozó határon átnyúló kapcsolatok így módon rendkívül nagy szerepet játszottak Nyugat-Európa egyesülési folyamatában. Az államközi kapcsolatok javulásával párhuzamosan javult a határok két oldalán lévő emberek és közösségek helyzete is, hiszen a kiszélesedő határon átnyúló együttműködés az élet csaknem minden területét érinti, s hatással van a társadalmi-kulturális-gazdasági, sőt az egyéni (rokonai, baráti) kapcsolatok kialakulására, elmélyülésére is.²

A nyugat-európai pozitív példák, s a mi térségünkben tapasztalt hiányosságok késztettek arra, hogy kutatásainkkal (esetenként szakmai tanácsainkkal, sőt a szervező munkába is bekapcsolódva) elősegítsük Kelet-Közép-Európában is a határon átnyúló kapcsolatok meghonosítását, megerősödését. A nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején megkezdett munkáinknak napjainkra már figyelemreméltó tudományos, sőt kézzelfogható gyakorlati eredményei is vannak.³ Különösen fontosnak tartjuk Magyarország jelenlegi határtérségeinek vizsgálatát, különösen azon határszakaszokon, ahol a határ túl oldalán is jelentős lélekszámú magyar közösségek élnek.

* Süli-Zakar István professzor emeritus, DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék.

** Szilágyi Ferenc egyetemi docens, Partiumi Keresztény Egyetem, Közgazdasági Kar.

Partium évszázadokig államigazgatási-közigazgatási egység volt a Kárpát-medencében, s a ennek következtében olyan földrajzi-topográfiai név is lett, amelynek lakói – határainkon innen és túl – mind a mai napig használják ezt földrajzi tájnévként. Kutatásaink kezdetől mi is a Partium nevet használtuk a vizsgált területre, mert ez a név fogja össze leginkább ezt a határokkal szétszabdalt térséget.

Az egykor összetartozó, de a XX. században határokkal szétszabdalt Partium történelmi-földrajzi üzenetét – úgy véljük – ugyancsak ez a topográfiai elnevezés fejezi ki legtömörebben.

„...Magyarországon a XIX. század végére, a XX. század elejére körvonalazódni kezdtek a regionális fejlődés magterületei, ... de ezek definitív régióként még nem értelmezhetők... Az I. világháborút követő politikai átrendeződések államhatárok sokaságát hozták a Kárpát-medencébe. Ezek a politikai határok sem etnikai, sem térszerkezeti elvet nem követtek, kizárólag nagyhatalmi alkuk eredményei, így szinte természetesnek vehető, hogy a régiókezdeményekre sem voltak tekintettel. A határok egyrészt régiókezdeményeket vágtak ketté (néha több felé), másrészt interregionális kapcsolatokat tettek lehetetlenné.”⁴

2. Partium 1570–1860 között

A mohácsi csatavesztés után indult meg az a folyamat, amely Partium, mint elkülönült közigazgatási egység létrejöttéhez vezetett. Magyarország a hosszasan húzódó polgárháború és Buda török kézre kerülése (1541) után három részre szakadt. I. Szulejmán Budán és az ország déli-, s középső részein berendezkedett, ugyanakkor biztosította Szapolyai János fiának, az előző év szeptemberében magyar királlyá választott csecsemő II. Jánosnak (Szapolyai János Zsigmondnak) az ország keleti részét, de beleegyezett abba, hogy I. Ferdinánd megtartsa Magyarország nyugati részét.

1542-ben a marosvásárhelyi országgyűlésen az erdélyi „nemzetek” Fráter Györgyöt ismerték el helytartónak, aki jelentős szerepet játszott abban, hogy a Keleti Magyar Királyságból kialakulhatott a külön államiságú Erdélyi Fejedelemség. Az ő meghívására az 1544-es országgyűlésen teljes jogú tagként megjelentek már a Tisza menti, és a tiszántúli vármegyék képviselői is.

A Habsburgok és a Szapolyaiak hívei közötti háborúskodásnak 1570-ben a speyeri egyezmény vetett véget. Ebben a nemzetközi szerződésben szerepel először hivatalosan a Partium elnevezés is. A speyeri egyezmény (1570. aug. 16.) Miksa magyar király és német-római császár, valamint Szapolyai János Zsigmond választott magyar király között létrejött egyezmény. A Bécsben megkezdődött, majd Speyerben folytatott tárgyalások eredményeképpen kötötték meg (János Zsigmondot Békés Gáspár képviselte). Az egyezmény értelmében János Zsigmond, lemondva a királyi címről, Erdélyt és az uralma alatt álló magyarországi vármegyéket (a Partiumot) pedig a Magyar Királyság részének. Beleegyezett abba, hogy az ő, ill. fiú utódainak halála után Erdély visszaszálljon a magyar királyra. Ennek fejében Miksa kötelezettséget vállalt arra, hogy az erdélyiek összes kiváltságát, adomány- és zálogbirtokait, a Szapolyaiak alatt hozott törvényeit és határozatokat érvényben tartja.

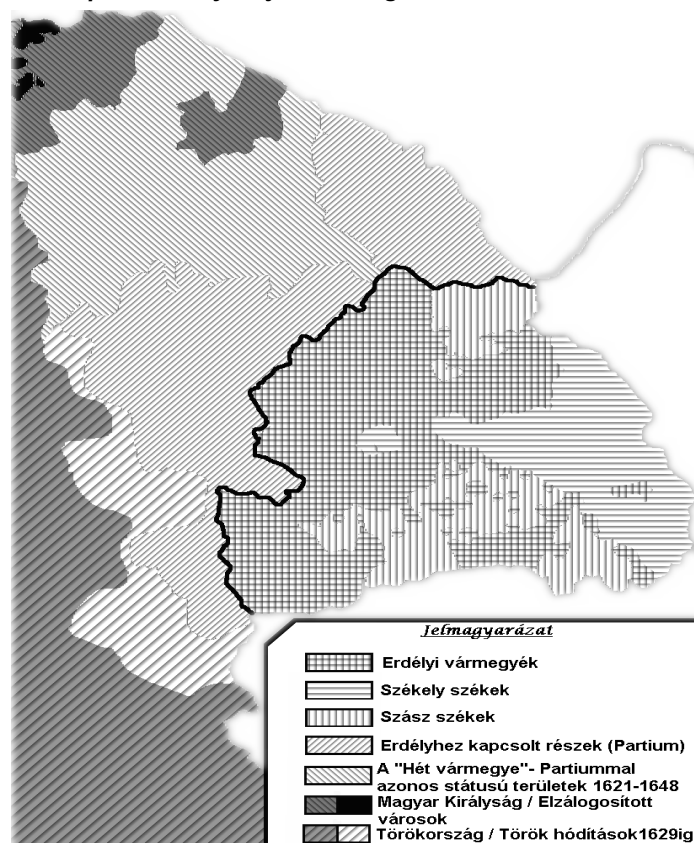
János Zsigmond nem sokáig használhatta az „Erdély és Magyarország részeinek fejedelme” címet, mert hamarosan meghalt. Halála után az erdélyi rendek a speyeri egyezményt felrúgva a Partium leghatalmasabb fölbirtokosát Báthori Istvánt választották fejedelemmé (1571–1586). A szultán magának tartotta fenn a jogot Szapolyai János Zsigmond utódjának kinevezésére, s Báthori Istvánnak elismerő-kinevező okiratot (ahdnámét) küldött. Ezzel az Erdélyi Fejedelemség a Magyar Királyságtól független – igaz török vazallus – állammá vált.

A Partium (a latin szó jelentése: részek) 1570 után tehát azoknak a kelet-magyarországi területeknek az összefoglaló neve lett, amelyek a kialakuló Erdélyi Fejedelemség közigazgatása alá kerültek. A Partiumot eredetileg öt vármegye: Bihar, Közép-Szolnok, Kraszna, Máramaros és Zaránd, valamint Kövár-vidéke, ezenkívül a karánsebesi és a lugosi kerület alkotta.

A XVI. század végén létrejött önálló Erdélyi Fejedelemség területe kb. 100 000 km² volt, de ebből a tulajdonképpeni Erdély csak 59 000 km²-t tett ki. A 945 000 főre becsült összlakosságból az erdélyi magyar vármegyék lakossága kb. 400 000 fő volt, a Szászföldön 85 000 fő, a Székelyföldön 160 000 ember élt. A Partium lakossága ebben az időben kb. 300 000 fő volt, gazdasági és politikai súlya azonban mindig jóval nagyobb volt a Fejedelemségen belül, mint lakosságának aránya. Az Erdélyi Fejedelemség legismertebb, legjelentősebb uralkodói, fejedelmei jórészt a Partiumból valók voltak: János Zsigmond, a Báthoriak, Bocskai István és a Rákócziak. Az ország főkapitánya mellett a hadsereg vezetői sorában a váradi, a kővári és a huszti főkapitányok voltak a legfontosabbak. A fejedelem udvarát igen gyakran Nagyváradon rendezte be, s ez a város időnként második fővárosnak számított.

Bocskai István és Báthori Gábor hajdútelepítéseivel a Partium katonai és stratégiai jelentősége tovább nőtt a fejedelemségen belül. A hajdútelepek elsősorban a legnagyobb adót fizető Debrecen fogták közre, s a hajdúk hosszú időn keresztül – a székelyek mellett – a legjelentősebb katonai erőt jelentették, s kiemelkedő szerepet játszottak az Erdélyi Fejedelemség háborúiban.

1. térkép. Az Erdélyi Fejedelemség a XVII. század első felében

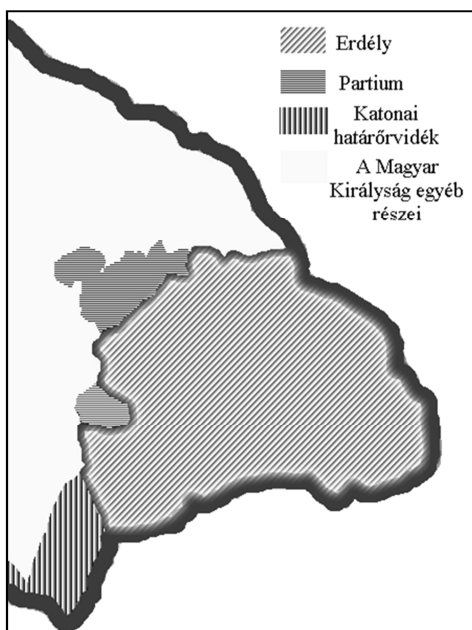
Forrás: Szilágyi F. a Történelmi Világtalasz nyomán, 2004

Az Erdélyi fejedelemség 1543-ban fizetett először adót a Portának – elismerve ezzel a török szultán fennhatóságát – azonban kihasználva az Oszmán Birodalom és a Habsburgok közötti ellentéteket időnként kiterjedt politikai mozgástérrel rendelkezett. Ezt bizonyítják a Bocskai István fejedelem sikereit bizonyító Zsitvatoroki béke (1606), vagy az 1613-tól uralkodó Bethlen Gábornak a harmincéves háborúban elért figyelemreméltó eredményei. Az érsekújvári győzelem után kezdődő békétárgyalások vezettek a Partium területének lényeges kibővüléséhez.

Az 1621. december 31-én Bethlen Gábor erdélyi fejedelem II. Ferdinánd német-római császár és magyar király ellen vívott 1619–21. évi hadjáratát zárta le, a morvaországi Nikolsburgban megkötött békeszerződés. A szerződésben Bethlen lemondott választott királyi címéről, és ígéretet tett a Szent Korona visszaszolgáltatására (1622. március 22.). Cserébe örökjogon megkapta Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségeket, valamint élethossziglan Erdélyhez csatolhatott hét felső-magyarországi vármegyét: Szatmárt, Szabolcsot, Ugo csát, Bereget, Zemplént, Borsodot és Abaújt.

A hét vármegyével kibővült Partium gazdaságát, de területét tekintve is nagyobb volt a szűkebb értelemben vett Erdélynél. A felső-magyarországi vármegyék jövedelmével gazdagodott Erdélyi Fejedelemség megnövekedett gazdasági és katonai súlya miatt a XVII. század első felében európai tényezőnek számított. A Bethlen Gáborhoz, majd utódjához I. Rákóczi Györgyhez tartozó partiumi területek – egy kicsiny Ung vármegyei keskeny sávot kivéve – teljes egészében lefedték a kutatásaink során vizsgált „Partium”-i térséget (1. térkép).

2. térkép. A Partium területe a XVIII. század második felében

Forrás: Szilágyi F. a Történelmi Világtalasz nyomán, 2004

A Bethlen Gábor által elért sikerek biztosítása érdekében I. Rákóczi György is több esetben bekapcsolódott a harmincéves háborúba, s III. Ferdinánd királyt 1645-ben békekötésre kényszerítette. A linzi béke – az 1606-os béke és az 1608-as törvények alapján – biztosította a protestánsok vallásszabadságát, s ennek érvényét kiterjesztette a mezővárosokra és falvakra is. A béke kimondta, hogy az 1621. évi nikolsburgi békében átadott 7 magyar-

országi vármegyét Rákóczi élete végéig Erdélyhez csatolják. Szatmár és Szabolcs megyéket pedig a fejedelem fiai is megtarthatják. Rákóczi örökjogon megkapta Tokaj, Regéc és Ecsed várait, összes tartozékaikkal együtt, továbbá Nagy- és Felsőbányát.

Bethlen Gábor és I. Rákóczi György virágzó Erdélyi Fejedelemsége II. Rákóczi György uralkodása utolsó éveiben török-tatár és császári seregek által feldúlt, kifosztott és elnéptelenedett romhalmazzá változott. Sokat szenvedett a Partium területe is. A törökök 1660-ban elfoglalták Váradot, s nagy partiumi területeket csatoltak a Török Birodalomhoz.

Várad 1692-ben szabadult fel a török uralom alól a felszabadító háborúk eredményeként, s a Partium területét is 1693-ban visszacsatolták Magyarországhoz. 1690-ben I. Lipót császár kibocsátotta az Erdélyi Fejedelemség közjogi helyzetét szabályozó „Diploma Leopoldiumot”, s II. Apafi Mihály 1697-es lemondása után ennek alapján az erdélyi fejedelmi címet a mindenkor Habsburg uralkodó viselte. Az Erdélyi Fejedelemség különálló státusza ellenére is közjogi kapcsolatban maradt a Magyar Királysággal, mert a Habsburgok a fejedelemséget, mint a Szent Korona részét birtokolták a Kiegyezésig. A Diploma Leopoldium ellenére 1704-ben a gyulafehérvári országgyűlés fejedelemmé választotta II. Rákóczi Ferencet, az 1705. évi szécsényi országgyűlés pedig kimondta a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség konföderációját. A Rákóczi szabadságharc leverését követően a Habsburgok a Magyar Királyságtól független országgént (koronatartományként) szervezték meg az Erdélyi Nagyfejedelemséget, amelyhez 1733-tól ismét magyarországi részeket kapcsoltak. A XVIII–XIX. századi Partium azonban már viszonylag kis területre terjedt ki, hiszen ekkor Bihar vármegye már nem tartozott hozzá.

A Közép-Szolnok, Kraszna, Kövár és Zaránd vármegyék területére kiterjedő Partium hovatarozásának kérdésével több országgyűlés is⁵ foglalkozott, de a teljes terület visszacsatolásáról csak az 1836. évi XXI. tc. döntött, végrehajtásáról pedig az 1848. évi VI. tc. rendelkezett (2. térkép).

A lemondatott V. Ferdinánd helyébe lépő I. Ferenc József az áprilisi törvényeket nem szentesítette, így a szabadságharc leverését követően a Habsburg-önkényuralom időszakában Erdélyt elválasztották Magyarországtól, s visszacsatolták hozzá a Partiumot. Az 1859-i veszített háború (Solferinó) megrengette a Habsburg-birodalmat, s mély válsága miatt engedelményekre kényszerült a magyarokkal szemben is. Az 1860. október 20-án a császár által kiadott „Októberi diploma” módosította az eddigi abszolutisztikus kormányzati rendszert is. Megszüntették a kerületi helytartóságokat, visszaállították a helytartótanácsot, a kancelláriát és a megyerendszert. A közigazgatásban ismét bevezették a magyar nyelvet. Az Októberi Diploma elismerte a Partium visszacsatolását Magyarországhoz.

3. Partium a 20. században

A Kiegyezést követően I. Ferenc József formailag is feloszlatta a kolozsvári országgyűlést (1867. június 20.), a magyar országgyűlés pedig külön törvényt hozott⁶ Erdély és Magyarország uniójának szabályozásáról, kimondta a polgári és politikai egyenjogúságot, valamint a „nemzetek” szerinti korábbi előjogok megszüntetését. Erdély közjogi különállása ezzel megszűnt, és a kiegyezéssel létrehozott Osztrák–Magyar Monarchián belül a Magyar Királyság része lett. 1876-ban megszűnt a középkorból öröklött autonómiák rendszere, a történeti Erdély területén 15 vármegyét hoztak létre, amelyek Magyarország egységes közigazgatási rendszerébe illeszkedtek. Ugyanígy a polgári vármegyerendszerbe szervezték be a korábbi Partiumot is: Közép-Szolnok és Kraszna területéből hozták létre az új Szilágy vármegyét. Kövár vidéke döntő mértékben Szatmár vármegyéhez került, a zarándi részeket pedig megosztották Hunyad és Arad vármegyék között.

A Partium tehát megszűnt közigazgatási területként a lakosság azonban földrajzi tájnévként tovább használta elsősorban a Nagyvárad–Zilah–Máramarossziget közötti térség megjelölésére.

A dualizmus korára a Partium területén is megteremtődtek a tőkés átalakulás lehetőségei. Az árvízmentesítési-lecsapolási munkálatok eredményeként a szántóművelésbe vonható területek aránya jelentősen megnőtt, s a kibontakozó tőkés árutermelő mezőgazdaság növekvő termékmennyiségét a gyorsan kiépülő vasúthálózat olcsón és gyorsan szállította a kereskedelmi központokba. Így a Partium (különösen síksági és dombvidéki területei) – hasonlóan a Kárpát-medence többi agrártérségéhez – az Osztrák–Magyar Monarchia éléstára lett.

Az árutermelő mezőgazdaság mellett a gazdasági élet egyéb szektorai is gyors fejlődésnek indultak, megkezdődött a településhálózat átalakulása, s elindult a városok modern urbanizációja. A Partium jellegzetes átmeneti tájként a korábbi századokban is fontos szerepet játszott a Kárpát-medence térszerkezetében,⁷ a kibontakozó tőkés fejlődés azonban alaposan felerősítette földrajzi energiáit (3. térkép).

3. térkép. Magyarország térszerkezete a XIX–XX. század fordulóján

Forrás: Süli-Zakar István–Csüllög Gábor 2003, p. 39.

A Partium területét is átszeli az Alföld és a hozzá Északról és Keletről csatlakozó hegy- és dombvidékek érintkezési zónájában (tehát tájhatáron) kialakuló vásárvonal, vagy vásárváros-vonal (4. térkép). Ezen a vonalon helyezkednek el az eltérő tájak különböző termékeit évszázadok óta kicserélő vásárvárosok, melyeknek helyzeti energiáit a vasúthálózat meghatározta. A magyar vasúthálózat centrális vonalai a piacközpontokból az összegyűjtött árucikkeket elsősorban Budapestre és Bécsbe szállították, a vasúti mellékvonalak pedig biztosították a városoknak a vonzaskörzeteikkel való kapcsolatot. Az Alföld keleti peremén futó vásárvonalon – természetesen a Partium területén áthúzódó részén is – fontos, sőt országos jelentőségű transzverzális vonalak is kiépültek. Ezek a transzverzális vonalak biztosították az Alföld déli és keleti területeinek az összeköttetését, illetve lehetővé tették ezeknek egyrészt a tengerparttal, másrészt az ÉK-magyarországi hegyvidéki területekkel való kapcsolatát.

Az alföldperemi vásárvonalon jelentős városi központok (Versec, Temesvár, Arad, Nagyvárad, Nagykároly, Szatmárnémeti, Nagyszőlős, Munkács, Ungvár, majd nyugatabbra Sátoraljaújhely, Kassa, Miskolc, Eger és Gyöngyös) fejlődtek, s vonzáskörzeteik lefedték a köztük lévő rurális környezetet. A vásárvonalon fekvő, s egymással szoros kapcsolatban álló nagyvárosok és vonzáskörzeteik a századfordulón elindultak a földrajzi integráció, a regionalizmus útján.⁸ A Partium területén különösen a kitüntetett földrajzi helyzetben lévő város, Nagyvárad („Biharország fővárosa”) haladt sikerrel a régiószervezés útján. A partiumi városok (Nagyvárad, Nagykároly, Szatmárnémeti, Nagybánya, Máramarossziget) fontos szerepet játszottak a monarchia idején Budapest ellensúlyozásában, hiszen Nagyvárad és a többi „ellenpólus” (Temesvár, Arad, Szeged, Zágráb, Pozsony, Kassa, Kolozsvár stb.) térszervező funkcióik révén hozzájárultak a földrajzi decentralizáció megvalósításához.

4. térkép. Vásárvonal Magyarország keleti részében

Forrás: Süli-Zakar István–Németh Gábor

Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés hazánk északkeleti határát úgy jelölte ki, hogy az előzőekben említett vásárvonalat (s az általa felfűzött városi központok nagyobb hányadát) Csehszlovákiának, illetve Romániának ítélte. A Partium területén a határmegvonás során a legfontosabb elv a tájhatáron fekvő vásárvárosok, illetve az őket felfűző transzverzális vasútvonalak elcsatolása volt. Etnikai szempontok ezen a határszakaszon sem érvényesültek, s itt az új trianoni határ lényegében kijelölhető a vasútvonalak révén.

A két világháború között az ellenséges szomszédi viszony az emberi, de a gazdasági kapcsolatokat is csaknem lehetetlenné tette a Partium Magyarországon maradt „részei”, s az egykori piacközpontjaik (Nagyvárad, Nagykároly, Szatmárnémeti, Beregszász, Munkács, Ungvár stb.) között. Így jelentős magyarországi falusi területek maradtak városi központok nélkül a Partiumban is. Az új határ elválasztó-elzáró szerepe miatt természetesen a túlsó oldalra került vásárvárosok is megszenvedték vonzáskörzetük megcsönkítését.

A Kis-Antant – elsősorban Csonka-Magyarországot sújtó – intézkedései miatt a határok katonai, politikai és gazdasági elválasztó funkciója egyre inkább megerősödött Kelet-Közép-Európában is. Az irredenta magyar politikai vezetés sem akarta a marginalizálódó határ menti területek közigazgatási megreformálását, s lehetősége pedig nem is volt a határmenti (külső) perifériává szegényedett térség gazdasági helyzetének megjavítására. Néhány „hiánycentrum” (Berettyóújfalu, Mátészalka) tétova kijelölése ugyan megtörtént a Partium területén is, de az ideiglenesnek tartott helyzet miatt tényleges városi központtá fejlesztésük érdekében alig történt valami.

A trianoni határmegvonás ugyanakkor egyfajta „felvirágzást” hozott a partiumi identitás újjászületésében, különösen a Nagy-Romániához csatolt „részekben”. 1920 után az általánosító köznapi „erdélyi” megjelölés helyett Bihar, Szatmár, Szilágy és Máramaros megyék értelmisége önmagát gyakran partiuminak határozta meg.⁹

A második világháború éveiben a Partium teljes területe – Dél-Bihar kivételével – ismét Magyarországhoz tartozott. A magyar katonaság kárpátaljai bevonulásával (1939. március 15.), s a második bécsi döntés (1940. augusztus 30.) eredményeként Észak-Erdély visszacsatolásával a partiumi területek ismét egyesültek. Ennek pozitív hatását természetesen nem lehetett érezni egyrészt a háborús körülmények, másrészt a szélsőségesen kieleződött etnikai ellentétek miatt.

1945 után e marginális zóna életében az egyik legjelentősebb változás a „töredék” megyék megszüntetése volt. Az itt élő érintettek máig hangoztatott, s az utóbbi időben talán még gyakrabban megfogalmazott véleménye szerint a földrajzilag is távol fekvő megyeközpontok (Nyíregyháza, Debrecen, Békéscsaba) irányítása alá került területek társadalmi-gazdasági el- és lemaradása a közigazgatási egyesítés óta (1945/50) csak fokozódott. A népességföldrajzi vizsgálatok ugyanakkor bizonyították, hogy a népesség területi mobilitásának fő mozgatóereje a gazdaság térszerkezetének alakulása, változása. Az észlelt demográfiai változásokból mindenkor következtetni lehetett a gazdasági és társadalmi folyamatokra, hiszen a fejlődést, stagnálást, vagy visszaesést éppen a népesség számának és összetételének változása követte a legérzékenyebben. Amennyiben a népesedési változásokat a fejlődés/lemaradás folyamatának indikátoraként elfogadjuk, akkor indokoltnak hat a határmenti térségek lakóinak panasza. A közigazgatási reform óta az egyesített megyék régi magterülete a megyék népességszámából is mindenütt jelentősen növelték arányukat. Ugyanakkor a hozzácsatolt területeken élők részesedése nagymértékben csökkent. Ez 1949 és 2001 között nem csak relatív csökkenést, hanem igen jelentős, abszolút számban is megnyilvánuló fogyást jelentett. A népességelvándorlás szelektív jellege következtében a határmenti térségek vesztesége demográfiai szempontból is több egyszerű népességszámcsökkenésnél.

A településekben – különösen a hatvanas és hetvenes években – a vándorlási veszteség igen jelentős volt, s így a népesség száma az elköltözések miatt is jelentősen csökkent. A korstruktúra az elvándorlás szelektív jellege miatt¹⁰ deformálódott. Csonka a lakosság társadalmi szerkezete is, hiszen a szakképzettséget szerzők alig, vagy egyáltalán nem találunk elhelyezkedési lehetőséget az említett körzetekben. Közismert, hogy a Dél-Dunántúl mellett Északkelet-Magyarországon a legnagyobb a cigány lakosság aránya, különösen a határhoz közel fekvő településeken, és hasonló a helyzet a határ külső oldalán is.

A nyolcvanas években a városokba özőnlés mértéke – elsörendűen a rosszabbodó városi fogadókésztség miatt – a Partium területeken is alaposan lecsökkent. Az egészségtelen korstruktúra miatt azonban továbbra is magas maradt a halálozási arány. Ez a falvak, s ezen belül is a kistelepülések további népességfogyását jelenti. A Partium határ menti falusi települései egyoldalúan agrárjellegűek, ugyanakkor közismert, hogy az elmúlt évtizedek redisztribúciós pénzügyi politikája állandó tökeelvonással sújtotta a mezögazdaságot, tehát agrártérsegeinket. A területen tapasztalható negatív demográfiai folyamat, a tartósan mutatókozó tényleges fogyás, elsörendűen a szökösz gazdasági eltartó képesség eredményeként következett be.

Az elmúlt évtizedekben végzett kutatásaink bizonyították, hogy a Partium területén a terület- és településfejlesztési faladatai közül elsörendűen azokat kell támogatni, melyek segítségével a határ mentén is elérhető a települések bizonyos csoportjánál a demográfiai stabilizálódás. Ezt elsösorban a gazdaság dinamizálásával, a lakóhelyi életkörülmények javításával érhetnénk el, és a folyamatot az elmaradott, országhatár menti térségekben területi preferenciákkal is támogatni kell. A területi preferenciák széles körű bevezetésére nemcsak humanitárius okok miatt érdemes sort keríteni, hanem azért is, mert országos és nemzeti érdek, hogy megszüntessük az itt lakó népességre ható taszítóerőt, ez ugyanis a határtérseég elnéptelenedését okozhatja. 1989 előtt Magyarország és Románia feszült kapcsolata miatt a Partium határ menti térségeinek fejlesztése egyik országban sem kapott prioritást. Határon átnyúló közös fejlesztésekre pedig gondolni sem lehetett.¹¹

A román euro-atlanti integrációs törekvésekkel egy időben a korábbi feszültség oldódni kezdett, és Románia EU-s csatlakozásával a határ átjárhatósága drámaian javult. Még mindig várat magára a keleti szomszédunk Schengeni csatlakozása, de az eddigi tendenciák mindenképpen a határ virtualizálódása irányába mutatnak. Ezzel párhuzamosan Románia számos történelmi tartományában megjelentek a regionalista mozgalmak, a határtérseégben élök is a saját identitásuk megerösítésére törekszenek, mely céljuk találkozik az azonos múlttal és hasonló tudattal rendelkező, de a határ túloldalán élő rokon-közösségeikkel. Ezek a tényezök megnövelték kapcsolatok intenzitását.

4. Partium az önrendelkezés felé – mozgalmi háttér

Székelyföld a Románián belüli autonómia mozgalomnak illetve regionalizmusnak a minta területe, s ma már katalizátora lett azoknak a kezdeti fázisban lévő mozgalmaknak, melyek az ország más történelmi régióiban bontogatják szárnyaikat. Az „új” mozgalmak sorában a Partiumban kibontakozót illeti meg az elsöbbség, akár az igény társadalmi ki nyilvánítása,¹² akár a mozgalom szervezetségi szintje alapján. Ez az elsöség természetesen viszonylagos, a témakör társadalmi beágyazottsága még távolról sem éri el az elvárt szintet, és a meglévő közéleti diskurzusokban is egyoldalúan, csak a magyar közösségi médiában van jelen, s távolról sem elsödleges célkitüzésként. A partiumi magyar lakosság számára részben még tisztázatlan a fogalom jelentése és tartalma, a közösség jelentös része afféle romantikus délibábként tekint az autonómia mozgalomra, a helyi magyar politikum pedig távolról sem áll egyöntetűen a kezdeményezés mögött. Ennek részben politikai okai vannak, a nagyobbik magyar politikai szervezet a Partiumban rendszerint román partnerekkel kormányozza a megyéket és a vegyes lakosságú önkormányzatokat, az autonómia támogatásával pedig nem kívánják eljárítani a román szervezetek politikai bizalmát. Így rövidtávon profitál a magyar érdekvédelmi szervezet, de tartósan a nemzetstratégiai céloktól való elfordulás nem viheti előre közösségünket. A másik demotiváló ok minden bizonynyal a mozgalom sikerébe vetett hit hiánya.

A román közösség részéről az autonómia fogalma általában azonnali elutasítást vált ki, de éppen napjainkban erősödnek az eddig nagyon is bátortalan román regionalista hangok és kezdeményezések,¹³ így paradox módon a jövőbeli mozgalmi áttörést talán nem is a magyar közösség részéről várhatjuk ezen a területen.

A fenti okok miatt talán már érthető, hogy a Partium kapcsán (vagy bármely Székelyföldön kívüli régió kapcsán) még mindig kihívás az autonómiáról beszélni. 2013-ban több éves előkészítést követően az autonómia iránt elkötelezett magyar értelmiségiek, politikusok létrehozták a Partiumi Autonómia Tanácsot,¹⁴ amelynek elsődleges célkitűzése az önrendelkezés igényének és folyamatának a katalizálása, az autonómia, a regionalizmus és a regionális identitás fogalomkörének bevitele a partiumi közgondolkodásba, a napi politikai közbeszédbe. Elsődleges célkitűzések továbbá a regionális, kistérségi és helyi identitások megerősítése, és az ehhez köthető tudományos, kulturális, esetenként mozgalmi-politikai események szervezése, koordinálása.

5. térkép. Az Erdélyi Magyar Néppár régióreform javaslata 2013

Forrás: neppart.eu

Az egyre bátorodó, önrendelkezést kérő hangokkal párhuzamosan 2012–13-ban Romániában egy „rokontéma”, a regionalizálás, a régióreform kérdésköre uralta a politikai közbeszédet¹⁵ (5. térkép). A két témakör között részleges átfedések vannak, így ezeket összekapcsolva, vagy egyiket a másik javára felhasználva sikerült a nagy nyilvánosság elé vinni a Partiumi régió és a Partiumi önrendelkezés kérdésköreit. A Partiumi régió létjogosultsága tudományos alapossággal való első felvetése először éppen jelen cikk szerzőihez kapcsolódik.¹⁶

4.1. Partium az önrendelkezés felé – lehetséges irányok, potenciális fékek

A partiumi régió képződési folyamatnak három alapvetése van:

- Térszerkezeti kapcsolatok. Ahogyan az individuumok kapcsolatban állnak egymással, közösségekké válnak, a közösségek is kapcsolatban állnak egymással. Ez a társadalomföldrajzban a településhálózat és az infrastruktúra összekapcsolódásaként értelmezhető. Létrejön egy hatalmas hálózat erővonalak mentén, amelyek összekapcsolnak bennünket.¹⁷ Fő funkciója tehát az összekötő funkció lenne (funkcionális összetartozás). Ezek a kapcsolatok közvetlen hatással bírnak a koncentrációk elindítása révén a helyi gazdaság térstruktúrájára.¹⁸

- Csomópontok. Vonzáskörzetek. Határok. A hálózat alapvető elemei. Ez esetben a városok hatással lesznek a környezetükre, a hálózat bizonyos felületi részeit elkezdik befolyásolni és uralni, létrejön egyfajta belső homogenitás. Ez által létrejönnek a vonzáskörzetek, és ha vonzáskörzetek vannak, megjelennek a határok, vonzáskörzeti határok formájában,¹⁹ ez pedig *elválasztó* funkcióval bír. A régió képződésénél mind a kettő egyformán fontos, nagyon fontos az összekötés is és az elválasztás is.
- Identitás. Sokkal nehezebben megfogható tényező, amikor a táj és ez ember együttéléséből és egymásra való hatásából, akár szeretetéből, szimbiózisából érzelmi kapcsolat támad fel, nevezzük identitásnak és ebből megszületik a regionalizmus folyamata, fogalma is.²⁰ Az identitás egyszerre elválasztó és összekötő jellegű. Amikor kialakul az identitásom akkor kötődöm azokhoz az emberekhez, akikkel sorsközösséget vállalok, ugyanakkor ezzel egyszerre megkülönböztetem magam másoktól.
- A régióképződési folyamatoknál tulajdonképpen ezek az összekötő és elválasztó tényezők érzékeny egyensúlya szükséges. Akkor jön létre egy régió, hogyha befelé koherencia mutatkozik, míg kifelé pedig az elválasztó funkció jelenik meg markánsabban.

A Partium kapcsán a régióképző tényezőket két nagy kategóriára osztanám: léteznek olyanok, amelyek pozitívak, serkentik azt, és léteznek olyanok melyek fékezik ezt a folyamatot.

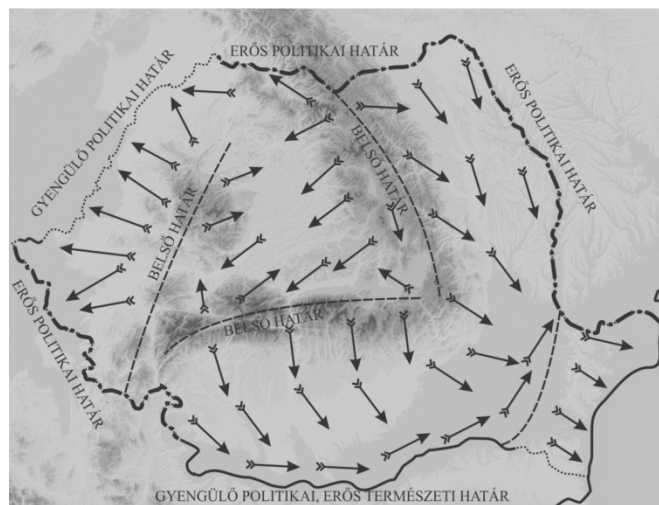
A terület régióképződési szempontból pozitív adottságai elsősorban a kedvező geostratégiai helyzet kategóriájába tartoznak. A Partium ezen adottságai, kiemelkedően jók, a legtöbb tekintetben kifejezetten a legjobbak Románia történelmi tájegységei közül, ebben a tekintetben mindenképpen jobbak az adottságok, mint mondjuk Székelyföldön. Partium Románia északnyugati sarkában helyezkedik el, a romániai politikai-hatalmi centrumtérstől a lehető legtávolabbi ponton. Székelyföld önrendelkezésének, és a vele szomszédos történelmi régióktól való elkülönülés legproblémásabb tényezője éppen ez a román államon belüli központi elhelyezkedése. A Partium periférikus elhelyezkedése mindenképpen serkentően hat, a hivatalosan nemzetállamként definiált, erősen centralizált politikai-gazdasági térről való részleges leválásban, illetve az azon belül történő elkülönülésben.²¹

Második nagyon fontos tényező, hogy nem csak hogy messze van a centrumtól és periférikusan helyezkedik el, de a román hatalmi központtól többszörösen választóvonalak szigetelik el. Ezek történelmi, kulturális, természeti határok, vagyis olyan kategóriába tartozó választóvonalak, amelyeket adminisztratív-politikai döntéssel nem lehet ledönteni. Ezeknek kiváló ellenpéldája a jelenlegi magyar-román államhatár, amely Románia esetleges Schengeni csatlakozásával virtualizálódik, tehát ez a nemzetközi államhatár adminisztratív úton részlegesen lebontható.²² Ugyanez például a Kárpátok vonulatairól, és az általuk generált történelmi-kulturális választóvonalakról, vagy éppen az általuk is meghatározott térszerkezeti vonalokról, gazdasági-gravitációs irányokról nem mondható el, azokat nem lehet egy tollvonással megváltoztatni, ezek állandó választó vonalak voltak és maradnak a jövőben is.

A harmadik tényező, amely az előzőekhez is szorosan kapcsolódik, hogy ez a terület nyugati irányban teljesen nyitott, keleti irányban pedig zárt. Valamikor a Pannon-medence gazdasági területének az integráns részét képezte. Fő funkciója az összekötő funkció volt, tehát a Pannon-medence közepét és a kisebbik Kárpát-medencei téregységet, az Erdélyi-medencét kötötte össze egymással. Kelet-nyugati erővonalak szelték át ezt a területet, de a gravitációs irány egyértelműen nyugati. A Partium az összekötő funkció ellenére, a maga természetes adottságai folytán hagyományosan a pannóniai gazdasági tér integráns része. A nyugat-keleti makrogazdasági fő erővonalakat itt metszette a kelet-magyarországi vásárvonal, mely a partiumi városokat és vásáros-helyeket fűzte fel az Alföld és a dombságok-

hegységek érintkezésénél.²³ Ez a nyugati gravitációs irány, centrifugális erőként támogatja a területnek a „kifelé” történő gazdasági integrációját (6. térkép). Románia egészét vizsgálva egyedül a Partium esetében ismerhető fel három tényező együttállása: a gyengülő államhatár jelenléte, a valós (természetes) külső választóvonal hiánya, és a határra merőleges gravitációs irány.

6. térkép. A romániai határok jellege és a fő gravitációs irányok

Forrás: Szilágyi Ferenc 2014

A negyedik tényezőt éppen a jelenlegi magyar–román államhatár jellege adja. Ez a politikai választóvonal egész Európának az egyik legerősebb XX. századi államhatára volt. Egy teljesen mesterséges, időben pulzáló választóvonal képét mutatja, amely a század elejéig nem létezett, majd nagyon markánsan jelent meg, utána egy rövid időre részlegesen megváltozott, más helyre tevődött át, majd megint nagyon erőssé vált. „Fénykorában” szögdrótkerítés, lövészállások, valamint a minimálisra csökkentett átkelési pontokon 6–8 órás várakozási idő, tehát minimálisra csökkentett áteresztőképesség jellemezte.²⁴ Az elmúlt 20 évben megfordult a korábbi tendencia, az államhatár elkezdett leépülni, meggyengülni. Napjainkra megnőtt az átkelési pontok száma, várakozási idő általában 3–5 percre zsugorodott, illetve talán mutatkozik arra valamiféle esély, hogy a Schengeni csatlakozással majd a jövőben egyszer, valamikor teljesen virtualizálódhat. Tehát ez egy erős, mesterséges államhatár volt, amely tendenciájában gyengülő jelleget mutat. Ez az államhatár szembe ment a gravitációs iránnyal úgy átvitt értelemben, ahogyan konkrétan is. Mesterségesen elvágta azokat az évszázados kapcsolatokat, amelyek a Partiumot a Pannon-térség integráns részévé tették, és bekényszerítette a régiót a román gazdasági-társadalmi térbe. A jelenlegi tendenciák kiteljesedése felszámolhatja ezt a máig létező térszerkezeti anomáliát és a Partium vagy az észak-nyugat romániai területeknek a nyugati irányba történő gazdasági integrációját, vagy legalábbis ennek a gazdasági integrációnak a kétirányúvá válását támogatja.

Az ötödik tényező, a folyamat elsőszámú katalizátora, a határon átnyúló vonzáskörzetek kérdésköre. Nagyvárosok találhatók a határnak mindkét oldalán, melyek valamikor a jelenleg a határ túloldalához tartozó területeket polarizáltak, azokat irányítottak. Napjainkban Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad, Temesvár a román oldalról, Nyíregyháza, Debrecen, Szeged, sőt Békéscsaba Gyulával a magyar oldalról gyakorolhat ilyen hatást a határ túloldalán lévő részre.²⁵ Tudjuk, vagy inkább sejtjük azt is, hogy ez valószínűleg aszimmetri-

kus módon nyilvánulhat meg. A vonzáskörzet nagyon összetett fogalom, az élet számos területén akár egymástól eltérő módon megnyilvánulhat, ezek az egymásra tevődő erőhatások egyes esetekben erősítik, más esetekben gyengítik egymást.²⁶ A gazdasági, kereskedelmi, közlekedés-földrajzi adottságokon túl a kulturális tényező, és az identitás, vagyis a határ két oldalán élők azonossága vagy éppen különbözősége ezeknek a rehabilitálódó vonzáskörzeteknek esetenként eltérő, aszimmetrikus jelleget adhatnak. Debrecen például ilyen szempontból kedvezőbb helyzetben van, mint például Arad, hiszen romániai vonzáskörzete az Érmellék területére esik, mely nagyjából kulturális és nyelvi azonosságot is jelent a két oldal között. Mutatkoznak már annak a jelei, hogy lesznek határon átnyúló vonzáskörzetek ezen a területen, de az is nyilvánvaló, hogy ezek a viszonyrendszerek esetenként eltérőek lesznek.²⁷ Az alapvető viszonyrendszerek a következők: magyar központ – román vonzáskörzet, román központ – magyar vonzáskörzet, magyar központ – magyar vonzáskörzet, vegyes központ – magyar vonzáskörzet (7. térkép). Újra létrejön a határt átszelő, azt behálózó társadalmi háló, amely valamikor ezen a területen létezett.

7. térkép. Határon átsugárzó nagyvárosok a magyar–román határ mentén

Forrás: Szilágyi Ferenc 2013, p. 89.

A felsorolt tényezők tehát pozitívan hatnak a regionalizmusra, elősegítik a Partium Románián belül történő térbeli különválását és azonosíthatóságát, ugyanakkor tudjuk azt is, hogy léteznek fékek, olyan hatások, amelyek megakadályozták napjainkig a partiumi regionalizmusnak, mint tömegmozgalomnak a megjelenését és megerősödését.

A legfontosabb fékhatás az a terület bietnikus jellegéből fakad. Ez egy román többségű, de nagyon erős magyar kisebbséggel rendelkező terület, ahol ráadásul a két párhuzamos etnikai dimenzió részlegesen egymásra tevődve jelenik meg. A bietnikus régióknak megszokott jellemzője ez a fékhatás, ami minden politikai, társadalmi berendezkedést érintő változás, vagy javaslat esetén fellép. Természetesen ez a közösségek bizalmatlanságában gyökerezik és nagyon megnehezíti egyfajta egységes regionális öntudat kialakulását is.

A másik fontos féktényező, hogy a történelmi előzmények okán a regionális identitástudat meglehetősen gyenge a Partiumban, akár a magyar Partium-tudatról, akár a román Crișana-Maramureș tudatról beszélünk. A Partium történelmi régióként időben szakaszosan létezett, távolról sem állandó határok között, nem volt egy egységes közigazgatási egység, inkább gyűjtő neve volt különálló terület egységeknek, ráadásul történelme során a magyar lakosság viszonyulása sem volt folyamatosan pozitív ehhez a területi struktúrához.²⁸ Crișana tartomány mindössze 16 évig létezett,²⁹ többször változó névvel és kiterjedéssel, a román közösség is köztudottan inkább néprajzi tájegységként azonosítja ezt a területet.³⁰

A harmadik tényező, amely fékhatásként megemlítenék az előző kettőből következők: a Partium területén a két egymás mellett élő nagy etnikai közösség között nem alakult ki egységes regionális öntudat. Létezik egy gyenge magyar Partium és egy gyenge román Crișana-Maramureș tudat, de a kettő között semmiféle kapcsolat nincs, a két közösség egymással szemben határozza meg önmagát, nem létezik egyfajta közös regionális összetartozás érzése. Mindkét közösség esetében sokkal erősebb a nemzeti öntudat a regionális identitásnál, gyakorlatilag hiányzik a közös nevező.

5. Összegzés

Az előzőekben felsorolt serkentő és fékező tényezők együttállása miatt a leendő partiumi önrendelkezést sokkal könnyebb regionális autonómiaként meghatározni, szimmetrikus kétnyelvűséggel és a két „régióalkotó közösség” teljes kulturális autonómiájával, mint valamiféle egyértelmű határok mentén elkülönített etnikai autonómiaként. Sokszor hajlamosak vagyunk a kézzelfogható dolgoknak nagy jelentőséget és elsőbbséget tulajdonítani, az elvontakkal szemben. A Partium „fizikai” adottságai kiválóak és támogatják a regionalizmust, konklúzióként mégis aláhúzhatjuk az „elvont” tényezők közül az identitás jelentőségét és megkerülhetetlenségét a regionalizmus igényének feltámadásában. Ha a Székelyfölddel vetjük össze ezt a régiót, megállapíthatjuk: térszerkezetileg a Székelyföld sokkal kevésbé koherens, mint a Partium, mégis az ott jellemző nagyon erős helyi identitástudat sokkal előrehaladottabbá teszi a régióvá válás folyamatát. A Székelyföld összehasonlíthatatlanul jobban áll tehát ilyen téren, mint Partium, vagy bármelyik másik romániai régió. A helyzet mindazonáltal nem reménytelen, hiszen az identitás tudatosan is erősíthető, építhető, és a magyar–román párbeszéd megindítása szintén megkerülhetetlen. A mozgalom támogatóinak ezek lesznek a jövőben a legfontosabb feladatai.

JEGYZETEK

1. A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.
2. Lásd Süli-Zakar István (2006): pp. 16–32.
3. Lásd Süli-Zakar István (1997) és (2003).
4. Tóth József (1996): pp. 587–596.
5. Az 1741. évi XVIII. törvénycikkely és az 1792. évi XI. törvénycikk.
6. Az 1868. évi XLIII. törvénycikk.
7. Lásd Süli-Zakar I.–Csüllög G. (1999; 2003).
8. Süli-Zakar I. (2005): pp. 12–22.
9. Szűcs I. (2003).
10. Süli-Zakar István (1981): pp. 115–148. és Kocsis Károly (1988): pp. 137–158.

11. Süli-Zakar István (1992): pp. 53–64. és Kozma Tamás (2005).
12. Lásd: Érmelléki Autonómia Kezdeményező Bizottság alakuló ülése (2010): <http://www.erdon.ro/az-elozmenyek-a-folytatasra-k246teleznek/news-20100503-10252549>, 2014. 04. 24.
13. Lásd: A Demokratikus Erdélyi Liga (Liga Democrată Transilvană) alakuló ülése 2013. <http://www.neuerweg.ro/de-ce-liga-transilvania-democrata/> 2014. 04. 24.
14. Lásd: Partiumi Autonómia Tanács alakuló ülés 2013 http://erdely.ma/autonomia.php?id=145843&cim=megalakult_az_emnt_ben_a_partiumi_autonomia_tanacs, 2014. 04. 24.
15. A magyar politikai szervezetek javaslatait lásd alább: Erdélyi Magyar Néppárt: <http://www.neppart.eu/javaslatok-romania-regionalis-atalakitasara.html> – RMDSZ: <http://rmdsz.ro/uploads/fileok/dok/RMDSZ11Kongresszus%20regiok.pdf> – Magyar Polgári Párt: <http://www.polgaripart.ro/kozlemenyek/kozlemeny-71.html>
16. Lásd: Szilágyi Ferenc (2004; 2009; 2013).
17. A hálózatelméleti alapfogalmakkal kapcsolatban lásd Barabási Albert-László: Behálózva című alapművét (2003), a térszerkezeti kapcsolatokról pedig Nemes Nagy József művét: Terek, helyek, régiók (2009).
18. Varga Attila (2009).
19. Nemes Nagy József (2009) Uo.
20. Nemes Nagy József (2009) Uo.
21. Lásd: Süli-Zakar István (2009): pp. 185–207. és Szilágyi Ferenc (2013): pp. 85–102.
22. A magyar–román államhatárról lásd Sallai János (2003) pp. 207–280.
23. A kelet-magyarországi vásárvonallal kapcsolatban olvashatunk Süli-Zakar István és Szilágyi Ferenc 2007-es publikációjában pp. 307–314.
24. Szilágyi Ferenc (2012): p. 89.
25. Szilágyi Ferenc (2013-2): pp. 91–93.
26. Nemes Nagy József (2009): Uo.
27. Szilágyi Ferenc (2013-2) Uo.
28. A Partium fogalmának három történeti időszaka különböztethető meg: a törökkori, a Habsburg-kori és a modernkori. A Habsburg-korban a magyar viszonyulás a Partium létehez kifejezetten negatív volt, és ez nem támogatta egy ilyen identitás konszolidációját. Lásd: Szilágyi Ferenc (2004): pp. 139–143.
29. 1950-ben Bihar (Bihor) tartományt hozták létre, mely 1952-ben Nagyvárad (Oradea) tartománnyá alakul. 1956-ban ezt átalakítják és aradi részekkel bővítik ki. 1960-ban a tartomány neve Körösvidékre (Crișana) változik.
30. A Partium közigazgatás történeti fejlődéséhez lásd, Szilágyi Ferenc 2013-as kötetét: Közigazgatás a Partiumban. A honfoglalástól napjainkig.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barabási A. (2003): Behálózva. Magyar Könyvklub, Budapest, 281 old.
- Érmelléki Autonómia Kezdeményező Bizottság 2010. <http://www.erdon.ro/az-elozmenyek-a-folytatasra-k246teleznek/news-20100503-10252549>, 2014. 04. 24.
- Liga Transilvaniei Democrată 2014 <http://www.neuerweg.ro/de-ce-liga-transilvania-democrata/> 2014. 04. 24.
- Kocsis K. (1988): A határ menti fekvés hatása egy régió népesedési viszonyaira. – Földrajzi Értesítő. 37. szám. 137–158. old.
- Kozma T. (2005): Kisebbségi oktatás Közép-Európában. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 195 old.
- Nemes Nagy József (2009): Terek, helyek, régiók, Akadémiai Kiadó, Budapest, 350 old.
- Partiumi Autonómia Tanács alakuló ülés 2013. http://erdely.ma/autonomia.php?id=145843&cim=megalakult_az_emnt_ben_a_partiumi_autonomia_tanacs, 2014. 04. 24.
- Sallai János (2003): Az államhatárok jövője a Kárpát-medencében a „Schengeni-folyamat” tükrében, IN: Süli-Zakar István (szerk.): Határok és határmentiség az átalakuló Közép-Európában, Debrecen, 270–280. old.

- Süli-Zakar I. (1982): Az éltkörülmények vizsgálata. – *Acta Geographica Debrecina* XX. 115–148. old.
- Süli-Zakar I. (1992): A Study of State Borders as Factors Blocking Socio-Economic Progress in North-Eastern Hungary. – *Geographical Review (Földrajzi Közlemények)*. CXVI. (XL.) vol., International Edition, 53–64. old.
- Süli-Zakar I. (1997): Határon átnyúló kapcsolatok. – In: *Határmenti együttműködés a felsőoktatásban.* (Szerk.: Buda M.–Kozma T.). *Acta Paedagogica Debrecina* XCVI., Debrecen, 13–65. old.
- Süli-Zakar I.–Csüllög G. (1999): Az alföldi regionalizmus történelmi előzményei. – In: *Az Alföld történeti földrajza* (Szerk.: Frisnyák S.). Nyíregyháza, 199–220. old.
- Süli-Zakar I.–Csüllög G. (2003): A regionalizmus történelmi előzményei Magyarországon. – In: *A terület- és településfejlesztés alapjai. Dialóg Campus Tankönyvek – Studia Geographica*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 15–44. old.
- Süli-Zakar I. (2003): A Kárpátok Eurorégió Interregionális Szövetség tíz éve. – *Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója*, Debrecen, 421 old.
- Süli-Zakar I. (2005): Régió, regionalizmus és regionalizáció. – In: *Régió és oktatás – Európai dimenziók.* (Szerk.: Pusztai G.) *Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete*, Debrecen, 12–22. old.
- Süli-Zakar I. (2006): Regions for the United Europe. – *Eurotimes. Volume I.* Oradea University Press, Oradea, 16–33. old.
- Süli-Zakar I. (2009): A határokkal szétszabdalt „Partium” régió üzenete. – In: *A Balatonról Lóczy Lajos emlékére* (szerk. Antal G.–Tóth J.–Wilhelm Z.). *PTE Földtudományok Doktori Iskola* Pécs, 185–207. old.
- Szilágyi F.–Csomortányi I. (2009): *Partiumi önrendelkezés*, Partium kiadó, Nagyvárad.
- Szilágyi Ferenc (2004): The Partium – A Historical and/or a Developmental Region?, IN: Süli-Zakar (szerk.): *Cross Border Co-operations – Schengen Challenges*, 2004, 139–143. old.
- Szilágyi Ferenc (2007): Érmihályfalva változó geostratégiai helyzete 1811–1944 között, IN: Süli-Zakar (szerk.): *A határok és a határon átnyúló (CBC) kapcsolatok*, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 307–314. old.
- Szilágyi Ferenc (2009): *A Partium közigazgatási földrajza – doktori disszertáció*, Debreceni Egyetem, Földtudományok Doktori Iskola, Debrecen, 280. old.
- Szilágyi Ferenc (2012): The rehabilitation of the cross-border public-roads along the Romanian-Hungarian state border, IN: Bélyácz-Fogarasi-Szabó-Szász: *Knowledge and Sustainable Economic Development*, Partium Christian University, Oradea 2012, 85–98. old.
- Szilágyi Ferenc (2013): *Közigazgatás a Partiumban – a honfoglalástól napjainkig*. Partiumi Kiadó, Nagyvárad, 288 old.
- Szilágyi Ferenc (2013-2): A nagyvárosi vonzáskörzetek áttekintése a magyar–román határsávban, IN: Szilágyi-Zakota: *Partium: társadalom-térszerkezet*, Dokumentum Kiadó, Nagyvárad, 85–102. old.
- Szűcs I. (Szerk.) (2003): *Társadalomtudomány – Neveléstudomány*. Partium Keresztény Egyetem Partium Kiadó, Nagyvárad. 232 old.
- Tóth J. (1996): A magyarországi regionális fejlődés történeti vonatkozásai. – In: *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza* (Szerk.: Perczel Gy.). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 587–596. old.
- Varga Attila (2009): *Térszerkezet és gazdasági növekedés*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 146. old.

HAJDÚ ZOLTÁN*

A KÖZIGAZGATÁSI TÉRSZERVEZÉSI TELESZKÓP ÉS TERÜLETSZERVEZÉSI REFORMVITÁK ROMÁNIÁBAN AZ ORSZÁG EURÓPAI UNIÓS CSATLAKOZÁSA (2007) ÓTA

ADMINISTRATIVE TERRITORIAL ORGANISATIONAL TELESCOPE AND TERRITORIAL REFORM DISCUSSIONS IN ROMANIA SINCE JOINING THE EUROPEAN UNION (2007)

ABSTRACT

Territorial administrative reform is an evergreen theme in the modern history of Romania. This short paper focuses on the processes of regional reform in Romania. Forming new regions (administrative, development) is running between very complex political environment. The article is investigating political developments from the Romania's accession to the EU (2007). There are different aims of Roman majority and Hungarian minority in this processes. Political parties and society are divided in the basic questions of reforms. There is a special fear between ethnic Hungarians living in Romania from regional reform plans. The study is analysing different theoretical elements (specially administrative organisation telescope), taking some critical thoughts regarding regional reform plans in Romania.

1. Bevezetés

Az államterület belső közigazgatási területi tagolásának kérdéskörével mintegy két tucat tudományterület foglalkozik kitüntetett módon. Ezek közül kiemelendő jelentőségűek az állam- és jogtudományok, a történettudomány, a politikatudomány, a szervezéstan tudományok, a szociológia, valamint a vezetéstudomány. Mindegyik tudományterületnek sajátos célú és részben eltérő tartalmú eredményei vannak a belső közigazgatási területfelosztást illetően.

A földrajztudományon is részese a közigazgatás területi összefüggései átfogó kutatásának, a politikai földrajz az állam kutatásán belül a közigazgatás kérdéskörét külön kutatás tárgyává emelte (közigazgatási földrajz). A földrajztudomány középszintű elméletei (táj-elmélet, gazdasági körzetelmélet, központi helyek elmélete) kivétel nélkül eljutottak az államterület belső közigazgatási kérdéseinek a kutatásához, illetve eltérő alapú (táj, gazdasági körzet, vonzáskörzet) reformjavaslatok tömegét dolgozták ki minden országban.

A modern Románia története bizonyos értelemben a közigazgatási reformviták és eltérő alapú reformok története is egyben. A XX. század egészére jellemző folyamatok új tartalmat és nemzetközi dimenziót kaptak az ország európai uniós csatlakozási felkészülése időszakában, majd az uniós tagsága, az ott szerzett tapasztalatok alapján. A közigazgatás, illetve a közigazgatási területbeosztás nem része ugyan a közösségi politikának, de szinte minden országban sajátosan összekapcsolódott valamilyen mértékben a közigazgatási felosztás, a NUTS statisztikai és a regionális fejlesztés területi struktúrája. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy minden országban, így Romániában is a belpolitikai küzdelmek sajátos elemévé vált a közigazgatási reform és a regionális fejlesztés összefüggésének a kérdésköre.

* Hajdú Zoltán tudományos tanácsadó, MTA KRTK.

Az EU csatlakozáskor a fejlesztési régiók kialakítása – mint minden más csatlakozó országban – vitákban és érdekellentétek között zajlott, de a csatlakozás, illetve az uniós pénzek lehívásának és felhasználásának szándéka bizonyos értelemben felülírta a konkrét területi kérdéseket. A kialakított nyolc fejlesztési régió a nagy területi egységek közé tartozott az EU-n belül.

Románia (és Bulgária) EU csatlakozása (2007) inkább stratégiai és politikai érdekalapú volt, a két ország csak nagy jóindulattal volt felkészültnek nevezhető. Sem a gazdasági, sem pedig a társadalmi és intézményi struktúrák nem voltak felkészülve az új integráción belüli sikeres alkalmazkodásra, a s jövőépítésre. Nagyon sok kérdést a csatlakozás után kellett, illetve kell megoldania az országnak.

A romániai területi reformvitákban elemi erővel jelent meg a magyar kisebbség (mely egyes megyékben területi többséget képez) területi struktúrában való elhelyezése, illetve a beosztás mögött meghúzódó többségi szándékok, a tervezett területbeosztásokkal való azonosulás, avagy azok elutasításának kérdése. A magyar politikai elit sem Románián belül, sem pedig azon kívül nem fogad el természetesnek, egészségesnek, demokratikusnak stb. olyan felosztást, amely megszünteti a magyar többségű Székelyföld egységét, s az egységes, itt területi többséget képező magyarságot román többségű területi egységekbe tagolja szét.

A román pártok maguk is eltérő felosztási koncepciókat jelenítettek meg, s folyamatosan változtatják álláspontjukat. Egyetlen egy kérdésben értenek a legtöbben egyet, hogy nem támogatják magyar többségű regionális szintű közigazgatási egység létrehozását. A román pártok állásfoglalásában, a területi autonómia elutasításában Koszovó függetlenné válása (2008) meghatározó (nagyreszt kimondatlan, rejtett dimenzióként) szempontként van jelen. Románia azon EU országok sajátos csoportjába tartozik, amely nem hajlandó elismerni Koszovó függetlenségét. (A Krím-félsziget sorsának alakulása 2014 tavaszán újabb félelmeket generál a román politikusok egy részében.)

A regionális reform kérdése körüli viták „kormánybuktató” szintre jutottak. A 2007 utáni időszakban a romániai magyarság legnagyobb politikai pártja az RMDSZ kormánypárt – ellenzéki párt „libikókára ült”, s a politikájának alakulásában a területi autonómia kérdésköre meghatározó pozíciót vívott ki magának. Az RMDSZ által leggyakrabban javasolt 16 régió mögött természetesen az a felismerés is meghúzódik, hogy minél kisebbek a régiók, annál inkább van esélye egy székelyföldi régiónak.

Románia esetében 2010 után a folyamatok az állam- és alkotmányreform keretében permanens vitafolyamattá váltak. A román pártok közötti viták lehetőséget teremtettek a magyarság legjelentősebb politikai pártjának, hogy időnként mintegy a mérleg nyelve jelenjen meg a parlamenti politika szintjén.

E rövid elemzés keretei között a közigazgatási térszervezési teleszkóp szempontjaiból érintjük a romániai decentralizáció, közigazgatási területi reform és a fejlesztési régiók kérdéskörét. Rendelkezésünkre áll ugyan mintegy három tucat felosztási javaslat (térkép), de nem kívánunk beszélni a „térkép-rajzolási versenybe”.

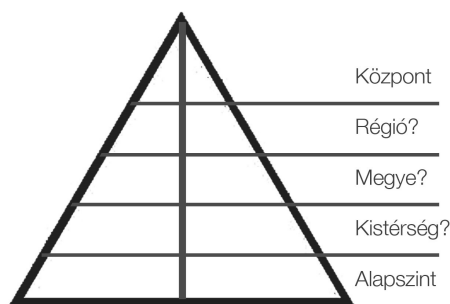
2. A közigazgatási térszervezési teleszkópról

A közigazgatási földrajzon belül kidolgozott közigazgatási térszervezési teleszkóp¹ abból a szempontból érdemel figyelmet, hogy a „közigazgatás hierarchikus tagozódásnak rendjéből kiindulva” fogalmazza meg azt az alaptételt, hogy minden közigazgatásnak minimálisan szüksége van egy valamilyen jellegű, tartalmú alapszintre, valamint egy központi szintre. A két szint megléte mintegy kényszerítő jellegű, a köztük lévő szint, avagy szintek, szükségessége kérdőjeles jellegű (*1. ábra*).

A közigazgatási alapszint jellege (elaprózott, közepes nagyságú, integrált jellegű) erőteljesen hat a következő szintre, illetve azon keresztül a következő szintekre. Így többféle jellegű közigazgatási térszervezési teleszkópok, teleszkóp típusok alakultak ki a világban, de Európában is. Ha egy csaknem teljes körű statisztikai áttekintés alapján (Statoids) vizsgáljuk meg az országok közigazgatási területi tagozódásának, illetve azok hierarchiájának a kérdését, akkor egyértelművé válik a sokszínűség, a sokérdekűség, és a sokféle szempont potenciális megjelenésének kérdése.

A közigazgatási térszervezési teleszkóp különböző szintjein egyformán megjelenik a funkcionalitás és a homogenitás kérdése. Az egyes szinteken belül, azok különböző „elemi egységei között” is vizsgálhatóak ezek a szempontok. Ha kiegészülnek a fejlettségi kérdésekkel (országos átlaghoz, főváros nélküli országos átlaghoz, városi átlaghoz stb. viszonyítva a területi fejlettséget, akkor sok tekintetben az egyes szinteken belül is mozaikos elrendeződést kapunk.

1. ábra. A közigazgatási térszervezési teleszkóp elméleti tagozódási kérdőjelei

Forrás: Hajdú Zoltán szerkesztése

Minden ország egyedi földrajzi adottságokkal (természeti, gazdasági, politikai, infrastrukturális, településhálózati stb.) rendelkezik, még akkor is, ha hasonló nagyságú a területük, és a népességszámuk). Az egyes országok történeti fejlődése, s benne a közigazgatás szerepe úgyszintén sajátosnak és egyedinek minősíthető.

Az egyes országok közigazgatási területbeosztását és a térszervezési teleszkópjának alakulását jelentős részben a favorizált állam- és társadalom idea, valamint az állam legalapvetőbb belső alkotmányos tagozódása (föderalizált, unitárius, regionalizált) határozza meg. A több vagy soknemzetiségű államok esetében a nemzetiségi kérdés minden esetben lényegi eleme a területi kérdéskörnek.

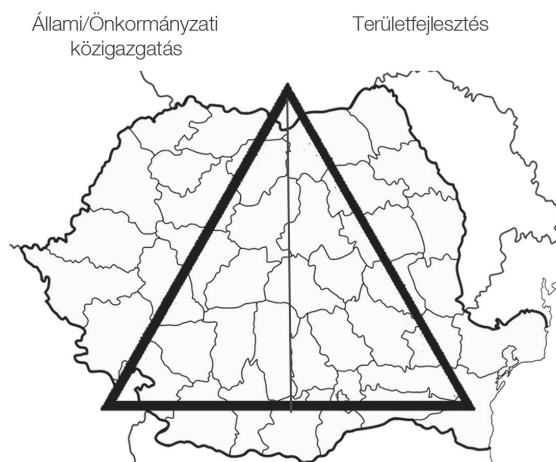
3. A romániai térszervezési „térképrajzoló verseny” néhány elméleti összefüggése

Románia természeti földrajzi szempontból az erősen tagolt országok csoportjában tartozik. Az ország középső területein húzódó Kárpátok két hatalmas egységre (Kárpát-koszorún belüli, Kárpátokon kívüli) tagolja az országot. Ezt az alap-meghatározottságot a racionalitás jegyében megszülető közigazgatási területi tagolás esetében sem lehet figyelmen kívül hagyni. (Van olyan területi felosztási javaslat, mely Hargita megyét a „Kárpátokon kívüli központhoz, illetve közigazgatási és fejlesztési régióhoz kívánja csatolni. Ez a terv egyetlen célt szolgál csak, a Székelyföld területi egységének felszabdálását, más „elvi alapja”, illetve értelme nincs.)

A természeti földrajzi nagytájak viszonylagos egyértelműséggel alakultak ki a két nagy természeti földrajzi régióban. A lehatárolásuk (mint minden más ország esetében mindenkor

hordozott bizonytalanságokat). Ugyanez elmondható a mezo- és mikrotájak többségéről is, bár ezek esetében a földrajzi homogenitás inkább megjelenik.² Erdély esetében külön kérdéskör, hogy a magyar és a román térszemlélet és természeti tájfelosztás sem egyezik. Mindkét közösségnek önálló térszemlélete, területi tudata, identitása, nevezéstana stb. van.

2. ábra. A közigazgatás (állami, önkormányzati) és a területfejlesztés potenciális kapcsolatrendszere

Forrás: Hajdú Zoltán szerkesztése

A természeti földrajzi területi struktúrában a kistájak szintjén még jelentős homogenitás „felfelé haladva a tájhierarchiában” természetes módon csökken, a nagytájak szintjén már csak korlátozottan jelennek meg az integráló sajátosságok.

A természeti földrajzi egységek figyelembe vétele megkerülhetetlen, de feltehetően nem Románia az az ország, melynek közigazgatási területi beosztása döntően a természeti tájakra (tájközigazgatás) épülhetne fel. Ennek ellenére, különösen a közlekedési, társadalom-földrajzi távolság szempontjából is lényegi térelemet jelentő természeti földrajzi adottságok erőteljesen figyelembe veendőek.

A közigazgatás (állami, önkormányzati) és a közigazgatási területbeosztás (2. ábra) nem csak a politikai berendezkedés egyik legalapvetőbb területi struktúráját képezi, hanem e mellett, illetve ezen túl közszolgáltatási, közellátási stb. vonatkozásai is vannak. Az állami és önkormányzati közigazgatás közötti funkcionális munkamegosztás Romániában mindig államigazgatási dominanciával volt jellemezhető. A megyei szinten létrehozott prefektusi intézmény az állam meghosszabbított karjaként működik, a törvényességi felügyelet szerves része ugyan a prefektus tevékenységének, de korántsem szorítkozik csak arra.

A rendszerváltás (1989. december) után elindult a romániai közigazgatás „európaizációja”, átvették az Európai Önkormányzati Charta legfontosabb szemléleti elemeit (igaz, többségüket sajátosan építették be az 1992-es önkormányzati törvénybe). Az EU csatlakozás előtt ismét felvetődött a közigazgatás átfogó átalakításának a kérdésköre, de nem került sor alapvető reformra. Csak a minimális elvárások (fejlesztési régiók kialakítása) teljesítésére vállalkozott a román politikai elit.

A történeti és közigazgatás-történeti folyamatok megértése, s azok tanulságainak az érvényesítése fontos eleme lehet a közigazgatási reformnak. Ebből a szempontból meghatározó jelentőségű kérdés, hogy a XX. század folyamán Románia lényegében kipróbált szinte minden lehetséges terület-felosztási struktúrát, a legstabilabbá az 1968-ban bevezetett megyerendszer vált.³

Önmagában véve is tanulságos az, hogy az 1968-ban kialakított megyei beosztást szinte „szentként tisztelik”, arra akarják építeni az új reformot, nem vetődik fel széles körben a teljes közigazgatási-területi újrendezés igénye. Ennek oka feltehetően az, hogy nem akarják még inkább kinyitni a területi kérdéseket, nem akarják a meglévő, s minden szinten jelentkező politikai, területpolitikai konfliktusokat tovább élezni.

Ha elfogadjuk, hogy a megyerendszer „tökéletes”, akkor a kérdés úgy vetődik fel, hogy az „ideális megyékből” lehet-e ideális, mindenki számára elfogadható regionális (több megyét összefogó) területi struktúrát létrehozni.

Külön kérdés az, hogy a székelyek a Székelyföld területén nem csak az 1968-ban életre hívott román megyerendszerben, hanem az 1876-ban a liberális magyar politikai elit által felszámolt, feudális kiváltságokat hordozó, történeti székely székekben is gondolkodnak. (A feudális területi autonómiákat 1876-ban olvasztották be az egységes magyar megyerendszerbe.) A székely székekben való gondolkodás egyszerre történeti megalapozottságú, de a feudális jellegű kiváltságok hordozójaként, egyfajta történeti-területi nosztalgiaként is értelmezhető.

1993 óta az RMDSZ már két székelyföldi autonómia-tervezetet nyújtott be a román törvényhozásban, (melyek elutasításra kerültek) s 2013 tavaszán határozatot hozott arról, hogy (ismét) új törvényjavaslatot nyújt be. 2014 tavaszán az RMDSZ a kormánytöbbség tagjává vált ismét, így kormányerőként, de nem a kormány javaslataként nyújthatja be új tervezetét.

A modern székelyföldi területi autonómiáról a román politikai elit többsége hallani sem kíván a közigazgatási reformfolyamatban. A székelység jelentős részének politikai törekvéseiben viszont a területi autonómia – a magyarországi politikai támogatások bázisán is – „evidensen járó” politikai célként fogalmazódik meg.

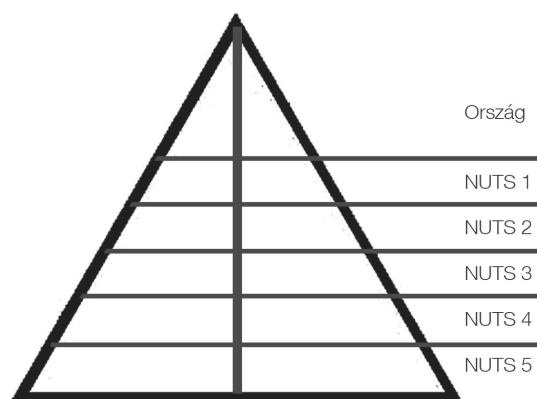
A magyar állampolgárság tömeges erdélyi és székelyföldi felvétele nem segíti elő a területi autonómia létrehozását, hiszen olyan román állampolgársággal rendelkező személyek, tömegek követelik a területi autonómia kialakítását, akik a román mellett, magyar állampolgársággal is rendelkeznek. A két külön (és nem közös állampolgárság) még a közös európai uniós polgárság intézményi bázisán sem teszi egyszerűbbé a kérdés kezelését. A román félelmek, s azok tömeges manipulálása azt mutatja, hogy az államalkotó többség nem kíván területi autonómiát biztosítani az „államalkotó kisebbség” számára.

A román oldalról jövő „reformtérképek” egyik közös eleme a székelyföldi egységes magyar területi többség megbontása, két, három régióba való beosztása, elkülönítése, felszabdálása. A magyar politikai elit ragaszkodik a három székelyföldi megye egyben tartásához, legalább egy magyar többségű régió kialakításához.

A fejlesztési régiók kialakítási folyamata 1996-tól számítható, a PHARE projekt keretén belül indultak el a munkálatok, s ideiglenes jelleggel 1998-ban határozták meg a fejlesztési régiók első konfigurációját.⁴ A lehatárolást akkor technikai és ideiglenes jellegűnek tekintették, hogy megteremtődjön az EU pénzek lehívásának minimális intézményi kerete.⁵ A nyolc fejlesztési régió sem a többség, sem pedig a magyar kisebbség számára nem jelentett ideális megoldást, illetve kereteket, de alapvetően megfelelt a többségi társadalom minimális érdekeinek.

Az EU egységes statisztikai területi rendszere (NUTS) abszolút hierarchikus rendet temített (NUTS 1-5) eredeti formájában (3. ábra). A ma érvényes statisztikai rendszerben a „valódi területi szintek” (NUTS 1-3), és a helyi, lokális közigazgatási egységek LAU (1-2) nevezéktanilag elkülönülnek egymástól.

3. ábra. A statisztikai területi hierarchia (NUTS) eredeti tagolódása

Forrás: Hajdú Zoltán szerkesztése

A mai NUTS beosztás alakításában (a területi szintek egységeinek meghatározott népességi határai között, NUTS 1: 3–7 millió fő, NUTS 2: 800 ezer–3 millió fő, NUTS 3: 150–800 ezer fő) Románia szabadon járhat el, de természetesen csak a kialakított közigazgatási egységek „felfelé építése” bázisán.

A nagyjából 20 millió fős országban – ha mechanikusan a lélekszám-határokból indulunk ki, hogy a formális lehetőségekkel tisztában legyünk – a NUTS 2-es lélekszám-minimummal 25, a lélekszám maximummal mintegy 8 statisztikai régió formálható. Formailag így nagyjából „legitim” mind a jelenlegi 8 régióra való tagolás, mind pedig az RMDSZ 16 régiós javaslata. A lényeg nem a számokban, hanem a hordozott célokban van, így politikai szempontból nagyon nehéz a közelítés.

A NUTS rendszer egy statisztikai területi rendszer, melynek egyes szintjeit a különböző közösségi politikák fejlesztési keretegységként határozták meg. Így nem önmagában fontos a statisztikai rendszer, hanem tovagyűrűző hatásai következtében.

Ha csak a területi szinteket (NUTS 1-3) nézzük, akkor Románia esetében a 4–8–42 eloszlást kapjuk. Ha a Romániával nagyjából azonos lélekszámú uniós országokat nézzük (még az Unión belül is korlátozott minden ilyen jellegű összehasonlítás), akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a NUTS 1 és a NUTS 2 régiók között van egyfajta „torlódás”, hiszen két NUTS 2-es régió képez egy-egy NUTS 1-es régiót. Ez még akkor is gond, ha tisztában vagyunk azzal, hogy a NUTS 1-es szint ténylegesen csak statisztikai jellegű, adatgyűjtési, feldolgozási és publikációs szint.

Románia nem alakított ki önálló LAU 1-es szintet, ezen a szinten is a 42 megye jelenik meg. A LAU-2-es szintet képező 3174 helyi-közigazgatási alapegység integrált jellegű, egy-egy községhez több település tartozik általában.

4. Összegzés (Az évtizedes vita megszüli a területi változatlanlanságot?)

A 2010 után újraindult romániai modernizációs reformfolyamatban egyszerre jelenik meg az állam, annak alkotmányos berendezkedése, az alkotmány, közigazgatás területi reformjának kérdésköre. A decentralizáció, a közigazgatási területi reform, a területfejlesztési intézményrendszer (a fejlesztési régiók) újragondolása a politikai elit (mind a többségi, mind pedig a kisebbségi) számára alapvető jelentőségű, hiszen minden érdeket tisztában van azzal, hogy potenciálisan új „játékszabályok kialakítása folyik”, ennek révén újraértékelődnek egy-egy csoport lehetőségei.

Az évtizedes reformfolyamatban, területi reformjavaslatok tömegének kidolgozása után, a területpolitikai „frontok” megmerevedtek. Az RMDSZ – ha meg akarja őrizni a magyar pártok versenyében a tömegtámogatását, akkor felszínen kell tartania a székely területi autonómia kérdését (s teszi ezt ellenzékben és kormányerőként egyaránt), a kisebb magyar pártok pedig szavazatnyeréséget remélnek a radikálisabban megfogalmazott autonómiatervekért.

Mind a román, mind pedig a romániai magyar politikai elit, politikai pártok megosztottak az állam, az alkotmány, a közigazgatás reformjának kérdéskörében. Elképzelhető egy olyan eredmény, hogy nem tudnak megállapodni a leglényegesebb kérdésekben, s a meglévő területi struktúra válik egyfajta „stabilitás-minimummá”, azaz, ha lesz közigazgatási regionalizálás, akkor a nyolc fejlesztési régió jelenlegi határait fogják felépíteni a közigazgatási régiókat.

A folyamat jogállami keretei maguk is bonyolult ellentmondásokat hordoznak, hiszen az Alkotmánybíróság egy-egy reformtörvény kapcsán megállapítja a részleges alkotmányellenességet, s a „játék kezdődhet újra”. Az Alkotmánybíróság 2013. novemberi határozata a kormányzat decentralizációs törvényének részleges alkotmányellenességéről fontos mérőföldkönek számít a folyamatok alkotmányos kereteinek értelmezése szempontjából.

JEGYZETEK

1. Hajdú Zoltán (2011): A közigazgatási térszervezési teleszkópról – Comitatus, 21. évf. 201. sz. (különszám) 62–65. pp.
2. Hajdu-Moharos József–Sasi Attila–Erős László (1993): Románia tájféldrajzi beosztása. Vörösbereány, Balaton Akadémia Könyvek, No. 5.
3. Gulyás László (2010/a): A közigazgatási térfelosztás és a kisebbségi kérdés kapcsolata az 1968. évi román megyereform tükrében. In. Háda Béla–Ligeti Dávid–Majoros István–Maruzsa Zoltán–Merényi Krisztina (szerk.): Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves. ELTE Új és Jelenkori egyetemes Történeti Tanszék. Budapest. 237–245. pp; Gulyás László (2010/b): A tartományi rendszer és a nemzeti kérdés Romániában 1950–1968. Tér és Társadalom 2010/3. szám 163–176. pp.
4. Csutak István (2008): Javaslat a romániai fejlesztési régiók új lehatárolására. – Pro Minoritate, 2008/2. 66–75. pp.
5. Horváth Réka–Veress Emőd (2003): Regionális politika és területfejlesztés Romániában. – Magyar Kisebbség, No. 1. (27.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Administrative Division of Countries („Statoids”) <http://www.statoids.com/> letöltés: 2014. március 20.
- Cauwenberghe, Jean-Claude Van (2007): Tanulmány az Európa Tanács tagállamaiban végbemenő regionalizáció aktuális helyzetéről, valamint a regionális önkormányzatok fejlesztésének kilátásairól. Helyi és Regionális Önkormányzatok Kongresszusa, Régiók Kamarája. Az Intézményi Bizottság jelentése.
- Csák László (2013): Régióátszervezés. (Területi reform – versenyképes Románia). <http://welemany.transindex.ro/?cikk>
- Csutak István (2008): Javaslat a romániai fejlesztési régiók új lehatárolására. – Pro Minoritate, 2. 13.
- Gulyás László (2010/a): A közigazgatási térfelosztás és a kisebbségi kérdés kapcsolata az 1968. évi román megyereform tükrében. In. Háda Béla–Ligeti Dávid–Majoros István–Maruzsa Zoltán–Merényi Krisztina (szerk.): Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves. ELTE Új és Jelenkori egyetemes Történeti Tanszék. Budapest. 237–245. pp.

- Gulyás László (2010/b): A tartományi rendszer és a nemzeti kérdés Romániában 1950–1968. Tér és Társadalom 2010/3. szám 163–176. pp.
- Hajdó Csaba (2003): A román regionális politika reformja: lehetőségek és kihívások. (Reflexió Horváth Réka és Veres Emőd tanulmányára. – Nemzetpolitikai Szemle, No. 1. (27.)
- Hajdu-Moharos József–Sasi Attila–Erős László (1993): Románia tájföldrajzi beosztása. Vörösbeny, Balaton Akadémia Könyvek, No. 5.
- Hajdú Zoltán (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- Hajdú Zoltán (2011): A közigazgatási térszervezési teleszkópról – Comitatus, 21. évf. 201. sz. (különszám) 62–65. pp.
- Hargita Megye Tanácsa: Javaslatcsomag a régióát szervezési és területi-közigazgatási reformmal kapcsolatban. Munkaanyag. Verzió 1. Csíkszereda. <http://elemzo.hargitamegye.ro>
- Horváth Réka–Veress Emőd (2003): Regionális politika és területfejlesztés Romániában. – Magyar Kisebbség, No. 1. (27.)
- Ladó-Burista Réka (2010): Románia küszöbön álló regionális átszervezése. – Délkelet-Európa – South-East Europe, International Relations Quarterly, Vol. 1, No. 1. Spring.
- Szabó Tamás (2014): Regionalizáció Romániában: elképzelések, tervezetek, kilátások. – <http://www.mensura.ro/iras/regionalizacio>
- Szilágyi Ferenc (2008): Az új román területi közigazgatás lehetséges elvi alapjai. www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/

SUBA JÁNOS*

PARTIUM ÁBRÁZOLÁSA A TÖRTÉNELMI ATLASZOKBAN

PARTIUM IN THE ATLASES AT HIGH-SCHOOLS IN HUNGARY

ABSTRACT

In our treatise we submit and analyse the Partium mapsheets in high-school atlases in Hungary. These atlases were winnowed from the Map Collection of the Museum of Military History. The first atlas in Hungarian language was published by Eduard Hölzer in Vienna. The Hungarian appellation of the atlas was made by György Jausz. The famous wallmaps and historical, geographical atlases made by Manó Kogutowicz were published only later. These atlases were drafted by well-known contemporary historians and pedagogues (Dezső Csánky, Ignác Goldzieher, Henrik Marczali, Sándor Márki and Gyula Pauer). The mapsheets contained representation of terrain using hachures. The atlases were used in all schooltypes in Hungary.

After World War I, certain atlases and maps were published by the civil-military cartography service. After 1938 the Geographical Institute of the Hungarian Army started to publish maps and atlases for civil purposes. Typical characteristics of these maps were the lack of configurations of terrains and the use of pale colours. The names were easy to read. Some of these atlases were still in use in both the primary and the secondary education between World War I and II, and even later.

Since 1950 the Geographical Institute of the Hungarian Army hasn't published maps for civil purposes any more. The escalation of keeping information „top-secret” has reached map-making, too. Consequently, civil cartography had to be reorganized in the 50's. The first project of the new Cartographical Company, established in 1954, was to publish a new high-school atlas. The Historical Atlas came out in 1959 to be the first after World War II. This atlas was the product of the theory of class warfare. The information of the Historical Atlas is inferior to those of the maps published between the two wars. There are no county borders and no additional information about the public administration system, in other words, nothing reminds the users to the 1000 years old Hungarian state. The names are far from being complete, the information included reach the minimum compulsory level only. The historical maps introduced above represent the view on Hungarian history according to the ruling ideology and idealism of the era, as well as the way to spread (forcing) it through teaching history at schools.

1. Bevezetés

Tanulmányunkban bemutatjuk és elemezzük a középiskolai oktatásban felhasznált történelmi atlaszok Partiumot – mint történelmi-földrajzi kategória – is ábrázoló térképlapjait. Az atlaszokat a Hadtörténeti Térképtár gyűjteményéből válogattuk.

A hazai oktatásban régi múltra tekint vissza a térképek használata. Bél Mátyás már rendszeresen használt térképeket az iskolai oktatásban. Tanítványa Tomka-Szászky János először vezette be a magyar történelem önálló tárgyként való oktatását, és ehhez 1751-ben egy latin nyelvű történelmi atlaszt szerkesztett. A debreceni kollégiumban régi hagyományként térképről tanították a földrajzot és a történelmet. A magyar nyelvű oktatás általánossá válásával a magyar tankönyveket a tanárok megírták, a városi nyomda kinyomta.¹ A térképek és a szemléltető ábrák kiadásához rézmetsző műhelyre volt szükség. A műhely

* Suba János PhD, alezredes, a Hadtörténeti Térképtár vezetője, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.

létrejötté után az iskola tanárai és diákjai összefogásával két földrajzi és egy történelmi atlasz készült a XIX. század első éveiben.²

A XIX. században megjelent iskolai atlaszok nem önálló szerkesztésűek voltak, hanem e célra legjobban megfelelő atlaszokat fordították le magyarra.³ Ezek azonban így is hiánypótlóak voltak. A kiegyezés után Gönczy Pál⁴ a Közoktatási Minisztérium államtitkára tudta, hogy a középfokú oktatásnak szüksége van a világpolitikai, gazdasági szerepükönél fogva fontosabb országokat is bemutató atlaszra. Ezért 1874-ben lefordította Stieler iskolai atlaszát.

2. A 19. század végén a 20. század elején megjelent atlaszok

Atlasz ismertetésünket a XIX. század utolsó harmadában megjelent atlással kezdjük.

Az első magyar nyelvű atlaszt – a *Történelmi-Földrajzi Iskolai Atlaszt* – egy bécsi kiadó, Eduard Hölzel adta ki az 1876-ban. Névanyagát Jausz György készítette,⁵ akinek kedvenc tárgya a „földisme” (földismeret = geográfiai és történelmi ismeretanyaggal) volt. Ezen a címen tanították nálunk 1880 előtt a földrajzt és a történelmet. Ekkor még csak német nyelvű térképeket használtak. Az atlasz a *Történelmi-földrajzi iskolai atlasz gymnasiumok, reáltanodák és hasonló intézetek számára* címet viselte.⁶ III. osztály: „Az új és legújabb kor” Füzeté.⁷ Kiadta Jausz György Sopron város felső leányiskola igazgatója. Az atlasz, fekvő téglalap alakú 12 darab 28,5 × 22 cm térképlapból áll. Kiegészítve 12 lapból álló magyarázó szöveggel. 1876-ban jelent meg először a bécsi Hölzel Ede Földrajzi Intézete kiadónál, vékony papírkötésben.

Finom pasztellszínek, olvasható gazdag névrajz jellemzi. A 7. számú térkép címe: *Magyarország 1526-tól 1848-ig*. A térképen Magyarország közigazgatási részei vannak feltüntetve, így Erdély területe is más színnel van jelölve. Külön van jelölve az eltérő közigazgatási területek: szász székek. A megye beosztásánál nincs mindegyik megírva. Partium területe itt nem jelenik meg, bár a határörvidék sincs feltüntetve. A térkép magyarázó szövegében azonban utal rá, bár nem nevezi meg a Partiumot. „...A habsburg házból származó királyok kénytelenek lemondani ...Erdélyről s némely észak-keleti megyékről, amelyekből török főnhatóság alatt külön erdélyi fejedelemséget alakítottak. ...Minthogy pedig a gyakori békekötések alapjául mindég a tényleges birtokok fogadtatnak el...az erdélyi fejedelemségnek, valamint a habsburg birtokoknak határai más részről igen gyakran változnak, miért is e térképen e gyakori birtokváltozások határainak kimutatásáról el kellett tekintenünk.”⁸

Kogutowicz Manó⁹ a kultuszminiszter felkérésére magyar nyelvű iskolai térképeket készített.¹⁰ A minisztérium kölcsönrel és előzetes megrendelésekkel támogatta a vállalkozást. Így alakult meg 1890-ben, Hölzel és Társa Magyar Földrajzi Intézet, egyelőre a bécsi Hölzel cég budapesti fiókvállalataként. Sorra jelentek meg a megyék falitérképei, a magyar és az egyetemes történelmet bemutató történelmi falitérképek, az egyes országok, kontinensek fali- és kézi térképei, földrajzi és történelmi atlaszok, földgömbök. A tervezés munkájában a kor legkiválóbb történészei vettek részt. Fontos tényező, hogy az előbbieket a párhuzamosan készült történelmi atlasz lapjainak tervezésében is részt vettek. Így biztosították az atlasz és a falitérképek összhangját. A rajzi kivitelezést Kogutowicz Manó maga végezte. 1907-ig folyamatosan 13 egyetemes és 7 történelmi falitérképet adott ki, ezek az atlaszokban is szerepelnek.

1897-ben a minisztérium engedélyezte egy új Történelmi Iskolai atlasz megjelenését. Ennek ötödik tetemesen bővített és javított kiadása jelent meg 1899-ben. A köznyelvben Acsády Ignác¹¹–Brózik Károly¹²–Cherven Flóris¹³ *Történelmi iskolai atlaszként* rögzült.¹⁴ A térképek tervezésében még közreműködtek Csánky Dezső, Goldzieher Ignác,

Marczali Henrik, Márki Sándor, Pauer Gyula. Az atlaszt a Magyar Földrajzi Intézet adta ki.¹⁵ Az atlaszt minden iskolatípus használta: gimnáziumok, reáliskolák, polgári iskolák, felsőbb leányiskolák, felsőbb kereskedelmi iskolák, tanító- és tanítónőképző intézetek számára engedélyezték.

Az atlasz 14. lapja *Magyarország 1606. A bécsi béke korában*. A térképet Acsády Ignác tervezte. 2 oldalas, mérete: 33,5 × 27,5 cm. Méretaránya: 1 : 3 millió. Az Erdélyi fejedelemség külön színnel van feltüntetve. A politikai felosztás táblázatnál az erdélyi fejedelemségnél a Magyarországi vármegyék (kapcsolt részek)-nél mind a 8 vármegye fel van tüntetve. A megírásnál 5 megye (Máramaros, Bihar, Kraszna, Közép Szolnok, Kövár vidéke) álló, és 3 megye (Arad, Zaránd, Szörény) dőlt betűvel van megírva. Ugyancsak külön kategóriát alkot a Magyar királyság Erdélyi fejedelemeinek átengedett királyi vármegyék (9 + Hajdú városok) listája. A Partium nincs külön színnel jelölve. A vármegye határok piros vonallal szerepelnek.

Az atlasz 17. lapja *Magyarország 1683. A török uralom legnagyobb kiterjedése korában*. A térképet Acsády Ignác tervezte. 2 oldalas, mérete: 33,5 × 27,5 cm. Méretaránya: 1 : 3 millió. Ugyanazon a szerkesztői elvek alapján történik a felsorolás. A politikai felosztás táblázatnál az erdélyi fejedelemségnél a Magyarországi vármegyénél 5 vármegye (Máramaros, Bihar, Kraszna, Közép Szolnok, Kövár vidéke) fel van tüntetve, a kapcsolt részek cím megírás hiányzik. 4 megyénél külön jelzi, hogy egészen behódoltak a töröknek.

Az atlasz 19. lapját szintén Acsády Ignác tervezte. Címe: *Magyarország a Pragmatica Sanctio előtt 1720*. 2 oldalas mérete: 33,5 × 27,5 cm. Méretaránya: 1 : 3 millió, ez nincs feltüntetve. Itt jelenik meg a kapcsolt részek (Partium) határa a jelkulcsban (széles halvány zöld sávként). A megye számozás és a megyék határa alapján tudjuk rekonstruálni a Partium területét (44. Közép Szolnok, 45 Kraszna, 46, Kövár, 52 Zaránd megye).

Az atlasz 21. lapja *A Magyar Korona országai 1847-ben*. A térképet Marczali Henrik tervezte. 2 oldalas mérete: 33,5 × 27,5 cm. Méretaránya: 1 : 3 millió. A megyék itt már meg vannak írva, nincs számozás. A Magyarországi megyék vékony piros, vonallal vannak jelölve. A Partiumi megyéknél az Erdély felőli rész vastag piros vonallal van jelölve a határ. Az egymás melletti megyéknél: Két megye (Közép Szolnok, Kraszna) egy színnel, a Kövár vidéke más színnel van jelölve. A Partium név nagy betűvel végig húzódik a megyék területén. Zaránd megye szintén más színnel van jelölve, Partium megírás itt is szerepel. A politikai beosztás táblázatban a tiszántúli területek felsorolásánál Zaránd, Kraszna, Közép Szolnoknál összefoglalóan szerepel Részek név.

Ezt az atlaszt többször kiadták, egyben és külön füzetként is.¹⁶ Az általunk tárgyalt első két térkép a Történelmi iskolai atlasz II. füzetében található. 1902. évi kiadást puha papírkötés jellemzi, és 9 térkép van benne. A két térképlap: *Magyarország 1606. A bécsi béke korában*, *Magyarország 1683. A török uralom legnagyobb kiterjedése korában* ugyanazok, csak a borítón szerepel a Magyar Földrajzi Intézet Részvénytársaság felirat. A Kogutowicz Manó által rajzolt történelmi térképeket, mint a korszak iskolai és világtatlaszainak többségét az árnyékcsíkozás jellemezte.¹⁷

3. A Horthy-korszak atlaszai

A háború után 1921-ben jelent meg a *Történelmi atlasz a világtörténelem tanításához. Középkor és újkor* című füzet.¹⁸ Az atlaszt Albisi Barthos Indár¹⁹ és Dr. Kurucz György tervezte. A Magyar Kir. Állami Térképészet²⁰ adta ki, puha papírkötésben. A világháború utáni atlaszok legfontosabb jellemzője, hogy elmarad a domborzatábrázolás. A térképek pasztell színűek, a névrajzuk olvasható. A 32 oldalas atlaszban 3 térkép van.

A 27. oldalon lépő térkép címe: *Magyarország 1683*. A török birodalom legnagyobb kiterjedése és Thököly Imre felső Magyarországi fejedelemsége idején (1678–1683). Mérete: $25,5 \times 17$ cm, méretaránya 1 : 4 millióhoz. Partium mint külön név nem szerepel. Az Erdélyi fejedelemség külön színnel van jelölve. A fejedelemség mozgó határai ábrázolva vannak. Külön szín van a Hódoltság az erdélyi fejedelemség területén kategóriára. A politikai felosztás táblázatban a megyék számozva vannak. A térképlap kicsi, ennek ellenére a tartalom nem zsúfolt, a domborzat hiánya jót tett az olvashatóságnak, a betűk aprók, a táblázat zsúfolt.

A 28. oldalon lévő térkép címe: *Magyarország a XVIII. sz. első felében. A Karlócai békétől –III. Károly haláláig (1699–1740)* Mérete: $25,5 \times 17$ cm, méretaránya 1 : 4 millióhoz. Partium mint osztályozás megjelenik a jelkulcsban Erdély és Partium néven. A zöld szín két árnyalata van kombinálva. A politikai felosztás táblázatban az Erdélyi magyar megyéknél: Zaránd, Kraszna, és Közép Szolnok névnel összefoglalóan meg van írva a Partium név. A térképen is szerepel a Partium megírása.

A 30–31. oldalon lévő kétoldalas térkép címe: *Magyarország és Középeurópa a XVIII. sz. második felében*. Mérete: 39×26 cm, méretaránya 2,5 millió. Itt Magyarország három színnel van jelölve, ebből két színárnyalat Erdély és Partium területéé, Megírásban is szerepel a Partium név. Külön színnel van jelölve az osztrák katonai vezetés alatt álló magyar határőrvidék.

Ezek a térképek falitérképként is megjelentek, mint második sorozat 1926–1930 között. Az egységes szerkesztési elvekkel és kivitelezéssel készült sorozatot az atlaszok szerkesztői tervezték, így a térképek összhanga megvalósult.

Ezek a térképek kibővítve újra megjelentek *Történelmi atlasz polgári iskolák számára a történelem tanításához* című 1928-ban megjelent atlaszban, amelyet szintén Barthos Indár–Dr. Kurucz György tervezett.²¹ Az atlasz keményfedelű, 32 oldalas és a teljes történelmi időt felöleli. Itt jelenik meg az atlaszborítón Anonymus szobrának²² a grafikája, amely a két háború közötti történelmi atlaszok jelképévé vált.

Ebben az atlaszban 6 térképen jelenik meg a Partium. A térképlapok $25,5 \times 17$ cm, nagyságúak, méretarányuk 1 : 4 millióhoz. Három új lap szerepel benne: 20. oldalon *Magyarország 1570-ben (Speyeri szerződés)*. A felsorolásnál az Erdélyi fejedelemségnél a kapcsolt részek (Partium) megnevezés külön szerepel a 7 vármegye (Arad, Bihar, Közép Szolnok, Kövár vidéke, Kraszna, Lugos és Karánsebesi kerület, Zaránd megye). Nincs külön színnel jelölve.

A 21. oldalon: *Magyarország Bethlen Gábor halálakor 1629-ben*. Ugyanez a felsorolás szerepel, kibővítve Máramaros megyével. Nincs külön színnel jelölve.

23. oldalon: *Magyarország a Karlócai béke idejében 1699-ben*. Itt a Partium (Részek) külön szint kapott. Három helyen szerepel (1. Máramaros, 2. Kövár vidéke, Közép Szolnok, Kraszna, 3. Zaránd megyéknél.) 28. oldalon lévő térkép címe: *Magyarország II Józseftől-a szabadságharc végéig (1780–1849)*. Erdély és Partium területe egy szín két árnyalatával van jelölve. Erdély politikai beosztásánál a Partiumi megyék külön kerülnek felsorolásra. A legjellemzőbb, hogy csak a közigazgatási beosztás van feltüntetve. Az 1848/49-es szabadságharc katonai eseményei nem kerültek ábrázolásra.

A régi térképek is megmaradtak: A 22. oldalon: *Magyarország a török birodalom legnagyobb kiterjedése és Thököly Imre felső Magyarországi fejedelemsége idején (1678–1683)*, és 24. oldalon: *Magyarország a XVIII. sz. első felében. A Karlócai békétől III. Károly haláláig (1699–1740)* című térképlapokat már ismertettük.

Mint látjuk a Bartos–Kurucz atlasz fokozatosan nőtte ki magát „világtörténetivé”. Ahogy az ókortól²³ a jelenkor felé haladtak, úgy jelentek meg a kiegészített kiadások.

1933-ban jelent meg *Egyetemes történelmi atlasz* 40 oldalon, puha papírkötésben a M. Kir. Honvéd Térképészeti Intézet kiadásában.²⁴ Az előző atlaszból megismert térképlapok

vannak benne. Két szembetűnő különbség van. Az első: hiányzik a Magyarország a Karlócai béke idejében 1699-ben című lap. A második: a térképek mérete kisebbedett, egy lapon két térkép kapott helyet, így nagyságuk $19 \times 12,5$ cm, ezért méretarányuk is nőtt $1 : 5,6$ millióhoz. A méret miatt a térképeket áttevezték, a politikai beosztás táblázatok elmaradtak, névrajzuk lecsökkent, színviláguk erősödött. Nagyon jól sikerült tematikus térképek szerepelnek az atlaszban.

Magyarország 1570-ben (Speyeri szerződés). Külön színnel van jelölve Magyarországtól Erdélyhez került részek (Partium), és megyék megírása is szerepel. A színmagyarázatnál külön szerepelnek a székelyek és a szászok. *Magyarország Bethlen Gábor halálakor 1629-ben* térképen Máramaros megye kivételével a megyék megírása nem történt meg. Magyarországtól Erdélyhez került részek (Partium) külön színnel van jelölve, akárcsak a 7 vármegye. *Magyarország a török birodalom legnagyobb kiterjedése és Thököly Imre felső Magyarországi fejedelemsége idején (1678–1683)*, című lap ugyan az, mint 1928-a kiadásban, névrajzilag lebutítva, más színekkel. Ugyan ez a megállapítás vonatkozik a *Magyarország a XVIII. sz. első felében (1699–1740)* térképlapra, valamint a *Magyarország II Józseftől a szabadságharc végéig (1780–1849)* térképre, itt már a szabadságharc katonai eseményei a hadjáratok megjelennek.

A Magyar Földrajzi Intézet²⁵ 1931-ben jelentette meg a *Történelmi Atlasz I. rész. Magyarország atlaszt*.²⁶ A belső borító címe: Történelmi Atlasz a magyar történelem tanításához. Tervezték Németh József- és Koch István dr. Használatát 1931-ben engedélyezték. Az Atlasz legfontosabb jellemzője: kétszínű, fekete névrajz, kékeszöld vízrajz, és kislakú $22,5 \times 15$ cm. Mindegyik térkép a magyar Földrajzi Intézet metszése és nyomása. Partium két térképen szerepel. A 22. oldalon lévő térkép: *Erdély legnagyobb kiterjedése idején (1622–1648)* méretaránya: $1 : 3,5$ millió, nagysága: 13×17 cm. A Kapcsolt részek (Partium) külön jelmagyarázatot kapott. A Politikai felosztásnál is külön szerepel. *A Magyarország 1699–1847* térkép nagysága: 20×13 cm, méretaránya $1 : 4,9$ millióhoz. A Kapcsolt részek (Partium) itt is külön szerepel, és meg van írva a megyebeosztás.

A két világháború között és utána az itt felsorolt atlaszok valamelyik kiadását használták. Generációk tanultak részben a Barthos–Kurucz névvel fémjelzett történelmi atlaszokból.²⁷ Háború után 1945-ben a meglévő lemezek felhasználásával újranyomták Barthos Indár–Kurucz György történelmi atlaszeit (ókor, legújabb kor). A kommunista hatalomátvétel és az államosítás után a tanulók atlaszok nélkül tanulhatták a történelem és a földrajz tárgyakat. A Honvéd Térképészeti Intézet 1950 után már nem készített polgári célú térképeket. A titokvédelem kiterjedt a térképekre is. Ezért is kellett újjá szervezni a polgári térképészetet.

4. Az 1945 után megjelent atlaszok

Az 1954 óta működő Kartográfiai Vállalat első munkája egy középiskolai atlasz meg szerkesztése és kiadása volt.²⁸ A *Történelmi atlasz* 1959-ben jelent meg először 150 000 példányban.²⁹ 1961-ben jelent meg a II. javított kiadása.³⁰ Ekkor alakultak ki az atlaszra jellemző „osztályharcos szemléletű” térképek tematikája is (Parasztháborúk, forradalmak, szabadságharcok, hadjáratok,). Adatgazdagságában elmaradt a két világháború közti térképektől. Hiányzik a térképeken a megyehatárok, a közigazgatási beosztás táblázata, minden, ami az ezeréves magyar államra emlékeztet. Névjaja szellős, csak az van megírva ami kötelező.

Partium a következő térképeken szerepel: 16. oldalon *Magyarország a török hódítás korában 1526–1606*. A térkép mérete: $20 \times 12,5$ cm, méretaránya $1 : 5$ millióhoz. Az Erdélyhez kapcsolt részek (Partium) 1606-ban külön színnel van jelölve. Nincs jelölve a me-

gyehatár és a megyék nevei. A névrajz minimális. A 17. oldalon a *Magyarország az Erdélyi fejedelmek függetlenségi harcai idején (1606–1664)* térképen a hét vármegye (1621–29-ig és 1645–48-ig Erdélyhez) külön színnel van jelölve és felsorolva. A szint nagyon nehéz elkülöníteni a Magyar Királyság színétől. Az elkülönítést a megyehatárok hiánya is nehezíti.

19. oldalon lévő *Magyarország a XVIII. század közepén* térkép, közigazgatási térkép. Mérete 20 × 14 cm, méretaránya 4,5 millió. Itt élesen elhatárolható színnel van jelölve a Partium, és a négy megye megírása is megtörtént. Ez az atlasz a generációk egész sorát szolgálta ki.

1970-ben jelent meg a *Képes történelmi atlasz* első kiadása.³¹ Az iskolaszervezeti változásokhoz alkalmazkodva a technológiai váltáson túl a Cartographia az iskoláknak szánt kiadványai is bővültek. 1991-ben jelent meg *Társadalom és művelődéstörténeti atlasz a középiskolások számára*,³² amely a Középiskolai történelmi atlasszal együtt használandó – áll az utasítás a Tudnivalók az atlasz használatához című bevezetőben az atlasz belső borítóján. Itt egy térképen *Magyarország kultúrája (XVI–XVII. század)* jelenik meg Erdély és Partium területe (1606) más-más színnel.

Ez 1998-ban jelent meg *A Történelmi atlasz a 12–16 éves tanulók számára*³³ című atlasz, amely már teljes mértékben számítógépes feldolgozással készült el. Az itt levő *Magyarország a XVI. században* és *Magyarország a XVIII században* című térképeken Partium ábrázolása a már megszokott „Kartográfás módon” – külön színnel került ábrázolásra.

Más kiadású atlaszok bemutatása és elemzése terjedelmi korlátok miatt elmarad. Azonban a bemutatott történelmi atlaszok egyértelműen leképzik az uralkodó ideológia és eszmeiség magyar történelem felfogását, és elterjesztését (rákényszerítését) a szervezett iskolai történelemoktatásban.

JEGYZETEK

1. A Debreceni nyomdára lásd: Benda Kálmán–Irinyi Károly: 400 éves a Debreceni nyomda (1561–1961) Bp. 1961.
2. Egyebek mellett 1800-ban „Oskolai Új Atlas”, 1801-ben „Oskolai Ó Atlas”, 1804-ben Budai Esaiás „Oskolai Magyar Új Atlas”-át nyomtatták ki. Tóth Béla: A Debreceni rézmetsző diákok Bp. 1976.
3. Ilyen atlasz volt pl. (Ausztia történelmi-földrajzi iskolai atlasza 1860-ban) Spruner, K[arl]: Historisch-geographischer Schul-Atlas von Österreich. Gotha 1860. Justus Perthes Ny.: Engelhard-Reyher'schen Hofbuch – druckerei in Gotha. 13 térképlap. 14 oldal történelmi leírás a térképekről. + 2 lap katalógus a megjelent térképekről. Az atlasz színes, rézmetszetű. Jelzete: Hadtörténeti Térképtár (továbbiakban: HT.) A III b 4.
4. Gönczy Pál (1817–1892) kiemelkedő szerepet játszott a kiegyezés utáni időszak kultúrpolitikájában. Köznevelési Minisztériumi beosztásában aktívan részt vett az új népiskolai törvény kidolgozásában. A törvény előírta, hogy az oktatáshoz rendelkezésre kell állni földgömböknek, továbbá Magyarország, Európa és a további kontinensek térképeinek, valamint a gyermekek részére ezek kisméretű másolásának. Természetesen ehhez a megfelelő térképeket el kellett készíteni. Leggyorsabb megoldás az volt, hogy a világhírű gothai cég térképeinek magyar változatát rendeli meg, és hozatja be az országba. Később magyar kiadóktól és tervezőktől rendelte meg az iskolai oktatáshoz szükséges térképeket, és atlaszokat. Ezzel a magyar polgári kartográfia fellendült.
5. Jausz György (1842–1888) Leányiskolai igazgató. Vas megyei Felsőlövön szerzett tanítói oklevelet. Münsterbergben (Szilézia) tanult tovább, majd a felsőlövői tanítóképzőben tanár. Megalapította a Vasvármegyei Tanítóegyesületet. 1875-ben a Soproni Felső Leányiskola igazgatójának hívták meg. Jausz itt ismerkedett meg Kogutowicz Manóval aki megvalósította térképi ötleteit. Elkészítették Sopron vármegye térképét, amivel országos hírnévre tettek szert. Jausz korai halála miatt Kogutowicz Manó vitte tovább munkásságát.

6. Az atlasz jelzete Hadtörténeti térképtár: A. III. b. 52. Az atlasz első része: „Az ó-világ” II. rész: „A középkor.” címet viselte. Különböző méretarányú térképekből állt. Az I. rész 21 lapos szöveges leírást és 10 térképet tartalmaz. Jelzete: HT. A III b 53. A II. rész „A középkor.” Fromme Károly nyomtatta Bécsben, 18 lap szöveges leírás és 9 térképet tartalmaz. Jelzete: HT. III b 51. Mind a három füzet egybekötve is kapható volt, 4 ft, 60 krajcárért – a hátlap tanulsága szerint.
7. Az atlasz előzménye Jausz György 1875. kiadású Grosser geograph Schulatlas volt, amelyet 1876-ban magyarul adtak ki történelmi atlassszal kombinálva. A Térképtárban a második kiadás van meg.
8. HT. A III b. 52. Magyarázatok (szöveges rész) 6–7. o.
9. Kogutowitz Manóról részletesebben lásd: Kisari Balla György: Kogutowicz Manó térképei. Budapest, 1995., Mosoni László–Nádasi András: Kogutowicz Manó és Kogutowicz Károly földrajzi és történelmi atlaszai, térképei és glóbuszai. Könyv és Nevelés, 2008. 3. sz.
10. Gönczy Pál közoktatási államtitkár meghívására és támogatásával 1883-tól Kogutowicz a budapesti Posner-féle nyomdai intézet munkatársa lett, ahol a magyarországi vármegyék térképeit szerkesztette. 1886 és 1890 között valamennyi vármegyei térkép elkészült, és megjelent Magyarország megyéinek kézi atlasza. A lapokon szerkesztőként Gönczy Pál neve olvasható, Kogutowiczot rajzolóként tüntetik fel. Sőt a kiadó későbbi vállalkozásában, a Pallas Lexikon kötetiben nevének feltüntetése nélkül jelentek meg térképei (1883–97).
11. Acsády Ignác (Nagykároly, 1845. szept. 9. Budapest, 1906. dec.17.) magyar történész, Életére lásd: Für Lajos: Acsády Ignác. In: Magyar Agrártörténeti Életrajzok, Bp. 1987. 1. köt. 7–11. old.
12. Brózik Károly (Máramarossziget, 1849. jan. 9. – Budapest, 1911. júl. 12.): tanár, geográfus, író, az első magyar földrajzi atlaszok szerkesztője. Az egyetemet Budapesten végezte. 1870-ben segédtanár volt a budapesti II. kerületi főreáliskolában; 1872-ben tanár Körmöcbányán, majd 1873-ban visszahelyezték eredeti budapesti iskolájához. 1905-ben ment nyugdíjba.
13. Dr. Chizsnei Cherven Flóris pedagógus, gimnáziumi igazgató, tankerületi főigazgató (1839–1928).
14. Jelzete: HT A.III. b 49. Rajzolta: Kogutowicz Manó, 5. jav. bőv. kiad. Budapest. [1899] M. Földr. Int. Rt. 30 cm, 1 p. címlap, 1 p. tartalomjegyzék 27 térképlap, Színes Hr. cs. Szín és jelm.
15. 1895-ben Eduard Hölzel meghalt, így Kogutowicz a minisztériumi kölcsön visszafizetése után önállósította magát, Kogutowicz és Társa Magyar Földrajzi Intézet néven. Az intézet 1901-ben részvénytársasággá alakult és felvette a Magyar Földrajzi Intézet Rt. nevet.
16. ACSÁDY Ignác–Brózik Károly–Cherven Flóris: Történelmi iskolai atlasz. II. füzet. Rajz: Kogutowicz Manó. M. kül. Budapest, 1902. Kogutowicz és társa. M. Földr. Int. Rt. 31 cm. 9 p. térk. Szín. Hr. cs. Szín és jelmagyarázat, tartalomjegyzék a borítólapon. Jelzete: HT. A III c 9. Ez a harmadik bővített kiadás.
17. Ez a domborzatábrázolás egyik fajtája, amikor a lejtő meredekségét szubjektív érzékel kialakított fény-árnyékhatást kifejező árnyékcsíkokkal történt. Kezdetben a kisméretarányú térképeken a rendszertelen csíkok, úgynevezett hegységcsíkok csak a hegységek kiterjedését, irányát mutatták meg, nem haladták meg a lendületcsíkos térképek tartalmát. Később a csíkozás finomodott, törekedtek a hegyvonulatok ívelése mellett a tagoltság, a magasságkülönbség érzékelésére is. Kogutowicz Manó térképein a hegycsíkozást művészi szintre fejlesztette. Papp-Váry Árpád: Térképtudomány 2007. 211. p.
18. Jelzete: HT A.III. b 56.
19. Albisi Barthos Indár középiskolai tanár. 1910 körül a III. kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnázium tanára, 1924 és 1928 között a pesterzsébeti Kossuth Lajos állami gimnázium igazgatója. (Suba J.)
20. 1919-ben önállóvá vált magyar katonai térképészet 1936-tól hivatalos neve. A Trianon békeszerződés után a „rejtés” idején más-más neve volt. 1937-től M. kir. Térképészeti Intézet, 1938-ban Magyar Királyi Honvéd Térképészeti Intézet lett. (Suba J.)
21. Jelzete: HT A.III. b 22. BARTHOS INDÁR–KURUCZ GYÖRGY: Történelmi atlasz polgári iskolák számára a történelem tanításához. [M. 1 : 150 000 000–3 700 000.] Budapest. [1928.] M. Kir. Állami Térképészet 28 cm. 32 p. térk. Szín. Szín és jelm. + 1 p. tartalomjegyzék.
22. A közel két méter magas szobor Ligeti Miklós alkotása, a Városligetben a Vajdahunyad vára mellett található.

23. Az Ókorral foglalkozó atlasz jelzete: A III b 20. Albisi Barthos Indár–Kurucz György: Történelmi atlasz a világtörténelem tanításához. Ókor. M. kül. [Budapest], 1926, 1928. M. Kir. Állami Térképészet 20 p. térk. Szín. Szín és jelm. 1 p. tart. jegyz.
24. Jelzete: HT A. III. b 21. BARTHOS [INDÁR]–KURUCZ [GYÖRGY]: Egyetemes történelmi atlasz. [M. 1 : 108 000 000–3 700 000.] [Budapest, 193?] M. Kir. Honv. Térk. Int. 29 cm. 40 p. térk. Szín. Szín és jelm. Tart. jegyz. a belső borítón. Térképek: i. e. V. sz.–i. u. 1918-ig.
25. A Magyar Földrajzi Intézet 1918-tól már Kogutowitz Károly nélkül folytatta munkáját. Térképeit, atlaszeit a katonai térképészet nyomtatta ki. Lásd: Kisari Balla György: Kogutowicz Manó térképei. Budapest, 1995.
26. Jelzete: HT. III a 45. NÉMETH JÓZSEF–KOCH ISTVÁN: Történelmi atlasz. I. rész Magyarország – Történelmi atlasz a magyar történelem tanításához. [M. 1 : 70 000 000–3 500 000.] Budapest, 1931. M. Földr. Int. Rt. 22,5 cm. 32 p. térk. Jelmagy. Térképek: i. e. I. sz.–i. u. 1914-ig.
27. A kiadásokat nagyon nehéz megkülönböztetni, sokszor csak a rányomtatott ár alapján lehet beazonosítani. A Hadtörténeti Térképtárban lévő azonos jelzeten lévő Barthos-Kurucz: Egyetemes Történelmi atlaszok közül egyik ára 4, a másiké 7,50 Pengő. (Suba J.)
28. 1957-ben készült el a Földrajzi atlasz az általános iskolák számára c. kiadvány. 1960-ra az iskolák földrajzi atlaszokkal való ellátása megoldódott. (Suba J.)
29. Jelzete: HT. A III b 46. Történelmi atlasz. [i. e. III. évezredtől–1956-ig.] [M. 1 : 150 000 000–30 000.] Budapest, 1959. 1961. II. jav. kiad., 1965. VI. jav. kiad., 1964. V. kiad., 1971. XII. jav. kiad. Kartográfiai Vállalat. 28 cm. 32 p. térk. Szín. Hr. árny. Iskolai használatra.
30. A szakirodalomban elterjedt az a tévedés, hogy ezt a sorozatot bezúzták. Lásd: Magyar atlaszok időrendi áttekintése / <http://lazarus.elte.hu/hun/dolgozo/marton/atlasz/04c.htm/> Ez nem felel meg a valóságnak. Több példány is megmaradt a gyűjteményekben, antikváriumokban is előfordul. Ezt az atlaszt 1960-ban átdolgozták, és az is az első kiadásként szerepel. A térképek között minimális eltérés van. Még nem tisztázott, hogy erre miért volt szükség. Meg nem erősített hírek szerint román tiltakozásra. Az igaz, hogy az atlaszokat összehasonlítjuk, akkor kitűnik, hogy az 1959. éviben nem szerepelnek a vlachok, névmegírás a „Magyarország területe a honfoglalás előtt”, „Arab, Normann és Magyar kalandozások Európában”, „Európa a XI. század végén” térképeken, és a „Európa a XII. század közepén” térképen a román névmegírás. Illetve „A II. Világháború Európában”, térképen a visszatért „Észak-Erdély” nincs bejelölve hódításként.
31. Jelzete: HT A III b 73. Képes történelmi atlasz. M. kül. Budapest, 1970. Kartográfiai Vállalat. 26 p. térk. Szín. Hr. vakondt. Jelmagy. képek, hátl. térk. névj. 27,5 cm. Történelmi világatlasz az ókortól napjainkig.
32. Jelzete: HT A III b 98. Társadalom és művelődéstörténeti atlasz (középiskolások számára). Budapest, 1993. Cart. Kft. 3. jav. kiad. 40 p. 27 cm. Színes.
33. Jelzete: HT. A III.b. 99. Történelmi atlasz a 12–16 éves tanulók számára. Budapest, 1998. Cartographia, 40 o. Öh.: 27,5 cm.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Benda Kálmán–Irinnyi Károly (1961): 400 éves a Debreceni Nyomda (1561–1961) Bp.
 Kisari Balla György (1995): Kogutowicz Manó térképei. Budapest.
 Mosoni László–Nádasi András (2008): Kogutowicz Manó és Kogutowicz Károly földrajzi és történelmi atlaszai, térképei és glóbuszai. Könyv és Nevelés, 3. sz.
 Papp-Váry Árpád (2007): Térképtudomány. 211. p.
 Tóth Béla (1976): A Debreceni rézmetsző diákok Bp.

Atlaszok

- Spruner, K[arl]: Historisch-geographischer Schul-Atlas von Österreich. Gotha 1860. (Ausztria történelmi-földrajzi iskolai atlasza 1860-ban) HT. A III b 4.
 Jausz György: Történelmi-földrajzi iskolai atlasz gymnasiumok, reáltanodák és hasonló intézetek számára Bécs, 1876. HT A. III.b. 52

- Acsády Ignác–Brózik Károly–Cherven Flóris: Történelmi iskolai atlasz. II. füzet. Budapest, 1902. Harmadik bővített kiadás. HT. A III c 9.
- Barthos Indár–Kurucz György: Történelmi atlasz polgári iskolák számára a történelem tanításához. Budapest., 1928. HT A.III. b 22.
- Barthos [Indár]–Kurucz [György]: Egyetemes történelmi atlasz. Budapest, 1933. HT A. III. b 21.
- Németh József–Koch István: Történelmi atlasz. I. rész Magyarország – Történelmi atlasz a magyar történelem tanításához. Budapest, 1931. HT. III a 45.
- Történelmi atlasz. Budapest, 1959., 1961. (II. jav. kiad.), 1965. (VI. jav. kiad.), 1964. (V. kiad.), 1971. (XII. jav. kiad.) Kartográfiai Vállalat. HT. A III b 46.
- Képes történelmi atlasz. Budapest, 1970. Kartográfiai Vállalat. HT. A III b 73.
- Társadalom és művelődéstörténeti atlasz (középiskolások számára). Budapest, Cart. Kft. 1993. (3. jav. kiad.) HT A III b 98.
- Történelmi atlasz a 12–16 éves tanulók számára. Budapest, 1998. Cartographia, HT. A III.b. 99.

BARANYI BÉLA*

A HATÁR MENTI SZEREP ÚJRAÉRTELMEZÉSE TRIANON UTÁN

REINTERPRETATION OF THE CROSS-BORDER ROLE AFTER THE TREATY OF TRIANON

ABSTRACT

The radical geopolitical restructuring after the First World War resulted in new states and state borders in Central Europe. As a result of the bargaining of great powers, the newly developed national states became the main barrier to the extension of interregional relations in Central Europe and mainly in Hungary. The hostile relations and mistrust coming from the new situation was not favourable for the relationship of Hungary with its neighbours. In addition to the new borders set by the Treaty of Trianon (1920) which drastically re-shaped the map of the Carpathian basin, as well as the unprecedented loss of territory and population, socio-economically, infrastructurally and ethnically organic spatial structural units and real regions were cut into pieces. For this reason, Hungary needed to reposition its cross-border relationship system in the decades to come. However, the most severe consequence which is a barrier to cross-border cooperation to this day is the “fragmentation” of the previously relatively uniform spatial structure, that is the development of external (cross-border) peripheries on both sides of the state borders. The elimination of the periphery character, the reduction of the separator role of borders, the re-establishment of the old economic-spatial structural and settlement relations, the strengthening of the cohesion of border regions, especially Hungary’s relations with its good neighbours, more specifically the improvement of Hungarian-Hungarian and interethnic relations have been important national political interests in the cooperation of the neighbouring countries. The realisation of the listed endeavours could be served by the currently ongoing paradigm shift which occurs as a result of the unfolding European integration and Schengen process, more specifically, the re-interpretation of cross-border roles and the drafting of future alternatives in the relation of the connecting border regions. In the new situation resulting as a positive consequence of the Schengen process, the study focuses on the possible content and form of the rebuilding of interregional relations in the internal border of the Schengen area since it is less restricted by country borders.

1. Bevezetés

A Magyarországot övező, ma mintegy 2242 kilométer hosszúságú politikai államhatárok születése történelmi léptékkal mérve rövid múltra tekint vissza. A kezdetben négy (Ausztria, Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia), az 1989/92-es kelet-európai rendszerváltó folyamat eredményeként jelenleg már hét ország (Ausztria, Szlovákia, Ukrajna, Románia, Szerbia, Horvátország és Szlovénia) között húzódó határszakaszok voltaképp igen fiatal politikai képződmények. A már csak 93 ezer négyzetkilométerre zsugorodott Magyarország létrejötté közismerten az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés következménye. A magyar államiság évezredes történelmi távlataihoz viszonyítva azóta eltelt bő kilenc évtized ma sem tűnik különösen hosszú időszakknak. Ám az új politikai államhatárok kialakulásának körülményei nemcsak emiatt vésődtek mélyen a nemzet kollektív tudatába, s élnek még ma is élénken a magyarság emlékezetében, hanem azért is, mert az

* Prof. dr. Baranyi Béla, az MTA doktora, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Mezőgazdaság-, Élelmiszertudományi és Környezetgazdálkodási Kar.

1920. június 4-én a trianoni békeszerződés által kikényszerített új államhatárok hosszú távra szólóan az egyik legnagyobb traumát jelentették a magyarság történelmében.

Trianon a magyar történeti szakirodalomban ma kellő részletességgel és mélységgel feltárt témakör, az ország területét és népességét ért súlyos veszteségekre vonatkozó rideg tények pedig széles körben ismertek. Eltekintve a határtudományok művelőinek, illetőleg az államhatárok ügyeivel foglalkozó szakemberek viszonylag szűk táborától, nem eléggé ismert és kevésbé tudatosult a köztudatban azonban az a gyökeresen új helyzet, amely a határmentiségben, a határ menti szerepe alakulásában, s általában a határon átívelő kapcsolatokban és együttműködésekben állott elő a trianoni határvonás következtében. A Trianonban önkényesen és mesterségesen meghúzott új országhatárok olyan radikális változásokat eredményeztek Magyarország területiségében, geopolitikai, természeti, gazdasági, településhálózati és etnikai térszerkezetében, amelyhez hasonló méretű és indíttatású, ennyire súlyos következményekkel járó határkijelölést a politikai-földrajzi és történeti szakirodalom is alig ismer. Miközben az új határok közé kényszerített, korábban a Kárpát-medence egészét kitöltő történeti ország egykori területének kétharmadát, népességének közel 60%-át elveszítette, közepes méretű európai országból a térségi egyik kis államává vált, olykor távol több száz kilométerre korábbi államhatáraitól, politikailag erősen ellenérdekelt, gyanakvó és elzárkózó, sőt Magyarország ellen 1920–21-ben politikai-katonai szövetségbe (kisantant) is tömörülő szomszédos államoktól körülvéve.¹

Az utódállamok gazdasági stratégiai érdekeinek kielégítésén túl más szándék aligha ismerhető fel a határvonásban, amely alapjaiban változtatta meg Közép-Európa népeinek államiségét, mindenekelőtt Magyarország esetében. A terület- és népességvesztésen, a súlyos gazdasági következményeken túl alapvetően átrendeződött az ország természeti, gazdasági, településhálózati és etnikai térszerkezete. A trianoni békeszerződés következtében a történelmileg kialakult közigazgatási területi struktúra és igazgatási központrendszer is feldarabolódott. Az államhatárok változása különösen súlyosan érintette az új országhatár menti megyéket, amelyek mentén töredék megyék, megyecsonkok, „kényszermegyeszékhelyek” és megcsonkított településhatárok jöttek létre, miután az államhatárok meghúzásakor még a települések közigazgatási határait is figyelmen kívül hagyták. Másokkal együtt ez a körülmény is – mind a mai napig – jöváthetetlenül megterhelte a határon átívelő együttműködések ügyét, a kapcsolatok fejlesztését.²

Trianon, többnyire hátrányos következményeit természetesen hosszan lehetne sorolni, ám azok súlyukat és jelentőségüket tekintve jóval túlmutatnak – bár velük jelentősen összefüggnek a területi változásokon. Témaszpecifikus megközelítésben, a határ menti szerepe átalakulása szempontjából azonban ezúttal sokkal fontosabb kérdés Magyarország határon átnyúló kapcsolatainak újraépítése közvetlenül a Trianon után, majd a fejlődés nyomon követése a közel egy évszázad különböző korszakaiban. Ehhez szolgál kiindulópontként annak ismételt hangsúlyozása, hogy a nagyhatalmi alkuk eredményeként Trianonban kialakított új nemzetállami keretek hosszú időre az interregionális kapcsolatok kiszélesítésének legfőbb akadályává váltak Köztes-Európában, különösen Magyarország esetében. A Kárpát-medence térképét drasztikusan átrajzoló trianoni döntés nyomán meghúzott erősen elválasztó jelleggel funkcionáló új politika államhatárok, a példátlan nagyságrendű terület- és népességvesztésen túl ugyanis gazdasági-társadalmi, infrastrukturális és etnikai értelemben addigra már szervesen összetartozó térszerkezeti egységeket, valóságos régiókat szabdaltak szét.

Az újonnan létrejött államhatárok nem elhanyagolható sajátossága lett továbbá, hogy a határrégiók szinte mindegyikében, bár fogyatkozó létszámban, de mind a mai napig nagy lélekszámú magyarság él kiterjedt etnikai tömbökben. A velük való viszony folyamatos ápolása, a magyar–magyar kapcsolatok ellehetetlenülésének a megakadályozása kiemelt

nemzetpolitikai érdek. Magyarországnak az elkövetkező évtizedekben emiatt is újra kellett pozícionálnia határ menti kapcsolatrendszerét, miközben tárgyilagosan el kell ismerni, hogy a merőben új államhatárok közé kényszerített országnak tulajdonképpen a nulláról kellett indulnia, a határforgalom megszervezéséhez szükséges teljes intézményi és infrastrukturális feltételrendszer (határátkelők, határőrizet, intézményesült kishatárforgalom stb.) kiépítése mellett. Mindazonáltal a határokon átvívelő együttműködést máig hátráltató legsúlyosabb következménye azonban a korábbi viszonylag egységes térszerkezet „széttörede-zése”, következésképpen a külső (határ menti) perifériák kialakulása lett az államhatárok mindkét oldalán.

A periférijelleg felszámolása, a határok elválasztó szerepének mérséklése, a hajdan volt gazdasági-térszerkezeti és települési vonzáskapcsolatok helyreállítása, a határrégiók kohéziójának erősítése, főként pedig a jó szomszédsági viszony, közelebbről a magyar-magyar és az interetnikus kapcsolatok javítása régtől fogva kölcsönösen fontos nemzetpo-litikai érdek a szomszédos országok együttműködésében. A felsorolt elvárások megvalósí-tását szolgálhatja az európai integrációs- és a Schengen-folyamat kibontakozása nyomán jelenleg zajló paradigmaváltás, azaz a határ menti szerep újraértelmezése és a jövőalternatívák felvázolása az érintkező határrégiók együttműködésében.

Minden összevetve, a határ menti szerep alakulását, fejlődését tekintve a Trianontól a maig eltelt, ma is kevesebb mint egy évszázadnyi korszak témaspecifikus megközelítésben, messze nem a teljesség igényével, durván négy nagyobb szakaszra osztható:

- a) Az újrakezdés és az elszigeteltségből való kitörési kísérletek negyedszázada (1920–1944); a határmentiség és a határon átnyúló kapcsolatrendszer újraépítésének időszaka.
- b) A stagnálás évtizedei (1945–1989); az elszigetelődés folytatódása, tétova megoldáskeresés új geopolitikai helyzetben (hidegháborús bezárkózás, „vasfüggöny” stb.).
- c) Az útkeresés másfél évtizede (1990–2004); elmozdulás az európai integráció irányába.
- d) Jelen és jövő; paradigmaváltás a határmentiségben.³

2. A határ menti szerep alakulása Trianon után

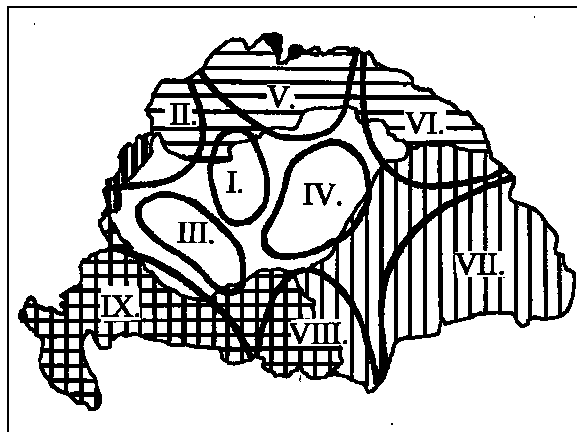
Az első világháborút követő radikális geopolitikai átrendeződés új államok sokaságát hozták létre Kelet-Közép-Európában. A Köztes-Európa országainak szinte mindegyikét érintő változások a többnyire önkényesen és mesterségesen kialakított politikai államhatárok sem etnikai, sem térszerkezeti elvet nem követték, sem gazdasági, kulturális és emberi kapcsolatokra nem voltak tekintettel, kizárólag nagyhatalmi alku eredményei voltak, amelyek súlyos következményei mindmáig megmutatkoznak, mindenekelőtt abban hogy az új államhatárok addig gazdasági, társadalmi, infrastrukturális és etnikai értelemben egyaránt szorosan összetartozó területeket szabdaltak szét, leginkább Magyarország esetében.

Az előzőekből közvetlenül következik, hogy Trianon következményei természetesen túlmutattak Magyarország új államhatárain is, hiszen a területváltozások révén számos kelet-közép-európai országban ugyancsak széttöredezt az amúgy hagyományosan szerves egységet képező térszerkezet. Régtől fogva kialakult természetes kapcsolatok szakadtak meg, nehezítve az új kapcsolatok építését, akadályokat képezve az európai térszerkezet egységesülésének a folyamatában. Nem egyszer pedig a megelőzőkhez képest egyre nagyobb különbségek is kialakultak a határrégiók között, amelyek alapvető okai a centrum-periféria viszonyra, a kisebb és nagyobb térszerkezeti mozgásokra, valamint a határok két oldalán érintkező térségek gazdasági és társadalmi jellegében rejlő különbségekre. A regionális fejlődés gátjává vált tehát, hogy a Kárpát-medencét is magában foglaló Közép-Európa egésze is „elaprózódott”, új államok sora jött létre. Folytatódott az első világháborút

követően kialakult ellenségeskedés és bizalmatlanság légköre, amely pedig nem kedvezett az államhatárokon túlnyúló nemzetközi regionális együttműködéseknek és egyéb, főként lakossági kapcsolatoknak sem.⁴

A kapitalizálódó Magyarországon a századforduló környékére kezdtek elkülönülni a regionális fejlődés magterületei, amelyek zavartalan fejlődés esetén idővel valódi régiókká válhattak volna. A Kárpát-medencét keresztül-kasul átszelő, új politikai határok azonban szétdarabolták a XIX. század végére, a XX. század elejére körvonalozódó régiókezdeményeket (1. ábra). Az új határok amellett, hogy szervesen formálódó régiókat érintettek, az interregionális és a normális lakossági, elsősorban a magyar–magyar kapcsolatokat ellehetetlenítették, s általában magát a határforgalmat is rendkívüli módon megnehezítették. A trianoni döntést követő néhány évben átmenetileg még az intézményesült kihatárforgalom is hiányzott, akárcsak a második világháborút követő közel két évtizedben, míg a hatvanas évektől újra nem indult a szovjet blokk országaiban. Sajátosan alakult a magyar–szovjet határkapcsolat, mert az 1949-ben aláírt redemarkációs okmányt csak 1962-ben követte az államhatár rendjéről szóló törvényerejű rendelet, amely kihatárforgalmi egyezmény megkötése nélkül a helyzet kezelésére ún. „könnyített” hatarátlépést biztosított a határ menti települések lakosai számára. De ez a valóságban a beépített bürokratikus elemek és egyéb akadályok miatt többnyire csak látszatmegoldást eredményezett.⁵

1. ábra. A Kárpát-medence régiói a XIX–XX. század fordulóján

Jelmagyarázat: I–IX: régiókezdemények.

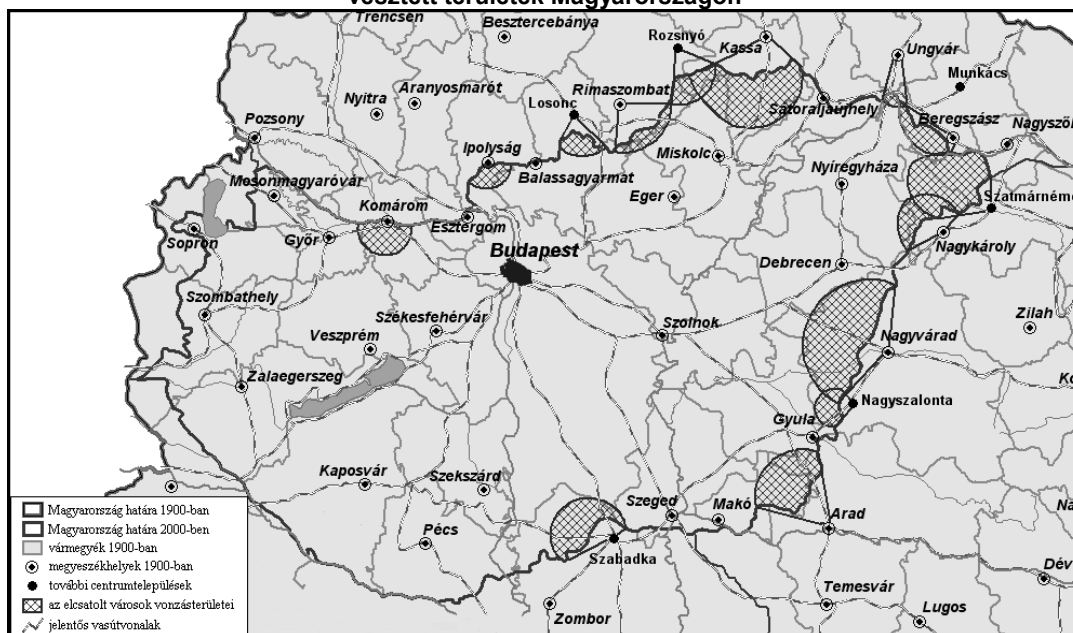
Forrás: Tóth J. (1996, 32. old.) ábrája nyomán részben átszerkesztve

Ismeretes, hogy a trianoni békeszerződés az ország északkeleti, keleti és délkeleti ún. vasútsabta határait úgy jelölte ki, hogy a vásárváros vonalon futó vasúthálózat – és vele együtt a városok (Komárom, Losonc, Rimaszombat, Rozsnyó, Kassa, Ungvár, Beregszász, Szatmárnémeti, Nagykároly, Nagyvárád, Nagyszalonta, Arad, Szabadka stb.) – Csehszlovákiába és Romániába kerültek. Az ellenséges szomszédi viszony lehetetlenné tette a gazdasági jellegű kapcsolatokat a határon „kívül rekedt” nagyvárosok és a Magyarországon maradt, központjukat veszített vonzaskörzeteik között.⁶

A trianoni határváltozások hátrányos hatásai különösen súlyos formában mutatkoztak meg az Alföldön, ahol jóval nagyobb területek veszítették el vonzasközpontjukat, mint az ország északi vagy nyugati részén. Ez abból adódott, hogy az alföldi jelleg következtében itt kevesebb, viszont jóval nagyobb népességű és kiterjedésű – ebből következően nagyobb vonzaskörzetű – város helyezkedett el, mint az ország más területein. Következésképpen a központjaikat veszített alföldi területeknek az új közigazgatási keretekbe történő integrá-

ciója igen nehézkes volt. Miután a politikai államhatárok szétvágták a korábbi regionális kapcsolatokat, természeti tájakat és gazdaságföldrajzi egységeket szelve keresztül, az Alföld-peremi vásárvárosok és az azokat összekötő transzverzális közút- és vasútvonalak, valamint az egykori vonzásközpontok fejlett ellátó és szolgáltató központokkal történt elvesztése következtében a trianoni Magyarország államhatárai – különösen keletről, északról és délkeletről – mentén jelentős városiányos területek keletkeztek. Eközben szinte törvényszerű és intenzív folyamattá vált a határ menti sávban zajló sokirányú perifériaképződés. Gyökeres változásokat eredményezett ugyanis az a helyzet, amelybe a határ menti települések a trianoni döntést követően akaratukon kívül kerültek egyik pillanatról a másikra kettős értelemben is perifériákká váltak (2. ábra).

2. ábra. A trianoni békeszerződés (1920) következtében vonzásközpontjukat veszített területek Magyarországon

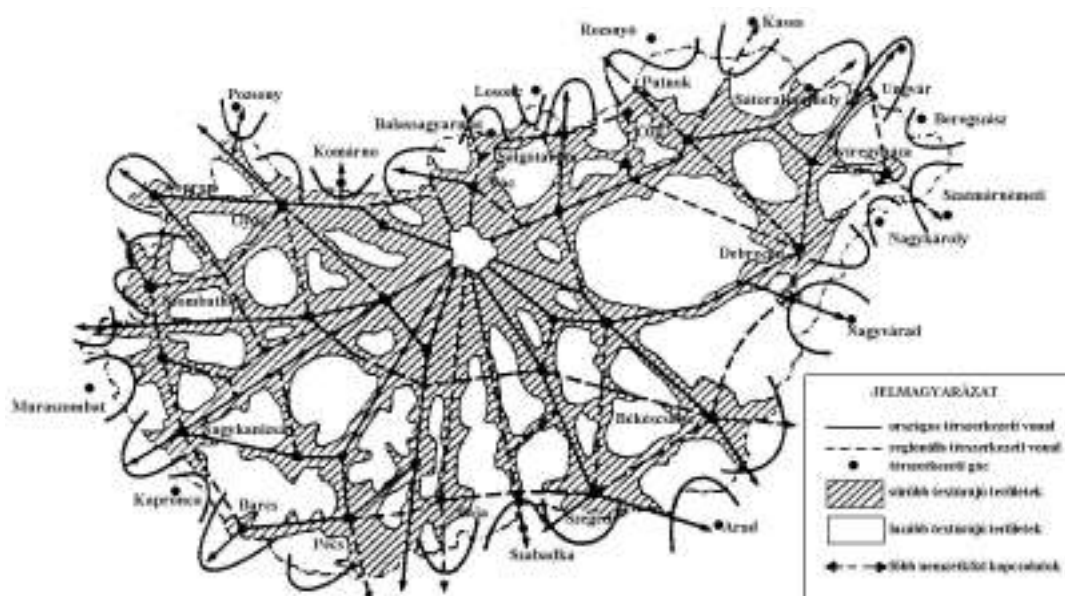
Forrás: Baranyi Béla (2007): A határmentiség dimenziói Magyarországon. Dialóg Campus Kiadó. 59. old.

A kettős perifériajelleg annyit jelentett, hogy egyfelől a korábbi országon belüli, úgy- mond „mélységi” elhelyezkedésből egy – elválasztó szerepet betöltő – új politikai államhatár „szélére”, tehát valaminek a „végére” szorultak, másfelől pedig elvesztették egykori, a határ túloldalára szakadt térségi vonzásközpontjukat, ami újfent a perifériahelyzet akkumulációját idézte elő. Ezek a határ menti területek Trianon után kevésbé voltak képesek integrálódni az ország gazdasági életébe, nehezen tudtak – és tudnak – bekapcsolódni a területi munkamegosztásba, ma is alig van kapcsolatuk a szomszédos határrégiókkal, a határon túl fekvő jelentősebb városokkal, miközben a határrégiók között nagy fejlettségbeli különbségek alakulhatnak ki.⁷

A térszerkezeti és vonzáskörzeti kapcsolatokat illetően a trianoni békediktátum természetesen nemcsak magyarországi határ menti települések és városok életét érintette hátrányosan, hanem – mint a mellékelt ábra mutatja – az átvonások az új határokon kívül rekedt területek közeli településeinek a kapcsolatrendszerét is nehezítette és akadályozta (3. ábra).

Aligha szorul magyarázatra tehát, hogy a két világháború között a térségben egyre inkább megerősödött a határok elválasztó szerepe, jóllehet ezt valamelyest enyhítette az 1920–30-as években intézményes keretek között kiépült kishatárforgalom. A határ menti térségek helyzetét viszont mégis csak súlyosbította, hogy a magyar politikai vezetés ideiglenesnek tekintve a kialakult helyzetet, nem tett jelentős lépéseket a központ nélkül maradt periférikus területek felzárkóztatására. Ezen az állapoton a második világháború alatti területmódosítások sem változtattak, sőt a második világháború után a Szovjetunió megjelenése és befolyásának erősödése miatt a Kárpát-medencében, s a Magyarországot körülvevő szűkebb térségben a határok átjárhatósága még körülményesebb lett. Igen jellemző erre a helyzetre, hogy az ötvenes években a határforgalom a szomszédos országok lakosságainak arányához képest elenyésző volt. A néhány százezer határátlépő országosan ekkor még korántsem jelentette a kapcsolatok normalizálódását, amelynek kezdetéről csak a hatvanas években lehet beszélni. Egész Kelet- és Közép-Európa politikai kényszerpályára sodródása tehát súlyos következményekkel járt együtt a Kárpát-medence regionális fejlődési perspektívái szempontjából is. Az államszocializmus időszakában hovatovább még nehezebbé és körülményesebbé vált a határok ellenkező oldalain fekvő, a korábbi évszázadokban egységesen fejlődött térségek egyes részeinek a kapcsolatfelvétele.⁸

3. ábra. Magyarország térszerkezete és a határ menti átvonzások

Forrás: Tóth J. (1996, 41. old.) ábrája nyomán részben újraserkesztve

Természetes, hogy a hidegháborús politika nyomán a „vasfüggöny” szerepét betöltő magyar–osztrák államhatár szigorú zártságán a második világháború utáni évtizedek hosszú ideig semmit sem változtattak. Az viszont már sokkal nehezebben magyarázható, hogy a szovjet blokk „szövetséges” országai közötti államhatárok zártága is hosszú ideig alig-alig enyhült, sőt a Szovjetunió befolyásának erősödésével a térségben a határok átjárhatósága átmenetileg még nehezkesebbé vált. Az is kellően figyelemre méltó – bár az adott helyzetben érthető – jelenség volt, hogy a 1940-es évek végére a szocialista blokk kialakulásával, s többek között a KGST létrejöttével (1949) után az együttműködő tagállamok sokkal intenzívebb kereskedelmet folytattak és szorosabb kapcsolatban álltak magával a Szovjetunióval, mint egymással, ami szintén hozzájárult az államhatárok menti izoláció fokozódásához. Ám a legnehezebben átjárható határ még így is a magyar–szovjet (ma ukrán) határ-

szakasz volt. Kishatárforgalom hiányában működött ugyan a már említett „egyszerűsített átkelés” intézménye, de a határ menti lakosok mozgását szolgáló, úgymond könnyített határátlépési engedélyt is nehezen lehetett megszerezni, azt csak annak állították ki, aki nyomós indokot tudott felsorakoztatni (pl. közeli hozzátartozó halála, súlyos betegsége stb.). A hivatalos határ menti kapcsolatok pedig ekkoriban csak szigorúan ellenőrzött kerektek között zajló, protokolláris együttműködések lehettek. A deklarációk szintjén formálisan szívélyes, baráti, sőt „testvéri viszony” ellenére a határok elválasztó szerepe Magyarországon minden viszonylatban erősödött és állandósult.⁹

A határ közeli területek fejlesztése lelassult, ad absurdum még az államhatárok megközelítése is nehézkessé vált. Valahogy úgy, ahogy ez a korábban Trianon után kialakult a Kárpát-medence utódállamai közötti kapcsolatokban. A térséget keresztül-kasul átszelő új politikai határok az országon belüli regionális kapcsolatokat jogi értelemben ugyan nemzetközivé tették, ám a Kárpát-medencében a szemben álló államok határai egyszersmind csonkolták is a kapcsolatrendszer bizonyos elemeit, így – a határ mindkét oldalán! – gátolták a társadalmi-gazdasági prosperitást szolgáló együttműködést és térkapcsolatokat. Ez a sajnálatosan általános és tartós helyzet legfeljebb csak ott változott, ahol a közvetlen közelben határátkelőhelyek üzemeltek és a területi relációk koncentráálódtak, fejlődési energiákhoz juttatva az adott térséget.

A két világháború közötti időszak politikai szembenállása tehát kifejezetten gátolta a formáljogilag nemzetközi térséggé vált Kárpát-medencében a regionális fejlődés, a régióformálódás folyamatának a folytatását és kiteljesedését. Ezen a helyzeten Magyarország esetében sem a második világháború alatti ún. országgyarapítás néven ismert határmódosítások, de sem a későbbi változások különös módon az azonos politikai-ideológiai, gazdasági-társadalmi tömbhöz tartozás sem hoztak gyökeres változást hosszú ideig az államszocializmus időszakában.

Igen jellemző az államszocializmus időszakában a határ menti kapcsolatok alakulását meghatározó feltételrendszerekre, hogy még a magyar–szovjet (ma ukrán) határ a gazdasági, politikai és katonai szövetség ellenére is majdnem olyan zárt volt – főleg Kárpátalja kiemelt hadászati szerepköre miatt, különösen egyes időszakokban –, mint a magyar–osztrák vagy konfliktusos időben a magyar–jugoszláv határ. A határnál tulajdonképpen egyetlen határátkelő működött, Záhony, amely közúti, vasúti átkelő és egyben fontos átrakódó centrum volt kelet-nyugati irányba. De a „békésebbnek” tűnő magyar–román, s részben pedig az egykori magyar–csehszlovák határ mentén is voltaképp álságos helyzet alakult ki, hiszen a formalizáltan jó viszony mellett, a kisebbségi jogok folyamatos megsértése, a permanens ellenségeskedés hátráltatta a tartalmas együttműködést, s a magyarság nagyszámú jelenléte is – szemben az, elválasztó ám mégis pozitív szerepkörű határokkal – inkább a határ menti kooperációk gátjává vált, ahelyett, hogy a kapcsolatok szilárd alapja lett volna.

Kelet-Közép-Európában az 1990-es években bekövetkezett politikai fordulat új, kedvező távlatokat nyitott a Kárpát-medencében a regionális, térségi együttműködés számára. Rövid idő alatt rendkívül radikális változások játszódtak le. Az Európa keleti felében lezajlott rendszerváltások óta eltelt időben egy sor új ország határolja Magyarországot (Ukrajna, Szlovákia, Szlovénia, Horvátország, Szerbia). Az 1989-es forradalom után a határon átnyúló kapcsolatok szempontjából – ha lassan is – egyre kedvezőbb irányú folyamat bontakozott ki a magyar–román viszonylatban, s a „vasfüggöny” lebomlásával egyidejűleg gyökeres minőségi fordulat következett be a magyar–osztrák kapcsolatokban. Végül pedig a 2004. évi keleti bővítés során Magyarország, Szlovákia és Szlovénia felvétele az EU-ba, illetve a schengeni határőrizeti rend fokozatos bevezetése, valamint újabb országok, Ro-

mánia (2007), Horvátország (2013) új dimenzióit nyitotta, illetve nyitja meg a határmentiség és a határon átnyúló kapcsolatoknak a Kárpát-medencében.

A Kárpát-medencei regionális együttműködés számára az egészében véve kedvezőbb helyzetet teremtő változások felértékeltek Magyarország térségi szerepkörét is. A politikai rendszerváltozás által teremtett helyzetben új lehetőségek és távlatok nyíltak Magyarországon nemzetközi térszerkezeti kapcsolatrendszerének a fejlődése számára. Az ország ugyanis, mint a Kárpát-medence centrális fekvésű és nyitott gazdaságú országa a határon átnyúló együttműködések szinte minden lehetséges formájában érdekelt. Beleértve ebbe az államhatárok által szabdaltnak, centrum-vonzáskörzet relációkon alapuló kistérségi együttműködések, akár csak a nemzetközi regionális kooperációkat, vagy éppen a térség államainak – jelentőségében a Kárpát-medencén túlmutató – összehangolt fejlesztését is.

Magyarország nemzetközi térszerkezeti kapcsolatrendszerének a vizsgálata kapcsán négy fő, stratégiai fontosságú – amelyből kettő-három, esetenként átfedő – irány jelölhető meg az országnak a Kárpát-medencében betöltött központi fekvéséből adódóan. Az ország legfontosabb stratégiai kapcsolódási iránya a nyugati viszonylat, amely két nemzetközi regionális kapcsolatrendszeren keresztül funkcionál. Ebből az első az osztrák–szlovén–magyar határ régió, amely immár megfelelő szervezeti és intézményi keretben (pl. West/Nyugat-Pannónia Eurorégió) működik és amelyben Bécs az egész térség legfontosabb innovációs kapuja, közvetett hatása a Kárpát-medencén túlra is kiterjed, azon túl, hogy a Bécs–Pozsony–Győr–Sopron városi együttműködés és a Bécs–Budapest innovációs tengely révén térségi szerepköre egyre jelentősebb. A nyugati stratégiai kapcsolódási pont másik nemzetközi kapcsolatrendszere az osztrák–magyar–szlovén–horvát négyes határtérség, amely különösen a jövőben gyorsan növekvő jelentőségre tehet szert (egyik intézményi háttere az Alpok–Adria Munkaközösség).

Az északi stratégiai kapcsolódási pont a szlovák–magyar határ régió amelynek legfontosabb regionális kapcsolatrendszere – Pozsony révén – közös a bécsivel, de a hosszú határ mentén a magyar főváros átvonzása jelentős a közép-szlovákiai térségre, de keletebbre a Miskolc–Kassa központokkal jellemezhető térség is fontos szerephez juthat a határon átnyúló kooperációkban. A magyar–szlovák határ régióban hat-hét nagy interregionális szervezet tevékenykedik, ám ebben a dimenzióban is célravezető lenne, hogy a nagyívű szervezeti rendszerek (eurorégiók) létrehozása mellett (és helyett) a kistérség–településközi érintkezések, vagy éppen a kapcsolódni kívánó városszövetségek is jöjjenek létre nagy számban és nagy aktivitással.

A kelet-magyarországi határtérséget magában foglaló keleti stratégiai kapcsolódási pont a szlovák–ukrán–román–magyar határ régiókra terjed ki, döntően város–város kapcsolatok, mindenekelőtt a nagyközpontok (Debrecen, Nagyvárad, Nyíregyháza, Szatmárnémeti, Ungvár, Beregszász, Szeged, Arad, Temesvár) alapján. Ebben a regionális kapcsolatrendszerben törekszik fontos intézményi keretet betölteni több-kevesebb sikerrel az északkelet-magyarországi határvidéken a Kárpátok Eurorégió, míg délebbre a Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió. Ezek tartalmasabb és hatékonyabb működésének is előfeltétele a kistérségi-, város- és településközi együttműködések fejlesztése. Az utóbbi egyben már magában foglalja a keleti-délkeleti magyar–román–szerb határok nemzetközi regionális kapcsolatrendszerét, távolabbról pedig kapcsolódik a magyar–horvát–szerb hármashatárt érintő, főként pedig a magyar–horvát viszonylatra is kiterjedő (Duna–Dráva–Száva Eurorégió) déli stratégiai kapcsolódási ponthoz, amely az adriai és a balkáni kapcsolatrendszer fejlesztése miatt is nagy fontossággal bír.¹⁰

Végül Magyarország jelenlegi keleti államhatárai mellett húzódó, a keleti stratégiai kapcsolódási irányhoz tartozó magyar–ukrán és magyar–román, az északi stratégiai kapcsolódási irányon belül a keleti magyar–szlovák és jórészt a déli stratégiai kapcsolódási

irány, a magyar–román–szerb, illetve a magyar–horvát–szerb hármashatárt felölelő határ-régiók közös jellemzője a perifériajelleg dominanciája, annak minden gazdasági-társadalmi-kulturális hátrányával együtt. A keleti irányú együttműködés szempontjából a jövőben olyannyira fontos magyar–román, magyar–ukrán, az Északkelet-Magyarországot övező magyar–szlovák, részben pedig a délkelet és a délnyugat-magyarországi magyar–szerb és magyar–horvát határvidék, az öröklött történeti-etnikai problémákon túl, nem utolsósorban Trianon következményeként, a gazdasági térszerkezet szétesése miatt ma is túlnyomórészt peremterületeket, jelentős mértékben periférikus, elmaradott területet foglal magában a határok mindkét oldalán. Ez az elmúlt évtizedekben inkább erősödő, mintsem gyengülő halmozottan hátrányos helyzet a magyar–ukrán és az északkelet-magyarországi magyar–szlovák, valamint magyar–román viszonylatban súlyosabb, az északnyugat-magyarországi magyar–szlovák és délkelet-alföldi magyar–román határ menti térségekben kevésbé súlyos gond, magyar–osztrák és magyar–szlovén határ-régiókban pedig már teljesen elhanyagolható kérdés a perifériaprobléma. Magyarország keleti határait egészében véve azonban az ukrán határszakasz hordozza magában a peremvidéki, elzárt térség tragikus elmaradottságát, míg a román határszakasz lényegében annak a nagyrégióknak, az Alföldnek a sajátosságait tükrözi, amelyet határol, de a kevésbé domináns perifériajelleg létrejöttében az Alföld gazdasági problémáin túl mégiscsak fontos szerephez jutott a határmentiség.¹¹

3. A határok elválasztó és összekapcsoló szerepének alakulása

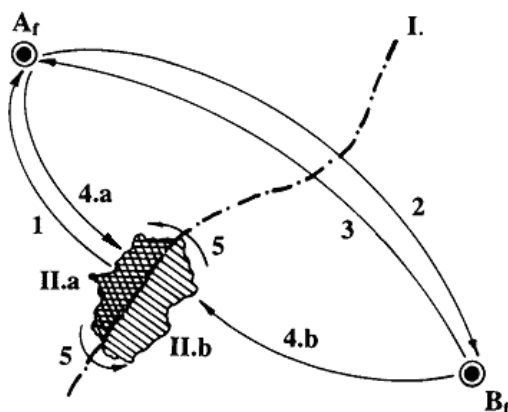
A határok és a határmentiség szerepének és funkcióinak vizsgálatára vonatkozóan ma már gazdag szakirodalom áll rendelkezésre Magyarországon is. A különféle megközelítésekben meglehetősen általános és kellő hangsúllyal nyomatékosított álláspont szerint a határ egyidejűleg kettős funkciót tölt be, miután az államhatárok egyszerre eltérő struktúrákat választanak el egymástól, illetve eltérő jellegű területek között teremtenek összeköttetést.

Meglehetősen egyöntetű a vélemény a hazai szakmai berkekben is, hogy Magyarországon az államhatárok egyik fontos sajátossága régtől fogva – elsősorban pedig az 1920-as trianoni döntést követően –, hogy az államhatárok történetét ugyancsak végigkíséri az elválasztás–összekötés kettőssége, miután területi egységeket, kultúrákat, nemzeteket, gazdaságokat választanak szét, a közös érdekek mentén összefogást szorgalmazva új, addig kevésbé ismert lehetőségeket megnyitva egyszersmind határon átnyúló összeköttetést és kapcsolatokat is biztosítanak az államhatárok mentén érintkező területek között. Ez a kettősség más-más hangsúllyal ma is jellemzi a Magyarországot övező egyes határszakaszokat, azzal a lényeges és tendenciaszerűen erősödő különbséggel, hogy az 1989/90-ben lezajlott rendszerváltás, majd 2004-ben az Európai Unióhoz történt csatlakozás, 2007. december 21-én elnyert teljes jogú Schengentagság nyomán az államhatár mint térelem funkcióját tekintve, Magyarország esetében – kivéve talán ma még a 137 kilométer magyar–ukrán határszakaszt – az elválasztó, gát (barrier) jelleg helyett egyre inkább az összekapcsoló (kontaktuszóna) funkció erősödött fel.¹²

Az államhatárok elválasztó, gát- (barrier) jellegű funkciói hosszú évtizedeken keresztül, sőt rövidebb-hosszabb időszakokban kizárólagos jelleggel, valóságos falként érvényesültek a Trianont követő hét évtizedben, egészen az 1989/90-es kelet-közép-európai rendszerváltásig, illetőleg 1991-ig a Szovjetunió felbomlásáig és a független Ukrajna létrejöttéig. A határok elválasztó szerepe – eltérő hangsúlyokkal ugyan – a volt szocialista blokk államhatárai mentén, nyugatról pedig a keleti és a nyugati tömböket elválasztó magyar–osztrák államhatár mentén egyaránt jelen volt. A rendszerváltó évtizedtől bekövetkezett változások rányomták a bélyegüket a határon átnyúló kapcsolatok alakulására, tartalmára és minőségére, főként pedig enyhítették az államhatárok elválasztó funkcióit.

Az évszázadok óta szoros kapcsolatban álló szomszédos területek és települések csak igen nehézkes és bonyolult módon – felsőbb szintű országos párt és kormányzati szervek engedélyével léphettek csak kapcsolatba egymással –, mégha pusztán kulturális kapcsolatok kiépítéséről volt is szó. Az együttműködések többnyire szigorú „forgatókönyvek” szerint születtek. Az elmondottak miatt az államszocializmus időszakában a kevés számú határ menti kapcsolat szinte minden „testvéri” szocialista ország viszonylatában is a következő modell szerint működött (4. ábra). Valamelyik határ menti megye, város vagy egyéb település vezetői elhatározták, hogy a határ túloldalán lévő megyével, várossal, falusi településsel testvértelepülési, kulturális, sport vagy egyéb kapcsolatot kívánnak kiépíteni, szándékukat először saját országuk központi párt és kormányzati fórumai elé terjesztették. Amennyiben a központi hatalmi szervek jónak tartották a kezdeményezést, akkor diplomáciai úton felkeresték a szomszéd ország párt és kormányzati vezetését a kapcsolatfelvétel ügyében. Ha ők is úgy gondolták, hogy támogatandó a kezdeményezés, akkor a szomszédos állam vezető szerveinek értesítés után a saját megyéjük, városuk vezetőinek is megadták az engedélyt a kapcsolatfelvételre. Mikor az érintett megyék, városok a határ mindkét oldalán megkapták az engedélyt a központtól, nagy protokolláris procedúrával kezdetét vehette a testvérmegyei, testvérvárosi kapcsolatok kiépítése. Ezek azonban mindvégig erősen függtek a két állam viszonyától, gyakran megtörtént a kapcsolatok szüneteltetése, letiltása, miközben a kapcsolatfelvétel és -építés normális, az Európai Unióba tagországai viszonyában ma már szokványosnak tekinthető módja az érintkező határtérségek, régiók, kistérségek és/vagy települése szubszidiaritáson alapuló, közvetlen kapcsolattartása.¹³

4. ábra. A kapcsolattartás modellje erős, gátjellegű határoknál

Jelmagyarázat: I. országhatár; II.a „A” ország határ menti régiója; II.b „B” ország határ menti régiója; A_r „A” ország fővárosa; B_r „B” ország fővárosa; 1–4. a kapcsolatfelvétel lehetőségének lépései; 5. normális kapcsolattartás.

Forrás: Tóth J. (1996) 37. old.

Az 1980-as évek második felétől a Közép- és Kelet-Európában megindult politikai enyhülés, majd az államszocializmus látványos összeomlása megteremtette a határon átnyúló kapcsolatok fejlődésének esélyeit, jelentősen megváltoztatva többek között a határ menti kapcsolatok jellegét és minőségét. A határátkelés feltételei lényegesen egyszerűsödtek, mindenki kaphatott világútlevelet, új határátkelőhelyek létesültek, beindult a kishatárforgalom. Mindezek következtében a határon átnyúló együttműködés ügye is nagy lendületet kapott, mindenekelőtt a lakossági kapcsolatok indultak nagy fejlődésnek, miközben a gazdasági kooperációk csak mérsékelt ütemben bontakoztak ki. A hetvenes-nyolcvanas évektől ellent-

mondásosan alakuló, de mégis javuló határon átnyúló kapcsolatok az 1989/90-es rendszerváltást követően. később az európai integráció, valamint a Schengen-folyamat kiteljesedése nyomán vettek gyökeres fordulatot. Ezek eredményeként az államhatárok mindegyike nyitottabbá vált, élénkültek a településközi, a lakossági, s valamelyest még a gazdasági kapcsolatok is, s mára valóságos paradigmaváltás zajlik a magyar határrégiók mindegyikében.

Az utóbb kifejtettek a legközvetlenebbül érintik a határon átnyúló együttműködés kérdését. Ami az együttműködés típusait illeti, azok szinte megszámlálhatatlan variációt foglalhatnak magukban az „államilag szervezett” határ menti kapcsolatoktól a sokrétű lakossági kapcsolatokon, a kulturális, társadalmi, a projektszintű és végül a különféle munkacsoportok között, regionális vagy nagyregionális (régiók, megyék) valamint városközi együttműködésekén át egészen az intézményesült interregionális együttműködések és határközi struktúrák (pl. munkaközösségi formák, eurorégiók stb.) létrejöttéig. Az együttműködési formák tényleges tartalmát az államhatárok és határrégiók zártságának vagy éppen a nyitottságának a különböző fokozatai határozzák meg. Nyilvánvaló, hogy a legmagasabb és legteljesebb együttműködések a teljesen nyitott, például az Európai Unió, ún. schengeni belső határai mentén formálódó, a határok két oldalán elhelyezkedő térségek és települések interaktív együttműködésén alapuló határrégiókban valósulhatnak meg a leghatékonyabban. Éppen ezért az államhatárok elválasztó szerepének csökkenése és a határ menti térségek fejlődési lehetőségei szoros kölcsönhatásban állnak egymással. Ez az egymásra hatás szerencsés esetben olyan interaktív határrégiót alakíthat ki, amely a korábban elválasztott határ menti területekhez képest merőben új minőséget képvisel. Az így létrejövő új entitás megeremti saját határokon átnyúló infrastruktúráját, közös érdekeltégeit, s nem utolsósorban a közös identitást. Ebben az esetben a két (vagy több) határtérség endogén fejlődési erőforrásai az eltérő rendszerek találkozásából származó előnyei összeadódnak, s a határ menti helyzet önmagában is fontos növekedési erőforrássá válhatnak.¹⁴

Ennek a folyamatnak lehetnek tanúi az Európai Unió belső határai mentén gazdaságilag fejlett határ menti területek, ahol az együttműködés legmagasabb minőségben és a legteljesebb tartalommal valósult meg, s a gazdasági-társadalmi kohézió igen szilárd. A határon átnyúló kapcsolatokban manapság zajló paradigmaváltás mélyebb lényege éppen a határrégiók újfajta értelmezésében és gyakorlatában rejlik, ami az együttműködő különféle határközi struktúrák és szereplők közötti aktív és komplex viszonyrendszert jelenítik meg. Erre a sokféle felfogás közül a határrégióknak, illetve a határon átnyúló régióknak az a definíciója a legalkalmasabb, amely már sokkal inkább az együttműködés aktív dimenzióit hangsúlyozza, amikor úgy fogalmaz, hogy a „...transznacionális interakció szomszédos régiók és szereplőik között egy közös élettér megőrzése, irányítása és fejlesztése érdekében.”¹⁵ Ebből következik az is, hogy mint határon átnyúló együttműködést magába foglaló kategóriát, a transznacionális regionalizmust Schmitt-Egner szomszédos vagy nem szomszédos régiók és szereplőik – nemzetállamok közvetítése nélküli – határon átnyúló interakciójaként határozza meg.

4. Trianon mérlegen – egy lehetséges megoldás

Közel egy évszázad múltán is elmondható, hogy a trianoni döntés következtében meghúzott államhatárok soha nem tapasztalt nehézségek elé állították az országot és a magyarságot. Az új határok jelentős része a korábbiakkal ellentétben mesterséges és önkényes jellegű volt, s a határok túloldalán, azokkal párhuzamosan nemcsak összefüggő magyar nemzeti-ségű területsáv keletkezett, hanem problémák egész sokasága, amely magában foglalta a gazdasági, az infrastrukturális, a közigazgatási, a rokoni és egyéb kapcsolatok megromlá-

sát, szétszakadását, mind a mai napig szinte jóvátehetetlenül megterhelve a határ menti együttműködést és a határon átnyúló kapcsolatok fejlesztését.

A korábban kiépült és szervesen összetartozó térszerkezet széttöredezésén túl, a két világháború között Magyarország és szomszédai szembenállása a formáljogilag nemzetközi térséggé vált Kárpát-medencében megakasztotta az ún. utódállamok regionális fejlődését és már beindult régióformálódás folyamatát, s távolról sem kedvezett az államhatárokon túlnyúló interregionális együttműködéseknek, de a lakossági és interetnikus kapcsolatoknak sem. A határmentiség és a határon átvívelő együttműködések akkoriban inkább csak a közvetlenül érintkező szomszédos határtérségek egyszerű kapcsolatait, nem pedig az interaktív gazdasági-társadalmi viszonyrendszert feltételező sokoldalú együttműködését jelentette a határok két oldalán élők között.

A Trianon utáni Magyarország összességében a kényszer szülte körülmények közepette is képes volt alkalmazkodni az új helyzethez, újrapozicionálni és kvázi a nulláról indulva megszervezni a határőrizet és -forgalom intézményi, illetve technikai kereteit, megteremtve a gazdasági és a lakossági kapcsolatok elemi feltételeit, később pedig a határ menti együttműködés éppen aktuális teendőit, legalábbis a kapcsolattartás legszükségesebb szintjein. Nem volt képes azonban megoldani a határmentiség és/vagy határrégiók dilemmáját a határtérségek együttműködésében. Ez nemcsak rajta és szomszédain, hanem a történelmi körülmények kedvezőtlen alakulásán is múltott. Arra, hogy a határon átnyúló együttműködés ne egyszerűen csak „határmentiséget”, az államhatárok szomszédos oldalain fekvő és érintkező térségek, települések és egyéb aktorok formális együttműködését, hanem transznacionális interakciót jelentsen szomszédos régiók és térségi-települési szereplők között, még évtizedeket kellett várni az integrálódó közös Európában. Ezt a határok nélküli együttműködés irányába mutató folyamatot nevezik manapság paradigmaváltásnak.

Az európai közösség országaiban zajló, a határon átnyúló kapcsolatok tartalmában és minőségében egyre erőteljesebben megmutatkozó paradigmaváltás, más szóval az interregionális együttműködés új típusú intézményi struktúrái nemcsak a külső perifériák felszámolásához, az elmaradott határrégiók felzárkóztatásához és a kohéziós folyamatok elmélyítéséhez jelenthetnek hatékony hozzájárulást Kelet-Közép-Európa rendszerváltó országaiban, hanem a határok nélküli együttműködés erősítéséhez, távlatilag pedig a „határok nélküli Európa” gondolatának megvalósításához is. A tagországok és a csatlakozásra váró országok számára a határmentiség új dimenziói elsősorban a kisebb léptékű és közvetlenebb bi- és trilaterális együttműködések, város-város, kistérség-kistérség, településszövetségi kapcsolatok, valamint a közelmúltban új jogintézményként 2006-ban Európa szerte létrejött European Grouping of Territorial Cooperation (EGTC) határközi szervezetek, kvázi „mini-eurorégiók” erősödését jelentik, mindenekelőtt a schengeni belső határok mentén.

A területfejlesztési tevékenységek teljes körét érintő új típusú együttműködések, az Európai Területi Együttműködési Csoportosulások (EGTC), vagy újabb megnevezéssel Európai Területi Társulások (ETT) jogi kereteinek megjelenésével egyidőben pedig fokozatosan erősödnek a tagállamok regionális és helyi szervezeti keretei közti új típusú közös tevékenységek a határtérségekben, amelyekből néhány év eltelt után is mára már mintegy tizenöt található Magyarországon trianoni határait övező határrégiókban. Kivételes jelentősége ennek az intézményesülési folyamatnak elsősorban abban rejlik, hogy az EGTC-k olyan új típusú jogi személyiséggel rendelkező intézményi formák, amelyek az érintett határrégióban együttműködő települések, különböző szintű önkormányzatok, kistérségek, állami intézmények, mikrorégiók, gazdasági szervezetek közvetlen és önkéntes államközi szerződések nélkül is teljes jogképességgel rendelkeznek, kvázi határon átnyúló megyék, hatósági jogkörök nélkül.¹⁶

Az új típusú határközi intézményi struktúrák kiépülése, interregionális szerepük és funkciójuk erősödése végső soron a határ menti kapcsolatokban Európa-szerre zajló paradigmaváltás lényegét érintik. A határon átnyúló együttműködés új intézményi kereteinek

az átalakulása szempontjából döntő jelentőségű változás fejeződik ki többek között abban, hogy a korábbi nagy ívű határközi szervezeti rendszerek helyett vagy keretei között (pl. Kárpátok Eurorégió, Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió) a határon átnyúló régiók kapcsolatrendszerében újabban felértékelődtek és formálódnak az együttműködés kisebb léptékű, közvetlenebb, konkrétabb és hatékonyabb kapcsolatokat biztosító új típusú, ún. mini-eurorégiós intézményi formák. Ilyenek például az Európai Területi Együttműködési Csoportosulások (EGTC-k) is, amelyek feltételrendszere potenciálisan már a magyar–szerb határregióban is körvonalazódik. Kivételes jelentősége ennek az intézményesülési folyamatnak elsősorban abban rejlik, hogy az EGTC-k olyan új típusú jogi személyiséggel rendelkező intézményi formák, amelyek az érintett határregióban együttműködő települések, különböző szintű önkormányzatok, kistérségek, állami intézmények, mikrorégiók, gazdasági szervezetek közvetlen és önkéntes államközi szerződések nélkül is teljes jogképességgel rendelkeznek, s ezzel mintegy felülírják az államhatárok erős elválasztó szerepét, mi több megteremtik a határtérségek valóságos határregiókként való működésének a feltételeit.

Nyilvánvaló tehát, hogy egy ilyen meglévő vagy éppen szerveződő (potenciális) szervezeti keretek között valós sikerrel kecsegtethet a „határok nélküli” kapcsolatok ügye. Magyarország és a belső schengeni határok mellett elhelyezkedő szomszédai esetében, a határon átnyúló kapcsolatokban bekövetkezett nyilvánvaló paradigmaváltás miatt a határregiók és a határon átnyúló együttműködések elősegíthetik a határtérségek közötti összekötő (híd-) szerep erősödését, a korábbi gazdasági és infrastrukturális térszerkezeti és egyéb integrációs kapcsolatok, hálózati rendszerek újjászerveződését, optimális esetben erősítve ezzel az egész Kárpát-medence társadalmi-gazdasági kohézióját. Ez lehetne az egyetlen jó válasz a Trianon által előidézett dilemmák megnyugtató megoldására a Kárpát-medence országainak határokon átvívelő kapcsolataiban.

JEGYZETEK

1. Lásd erről részletesebben: Baranyi Béla (2007): A határmentiség dimenziói. 2. jav. bőv. kiad. Budapest–Pécs. Dialóg Campus Kiadó, 49–76. pp.; Trianon történeti előzményeit tárja fel hiánypótló munkájában Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Budapest, Kárpátia Stúdió. A trianoni határok hatását a régiókra lásd Gulyás L. (2005/a): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák-Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest; Gulyás L. (2005/b): A versaillesi békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2005. 17–25. pp.
2. Hajdú Zoltán (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 334 old.
3. A rendelkezésre álló keretek között természetesen nincs lehetőség az egyes korszakok részletes bemutatására, hiszen azok mindegyike akár egy-egy nagyobb lélegzetű tanulmány megírására is alapot szolgáltatna. Szem előtt tartva azonban a folyóiratszám tematikus jellegét, következőképpen a szerkesztés tartalmi és terjedelmi elvárásait, a tanulmány ezúttal csupán a trianoni békeszerződés közvetlen és hosszú távú következményei szemszögéből elemzi az egyes korszakok sajátosságait témaspecifikus megközelítésben, szükség szerint a téma általános összefüggéseire koncentrálni, a választott kérdéskör sajátosságait a korszakokon átvívelő dimenziókban tárgyalva a tanulmány.
4. A tanulmány címében jelzett kérdésekkel témaspecifikus összefüggésekben foglalkozó és gyakrabban hivatkozott munkák többek között: Ruttkay Éva (1995): Határok, határmentiség, regionális politika. – Comitatus, 12. sz. 23–35. old.; Tóth József–Golobics Pál (1996): Régiók és interregionális kapcsolatok a Kárpát-medencében. In: A Kárpát-medence történeti földrajza. Szerk.: Frisnyák Sándor. Nyíregyháza, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete és a Bessenyei György Tanárképző

- Főiskola Földrajzi Tanszék. 107–119. old.; Tóth József (1996): A Kárpát-medence és a nemzetközi regionális együttműködés. In: Pál Ágnes–Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): Határon innen – határon túl. Szeged, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék, JGYFT Földrajzi Tanszék. 27–43. old.; Tóth József (1997): Régiók a Kárpát-medencében. In: Pap Norbert–Tóth József (szerk.): Európa politikai földrajza. Pécs, JPTE Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék, JPTE TK Kiadói Iroda. 223–236. old.; Golobics Pál – Tóth József (1999): A nemzetközi regionális együttműködés és Magyarország térszerkezete. In: Tóth József – Wilhelm Zoltán (szerk.): Változó környezetünk. Tiszteletkötet Fodor István professzor úr 60. születésnapjára. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem TTK Földrajzi Intézet, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet. 7–22. old.; Rechnitzer János (1999a): Országhatár menti együttműködések, mint a területfejlesztés új stratégiai irányai. In: Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): Határok és régiók. Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia, Szeged 1999. november 29–30. Szeged, SZTE Természettudományi Kar Gazdaság és Társadalomföldrajz Tanszék. 7–23. old.; Rechnitzer János (1999b): Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. In: Nárαι Márta–Rechnitzer János (szerk.): Elválaszt és összeköt – a határ. Társadalmi-gazdasági változások az osztrák–magyar határ menti térségekben. Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja. 9–72. old.
5. Sallai János (2002): Határkapcsolat, kishatárforgalom Magyarország északkeleti határai mentén. Debrecen, DE Néprajzi Tanszék. Idézi: Baranyi B. (2007): i. m. 57. old.
 6. Majdán János (1996): Vasutak a határ két oldalán. In: Pál Á., Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): Határon innen – határon túl. i. m. 251–274. old.; Majdán János (2002): A vasút szerepe a határok kialakulásában. In: Pásztor Cecília (szerk.): „...ahol a határ elválaszt” Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat–Várpalota, Nógrád Megyei Levéltár. 100–115. old.; Palotás Zoltán (é. n.): A békeszerződések katasztrofális következményei. Szenci Molnár Társaság. 206 old.
 7. Ruttkay Éva (1995): i. m. 23–35. old.; Baranyi Béla (2004): Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. Tér és Társadalom, 2. sz. 1–21. old.; Baranyi Béla (2013): Új kihívások egy kisváros interregionális kapcsolatában a magyar–román határszélen: Létavértesi esettanulmány. Közép-Európai Közlemények. 1–2. sz. 253–254. old.
 8. Tóth József (1996): i. m. 27–43. old.
 9. Baranyi Béla (2007): i. m. 60–61. old.
 10. Rechnitzer János (1999a): i. m. 7–23. old.; Baranyi Béla (2007): i. m. 30–38. old.
 11. Ruttkay Éva (1995): i. m. 23–35. old.
 12. Nemes Nagy József (1998): Tér a társadalomkutatásban. Budapest, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. (Ember, település, régió.) 140–141. old.
 13. Baranyi Béla (2007): i. m. 30–33. old.
 14. Hardi Tamás (2004): Az államhatárokon átnyúló régiók formálódása. – Magyar Tudomány, 9. sz. 991–1001. old. Konkrét példaként lásd Gulyás László (2004): A Duna–Körös–Maros–Tisza Euró régió rövid története 1997–2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. Szeged. 2004. 5–14. pp.
 15. Schmitt-Egner Peter funkcionális megközelítésben készült definícióját idézi: Baranyi Béla (2007): i. m. 38. old.
 16. Baranyi Béla (2009): Paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban. Tér és Társadalom, 2. sz. 25–43. old.; Soós Edit–Fejes Zsuzsanna (2009): Határon átnyúló együttműködések Magyarországon. Pólay Elemér Alapítvány. 260 old.; Baranyi Béla (2010): Új helyzetben – paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban. – Közép-Európai Közlemények. 1. sz. szám. 76–89. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Baranyi Béla (2004): Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről. – Tér és Társadalom, 2. sz. 1–21. old.
- Baranyi Béla (2007): A határmentiség dimenziói. 2. jav., bőv. kiad. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 318 old.
- Baranyi Béla (2009): Paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban. Tér és Társadalom, 2. sz. 25–43. old.

- Baranyi Béla (2010): Új helyzetben – paradigmaváltás a határon átnyúló kapcsolatokban. – Közép-Európai Közlemények. 1. sz. 76–89. old.
- Baranyi Béla (2013): Új kihívások egy kisváros interregionális kapcsolatában a magyar–román határszélen: Létavértesi esettanulmány. Közép-Európai Közlemények. 1–2. 251–265. old.
- Golobics P.–Tóth J. (1999): A nemzetközi regionális együttműködés és Magyarország térszerkezete. In: Tóth József–Wilhelm Zoltán (szerk.): Változó környezetünk. Tiszteletkötet Fodor István professzor úr 60. születésnapjára. Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem TTK Földrajzi Intézet, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet. 7–22. old.
- Gulyás László (2004): A Duna–Körös–Maros–Tisza Eurorégió rövid története 1997–2004. Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében. 2004. évi Évkönyv. Szeged. 5–14. pp.
- Gulyás László (2005/a): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás László (2005/b): A versaillesi békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2005. 17–25. pp.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Budapest, Kárpátia Stúdió.
- Hajdú Zoltán (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 334 old.
- Hardi Tamás (2004): Az államhatárokon átnyúló régiók formálódása. – Magyar Tudomány, 9. sz. 991–1001. old.
- Majdán J. (1996): Vasutak a határ két oldalán. In: Pál Ágnes–Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): Határon innen – határon túl. Szeged, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék, JGYFT Földrajzi Tanszék. 251–274. old.
- Majdán J. (2002): A vasút szerepe a határok kialakulásában. In: Pásztor Cecília (szerk.): „... ahol a határ elválaszt” Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat–Várpalota, Nógrád Megyei Levéltár. 100–115. old.
- Nemes Nagy József (1998): Tér a társadalomkutatásban. Budapest, Hilschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület. (Ember, település, régió.) 261 old.
- Palotás Zoltán (é. n.): A békeszerződések katasztrofális következményei. Szenci Molnár Társaság. 206 old.
- Rechnitzer J. (1999a): Országhatár menti együttműködések, mint a területfejlesztés új stratégiai irányai. In: Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): Határok és régiók. Nemzetközi Földrajzi Tudományos Konferencia, Szeged, 1999. november 29–30. Szeged, SZTE Természettudományi Kar Gazdaság és Társadalomföldrajz Tanszék. 7–23. old.
- Rechnitzer J. (1999b): Határ menti együttműködések Európában és Magyarországon. In: Nárái Márta–Rechnitzer János (szerk.): Elválaszt és összeköt – a határ. Pécs–Győr, MTA Regionális Kutatások Központja. 9–72. old.
- Ruttkay Éva (1995): Határok, határmentiség, regionális politika. – Comitatus, 12. sz. 23–35. old.
- Sallai J. (2002): Határkapcsolat, kishatárforgalom Magyarország északkeleti határai mentén. Debrecen, DE Néprajzi Tanszék. Kézirat. 105 old.
- Soós Edit–Fejes Zsuzsanna (2009): Határon átnyúló együttműködések Magyarországon. Pólay Elemér Alapítvány. 260 old.
- Tóth J. (1996): A Kárpát-medence és a nemzetközi regionális együttműködés. In: Pál Ágnes–Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): Határon innen – határon túl. Szeged, JATE Gazdasági Földrajzi Tanszék, JGYFT Földrajzi Tanszék. 27–43. old.
- Tóth J. (1997): Régiók a Kárpát-medencében. In: Pap Norbert–Tóth József (szerk.): Európa politikai földrajza. Pécs, JPTE Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék, JPTE TK Kiadói Iroda. 223–236. old.
- Tóth József–Golobics Pál (1996): Régiók és interregionális kapcsolatok a Kárpát-medencében. In: Frisnyák Sándor (szerk.): A Kárpát-medence történeti földrajza. Nyíregyháza, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszék. 107–119. old.

BARANCSUK JÁNOS*

KAPCSOLAT ÉS KÜLÖNÁLLÁS

A gazdasági gondolkodás mintázatai és megjelenésük Kautz műveiben

CONNECTION AND SEPARATIVITY

The patterns of economic thinking and their aspect in Kautz's works

ABSTRACT

The basic theory of the essay is that especially the Hungarian economic thinking has quite an *offset* parameter: the duality, which usually is the product of the effects coming from the mainstream angle, on the other hand the compulsive problem-solving methods created by the typical social economy's happenings. This *singularity* originates from our systematic economic backwardness and its impact on our ambitions to overtake but without any solid formula, according to the situation of the „non-royal way” go alongs. What factors do usually define the patterns of the views covered by the discipline? Wherein is it possible to originate the singularities from specific eras, peculiar conceptions and scientific evolutions? How did the economic sciences and viewpoints become framed in our country during the period of Dualism? Were the representatives of some of our disciplines just followers, adaptors or in some cases, at specific areas even front-line fighters of the advancement of academic sciences? We try to give answers for these questions by analyzing the famous economist, Gyula Kautz's work, who lived in the times of the Austro-Hungarian Compromise.

„Az Értől az Oceánig”

„Nemzeti tudomány [...] nem is létezhetik, mert tudomány (tulajdonképpen értelmében) elvont igazságok, elvek és tantételek rendszeres foglalata: s mint ilyen valami általános, egyetemes, nem pedig bizonyos helyhez, időhöz, vagy néphez kötött. Eszerint például [...] magyar [...] közgazdaságtan eszméje: képtelenség.”¹

A fenti sorokat éppen az a Kautz Gyula vetette papírra, aki egyúttal „*A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*” című, a hazai közgazdasági gondolkodás fejlődésével foglalkozó, tudományos értékét mind a mai napig megőrző opusz² szerzője is. Bekker Zsuzsa még azt is hozzáteszi, hogy „Kautz munkája [...] nem csupán egy könyv a sok közül, ez az *egyetlen* ilyen feldolgozás.”³ Jegyezzük meg: a Bekkertől származó idézet valójában immáron a *második*, e témával foglalkozó, ráadásul a professzorasszony által szerkesztett kiváló könyvből való. Visszatérve azonban Kautzhoz, mintha két dolgot üzenne a citátum: egyrészt azt *sejteti*, hogy megfogalmazzuk – a német történeti iskola álláspontjától eltérően, és a klasszikusok felfogására „hajazva” – nem utasítja el az „örökérvényű” közgazdasági törvényszerűségek létét, másrészt pedig arra utal, hogy Kautz szeme előtt – Ady egy későbbi, jól ismert versének gyönyörű látomásához hasonlóan – az „Értől az Oceánig” való eljutás lehetőségének képzete lebeg. Amint írja: „a [szak]irodalom és az irodalomtörténet, az emberi megismerés írásbeliség révén tartós emlékművé vált fejlődési folyamata egyes népeknél és egyes időszakokban csupán

* Dr. Barancsuk János, a Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Karának docense, a közgazdaságtudomány kandidátusa

része az általános vagy nemzeti kultúrtörténetnek. [...] Minden elmélet és minden jelentékeny elv csak az *egész* mozgáshoz fűződő történelmi kapcsolatában érthető meg”.⁴ Tanulmányunk ugyanakkor a magyar gazdaság- és eszmetörténet egy olyan korszakára tekint, amelyet éppen a „provinciális” és „egyetemes” kapcsolódási *nehézségei – egyúttal a találkozás egyedi, turbulens szépségei* – jellemeznek, új, szofisztikált, nem mindig könnyen megtanulható motívumokkal gazdagítva a közgazdasági gondolat korábbi, szerényebb mintázatát.

Vizsgálatunk időbeli fókuszának kijelölését (kiegyezés) két motívum is indokolja. Egyrészt itt húzódik az a történelmi/gazdaságtörténeti szakaszhatár, amely Magyarország viszonylagos, legújabb kori önállóságát jelzi, és amely ennek megfelelően az intézményesen is artikulálódó, „koncentráltan” megnyilvánuló magyar gazdasági-politikai érdekek mentén mintegy katalizálja a hazai gazdasági gondolkodást; másrészt ez az az időszak, amire megfelelő „készültségi fokot” érnek el, kiteljesedve sorakoznak fel egymás mellé az egyetemes közgazdasági gondolkodás napjainkig ható alapvető irányzatai. Azok a gondolati-módszertani konstruktumok, amelyek mintegy *követendő példaként*, vagy választható, alkalmazható „szerszámosládaként” szolgálnak a gazdasági jelenségek megértéséhez, a gazdaságpolitikai beavatkozások lehetőségeinek, kívánt vagy akár elkerülendő következményeinek feltérképezéséhez. És bár Kautz szerint „Magyarország törvényhozói és államférfiai előtt már a 18-ik század elejétől fogva a nemzetgazdaság terén európaszerte uralkodó iránylatok ismereteseek voltak, sőt egyenesen visszhangra is találtak”⁵ nehezen tagadható, hogy a gazdasági gondolkodás „boom”-ja a hazánkban az 1867 utáni időszakra tehető.

Munkahipotézisünk szerint a mindenkori magyar gazdasági gondolkodásra különösen, *kontrasztosan* jellemző az a dichotómia, amelyet az éppen regnáló főáram irányából érkező „nyáj”-hatás, másrészt a sajátos nemzetgazdasági történések által felvetett problémák megoldási kényszerei generálnak. Megkockáztatjuk azt az állítást is, hogy a kiegyezést követően kifejezetten *bonyolult* „mintázatot” alkotnak a hazai (köz)gazdasági diskurzusban a tudományszak által felölelt nézetek, a domináns irányzat(ok) viszonylag szerényebb hegemóniájával, a gondolati paletta egyhangúsága helyett annak sokszínűségével.

Természetesen majdnem mindig és szinte mindenhol ugyancsak felismerhető a gazdasági disputát tápláló források között az *uralkodó paradigma* által meghatározott „protokoll”, versus a *praxis* oldaláról jelentkező igény, ezek azonban nem feltétlenül készítetik „stílus-törésre” és/vagy „eklektikus” megnyilvánulásokra is a (köz)gazdaságtant. Hogy a magyarországi viszonyokra – bármennyire is furcsa: végső soron *pozitívként* – mégis ez jellemző, elsődleges magyarázataként sok tekintetben hazánk „gazdaságtörténeti/történelmi fősodortól” való szisztematikus distanciáit, az ebből fakadó utolérési törekvéseket említjük, amelyek – természetükből adódóan – korántsem „magától értetődő”, hanem inkább „atípusos” jegyekkel jellemezhetőek. Az Elbán, sőt még a Lajtán is *innen* uralkodó, a „fejlett Nyugat” szemében „egzotikus” körülmények ugyanis a *legkülönbébb módon* térhetnek el a gazdaságilag élenjáró a gazdasági gondolkodás vezérelveit diktáló országokban megfigyelhető viszonyoktól, ami a fő paradigmát „zsigeri” módon követni igyekvő mimézis, versus a „nem királyi út” során adódó sajátosságokból fakadó intellektuális „leckék” ellentmondásait, rossz esetben antagonizmusát hozhatja magával. Az így keletkező „kognitív disszonancia” kezelése pedig – gyakran megtérülő – plusz erőfeszítésekre készítheti a közgazdaságtant művelő emberföket. „Számos intézmény, elv vagy feladvány a mi státusz-gazdasági tudalmunkban más alakban jelentkezik, sajátoszerű jelleget visel” – állapítja meg Kautz⁶. „A boldog családok mind hasonlóak egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az” – kezdi Tolsztoj az Anna Kareninát.

Tanulmányunkban nem a magyar közgazdasági gondolkodás „take off”-jára koncentrálnunk – még ha kétségtávol vannak erre utaló jegyek is a vizsgált korszakban –, vagyis nem

arra teszünk kísérletet, hogy valamiféle „eszmétörténeti *fejlődéstörvény*” megnyilvánulását próbáljuk tetten érni a hazai szakirodalom – elsődlegesen pedig Kautz – eredményeit elemelve. Csak mérsékeltten osztjuk ugyanis a Madarász által „*wigh*” elmélettörténet-írásnak nevezett iskola felfogását, amelynek képviselői „a múltat a jelenből visszafelé olvassák, ahol a hajdani szerzők a mai doktrínák előfutáiraiként szerepelnek, akik annyiban kapnak jó minősítést, amennyiben válaszaik a modern diszciplína kérdéseirez rendelkeznek, és lefordíthatók a mai diskurzus nyelvére.”⁷

A szakirodalomban gyakran találkozunk efféle, az „éltesebb korú” doktrínákat „elmarasztaló” hozzáállással. „A [...] gazdagság mindig az emberek szorgalmával áll egyenes arányban, és nem a felhalmozott arany és ezüst mennyiségével, mint azt *együgyűen* elképzelik” – írja például Smith – némi távolságtartással, a „fejlettebb” klasszikus közgazdaságtan szellemi magaslatain időzve – a merkantilista tanokról.⁸ „Egészében nézve azt mondhatjuk, hogy zavarosak, mert megalkotóik nem értették meg világosan a pénz funkciót; ez helyesebb jellemzés, mint ha azt mondanánk róluk, hogy tévesek voltak, mert azon az elvé emelt feltevésen alapultak, hogy a nemzet nettó vagyonát csak az országban található nemesfémkészletek gyarapításával lehet megnövelni” – vélekedik hasonlóképpen ugyanerről Marshall⁹, igazolva egyúttal, hogy nem sikerült kellőképpen közel jutnia az általa kritizált gyakorlat lényegéhez. De hasonlóképpen „divatos” a neoklasszikus közgazdaságtant „szidni” a keynesi álláspont fényében, mely utóbbi „rájött”, hogy a nemzetgazdaságok *kereslet*korlátosak, míg az előbbi – „hibásan” – *erőforrás*-korlátos rendszereket tételezett fel. Holott, valójában mind a merkantilizmus „pénzéhé”, mind a neoklasszikusok Say-törvénybe vetett hite a maguk idejében nem kis mértékben a gazdasági realitásokból is táplálkoztak.¹⁰ Egyetértünk Kautzcal, miszerint „ugyanaz az igazság, ugyanaz a maxima, ugyanaz a szabály az egyik időben, az egyik népnél üdvös és jótékony, másik időben, másik népnél viszont káros, alkalmazhatatlan és helytelen lehet; hogy az, ami itt jótékony, ott kárt okoz, amire itt törekszenek, ott talán haszontalannak és eldobandónak tűnik.”¹¹ Ez magyarázza tanulmányunk címét is, amelyben nem a „fejlődés”, hanem a gazdasági gondolkodás szintaxisát és szemantikáját jellemző „mintázat” kifejezést használjuk, amely már legalább annyira utal annak kulturális, mint eszköz jellegére.

Mi (és hogyan) befolyásolja a (köz)gazdasági gondolkodás mintázatát?

Lévén, hogy ez lényegében egy oksági kapcsolatot firtató kérdés, magából, a kauzalitás mibenlétéből és annak formáiból is kiindulhatnánk (pl. Arisztotelész filozófiájáig visszanyúlva), továbbmenve pedig a „mintázat” kifejezés jelentését feszegethetnénk. Mivel dolgozatunkban elegendőnek tartjuk e fogalmak „köznap” értelmezését, nem megyünk ilyen mélyre, ehelyett az ismerethalmaz korpuszát nagyvonalakban tagoló, „ornamentikájának” alapjait jelentő faktorokra koncentrálunk.

Schumpeter a közgazdaságtant, mint tudományt mindössze két forrásból származtatja, amelyek közül az egyiket a társadalommal foglalkozó *filozófusok* írásai, a másikat az *aktuális kérdésekkel* foglalkozó viták jelentik.¹² Természetesen lehet vitatkozni az ilyenfajta rendszerezéssel, annyi azonban biztos, hogy az általa megjelölt „archetipikus” nyomok manapság is beazonosíthatóak a tudományos diskurzusban.

Kautz mind a mai napig érvényes, korszerű felsorolást ad a tudományos gondolkodás tárgyát és formáját meghatározó tényezőkről. Sorait átítatja az a józanság, amely az egyes szakterületek mai művelőit mintha egyre kevésbé jellemezné, és amely szerint „Élet és tudomány, *gyakorlat és elmélet* mindig és mindenütt a *legsúlyosabb kölcsönhatásban és kölcsönviszonyban áll.*”¹³ „Oly korban élünk, amikor egyetlen gondolkodó sem vonhatja ki

magát némely megoldatlan feladat feletti töprengésből, annak megfontolásából, hogyan gyógyítható és szüntethető meg némely nagy társadalmi és gazdasági visszaállás.”¹⁴ Továbbá: „az ipar és forgalmi élet körüli eszmék [...] a gyakorlati, gazdasági és üzleti viszonyok alapján támadnak, módosulnak és fejlődnek; csak a tapasztalatok és kísérletek hosszú sora vezet új észlelések és következtetésekre...”¹⁵ Nincsenek azonban illúziói arról, hogy mennyire hasznosul az így felhalmozott tudás, hogy milyen abszorpciós hajlandósággal rendelkezik a gazdaságpolitika: „az elméleti tanok és ismeretek befolyását a valóságra, legalábbis eddigelé, rendkívüli mértékben korlátozottan találjuk.”¹⁶ Jegyezzük meg – csak a közgazdaságtudománynál maradván –, hogy a praxis szolgálata nem feltétlenül azonosítható a „konkrét” (pl. gazdaságpolitikai) problémák megoldásával, mint ahogyan az orvostudomány sem egyenlő a háziorvos vagy a sebész közvetlen gyógyító tevékenységével.

Menjünk azonban tovább! Egy másik, a gazdasági gondolkodás mintázatát befolyásoló motívumot a *társadalmi eszmeáramlatok, kulturális-történeti hagyományok* jelentik. „Minden társadalmi, politikai vagy gazdasági elmélet születésének [...] lényeges] mozzanata annak a népnél a *létező nemzeti, állami és erkölcsi állapota*, amelyhez a vonatkozó gondolkodó tartozik, másrészt annak a korszaknak teljes *eszmeirányzata és világnézete*, amelynek az egyes elméletek és rendszerek eredetüket köszönik. [...] Bármilyen nagynak is tűnjön a hatalmas egyéniségek jelentősége a történelemben, abban a földben gyökereznek, amelyen állnak, azt a levegőt szívják, amely körülveszi őket, koruk nemzeti és szellemi légkörének kényszerítő behatása alatt állnak, ami aztán többé-kevésbé határozottan fellép minden érvelésükben és bizonyításukban, céljaik felállításában és végkövetkeztetéseikben.”¹⁷ Az időben egy kicsit előreugorva: az effajta meghatározottság markáns megnyilvánulásait jelentették a „szocialista építés” évtizedei alatt az uralkodó világnézet jegyében született írásművek tartalmi- és stílusjegyei, amikor a tudomány – nem először, és félő, hogy nem utoljára – az ideológia szolgálóleányának pozíciójába süllyedt.

A kor Kautz által említett, a gondolkodásra „kényszerítő erővel” ható „szellemi légkörének” egyik legfontosabb momentuma az egyetemes tudomány *főáramát* jelentő paradigma, „mátrix”, „a már meglévő tantételek és elvek hatása az egyes elméletalkotók eszmealkotására és nézeteire. Egyetlen gondolkodó sem képes függetleníteni magát elődeitől, és nem szabadulhat attól a befolyástól, amelyet az eszmék, igazságok és belátások már kiküzdött állaga reá ellenállhatatlanul gyakorol...”¹⁸ Ennek megfelelően „eszmeifejlődésünk számos fonalszála a *hangadó népek* nézetkörével és iránylataival mindenkor egybefűzve valának; a kort mozgató s domináló általános elvek vagy eszmék mi reánk is mindig igen nagy mérvben hatottak...”¹⁹

A szakírók által konstruált elméleti rendszerek azonban – az előbbieken említett külső meghatározottság mellett – *szubjektív faktorok* befolyását is tükrözik. „Minden valamenyire is önálló tantétel vagy elmélet lényeges tényezője az egyéniség, a szubjektív szellemirányzat, a gondolkodó jelleme és kedélyalkata... [...] Az elméletalkotó szellemének és kedélyének alapvonásai [...] mindig és mindenütt többé-kevésbé határozottan tükröződni fognak rendszereiben is”²⁰ – olvashatjuk ugyancsak Kautz állásfoglalását.

Itt azonban el kell gondolkodnunk azon, hogy vajon milyen szerepet játszanak az általa képviselt tudományfilozófiában az egyes szakterületek tekintélyei. Ők azok, akik – mintegy a korszellem médiumaiként – megfogalmazzák, közvetítik a „levegőben lógó” igazságokat? Vagy pedig a gondolkodási pályák *váltóinak* tekinthetők, akik hosszú távra meghatározhatják a kognitív, megismerési folyamatok menetét az egymástól akár nagymértékben eltérő alternatív trajektóriák között? Úgy tűnik, Kautz az első megközelítés híve, lévén, hogy „bizonyos korokban egy és ugyanaz a kérdés, egy és ugyanaz a probléma foglalkoztatja a szellemeket, így egy és ugyanazt a tényt állapítják meg egy és ugyanazon időben különböző oldalakon a különböző kutatók. Nevezetesen, a szellemek és eszmék világán is

meghatározott *fejlődési törvények* uralkodnak, aminek következtében egy és ugyanaz a [...] megérett gondolat különböző helyen és különböző formában bizonyos *természeti szükségszerűséggel* lép napfényre.”²¹ Kínálkozik itt, hogy e jelenség eklatáns példajaként az 1870-es évek elejének „marginális forradalmára” utaljunk, amelynek egymástól függetlenül három iskolája váltja fel a klasszikus közgazdaságtant.

De vajon „hova tegyük” ebben az esetben Keynes sajnálkozását a mainstream 19. századi *tartós „kizökkenéséről”*, úttévesztéséről? Aki szerint sajnálatos, hogy „Ricardo építménye volt az intellektuálisan vonzóbb, ez győzött, és Ricardo, aki teljes mértékben hátat fordított Malthus nézeteinek, a közgazdaságtant egy *teljes évszázadon keresztül* egy mesterséges szakadékba kényszerítette.”²² Vagy Jevons „morgolódását” ugyanez miatt, vagyis hogy „Ricardo, aki ugyan tehetséges volt, de helytelenül gondolkodott, rossz irányba kormányozta a közgazdaságtudomány hajóját.”²³ Tehát ha létezik a történelmi jelenségek – ezzel együtt a gondolkodás módjának, eredményeinek – „pályáját”, irányultságát megsza-bó „elv”, akkor Ricardónak vagy nem „szabadott” volna „deviáns” elméleti rendszert kialakítania, vagy ha mégis ez történik, akkor vagy eleve az érdektelenség kódébe veszve, vagy átmeneti, de hamar kihunyó „divathóbortként” „kellett volna” gondolati rendszerének lezorulnia a főáram partvonalán túlra.

Vegyük észre: tulajdonképpen ismét a történelem/szellemtörténet mintázatát meghatározó elv mibenlétéhez értünk vissza. Nevezetesen: felfedezhető-e ezen a messzi múltból a jövő felé haladó „szőnyegen” egy olyan motívum, „fejlődéstörvény” –, amelynek révén – mint valamiféle IQ-feladványban – logikailag kikövetkeztethető az egyelőre üresen álló következő „kocka” leendő tartalma? Vagy pedig nincs ilyen „piros fonál”, és a vak véletlentől függ, hogy a jövőben egymástól gyorsan széttartó potenciális trajektóriák közül melyiken futnak tovább az események, elméleti törekvések? Netán a két elv keveredése valósul meg? Kautz mindkét szemlélettel találkozhatott valamilyen formában korának irányzatait vizsgálva. Min-dazonáltal – bár végül is a „fejlődéstörvények” léte mellett teszi le a voksát –, nem lehetett számára teljesen meggyőző egyik felfogás sem, hiszen – miként írja – a „gazdasági rendsze-
rek és doktrínák belső gondolatmenetét és eszmei mozgását, igazi lényegüket illetően még nem ragadták meg.”²⁴ Majd kora egyik szaktekintélyétől, Robert Mohltól idéz, aki szerint „hiányzik a dolgok menetét egészében ismerő és a *jövőt is feltáró* látásmód.”²⁵

A kérdés továbbgondolása során induljunk ki Kautz passzusából, mely szerint „éppúgy, mint a gazdasági életkörülmények és fejlemények, *a nemzetgazdasági elmélet is a történelmi fejlődés eredménye; hogy az eredményeihez történelmi megoldások jellegét kell mel-lékelnie*; hogy a törvények a tudományban nem mások, mint az igazságnak egy történelmi magyarázata...”²⁶ Elfogadva ezt a megközelítést, azt állítjuk, hogy az eszmetörténet – mint sajátos történelmi folyamat – vizsgálata során *mutatis mutandis* ugyanazok az irányzatok, felfogások jöhetnek szóba, mint amelyek a történelmi/gazdaságtörténeti események mene-tében (mintázatában) rejlő belső meghatározottságot kívánják felderíteni. Ezek között em-líthetnénk a történelemben úttörő módon „rendszert” kereső Polübioszt (Kr. e. 2. sz.), majd – immár a közelmúltban – a historicizmust (Marxszal együtt), a szubsztantív és analitikus történelemfilozófiát, vagy mindezekkel vitatkozva az egyén szerepét kiemelő Poppert,²⁷ netán az Annales iskola „*longue durée*”-n alapuló felfogását²⁸ és a vele rokon struktura-lizmust. Sőt, Hempel „jólesően provokatív” koncepciójáig²⁹ is eljuthatunk, amely szerint a történelem menetét is a természettudományokból jól ismert általános törvényekkel kell(ene) leírni. Könnyű belátni: tulajdonképpen a történelmi szükségszerűség versus sza-badság viszonyát más-más módon magyarázó nézetekről van szó, melyek közé az utóbbi időben a kaosz- és hálózatalméleti interpretációk hoztak új és ígéretes szempontokat.³⁰

A szerző úgy véli, hogy a felsorolt megközelítések a tárgy bár eltérő, de egymást in-kább *kiegészítő*, mintsem ellentétes, egymást kizáró aspektusait tartalmazzák. Ezért legin-

kább a Shermer tanulmányában vázolt középutas koncepcióval azonosul, amely szerint „bármely történelmi folyamat során a véletlenek szerepe a szükségszerűségek felépítésében hangsúlyos a korai szakaszokban, és gyengül a későbbiekben.”³¹ Prigione és Stengers ugyancsak a kaotikus és „szükségszerű” hatások együttes érvényesüléséből kiindulva fogalmaz úgy, hogy amíg a történelmi folyamatot alkotó rendszer elemeinek fluktuációi „mészkeltek és állandók maradnak, addig a rendszerben a viszonylagos egyensúly a norma. Ha a fluktuáció elég erőssé válik ahhoz, hogy fölborítsa a meglévő szervezetet és egyensúlyt, akkor nagyobb változás vagy forradalom mehet végbe, és ezen a ponton a rendszer kaotikussá válhat. A hirtelen változás e pontját [az ún. »történelmi pillanatot«] bifurkációs pontnak nevezzük [...] A szükségszerűség egy bizonyos fejlődési pályára tereli a rendszert, amíg az el nem ér egy bifurkációs pontot. Ekkor a véletlen játszik óriási szerepet azzal, hogy a rendszert egy új fejlődési pályára löki, mely idővel kifejleszti a saját erőteljes szükségszerűségét úgy, hogy a véletlen legyengül a következő bifurkációig.”³²

A közgazdasági eszmetörténet mintázatát alakító összefüggésekre azonban nem csak a fenti fejtegetések igazak, ami azzal kapcsolatos, hogy – mint Schumpeter megállapítja – „a közgazdaságtan *tárgya* maga is egyedülálló történelmi folyamat, így a különböző korszakok közgazdaságtana nagyrészt eltérő tényekkel és problémákkal foglalkozik.”³³ Vagyis: a gazdasági gondolkodást nem csak a *saját* „belső” dinamikája, „inerciája” vezérli, hanem a fentebb felsoroltaknak megfelelően az adott kor gyakorlatában megoldandó feladatok, társadalmi eszméáramlatok, ráadásul magát, a tudomány főáramát jelentő paradigmatis sémák is modulálják. E „lehetőségburkokon» belül azonban [mintegy Braudel *longue durée*-ján »innen«] rengetegféleképpen alakulhatnak az események” – írja Reisch.³⁴ Vagy Marx klasszikussá vált soraival: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált adott és örökölt körülmények között csinálják.”³⁵ Hermann Hesse költőien szép megfogalmazásában: „Történelemmel foglalkozni annyi, mint átengedni magunkat a zűrzavarnak s mégis megőrizni hitünket a rendben és értelemben.”³⁶

Valamely korszak közgazdasági elméleteit végül egy, a *módszertan* által kiváltott sajátos „függőség” is alakítja, amely különösen az 1870-es évek elején megszülető neoklasszikus, majd későbbiekben a neo- és újklasszikus szintézis szellemi alkotásaira nyomja rá a bélyegét. A vizsgálandó tárgykörök, kérdések *matematikai* interpretációja jelenti ezt az „addíciós” tényezőt, amelynek térhódításához Jevons adta meg az alaphangot: „Világos, hogy *ha a közgazdaságtan egyáltalán tudomány kíván lenni*, akkor matematikai tudomány-nyá kell válnia.”³⁷

Eszmetörténetünkben jól ismertek ennek a módszertani programnak a motívumai, melyek között habár nem kizárólagos, de jelentős szerepet foglal el a közgazdaságtan „komoly”, akadémiai tudománnyá – mintegy „felnőtté” – emelésére irányuló törekvés.³⁸ Amely egyrészt a diszciplína objektivitását, értékmentességét követeli meg, másrészt feltételezi, hogy ehhez „adekvát” módszertani-szemiotikai vizsgálati- és kifejezőmód társul. Horváth és Király azonban arra figyelmeztet, hogy bizonyos eszközök néha öncélú (intellektuális) játszadozásra csábítanak rendeltetészerű használatuk helyett. A marginalista forradalomról írják: „A »verbális fecsegést« ekkor kezdi felváltani, később pedig kiszorítani a »matematikai fegyelem«, ami a huszadik század végére tökéletessé, ugyanakkor tökéletesen céltalanná is válik. A forma totális győzelmet arat a tartalom felett.”³⁹

Megjegyezve, hogy hasonló, elmarasztaló passzusokat lehetne idézni Káldortól, Coasetól, Leontieftől, vagy akár Hahntól, Krugmantól, Kautz – saját koráról – a következőképpen nyilatkozik: „Nem hiányzottak [...] közgazdasági eszmefejlődésünk menetében soha sem oly tévfogalmak vagy felfogási irányok, melyek sem a tudomány sem az élet igényleteivel meg nem egyeztethetők, sőt többé kevésbé veszélyes sophismák kutforrásait

is képezék; de másfelől megelégedéssel utalhatunk e tekintetben arra is, hogy az elmélkedés és praxis [...] nagy aberrációi az igaztól és helyestől [...] hazánkban soha, vagy csak igen csekély mérvben foglalhattak helyet.”⁴⁰ Mielőtt azonban – fölöttebb érdemtelenül – *en bloc* elparentálnánk a gyakran valóban elefántcsonttoronyba visszahúzódó matematikai közgazdaságtant, mentségként utaljunk arra az etológiai szempontra, miszerint „Az exploratív vagy kíváncsi viselkedésből az embernél – mind filogenetikailag mind ontogenetikailag – a tudomány fejlődik ki, amely lényegét tekintve éppoly közeli rokonságban áll a művészettel, mint a kíváncsi viselkedés a játékkal. [...] A játék szabadsága [...] nyilvánvalóan [...] nélkülözhetetlen a kutató ember kreativitása szempontjából is.”⁴¹ Summázatként tehát: a *homo ludens* magatartással rokon kutatói attitűdök tolerálhatók, bízva abban, hogy léteznek olyan szelekciós mechanizmusok, amelyek legalább hosszú távon képesek a közösségileg valóban haszontalan tudományos programok túlbujánzását gátolni.

Az eddigiekben egy tudományszak által valamely időben és helyen produkált nézetrendszer mintázatát kialakító faktorokat vettük sorba. Ha a mintázatot valamilyen korpusz *funkcionális* tagoltságával hozzuk összefüggésbe, akkor önkéntelenül merül fel a kérdés, hogy vajon beszélhetünk-e az ornamentika „egészséget” kifejező harmóniájáról, vagy épp’ ellenkezőleg: beteges eltorzulásáról. A közgazdasági esztétörténet esetére lefordítva: egy adott területen, adott korban jellemző nézetrendszer és annak összetétele vajon kellőképpen szolgálja-e a tudomány funkcionalitását? Ezen a ponton természetesen szükség van a „*funkcionalitás*” fogalmának legalább nagy vonalakban történő tisztázására. Véleményünk szerint egy tudományszak által kitermelt elméleti rendszer – mint különböző megközelítésmódokat és metodikákat alkalmazó komponensek komplexuma – akkor tekinthető „egészségesnek”, ha egyrészt megfelelő „hatékonysággal”, irányultsággal szolgálja az őt befogadó társadalom megismerési igényét, másrészt képes folyamatosan megújuló kutatási programok kitűzésével és teljesítésével önmaga replikációjára.

Mivel a valóság sokrétű, ezért vélhetően az őt „egészségesen” leképező tudományszak(ok) kellőképpen *differenciált(ak)*, és – a vizsgálat tárgyának egyes elemeire jellemző módon – kapcsolódásuk nem ellenséges, hanem szinergikus. „Egy organizmus szervei nem konkurálnak egymással” – állapítja meg Lorenz.⁴² Ezért fontos szempontot képez az is, hogy a gondolati paletta egyes „színeit” képviselő tudósok eszmecseréjére kibékíthetetlen szemléletbeli megosztottságot tükröző éles konfliktusok, vagy egyfajta munkamegosztásra jellemző vitakultúra nyomja-e rá a bélyegét.

A hazai közgazdasági gondolkodást terelő fő irányzatok

A gyakorlat teoretikus leképezésének *irányelvei* tekintetében több irányzat hatása is tetten érhető a hazai gazdasági gondolkodásban a vizsgált időszakban. Jelen vannak a német *kameralizmus* elsősorban *Sonnenfels* által képviselt hagyományai – vélhetően ott kísértene nek eszméi a modernizációért magát felelősnek tartó gazdaságpolitikában; *List* Kossuth szerint is követendőnek ítélt *gazdasági nacionalizmusának* reflexei – különösen a (nem osztályérdekeket, hanem inkubációs célokat szolgáló) vámpolitika terén; aztán az *agrármenedzsment* haladó módszerei a *német üzemgazdaságtan* révén; de csírájában az *univerzalizmus* és a *marxizmus* eszméi is. A két legfontosabb, a gazdaságról vallott nézeteket befolyásoló eszmeáramlat azonban a *liberalizmus klasszikus* (majd hamarosan neoklasszikus) alapokra támaszkodó rendszere, és az ennek ellenlábasát jelentő – *Roscher*, *Hildebrand* és *Schmoller* nevével fémjelezhető – *német történeti iskola*. Amint Harmat és Hild fogalmaz: „Kautz éppen akkor lép föl, amikor a klasszikus és történeti iskola [...] ellentéte kiéleződik.”⁴³ Bekker jól összegzi e két paradigma lényegét: „Különbség a két nagy tradi-

cióban az egyén és közösség, a gazdálkodó egyén és állam viszonyának más értelmezése, a szereplők motivációit másként tárgyaló, a rendszerek működését különbözőképpen értelmező két vonulat érvelésének, látásmódjának bekerülése a magyar közgazdasági gondolkodásba. Az önmagáért felelős racionális gazdálkodó főáramú koncepciója és az alattvalói/polgárai jólétéért felelős uralkodó/állam koncepciójának kameralizmusig visszavezethető német tradíciója két olyan látásmód, amely nem keverhető mechanikusan, nem »mixelhető« egyszerűen konzisztens felfogássá.”⁴⁴

A közgazdasági gondolkodás talán legmarkánsabb „tektonikus törésvonalánál” járunk, amelynek általában ellentétes oldalain helyezkedik el a gazdasági automatizmusok hatékonyságában való hit versus az állam aktív gazdasági szerepének igenlése; az individualizmus versus moralitás, közösségi érdek, altruizmus, történetiség hangsúlyozása; a homo oeconomicus versus homo sociologicus embermodellben való gondolkodás – stb. Meglátásunk szerint azonban ezek az egymással oppozícióban lévő gondolati tartalmak voltaképpen nem annyira valóban létező antagonizmusuk, hanem inkább az őket képviselő személyiségek „kirekesztő” attitűdjei, határesetekre fókuszáló valóságglátásuk miatt jelennek meg egymást kizáró fogalmi konstruktumokként. Valójában gyakran *ugyanazon entitás különböző, egymás mellett/szimultán létező aspektusairól, vagy valamely tulajdonságának szélsőséges, de nem örök időkre jellemző megnyilvánulásairól* van szó.

Vajon mi idézi elő a „frontvonalak” gyakorta tapasztalható bemerevedését a fenti kontroverziák esetén? Vélhetően izgalmas tudománypszichológiai tanulmány tárgyát képezheti ez a talány, melynek megfejtése során minden bizonnyal a magyarázó okok között szerepelnek gazdaságtörténeti motívumok, kulturális tradíciók és azok inerciái, a tudósok személyiségjegyei – stb., tehát csupa olyan tényező, amelyek a gazdasági gondolkodás mintázatát alakítják. Úgy tűnik azonban, hogy a kiegyezés utáni Magyarország tudósgenerációjára – mai szemmel nézve fölöttébb furcsa módon – mégsem valamely „szekértáborok” elkötelezett és szemellenzős szolgálata, hanem a mértéktartó józanság, kompromisszum-készséggel ötvözött kritikai szellem volt jellemző.

Vajon minek tudható be ez a doktrinális nyitottság a hazai gondolkodásban? – kérdezhetjük most az előbbi felvetést megfordítva. Bekker a következő okokra vezeti vissza a jelenséget. Nagy szerepet tulajdonít a *gazdasági fejlődés megkésetttségének*, aminek következtében a „saját lábra állás” időszakában, a szakszerű megoldásokra „éhes” praxis mintegy „válogatás nélkül”, „kódolt ellenérzések” hiányában, szabadon választhatja ki bármely irányzat használatának tűnő, szükséges elemeit. Ugyancsak elmaradottságunknak köszönhető(!), hogy mivel nem létezett a gazdasági diskurzust kanalizáló – egyúttal korlátozó – „magyar iskola”, ezért a gondolkodást kevésbé fogták vissza tudományoskodó rögeszmék, meggyökeresedett tantételek.⁴⁵ Amint Kautz írja a közgazdasági gondolkodás hazai formálódásáról: nálunk „az újkori nemzetgazdaságtan nagy elvrendszerének szellem-életünkbe való fölvétele több tekintetben könnyebbé vált.”⁴⁶ És bár „könnyen juthatnánk a szigorú ítész előtt azon gyanúba, hogy önállót teremteni képtelenek levén, csak a külföldnek vak utánczóik vagyunk, s minden eredetiséget nélkülözünk”,⁴⁷ valójában „közvetlen befolyást az idegen elméletek, irodalom vagy törvényhozás reánk soha sem gyakoroltak, s hogy e szerint bizonyos önállóság s eredetiség ez irányban sem vitattathatik el tőlünk...”⁴⁸ Megállapítja továbbá, hogy „Nem ismerhetni [...] félre, hogy nemzetgazdasági eszmekörünknek mindenkor kiválólólag *praktikus* jelleme vala, hogy az a gyakorlati élet szükségai, törekvései és áramlataival az első kezdeményektől fogva mind a mai napig a legbensőbb összefüggésben állott...”⁴⁹

Az előbbieken felvázolt „kétpólusú” mintázatot – amely mindazonáltal további motívumokat, komponenseket is tartalmazott – alapvetően formálta az a „kettős erőter”, amit egyrészt a főáramú klasszikus, másrészt a régió gondolatkörében hegemoniát élvező német

gazdasági tradíció feszített ki. Az előbbi a hazai elit haladóbb, Nyugat felé orientálódó képviselői „importálták” a közgondolkodásba, az utóbbi pedig „a régió és az ország gazdasági-történeti probléma halmazának milyenségéből [következik], de erősíti mindezt, hogy gazdasággal is törődő írástudóink, közgazdászaink többsége a német nyelvterület egyetemeit látogatta.”⁵⁰ Erősen leegyszerűsítve: habár a hazai körülmények sokáig nem teszik célszerűvé a liberális eszmék „egy az egyben” történő gyakorlati alkalmazását, azok mindenképpen, az „első adandó alkalommal” *követendő példát* jelentenek. Ugyanakkor: a gazdasági realitás az utolérési periódus során nélkülözhetetlen kormányzati közreműködés miatt, még egy jó ideig az állam intenzív részvételének hagyományait gondozó német tradíciót (kameralizmus, gazdasági nacionalizmus, történeti iskola bizonyos elemei) emeli gyakorlattá. Ehhez csatlakoznak – egyre erőteljesebben – a *szocialista* eszmék, melyeket a korszakban felerősödő szociális problémákra adott reflexiónak tekinthetünk.

Kautz, a kritikusan integráló személyiség

A korszak vezető, nemzetközileg is nagy megbecsülést kiérdemelt, méltányolt közgazdásza minden kétséget kizáróan Kautz, akinek munkásságát természetes módon orientálják a fentebb említett hatások. Azonban személyében ráadásul olyan egyéniségről van szó, akinek kivételesen pozitív jellemvonásai a tudományt kitartóan, folyamatosan magas szinten művelő karaktert eredményeznek, és aki tudását gyakorlati feladatok vállalásával is termékkennyé teszi. Jól érzékelteti hozzáállását a következő – akár „tudományos ars poetica”-számba is vehető – passzus: „a szigorúan tudományos felfogás és kifejtés során mindenütt a lehető *legobjektívebb* tárgyalásra törekedtem, és az egyes teljesítmények megítélésakor sem a népek, sem a rendszerek, sem az egyes személyek iránt semmilyen doktriner előítélet, ellenszenv vagy rokonszenv nem vezetett, hanem szigorúan és lelkiismeretesen csak a komoly tanulmányaimból merített meggyőződés, és az *igazság* kimondását tekintetem kötelességemnek.”⁵¹ Harmat és Hild általunk is vallott interpretációja szerint „Tudatosan egy mai fogalmaink szerinti »elméleti válságban« levő tudomány problémáit kívánja kezelni, mégpedig a számára mintául szolgáló helyes »középút« módszerének a követésével.”⁵² Vagyis: Kautz – amennyire csak lehetséges – a felszínen egymással konkurálni látszó, valójában azonban az „igazság” különböző aspektusait tartalmazó nézeteket akarja – természetesen tévedéseiktől „megtisztítva” – az egyetemes tudás „teljes jogú” részeként ábrázolni. Jól jellemzik hozzáállását a következő sorai is: „az ellentétes nézetek és iskolák mindegyike legtöbbször bizonyos jogosultsággal bír, s mindeniknek bizonyos határig igaza van. Tévedése az egyiknek úgy, mint a másiknak abban állván, hogy az egyik azt, a mi magát már túlélte, még tovább is fenntartani, a másik meg azt, a minek még ideje nem érkezett meg, tulhevesen s igen is korán megvalósítani akarja.”⁵³

Figyeljük meg: Kautz tudományos attitűdjei a gazdasági gondolkodás „egészséges”, organikus mintázatának kialakítását célozzák. Természetesen nem ő képviseli egyedül a korabeli hazai gazdaságtudományt, amelynek repertoárja – vele szemben – akár egymást „leéneklő”, túlharsogni igyekvő hangok kavalkádja is lehetne. Azonban személyében a magyar tudomány referenciapontjáról, tipikus „bifurkációs”, egyúttal kulturális „imprinting” hatást kiváltó nagyságáról van szó, akinek gondolkodásmódja, felfogása hosszú évekre szocializálja – ugyancsak nagy reputációval bíró tanítványain (mint például Földes) keresztül – a tudományszak saját tárgyához és a vitapartnerekhez való viszonyát, hozzáállását, de minőségi színvonalát is. Szerencsés véletlenek sorozata, hogy Kautz is közvetlen mintát vehetett a „legnagyobb” magyarok egyikéről, Széchenyiről, aki történetesen igazi integráló, és nem megosztó személyiség volt? Lehetséges, mint ahogyan az is könnyen elképzelhető, hogy

egy „krakéler” természettel „megáldott”, de hasonló karizmával rendelkező tudós kevésbé gyümölcsöző módon egészen más, napjaink politikai polémiainak ordenáré stílusára emlékeztető szakmai „kultúrát” honosított volna meg a hazai közgazdaságtan berkeiben.

A munkásságát értékelő irodalom gyakran téved abban, hogy Kautzot *vagy* az angol klasszikus közgazdaságtan (elsősorban Smith), *vagy* pedig a német történeti iskola (különösen Roscher) követőjeként állítja be. A valóságban – haladó szellemiségének megfelelően – *mindegyik*, tudományos értéket képviselő nézet, eszme feltétlen hívét tisztelhetjük benne. Az viszont valóban igaz, hogy a tudománytörténet tanulmányozása során általa megismert eszmeáramlatok közül – mint ahogy a korabeli magyar közgazdasági diskurzus is általában – e kettőt tekinti legkimagaslóbbaknak, követendőeknek. Mivel a „haladás útját” természetszerűleg a *piacgazdaság* megfelelő szintre emelésében látja, ezért talán természetes, hogy nagyra értékeli Smith munkásságát: „Smith klasszikus teljesítménye vezette át a korábbi téves pályáról [...] a nemzetgazdaságot a helyes útra, keltette azt önálló életre és tette nem csupán etikai-politikai tapasztalati tudománnyá...”⁵⁴ Sőt, „a smithianizmus vált azzá a kultúreszközzé, amelynek segítségével le lehetett rombolni a válaszfalat polgár és polgár, nemzet és nemzet között.”⁵⁵

Jól jellemzi azonban objektivitásra törekvő kritikus szemléletét, hogy Smith rendszerének hiányosságaira is rávilágít. Ezek közül talán a legfontosabb, hogy a skót szerző „nem értette meg mélyebben az állam és a népelet magasabb szellemi lényegét, a nemzeteket és a közösségeket alig tekintette másnak, mint nagy kizárólag materiális, gazdasági célok által vezérelt szövetségeknek és nem olyan szellemi közösségnek, amelyek [...] *magasabb rendű erkölcsi, politikai és szellemi célokat, törekvéseket és feladatokat* is magukénak mondhatnak.”⁵⁶ Továbbá, „a Smith rendszerében megjelenő egyoldalúan kozmopolita irányzat az atomisztikusan tekintett egyén és a nagy emberi egész között nem fogadja el egy külön és jogos közbenső tag, a nemzeti közösség meglétét [...], a népeket és az államokat nem egységes, meghatározott jogi, erkölcsi, természeti és nemzeti alapokon nyugvó etikai-politika rendszernek tekinti, hanem csupán emberek sivár gyülekezetének.”⁵⁷ Az ennek folyományaként létrejövő elvont liberalizmus, az állam által nem korlátozott individualizmus pedig nemkívánatos magatartásformákat hív életre.

Érezhető, hogy Kautznak ezen a ponton a gazdasági jelenségek társadalmi beágyazottságát, morális aspektusát hangsúlyozó német hagyományokhoz kapcsolódó szemléletmódja tiltakozik, ami a nemzetgazdaságtan meghatározásáról adott leírásában is tükröződik. Amely „nem pusztá chrematistika és gazdagodástan, nem a haszonleső önzés aritmetikája vagy természettana [...]”; hanem valódi *etikai szociális* tudomány [...]. A nemzetgazdaságtan nem pusztá historiai alkotvány, hanem [...] fensőbb rendeltetésű *morál-politikai létszer* is...”⁵⁸

Hangsúlyozva, hogy messzemenőig azonosulni tudunk Kautz definíciójának szellemiségével, úgy véljük, hogy itt vélhetően félreérthette a morálfilozófus múltját soha meg nem tagadó Smith valódi koncepcióját. Aki az „elfogulatlan külső szemlélő” metaforája révén tulajdonképpen a társadalom morális kontrollját emeli be az egyéni és közösségi érdek kongruenciáját megteremtő kapitalista világrendbe.⁵⁹ Ebből a szempontból viszont nincs szükség az erkölcsös szerepet felvállaló államra, hiszen a cserélő feleket rendszeresen egymás „testközelébe” terelő piac, a tranzakciók során a partnerre történő óhatatlan, reciprok ráhangolódás önkéntelenül is kölcsönös empátiát vált ki, amely mintegy kitermeli a társadalmat egyben tartó morált. Némileg más oldalról indul ki, de hasonló következtetésekre jut Szakolczai, aki szerint „A liberalizmus nem »az« egyén felszabadítását jelentette, hanem egy olyan társadalom létrejöttét, amelyben az egyének önmozgása egyben az állami s így társadalmi optimumot is megvalósítja.”⁶⁰ Az egyén motivációi ugyanis „maguk is kulturális produktumok, [...] s így létükben hordozzák az összhang megteremtésének lehe-

tőségét az állam erejének növelése és az egyén ily módon meghatározott belső impulzusainak kielégítése között. [...] Az önérdék, némi egyszerűsítéssel az internalizált, pontosabban belső lényeggé vált államérdeket jelenti.”⁶¹ Tegyük hozzá: a valóságban ez a transzformáció korántsem mindig sikeres, ami azonban nem Smithnek róható fel. Egyetértünk Simonnal, aki szerint „Visszatekintve korunk távlatából, talán nem is a smithi rendszerben jött létre a nagy károkat okozó elvont liberalizmus, hanem egy, azt inherensen befogadni nem tudó társadalmi közegben.”⁶²

Jól érzékelteti a Kautz és Smith felfogása közti eltérést, hogy míg az utóbbi az egyéni érdekből vezeti le – a piac, mint közvetítő mechanizmus beiktatásával – a társadalmi érdeket, addig Kautznál a közérdek rendelkezik primátussal. Eszerint „a nemzetgazdaságtan [...] kiindulópontját a közérdek, a közhaszon, a »társadalmi vagyonság« jelentik. [...] nem egyeseknek, hanem a moral-politikai »egészként« tekintett társadalomnak a háztartásával foglalkozik; s mivel kétségtelen az is, hogy a »köznek« érdeke rendszerint megegyez az egyeseknek jól felfogott, s helyesen értelmezett *magánérédekével*.”⁶³

Összegzés

Dolgozatunk egyfajta szerény kísérletnek tekinthető, amelyben a gazdasági gondolkodást formáló hatásokat igyekeztünk számba venni a tudományok kiegyezés korabeli neves képviselőjének, Kautz munkáin keresztül bemutatva. Valamely időszak felfogásrendszerének *mintázatára* koncentrálna egyfajta „gestalt”-szemléletben próbáltunk közelebb kerülni az eszmétörténet tárgyát képező nézetek viszonyához és az e mögött munkálkodó okokhoz. Úgy találtuk, hogy az elméletek létrejöttében, „sorsában” – triviális módon – nagy szerepe van az „ihlet” elsődleges forrását jelentő, ráadásul nagy formai és tartalmi gazdagsággal, változékonysággal jellemezhető gazdaságtörténeti jelenségeknek. Ezen belül azonban a szubjektív és/vagy véletlen hatások *kaotikus dinamikát* felmutatva alakíthatják a tudományok szellemi termékeinek karakterisztikáját. Utaltunk rá, hogy azokban az esetekben, amikor a gondolkodási folyamat tényleges célját a praxis szolgálata helyett presztízsszempontok veszik át, az elmélettörténet irányultsága kitörhet a korábbi, „földhöz ragadt” keretfeltételek közül, hozzátevé, hogy emiatt még a korábbinál is megjósolhatatlanná válik tendenciáit illetően. Megállapítjuk, hogy egyrészt a gazdaságtörténet, másrészt az őt leképezni igyekvő gazdasági gondolkodás külön-külön is kaotikus jellegű, ezért az eszmétörténet csak retrospektív szemléletben működhet hitelesen.

Tanulmányunkat zárjuk Kautz jelenre is jellemző, a közgazdaságtudomány korabeli, hazai állapotára vonatkozó summázataival: „...nagyban és egészben véve e téren is tetemesen közeledtünk már az uralkodó műveltségi népek állásához, s hogy jelesül mind törvényhozásunk és publicistikánk, mind sociális iránylataink és irodalmunk lényegileg ugyanazon modern eszméknek és elveknek hódol, mint a többi európai népek; hogy a mi törekvéseink és teoriánk, a mi kiindulási pontjaink és végcéljaink is lényegesen azon nagy igazságok és fogalmak uralma alatt állanak, s ugyanazon szellem éltető befolyását tanúsítják, mely a hangadó nagy kulturai népek köz- és társadalmi életén, irodalmán és tudományán, legislátóján és sociális mozgalmain átleng.”⁶⁴ Ugyanakkor „Hazai tudományosságunk és irodalmunk haladási vívmányait szerény mérvűeknek kell neveznünk, mert nemzetgazdasági nézetkörünk még mindig számos téveszmét és balfogalmat is rejt magában, s mert, ha nem is irodalmunkban és szakköreinkben, de a nagy tömegekben még mindig igen nagy a hajlam nálunk, nagy hangzásu üres szavaknak hódolni, s közgazdasági alchymisták és naturálisták állításaira esküdni!”⁶⁵

JEGYZETEK

1. Kautz (1905), hasonló szellemben: (1868): 497. o.
2. Kautz (1868).
3. Bekker (2002) 20. o.
4. Kautz (2004): 21. és 25. o. – kiegészítés és kiemelés *B. J.*
5. Kautz (1868): 9. o.
6. I. m. (1868): 598. o.
7. Madarász (2000a): 12. o.
8. Smith (1959) – kiemelés *B. J.*
9. Marshall (1920) – kiemelés *B. J.*
10. V. ö. Kaposi (1996): Th. Munról és Ricardoról írt értékelő sorairól: 10–11. és 122. o.
11. Kautz (2004): 506. o.
12. Lásd Madarász (2000a): 13. o.
13. Kautz (2004): 21. o. – kiemelés *B. J.*
14. I. m. 24. o.
15. Kautz (1868): 2. o.
16. Kautz (2004): 34–35. o. – kiegészítés *B. J.*
17. I. m. 26. o. – kiegészítés *B. J.*
18. I. m. 28. o.
19. Kautz (1868): 587. o. – kiemelés *B. J.*
20. Kautz (2004): 28–29. o.
21. I. m. 29. o. – kiemelés – *B. J.*
22. Keynes (1972): 87. o. – kiemelés *B. J.*
23. Jevons (1970): 72. o.
24. Kautz (2004): 42. o.
25. Uo. 53. láb. kiemelés – *B. J.*
26. I. m. 506. o. 130. láb. – kiemelés *B. J.*
27. Popper (1989); lásd még Flew (1990).
28. Braudel (1972).
29. Hempel (1965).
30. Lásd pl. Reisch (1997), Shermer (1997), Barabási (2010) műveit.
31. Lásd Shermer (1997).
32. Prigione–Stengers (1984) – kiemelés *B. J.* Jegyezzük meg, hogy a káoszelmélet szerint egy rendszer kaotikus állapotának kritériuma valójában nem a bifurkációk megjelenése, hanem az időbeli viselkedését jellemző minta ciklikusságának megszűnése, továbbá a kezdőállapotokra való érzékenység.
33. Schumpeter (2000): 30. o. – kiemelés *B. J.*
34. Reisch (1997) – kiegészítések *B. J.*
35. Marx (1962): 105. o.
36. Az idézet Hesse „*Az üveggyöngyjáték*” című regényéből való.
37. Jevons (1970) – kiemelés *B. J.*
38. Lásd pl. Bekker (2000), Móczár (2008): 1. fejt.
39. Horváth–Király (2000).
40. Kautz (1868): 587. o.
41. Lorenz (1997): 80–81. o. – kiemelések *B. J.*
42. I. m. (1997): 174. o.
43. Harmat–Hild (2002): 330–331. o.
44. Bekker (2002): 34. o.
45. I. m. (2002): 31–32. o.
46. Kautz (1868): 255. o.
47. I. m. (1868): 4. o.
48. I. m. 587. o.
49. I. m. (1868): 586–587. o.

50. Bekker (2002): 32. o. – kiegészítés *B. J.*
51. Kautz (2004): 16. o.
52. Harmat–Hild (2002): 331. o. – kiegészítés *B. J.*
53. Kautz (1875–1876): 30. o.
54. Kautz (2004): 343. o.
55. I. m. 346. o.
56. I. m. 348. o.
57. I. m. 349. o.
58. Kautz (1875–1876): 25–26. o.
59. V. ö. Oncken (1897) vs. Zeller (2009).
60. Szakolczai (1990): 92–93. o.
61. I. m. 77. o.
62. Simon (2013): 21. o.
63. Kautz (1875–1876): 26–27. o.
64. Kautz (1868): 598. o.
65. I. m. 602. o.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barabási A.-L. (2010): Villanások. A jövő kiszámítható. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Bekker Zs. (2000): Marginalista forradalom, neoklasszikus gondolkodás. In: Alapművek, alapirányzatok (szerk.: Bekker Zsuzsa) Aula, Budapest.
- Bekker Zs. (2002): A praktikus „eszmemenetektől” a „doktrinär” fejtegetésekig. In: Magyar közgazdasági gondolkodás. Gazdaságelméleti olvasmányok 2. (szerk.: Bekker Zsuzsa), Aula, Budapest.
- Braudel, F. (1972): A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. Századok, 4–5: 988–1012.
- Flew, A. (1990): Popper and Historicist Necessities. *Philosophy*, 65.
- Harmat Zs.–Hild M. (2002): Közgazdasági elmélet – intézmények – oktatás. In: Magyar közgazdasági gondolkodás. Gazdaságelméleti olvasmányok 2. (szerk.: Bekker Zsuzsa), Aula, Budapest.
- Hempel, C. (1965): The Functions of General Law sin History. Aspects of Scientific Explanation and Other Essays, New York.
- Horváth L.–Király J. (2000): Se elkezdve, se befejezve. (A mi 20. századi közgazdaságtanunk) Századvég, 5. évf. 19., Budapest.
- Jevons, W. S. (1970): Theory of Political Economy, Penguin, szerk.: R. D. Collison Black.
- Kaposi (1996): A gazdasági folyamatok és a közgazdasági gondolkodás kapcsolata a 18. században. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs.
- Kautz Gy. (1868): A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon. Heckenast Gusztáv kiadása, Pest.
- Kautz Gy. (1875–1876): Nemzetgazdaság és pénzügytan. Franklin Társulat, Budapest, 3. átdolgozott kiadás.
- Kautz Gy. (1905): Tudomány és tudományosság hazánkban. Elnöki megnyitó beszéd a Magyar Tudományos Akadémia 1905. május 14-én tartott közgyűlésén. Különlenyomat az Akadémiai Értesítő 1905. jún. havi füzetéből. Hornyánszky V. Könyvnyomdája, Budapest.
- Kautz Gy. (2004): A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése. Aula, Budapest.
- Keynes, J. M. (1972): Collected Writings, X. köt, Essays in Biography, Macmillan, London.
- Lorenz, K. (1997): Ember voltunk hanyatlása. Cartafilus Kiadó, Budapest.
- Madarász A. (2000a): Előszó. In: Madarász Aladár (szerk.): Közgazdasági eszmetörténet. Osiris, Budapest.
- Marshall, A. (1920): Principles of Economics. 8th ed. Macmillan, London.
- Marx, K. (1962): Louis Bonaparte brumaire tizenhatalmadikája. In: Marx-Engels Művei, 8. köt. Kosuth Kiadó, Budapest.
- Móczár J. (2008): Fejezetek a modern közgazdaságtudományból. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Oncken, A. (1897): The Consistency of Adam Smith. *The Economic Journal* 7, no. 27.
- Prigione, I.–Stengers, I. (1984): *Order out of Chaos*. Bantam, New York.
- Popper, K. R. (1969): A historizmus nyomorúsága. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Reisch, G. A. (1997): Káosz, történelem és elbeszélés. In: Fokasz N. (szerk.): *Rend és káosz. Fraktálok és káoszelmélet a társadalomkutatásban*. Replika Kör, Budapest.
- Schumpeter, A. (2000): Bevezetés. In: Madarász Aladár (szerk.): *Közgazdasági eszmétörténet*. Osiris, Budapest.
- Shermer, M. (1997): A történelem káosza. Egy kaotikus modellről, amely a véletlen és a szükség-szerű szerepét reprezentálja a történelmi folyamatban. In: Fokasz N. (szerk.): *Rend és káosz. Fraktálok és káoszelmélet a társadalomkutatásban*. Replika Kör, Budapest.
- Simon D. (2013): *Gazdaságpolitika, gazdasági fejlődés és a közgazdasági gondolkodás Magyarországon (1867–1945) – A gazdasági liberalizmus útja Magyarországon*. Szakdolgozat, Pécsi Tudományegyetem, KTK, Pécs.
- Smith, A. (1959): *A nemzetek gazdagsága. E gazdagság természetének és okainak vizsgálata*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szokolczai Á. (1990): *A fejlődés megkérdőjelezése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zeller Gy. (2009): Létezik-e a Smith probléma, avagy mennyire egységesek Adam Smith nézetei? KRTI Műhelytanulmányok, PTE KTK, Pécs.

KOUDELA PÁL*

A KIVÁNDORLÁS ÉS A JÓLÉT ÖSSZEFÜGGÉSE HAZÁNKBAN AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT ÉS UTÁN¹

CONNECTIONS BETWEEN EMIGRATION AND WELLBEING IN HUNGARY BEFORE AND AFTER THE FIRST WORLD WAR

ABSTRACT

Immigration policy of the United States of America right after the First World War altered basically emigration from Hungary. Both its direction, volume and character changed but its impact on sending society is controversial. Decreasing emigration is evidently important but during the following 80 years migrational patterns remained mostly economic based. 1945, 1956 and 1989 caused high fluctuation but those peaks were only politically determined short periods thus real change occurred only when Hungary accessed to the EU.

1. Bevezetés

A migráció a történelemben mindig is jelentős szerepet játszott az ok és az okozat oldalán is, amikor a társadalom szerkezetét, értékrendszerét, munkaerőpiacát, és/vagy természetesen makrogazdasági összefüggéseket emeljük ki. A magyar történelemben konvencionálisan politikatörténeti korszakokhoz köthető a kivándorlás ábrázolása: így elsősorban az 1848–49 előtti időszakot csupán esetlegesen, egyes epizódokon keresztül ismerjük – általánosítani aligha lehet. A nagy politikai menekültáradatot már könnyebb akár biografikusan is szemléltetni, habár érthetően a jelentősebb személyiségek szerepe korlátoz, ill. az ő bemutatásukra korlátozódik értelmezési keretünk. A gazdasági kontextus a Kiegyezést követő időszakra szokványos keret – és nem véletlen, hogy nem Dualizmust említek, hiszen még az 1921–24-es alapvető változások – nevesen az amerikai kvóta törvények sem igazán befolyásolják a klasszikus makrogazdasági és strukturalista értelmezési lehetőségeket egészen a közelmúltig.

2. Az első világháború előtt

Tekintsük át vázlatosan ezt az időszakot migrációs szemmel. Nem célunk itt és most részletesen elemezni, csupán néhány ritkán összefüggésbe hozott elemet, élettípust kiemelni. A nagy politikai menekültáradat nem szükségképpen korlátozódott például a politikai elitre, Kossuthra és körére, Arad menekültjeire stb. A nagy politikai nyomás évekig félelmet keltett olyanokban is, akik vélhetően nem számíthattak lényeges megtorlásra, büntetésre vagy korlátokra életükben, pályájukon. A tényleges tengerentúli irány valójában az ötvenes-hatvanas években jellemzővé válik, annak ellenére, hogy számszerűen csak az 1880-as évektől éri el azt a szintet, ami befolyásolja a gazdaságot is. Michael Kovats de Fabriczy az Egyesült Államok lovasságának egyik alapítója már a Függetlenségi Háború alatt a tengerentúlon szolgált. Kovács Mihály néven született Karcagon 1724-ben. Nemesi származású,

* Koudela Pál PhD, docens, Kodolányi János Főiskola.

Mária Terézia és Nagy Frigyes lovassága után Franciaországban ajánlotta fel szolgálatait Benjamin Franklinnek.² De, hogy ne menjünk ilyen messzire, a híres Haraszthy Ágoston 1812-ben született Pesten. Unokatestvérével csupán azért utazott át az Atlanti Óceánon, hogy lássa Amerikát, nem menekült sem az osztrákok sem a szegénység elől – birtokai itthon is kellő megélhetést jelentettek volna – mégsem tért haza, s mint az közismert, ő lett a „Kaliforniai Szőlőművelés Atyja” – legalábbis ott így tartják számon. Megalapította a Buena Vista Vineyards-ot sőt még Wisconsinban is ő volt az első ültetvényes.³ De a jól ismert példák mellett érdemes egy tipikus menekültet is említeni. Rombauer Tivadar Lőcsén született 1803-ban, régi szász család sarjaként. Gyerekként Ungvárra került, majd az első nehézipari nagyvállalatok egyikének az Ózdi Gépgyárnak az alapítói között találja magát, ahonnan már egyenes út vezette a szabadságharc fegyverellátásának vezetéséhez, Arad védelmi rendszerének biztosításához – nem csoda, ha menekülnie kellett. London után Amerika, St. Louis. Gyerekei között nagyrészt szintén mérnököket találunk: a transzkontinentális vasútnál, vagy az Eads Bridge kivitelezésénél. Három nemzedéssel később Irma Rombauer az országszerte híres Joy of Cooking szerzője, mai utódai pedig a Rombauer Vineyards tulajdonosai Kaliforniában.⁴ A nagy menekültáradat mégis csupán 2710 magyart kivándorlót eredményezett 1860-ra az Egyesült Államokban.⁵

A 19. század utolsó néhány évtizede jelentős változást okozott Európá szerte a tengerentúli kivándorlásban. Közel ötven millióan hajóztak a tengerentúlra az Első Világháborúig, közülük harmincöt millió az USA-ba. Négy millió köztük a Monarchiából 1861–1913 között, de a többség 1899 után. Habár egyharmaduk 2–5 éven belül hazatért, számuk nagyságrendekkel nagyobb a korábbi korszakhoz képest, és mindez az alapvetően gazdasági okok miatt. Gazdasági okon persze nem csupán a hazai dekonjunktúra időszak vagy az etnikai mozgalmak okozta kirekesztettség érzését kell számon tartanunk mint push faktort (a kivándorlók nagy része valamely kisebbséghez tartozott, akik pl. a szlovákok ekkoriban már jól artikulált nemzeti mozgalommal, ideológiával, szervezettel rendelkeztek pl. Túróc-szentmárton, Matica vagy Rovnianek); vagy a növekvő gazdasági teljesítményt, a mezőgazdaság középnyugati terjeszkedését odaát mint pull faktort. Ide tartozik a tengeri hajózás fejlődése is. A rendszeressé váló utasforgalom elérhetőbb lehetőségeket és árakat jelentett. Az ilyen okokat, még ha nem is csoportosíthatjuk az előbbieik szerint, mégis egyértelműen gazdaságiak, és nem a társadalom értékrendszerének változásában kereshetők. Az USA egy főre jutó GDP-je 1820-ban már kétszer nagyobb, mint a kelet-európai átlag: 1257 (1990-es) nemzetközi dollár a 683-mal szemben. 1913-ra ez a különbség már több mint háromszoros: 5301 nemzetközi dollár az 1695-höz képest.⁶ Két nagyobb migráns társadalmi csoportot érdemes kiemelni ebben a korszakban: a parasztokat és a zsidó kézműveseket, mindkettőt munkaerő-piaci, és/vagy politikai okok kényszerítik távozásra.⁷

1882-től aztán megindult a tömeges kivándorlás az USA-ba, hazánk 996 000 fős negatív vándorlási különbözetéből 700 000 tisztán az USA érdeme.⁸ De Amerika szemszögéből a bevándorlók főként Oroszországból érkeztek; a májusi törvények hatására zsidók milliói hajóztak át az óceánon. Harminc évig volt érvényben a törvény, becslések szerint kétféle zsidó vándorolt Oroszországból Amerikába, és persze a kényszer indította a Harkovi Egyetem diákjait Israel Belkind vezetésével Palesztinába is (az első zsidó telepések nyomán egyre többen érkeztek, megindítva a modern Izrael megteremtését – a Judenstaat csak 1896-ban jelent meg). A kelet-európai mellett a dél-európai kivándorlás is tömegessé vált, a hagyományos protestáns, angolszász népesség kezdte „szorongatva” érezni magát. Persze ez a huntingtoni ideológia még ma is nevetségesen rasszista: egyrészt az alapító telepések sem csak angolok voltak, hanem jelentős részben hollandok, a 19. század előtt már nagyszámú skót bevándorló egészítette ki a képet, majd a 40-es évektől az írek és a németeké volt főszerep, akik még csak nem is voltak protestánsok. És ne kérdezzünk meg egy írt,

hogyan angolszász-e. De, hogy nem vád a rasszizmus, azt könnyen igazolhatjuk, ha az eugenikai programokra gondolunk. Az Immigration Restriction League 1894-es megalakulása a Harvardon egyértelműen eugenikai program volt, az 1909-ben alapult Committee on Eugenics és a Eugenics Record Office-t már a Rockefeller és Carnegie család támogatta⁹ és olyan tagjai voltak, mint Alexander Graham Bell, Vernon Kellogg vagy Luther Burbank. Nem vitás, hogy a törvényhozást is befolyásolták,¹⁰ hogy az alsóbbrendű kelet-, és dél-európai faj ne szennyezze az amerikai népet. Nem is beszélve a sterilizációs programokról, a házasságkorlátozásról.¹¹ Mindehhez társult a hadba lépés 1917 április 2-án, félelmet, idegengyűlöletet és vörös-veszélyt indukálva. Eredménye többek közt a sok deportálás, politikai per (pl. Sacco és Vanzetti 1920). Mindezek fényében nem meglepő az 1917-es bevándorlási törvény – igaz Wilson vétójával – az anarchisták mellett a homoszexuálisok, mentális betegek és egyéb nemkívánatos személy kizárásáról. Az igazi, döntő lépés azonban csak ezután következett.

Az első világháború és az Egyesült Államok szerepe a magyar kivándorlásban

Természetesen sokfajta tényező szerepet játszhat, ha a vándormozgalom mozgatórugóit keressük. Ilyen volt akár maga a háború is, tekintettel arra, hogy éppen a migrációban legaktívabakat, a munkaképes férfiakat tartotta oly hosszú ideig (vagy örökre) a fronton, mégis az 1914 és 1922 között milliók hagyták el otthonukat részben éppen a háború vagy annak következményeként. Nagy bevándorlási hullám ez hazánk történetében is, 6–700 000 az elcsatolt területekről expatriálók száma. Ugyancsak figyelembe kell venni a háború vége felé kitört, és másfél évig tartó influenzajárványt (mint tudjuk, a valaha volt legnagyobb halandóságút). Mindez érthetően csökkentette a kivándorlást hazánkban. Végét a periódusnak mégis az 1921-es majd az 1924-es kvótatörvények jelentették. Ha belegondolunk, hogy a század első évtizedében ötmillió kelet-, és dél-európai vándorol be az USA-ba,¹² akkor az eredeti 1910-es népszámlálási adatok módosítása az 1890-esre érthető lépés.¹³

Számunkra ez döntő fordulat volt, hiszen magyarok alig voltak számottevő részarányban a tengerentúlon. A vándorlás egyértelműen munkahelyek keresését, megélhetési célokat szolgált, de ugyanebből a célból vándoroltak ki magyarok Ausztráliába vagy Kanadába is. A nagyrészt (68,7%) férfiakból álló, többségében fiatal, család nélküli kivándorlók az iparban és a mezőgazdaságban találtak fizikai munkát. Persze Kanada nézőpontja más: még a századfordulón is alig több ötmilliónál a népessége, a megelőző húsz évben pedig több a kivándorló, mint a bevándorló az USA északi szomszéd országában.¹⁴ 1880-ban mindössze két magyar vándorolt Kanadába, három évvel később harmincnolc. A bevándorlást valahogy segíteni kellett, és ahogy ez a déli szomszédnál is bevált sokszor ügynökök propagálták az állásokat Európa szerte. Érdekes epizódja a történetnek Esterházy Pálé, aki egyébiránt Packh János névvel született Esztergomban, 1931-ben.¹⁵ A legenda szerint Esterházy Miklós volt az igazi apja, amit az arisztokrata család természetesen sosem ismert el. Ennek ellenére felvette a nevet a kiegyezés évében. Packh egyébként részt vett a Szabadságharcban, aminek eleste után Londonba majd a tengerentúlra menekült, hogy ott szövetségi bevándorlási hivatalnokként dolgozzon egészen 1970-ig, amikortól ezt a pozíciót csak amerikai állampolgárok tölthették be. Ezután az Első Amerikai–Magyar Gyarmatosító Vállalatnál talált állást, míg végül a Canadian Pacific Railway 1885-ben meghívta, hogy segítsen áttelepíteni Amerikában élő magyar emigránsokat Nyugat-Kanadába. A következő évben már állami hivatalnok, aki „New Hungary” néven szervezett kolóniákat. Külön társaságot alapított e célból és Pennsylvaniából magyar parasztokat és bányászokat telepített Kanadába. Az első település, amit alapított Manitobában volt: Huns Valley. A

következőnek már az Esterház (később Esterházy) nevet adta.¹⁶ Magyarországról is hív telepeseket, 1893-ban 241 bevándorló, a század végéig 1081 magyar érkezett segítségével Kanadába. A 20. század első évtizedében a magyar bevándorlók száma megugrott 6506-ra, nagyrésztük Saskatchewanban telepedett le. Számtalan magyar nevű település keletkezett ekkoriban, mint Halmok, Otthon, Békevár (ma Kipling). Esterházy városnak 1902-ben már 900 lakosa volt, nem csoda, ha Saskatchewan Little Hungary-nak hívták Kanada-szerte. A valóságban persze a magyarok száma alacsony: az egész országban mindössze 11 648 a háború előtt, és ebből csupán 6534 lakott a közel félmillió Saskatchewanban. Az Egyesült Államok közel négyszázszáz magyarországihoz képest ez csekély szám. A háború után lezárult útvonal hatással volt nemcsak a kivándorlás számára, hanem útvonalára. Kanadában megnőtt a magyar kivándorlók száma: a húszas években már 37 000-en utaztak oda letelepedési szándékkal. Az 1931-re negyvenezer fölé emelkedő magyar létszám már közösséget teremtett. Magyar iskolák, templomok, könyvtárak és társaságok alapultak. 1910-től adták ki a Canadai Magyar Farmer című újságot, nyolc éven át, de az 1924-től megjelenő Canadai Magyar Újság már 1974-ig fennmaradt.¹⁷

A háború és a kvóták nemcsak Magyarországot, hanem az egész keleti féltekét érintette, a preferált országok Anglia, Írország és Nyugat-Európa maradt, pl. Németország. De összességében nagymértékben redukálta a bevándorlók számát az Egyesült Államokban. Ugyanekkor a Weimari köztársaság növekvő gazdasági ereje a korábbi negatív német vándorlási arányokat pozitívba fordította. A húszas évek demokratikus légköre is kedvezett a bevándorlásnak. Kelet-európai háborús menekültek, politikai emigránsok és lengyel alkalmi munkások dominálták a nagy porosz gazdaságokat. Zsidók, lengyelországi és elzászi németek, a bolsevizmus elől menekülő oroszok és magyarok áramlottak Németországba.¹⁸ A hiperinfláció alatt már békés mennyországként éltek meg Berlint a bevándorlók, majd a Dawes-terv nyomán ismét az Egyesült Államok döntött a magyar migrációról – ámbár nem kizárva, hanem bevándorlásra készítette Németországba.¹⁹ 1924 és 1932 között évi 1500 és 2000 között kapott munkavállalási engedélyt Magyarországról érkező bevándorló, ami csupán 10%-a volt a teljes bevándorlásnak. Kicsit nehéz megállapítani a korábbi adatokból a magyarok számát, a külföldiek ugyanis a Monarchiából 1910-re már 667 159-en vannak, de nincs megkülönböztetve a magyar az osztrák bevándorlótól. Nagyrésztük az iparban helyezkedett el.²⁰

Hazánk szemszögéből nézve Weimar bizonyos értelemben kiváltotta az USA szerepét. A Numerus Clausus olyan nyomást adott a kivándorlásnak, amit egy polgári és demokratikus ország reménye is éltetett. 1933 persze mindent megváltoztatott, és továbbköltözésre serkentette a korábban bevándorolt magyar és egyéb kelet-európai zsidó menekülteket. Franciaországba, Nagy-Britanniába, néha a Szovjetunióba, majd a második világháború kitörésekor ismét az Egyesült Államokba. Weimar számára ellenőrizhetetlenek maradtak a keleti határok, és nagymértékű idegen etnikumú bevándorlás nagyban hozzájárult az ideológiai extrémítások kialakulásához is.²¹

Mindennek a sok összetevőnek még sincs alapvető befolyása a migráció mögött meghúzódó egyéni összetevőkre. A meghozott döntéseket az egyéneken vagy csoportokon érvényesülő külső társadalmi, politikai vagy gazdasági hatások befolyásolták, akárcsak korábban. Értékrendjük, hozzáállásuk nem mérvadó összetevő, kivándorlásukat húzó vagy toló kényszerítő erők irányították. A modern jóléti migráció ezzel szemben a célországot mintegy másik munkahelyként értelmezi. A korabeli vándormozgalmat könnyű megérteni gazdasági-politikai okok mentén, belső szerkezetét demográfiai-közösségi rétegek szerint ábrázolni. A mai migrációban alapvető változás ehhez képest, hogy a döntéseket egészen másfajta motivációs összetevők segítik vagy hátráltatják – nem is beszélve a határok átértelmeződésének. A gazdasági különbségek itt is szembeötlőek. Hazánk egy főre jutó GNP-je

1925-ben mindössze 365 dollár volt (1960-as értéken számolva), míg Németorszáé 712 dollár. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen makro-mutató csak keret: hiába ugrik 1938-ra ez az érték 1126 dollárra, Németország – érthető okokból – már nem vonzó hely.²² De Weimar nagy munkaerő-piaci kereslete a fokozódó tőkebeáramlásból fedezett beruházások miatt – különösen az iparban – még az volt.²³

Ami Weimar után maradt

A harmincas évek természetesen már Németországot is lezárják a magyar kivándorlók előtt. A Második Világháború után kb. 250 000 ember menekült az oroszok előtt – ők nem hittek a polgári demokrácia tartósságában. Nagybárra Nyugat-Európa és Amerika a célpont. A kommunista elnyomás évtizedei lezárták a határokat – a természetes kelet-nyugati irány csak minimális legális és illegális migrációt tett lehetővé: pl. olimpiakonok, 1962-es Helsinki VIT találkozóra kiutazók, akik nem jöttek haza stb. Kivételt képez 1956 a maga 200 000 menekültjével, akik közül 36 637 az USA-ba ment.²⁴ A politikai menekültek még az ötvenes években sem mind voltak illegális kivándorlók. A Spanyol Lovasiskolát 1933. szeptember elsején hozták létre az örkénytábori Lovagló- és Hajtótanárképző Iskola keretében. Az előbbinek lett parancsnokhelyettese Hazlinszky-Krull Géza. Rendkívül eredményes galopp-, ugró és díjlovas volt, aki számos élvonalbeli magyar lovastisztet nevelt. 1930-ban egy évre a bécsi spanyol lovasiskolához vezényelték, majd ismét Budapestre került, s végül a tanári pályáját folytatta. 1940-ben nevezték ki a spanyol lovasiskola vezetőjének, majd a 2. önálló huszárezred parancsnokának, s 1943-ban a lovas testőrség parancsnokának. Miután megszűnt a testőrség, 1944-ben Bábólnára került a méneskari lovaglóiskola tanáráként, majd a frontra vezényelték. Ő mentette ki Budapestről Bethlen Istvánt 1944. március 19-én, a német páncélos egységeket kijátszva, s a miniszterelnököt első búvóhelyére juttatta. Október 16-ára virradó éjszaka lefegyverezte a nyilasokhoz áttált járőrparancsnokát, és az árulásról jelentést is tett. 1945 és 1948 között szovjet hadifogságban volt.

Mindezen előzmények után természetesen a Rákosi-éra alatt B-listára került: származása és korábbi tevékenysége alapján kitelepítették, mint ahogyan mindenkit kitelepítettek, akik „csak rendfokozatukat veszítették”, hozzá hasonló módon 1951 után.²⁵ Hamar visszatért azonban, s először éjjeliőrként dolgozott, majd 1953 és 1959 között, ahogyan általában a sorstársai, ő is a mezőgazdaságban talált magának munkát. Ugyanakkor, rendhagyó módon, kifejezetten befolyásos beosztást kapott, legalábbis az ő helyzetéhez képest: a Mezőhegyesi Állami Gazdaság ménésének lett a sportszakfelügyelője, ami korábbi tisztségeivel egybevetve alacsonyabb státust jelentett ugyan, de akkor így is meglepő volt. Mindezek után nem is csodálkozhatunk azon, hogy 1959. március hetedikén a holland királyi udvar közvetlen kérésére megengedték a kivándorlását Hollandiába, ahol a holland országos lovasszövetség tanára és felügyelője, s egyben a királyi udvar lovaglótanára lett. Valójában nem történt más, minthogy korábbi sorstársaihoz hasonlóan, ő is nyugatra távozott, de a többiekkel ellentétben nem 1945 és 1947 között, hanem jóval később, s még a Holland becsületrendet, az Orániai rendet is kiérdemelte, sőt vándordíjat is elneveztek róla.²⁶

A hatvanas években évente pár ezer legális és illegális disszidens hagyta el az országot – továbbra is elsősorban német nyelvterületet keresve.²⁷ Az őket mozgó erők persze korántsem csak gazdaságiak, még ha a gazdasági különbségek fennálltak és természetes módon hatottak is az egyéni döntésekre. (Megjegyzendő, hogy a kitelepítéseket, deportálásokat leszámítva minden kivándorlás egyéni döntés.) A turista útlevéllal nem hazautazók leginkább politikai menekültek - a nyolcvanas évekig ezt a státuszt általában meg is kapják a befogadó országokban.

A rendszerváltás már jól feltárt korszak, a nemzetközi vándorlás megugrik a sokszorosára, habár a kilencvenes évek magyar kivándorlási statisztikája mindvégig ezer alatti éves számot regisztrál, ma már jól tudjuk, hogy ennél jóval magasabb volt a kivándorlók száma. 1994-ben pl. a KSH mindössze 564 kivándorló magyar állampolgárt regisztrált, míg az európai országok bevándorló magyarjait összeadva 26 339 főt kapunk.²⁸ A kivándorlás mozgatórugói még mindig makrogazdaságiak; ezek hatnak az egyéni döntésekre – politikai okokról már nem beszélhetünk. Igaz, ezt már a nyolcvanas években is csak azok tették, akik igazolást kerestek sikertelenségükre, de a tágabb társadalmi keretek legalább megengették nekik ezt.

A jólét mint migrációs tényező

A 2004-es EU csatlakozás olyan feltételeket teremtett, ami – igaz ekkor még csak Nagy-Britannia és Írország esetében – alapvetően megváltoztatta az egyénekre ható gazdasági környezetet, annak megéltségét. Már nem két teljesen elszigetelt világ áll szemben egymással, hanem egymásba folyó, egymást átfedő gazdasági terek. 2006-ban Finnország, Görögország, Spanyolország, Portugália és Olaszország vált ennek a térnek a részévé, majd 2008-ban Luxemburggal, Hollandiával és Franciaországgal, 2009-ben pedig Belgiummal és Dániával bővült a horizont. Számunkra persze 2011 volt a legfontosabb év, amikor a két legkedveltebb célország: Ausztria és Németország oldotta fel munkaerő-piaci korlátozását. Hozzá kell tenni azonban, hogy bár számunkra sokszor az a képzet kapcsolódik ehhez a korlátozáshoz, amit annak háttérében sokszor hallottunk is, a németek inváziótól való félelme, ez a valóságban nem igazolódott. Már 2004 előtt is számtalan magyar és főként lengyel vendégmunkás dolgozott ott kétoldalú egyezmények segítségével (nem is beszélve a családegyesítéseket),²⁹ és a németek nagyon jól tudták, hogy a még a második világháború után kitalált gastarbeiter-ségük nem úgy működött, ahogy szeretnék volna. A csatlakozás előtt évi tízezer fölött fogadott magyarokat Németország – számunkra minden más ország elhanyagolható volt akkoriban – 2008-ban pedig már 25 000, 2010-ben majdnem 30 000 magyar bevándorlót regisztráltak.³⁰ Igaz ebből csupán kevesebb mint a harmada tartós letelepülő, de német szemmel nem is a magyarok voltak a meghatározók, hanem a Lengyelek. Mint láttuk a szomszédos ország korábbi időszakokban is döntő a német bevándorlás szemszögéből. A magyar bevándorlók száma mégis 73%-os növekedést mutatott 2000 és 2010 között – ehhez képest a 2011-es nyitás a vártnál kisebb változást hozott.³¹ A kelet-európai bevándorlás 2012-től tovább nő, de nem nagyobb mértékben, mint 2011 előtt. 2012-ben Ausztriába is többen vándoroltak ki: 12 275 a magyarországi születésűek száma, ebből csak a fele tartós kitelepülő (kb. fele annyian hazatértek ugyanabban az évben).³²

De legalább ennyire fontos tényező a közlekedés olcsóvá válása, a társadalmi távolságok lerövidülése. 2003-ban indult az első reális árakkal dolgozó repülőjárat, 2005-ben átépítették a Ferihegy 1-et, a forgalom mindjárt 46%-ot ugrott egy év alatt.³³ 2011-ben végre hagyták csődbe menni a Malévet, a légitársaság, ami még egy évtizede is luxus volt, ma már hétköznapi – a cirkuláris migrációt elősegítő tényezőnek tekintjük. Egy száz évvel ezelőtti kivándorlás már csak az utazás finanszírozása és kivitelezése miatt is életre szóló döntés volt, ma nem az. Nem állítom, hogy a makrogazdasági hatások megszűntek: Németország egy főre eső GDP-je 2013-ban 39 500 dollár volt, míg hazánké csak 19 800 dollár. Ugyancsak jól leírhatóak a munkaerő-piaci összefüggések, a munkanélküliség különbsége (5,3% és 10,5% a két ország esetében). De a fő gazdasági okok között már így is az életszínvonalra tolódott a hangsúly.³⁴ Mégis van némi ellentmondás abban, hogy míg a nagyobb szellemi tőke jobb esélyeket nyújt a fogadó ország munkaerőpiacán, és könnyeb-

bé teszi a beilleszkedést számukra, tehát ellenállást vált ki a befogadó ország részéről (feltéve munkaerőpiacát), addig az alacsonyan iskolázottak, különösen a rurális térségekből érkezők, akik lassabban tanulják meg a nyelvet, jobban ragaszkodnak hozott kultúrájukhoz, jóval nagyobb hatással vannak a fogadó országra.³⁵ A 2004-ben csatlakozott országok szép példáját mutatják ennek. A kivándorlók egyértelműen két nagyobb csoportra oszthatók iskolázottság tekintetében. Az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők, és az iskolázottak elvileg nem találkoznak a munkaerőpiacon, de annak strukturálása nem ilyen egyszerű. A magasan iskolázott bevándorlók ugyanis a kevésbé megfizetett állásokat kajak meg,³⁶ így a befogadó népesség munkaerő-piaci struktúrájához képest van egy jelentős eltolódás. Bizonyítható, hogy a korlátozott nyelvhasználat nehézséget okoz a munkaerőpiacon,³⁷ de nem feltétlenül jelenti, hogy minden nyelvi korlát egyben migrációs korlát is, ugyanakkor a nyelvi korlátokba vetett hit/félelem lehet, sőt biztosan migrációs korlát.³⁸ A középső állításra példa lehet az az egymillió angol, akik Spanyolországban élnek és/vagy dolgoznak. Dél-Spanyolország agrártérsége régóta küzdenek az elnéptelenedéssel, akár csak már hasonló területek. A kilencvenes években azonban britek tízezrei kezdtek kivándorolni Barcelonától Malagáig, sokszor teljes nyelvtudás nélkül, és nem csupán Costa del Sol kisvárosaiba, hanem messze a szárazföld olajfa ültetvényei közé is. Sok kisvárosban már a népesség egyharmadát-felét teszik ki, újságok jelennek meg számukra angolul. Számukra vonzó a környezet, a napfény, az atmoszféra.³⁹ Persze sokan költöznek anyagi okokból: de nem a megélhetés miatt, hanem, mert angliai lakásaihoz képest egy spanyol kisváros nevetségesen olcsó. 60%-uk nem beszél spanyolul, és egyharmaduk nem is érintkezik a helyi lakossággal. Az integráció lassú, sokszor generációs: a legtöbb spanyolul nem tudó gyereke már anyanyelvi szintet ért el az iskolában. A munkalehetőségek sokféle, ma már nem kell feltétlenül helyhez kötni: home office vagy internetes kereskedelem mind területileg dezintegrált. Persze sokan dolgoznak folyóiratoknál, tanítanak angolt, fordítanak vagy nyitnak helyi boltot. 19 város vezetője angol Valenciában, és 60 angol iskola működik.⁴⁰

A nyelvi nehézségek megjelennek a magyar vagy általában a kelet-európai kivándorlóknál is: Nagy-Britanniában az újonnan csatlakozott országok bevándorlóinak egyharmada küzd ilyesmivel.⁴¹ Hazánkban a német nyelvtudás dominált egészen a kilencvenes évekig, ugyanakkor idegen nyelvet viszonylag kevesen beszéltek. A németet 400 000, míg angolt feleannyian használtak idegen nyelvként. 2011-re az angol másfélszerese lett a németnek, és a kettő együtt 2 300 000 nyelvismeretet jelent, ami három és félszerese a húsz évvel korábbinak. Mindez ugyancsak hozzájárul a migrációs lehetőségek kibővüléséhez, és Nagy-Britannia szerepének megnövekedéséhez.⁴² A számában növekvő bevándorló közösségek ugyanakkor csak részben teremtenek új formákat, kapcsolatokat. A virtuális kapcsolatok szerepe pedig viszonylag gyér. A csatlakozást követően megjelent fórumok, közösségi hálók speciális csoportjai stb. csekély közösségi erőt, és még kevesebb biztonságérzetet jelentenek. A hálózatos migráció egyelőre nem kapott újabb háttérrel velük. Megjelent ugyanakkor a jóléti elem közvetlen formában is. Míg ez korábban, és most is nagyrészt a kedvezőbb lehetőségek keresését jelenti a kedvező keresésének 2004 előtti formáival szemben. A választási lehetőségek megjelenése az egyféle kivándorlással ellentétben új jelenség. Egy éhező vagy politikailag, vallása miatt üldözött számára nem volt választás, legfeljebb, hogy hova menekül, és nyilván az elérhető legjobbat vagy legismertebbet választotta. Ha nem is üldözte sem a hazája, sem az éhség, akkor is hasonló döntést hozott a jobb reményében. Mára ennél komplexebb a választások összetett és sokszorozható, ismételtető folyamatá váltak. A befogadó nyugati EU országokban a jóléti szolgáltatások sok helyütt nem bírják el a bevándorlókat. Így van ez az említett spanyol egészségüggyel, oktatással, de nem véletlen az sem, hogy Románia és Bulgária már nem kapott azonnali mun-

kavállalási lehetőséget az Nagy-Britanniában. 2004 utáni elemzések ugyan folyamatosan kimutatták, hogy a bevándorlók hozzájárulása a gazdasághoz jóval nagyobb, mint a költség, amit a jóléti rendszerben megjelenítenek,⁴³ ez az arány azonban folyamatosan változott. Mára kialakult azoknak a jól elkülöníthető csoportja, akik kifejezetten ebből élnek: ne értük félre, ez nem csupán bevándorló jelenség, csupán a bevándorlók váltak hasonlókká a bennszülöttekhez.

Összegzés

A migráció új keretei és mintázata van kialakulóban, ami nem más mint az európai álomnak a kiteljesedése: immár egy ország vagyunk, tehát nemcsak a munkaerőpiac, hanem annak árnyoldalai is közösek. Közös lett persze az oktatásügy is: a középiskolások – és persze a legjobbak – már jelentős számban nem iratkoznak be magyar egyetemekre, vagy onnan mennek tovább külföldre. Igaz, hogy ennek megint intézményi-anyagi okai is vannak, de a határok átjárhatóságának, és az egyéni döntések szerepének kibővülésének ugyancsak ékes bizonyítékai.

JEGYZETEK

1. Ezt a kutatást a Társadalmi konfliktusok – Társadalmi jól-lét és biztonság – Versenyképesség és társadalmi fejlődés (TAMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0069) pályázat támogatta.
2. Mappen, Marc–Lurie, Maxine N. (2004): Hungarians. In: Encyclopedia of New Jersey. Rutgers University Press. p. 395.
3. McGinty, Brian (1998): Strong Wine: The Life and Legend of Agoston Haraszthy. Stanford University Press.
4. Koudela Pál: Négy város – Négy család a Felvidéken. (megjelenés alatt) Ráció kiadó.
5. Vida István Kornél (2011): Hungarian Émigrés in the American Civil War: A History and Biographical Dictionary. McFarland, Jefferson.
6. Maddison, Angus (2007): Contours of the World Economy, 1–2030 AD. Essays in Macro-Economic History, Oxford University Press, p. 382, A.7 táblázat.
7. Puskás Julianna (1991): Migráció Kelet-Közép-Európában 19. és 20. században. In: Regio Kisebbségtudományi Szemle 1991. 2. évf. 4. sz.
8. Faragó Tamás (2011): Bevezetés a történeti demográfiába: I. kötet. BCE, Budapest p. 244 7.16 táblázat.
9. Wilson, Philip K (2002): Harry Laughlin's eugenic crusade to control the 'socially inadequate' in Progressive Era America. In: Patterns of Prejudice 36/1 pp. 49–67.
10. Gould, Stephen Jay (1996): The Mismeasure of Man. W.W. Norton & Company, New York.
11. Black, Edwin (2004): War Against the Weak: Eugenics and America's Campaign to Create a Master Race. New York, Four Walls Eight Windows.
12. U.S. Immigration and Naturalization Service. (1997): Statistical Yearbook of the Immigration and Naturalization Service, 1996. Washington, DC: U.S. Government Printing Office. 2. tábla.
13. Eckerson, Helen F (1966): Immigration and National Origins. In: The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 367. pp. 4–14.
14. Statistics Canada. Government of Canada. 1851–1920. Censuses.
15. Dokcsák Győző (1980): A kanadai Esterházy története. Budapest: Magvető.
16. Willmott, Donald E. (1978): Ethnic solidarity in the Esterhazy area, 1882–1940. In: Ethnic Canadians: culture and education, ed. Kovacs, M. L. Canadian Plains Research Center, University of Regina, pp. 76–167.
17. Dreisziger, Nándor F. (1985): Research Note: Hungarians in the Canadian West. In: Prairie Forum, v. 10, no. 2 Fall pp. 435–453.
18. Oltmer, Jochen (2005): Migraion und Politik in der Weimarer Republik. Vandenhoeck und Ruprecht. Göttingen.

19. Németh István (2007): Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945. I. kötet: Az 1918. novemberi forradalom és a weimari köztársaság. L'Harmattan, Budapest, pp. 213–218.
20. Oltmer i. m. p. 410., 312., 314.
21. Sammartino, Annemarie H. (2010): The Impossible Border. Germany and the East, 1914–1922. Ithaca. Cornell University Press.
22. Bairoch, Paul (1976): Europe's Gross National Product: 1800–1975, Journal of European Economic History, Vol. 5, pp. 273–340 pp. 286, 6 táblázat; 297, 12 táblázat; 301, 14 táblázat.
23. Kerekes Lajos (1985): A weimari köztársaság. Kossuth Könyvkiadó, Budapest p. 186.
24. U.S. Immigration and Naturalization Service. 1997. Statistical Yearbook of the Immigration and Naturalization Service, 1996. Washington, DC: U.S. Government Printing Office. 2dik táblázat.
25. Szakály Sándor (2002): Honvédség és tisztikar 1919–1945. Ister, Budapest.
26. Bangha Ernő (1990): A magyar királyi testőrség 1920–1944. Európa, Budapest. p. 281.
27. Illés Sándor és Lukács Éva (2002): Migráció és statisztika. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. Budapest. (Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 71.)
28. Gödri Irén és Tóth Erzsébet Fanni (2010): Magyarország, Románia és Szlovákia kivándorlási folyamatai a rendszerváltozások után – eltérések és hasonlóságok. In: Demográfia 53. évf. 2–3. szám: pp. 157–204. p. 160.
29. Salt, John (2005): Current Trends in International Migration in Europe. Council of Europe, CDMG.
30. Statistisches Jahrbuch. Deutschland und Internationales. 2012 Statistische Bundesamt. pp. 40–49.
31. Berufsausweis für Ausländer ängstigt deutsche Firmen. In.: Die Welt. 2011. Dec. 13. letöltve: <http://www.welt.de/wirtschaft/article13765842/Berufsausweis-fuer-Auslaender-aengstigt-deutsche-Firmen.html>
32. International Migrations and Migrations within Austria acc.to Communes. (2013): letöltve: <http://statcube.at/superwebguest/login.do?guest=guest&db=debevwan010>
33. Repülőtér-forgalmi adatok Budapest Ferihegy (2005): Budapest Airport Rt. Budapest Ferihegy Nemzetközi Repülőtér Üzemeltető Rt. Készítette: Stratégiai és Üzletfejlesztési Igazgatóság 2005. november.
34. Gilpin, Nicola–Henty, Matthew–Leos, Sara–Portes, Jonathan–Bullen, Chris (2006): The impact of free movement of workers from Central and Eastern Europe on the UK labour market. In: DWP Working Paper No. 29.
35. Portes, Alejandro–Rumbaut, Rubén G. (2006): Immigrant America: A Portrait. 3rd edition.
36. Saleheen, Jumana–Shadforth, Chris (2006): The economic characteristics of immigrants and their impact on supply. In: Quarterly Bulletin, Q4 London, England: Bank of England, pp. 374–385.
37. Koudela Pál (2011): A nemzetközi vándorlás motívumai (The Motives of International Migration). In: A 21. század kihívásai és Magyarország jövőképe. Beszeri Béla (szerk.), Komárom-Veszprém, MTA VEAB, 143–152. o.
38. Koudela Pál (2013): A fiatalok képe a nemzetközi vándorlásról és lehetőségekről. In: A felfedező tudomány. (szerk. Beszeri Béla) Győr, <http://kgk.sze.hu/a-felfedezo-tudomany>
39. Tremlett, Giles (2006): Spain attracts record levels of immigrants seeking jobs and sun. The Guardian. 26 July és Burke, Jason (2005). An Englishman's home is his casa as thousands go south. The Guardian. 9 October.
40. Campbell, Duncan (2011): Most Brits in Spain say no gracias to integration. The Guardian. 29 March és Campbell, Duncan (2011): Economic crisis: The pain in Spain. The Guardian. 4 December.
41. Clark, Ken–Drinkwater, Stephen: The labour-market performance of recent migrants. In: Oxford Review of Economic Policy 24(3), 2008 pp. 495–516.
42. Koudela Pál: International Migration Outflows from Hungary, Inflows to the UK as A Typical East-West Direction in the EU. In: Ege Stratejik Arastirmalar Dergisi (Ege Strategic Research Journal) Vol. 4. No. 1. Izmir, Turkey. 2013. pp. 1–14.
43. Gillingham, Emma: Understanding A8 migration to the UK since Accession. London, England: Office for National Statistics 2010. p. 13.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bairoch, Paul (1976): Europe's Gross National Product: 1800–1975, *Journal of European Economic History*, Vol. 5, pp. 273–340 pp. 286, 6 táblázat; 297, 12 táblázat; 301, 14 táblázat.
- Bangha Ernő (1990): A magyar királyi testőrség 1920–1944. Európa, Budapest. p. 281.
- Berufsausweis für Ausländer ängstigt deutsche Firmen. In.: *Die Welt*. 2011. Dec. 13. letöltve: <http://www.welt.de/wirtschaft/article13765842/Berufsausweis-fuer-Auslaender-aengstigt-deutsche-Firmen.html>
- Black, Edwin (2004): *War Against the Weak: Eugenics and America's Campaign to Create a Master Race*. New York, Four Walls Eight Windows.
- Campbell, Duncan (2011): Most Brits in Spain say no gracias to integration. *The Guardian*. 29 March és Campbell, Duncan (2011): Economic crisis: The pain in Spain. *The Guardian*. 4 December.
- Clark, Ken–Drinkwater, Stephen: The labour-market performance of recent migrants. In: *Oxford Review of Economic Policy* 24(3), 2008 pp. 495–516.
- Dokcsák Győző (1980): A kanadai Esterházy története. Budapest: Magvető.
- Dreiszigler, Nándor F. (1985): Research Note: Hungarians in the Canadian West. In: *Prairie Forum*, v. 10, no. 2 Fall pp. 435–453.
- Eckerson, Helen F (1966): Immigration and National Origins. In: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 367. pp. 4–14.
- Faragó Tamás (2011): Bevezetés a történeti demográfiába: I. kötet. BCE, Budapest p. 244 7.16 táblázat.
- Gillingham, Emma: Understanding A8 migration to the UK since Accession. London, England: Office for National Statistics 2010. p. 13.
- Gilpin, Nicola–Henty, Matthew–Leos, Sara–Portes, Jonathan–Bullen, Chris (2006): The impact of free movement of workers from Central and Eastern Europe on the UK labour market. In: *DWP Working Paper No. 29*.
- Gould, Stephen Jay (1996): *The Mismeasure of Man*. W.W. Norton & Company, New York.
- Gödri Irén és Tóth Erzsébet Fanni (2010): Magyarország, Románia és Szlovákia kivándorlási folyamatai a rendszerváltozások után – eltérések és hasonlóságok. In: *Demográfia* 53. évf. 2–3. szám: pp. 157–204. p. 160.
- Illés Sándor és Lukács Éva (2002): Migráció és statisztika. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet. Budapest. (Népeségtudományi Kutató Intézet kutatási jelentései, 71.)
- International Migrations and Migrations within Austria acc.to Communes. (2013): letöltve: <http://statcube.at/superwebguest/login.do?guest=guest&db=debevw010>
- Kerekes Lajos (1985): *A weimari köztársaság*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest p. 186.
- Koudela Pál (2011): A nemzetközi vándorlás motívumai (The Motives of International Migration). In: *A 21. század kihívásai és Magyarország jövőképe*. Beszeri Béla (szerk.), Komárom-Veszprém, MTA VEAB, 143–152. o.
- Koudela Pál (2013): A fiatalok képe a nemzetközi vándorlásról és lehetőségekről. In: *A felfedező tudomány*. (szerk. Beszteri Béla) Győr, <http://kgk.sze.hu/a-felfedezo-tudomany>
- Koudela Pál: International Migration Outflows from Hungary, Inflows to the UK as A Typical East-West Direction in the EU. In: *Ege Stratejik Arastirmalar Dergisi (Ege Strategic Research Journal)* Vol. 4. No. 1. Izmir, Turkey. 2013. pp. 1–14.
- Koudela Pál: Négy város – Négy család a Felvidéken. (megjelenés alatt) Ráció kiadó.
- Maddison, Angus (2007): *Contours of the World Economy, 1–2030 AD. Essays in Macro-Economic History*, Oxford University Press, p. 382, A.7 táblázat.
- Mappen, Marc–Lurie, Maxine N. (2004): Hungarians. In: *Encyclopedia of New Jersey*. Rutgers University Press. p. 395.
- McGinty, Brian (1998): *Strong Wine: The Life and Legend of Agoston Haraszthy*. Stanford University Press.
- Németh István (2007): *Demokrácia és diktatúra Németországban 1918–1945*. I. kötet: Az 1918. novemberi forradalom és a weimari köztársaság. L'Harmattan, Budapest, pp. 213–218.
- Oltmer, Jochen (2005): *Migraion und Politik in der Weimarer Republik*. Vandenhoeck und Ruprecht. Göttingen.

- Portes, Alejandro–Rumbaut, Rubén G. (2006): *Immigrant America: A Portrait*. 3rd edition.
- Puskás Julianna (1991): Migráció Kelet-Közép-Európában 19. és 20. században. In: *Regio Kisebbségtudományi Szemle* 1991. 2. évf. 4. sz.
- Repülőtér-forgalmi adatok Budapest Ferihegy (2005): Budapest Airport Rt. Budapest Ferihegy Nemzetközi Repülőtér Üzemeltető Rt. Készítette: Stratégiai és Üzletfejlesztési Igazgatóság 2005. november.
- Saleheen, Jumana–Shadforth, Chris (2006): The economic characteristics of immigrants and their impact on supply. In: *Quarterly Bulletin*, Q4 London, England: Bank of England, pp. 374–385.
- Salt, John (2005): Current Trends in International Migration in Europe. Council of Europe, CDMG.
- Sammartino, Annemarie H. (2010): *The Impossible Border. Germany and the East, 1914–1922*. Ithaca. Cornell University Press.
- Statistics Canada. Government of Canada. 1851–1920. Censuses.
- Statistisches Jahrbuch. Deutschland und Internationales. 2012 Statistische Bundesamt. pp. 40–49.
- Szakály Sándor (2002): *Honvédség és tisztikar 1919–1945*. Ister, Budapest.
- Tremlett, Giles (2006): Spain attracts record levels of immigrants seeking jobs and sun. *The Guardian*. 26 July és Burke, Jason (2005). An Englishman's home is his casa as thousands go south. *The Guardian*. 9 October.
- U.S. Immigration and Naturalization Service. (1997): *Statistical Yearbook of the Immigration and Naturalization Service*, 1996. Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Vida István Kornél (2011): *Hungarian Émigrés in the American Civil War: A History and Biographical Dictionary*. McFarland, Jefferson.
- Willmott, Donald E. (1978): Ethnic solidarity in the Esterhazy area, 1882–1940. In: *Ethnic Canadians: culture and education*, ed. Kovacs, M. L. Canadian Plains Research Center, University of Regina, pp. 76–167.
- Wilson, Philip K (2002): Harry Laughlin's eugenic crusade to control the 'socially inadequate' in Progressive Era America. In: *Patterns of Prejudice* 36/1 pp. 49–67.

KÓKAI SÁNDOR*

A BÁNSÁG NÉPESSÉGE A 18. SZÁZADBAN

THE POPULATION OF THE BANAT IN THE 18TH CENTURY

ABSTRACT

After signing the Pozsarevac Treaty on 21st August 1718 the area of Bansag got its freedom after the occupation by the Turkish Empire. Despite the region did not fully loose its population during the turkish times, its population decreased significantly and the economy was totally destroyed. The human resources were ensured by organising the Bansag (1718–1778), direct Austrian control and prior to the will of the government in Wien. Our knowledge about the population of the Bansag in the 18th century is poor, especially the times before the 1760s. In terms of the human resources in this region severe differences occurred between the researchers both in the number of the population, in ethnic and lingual structure, in regional distribution, in their origin and identity. Solution for these opposite opinions is possible if we answer the questions correctly by comparative analysis of the known databases following the changes in the 18th century.

1. Bevezetés

Az 1718. augusztus 21-én aláírt pozsareváci békével a Temesi Bánság területe is felszabadult a török uralom alól. Mindazok ellenére, hogy a török uralma alatt nem néptelesedett el teljesen, népessége erősen megcsappant, s területe gazdaságilag teljesen tönkrement. Az emberi erőforrások biztosítása a Temesi Bánság megszervezésével (1718–1778), közvetlen osztrák irányítással és a bécsi kormányzat érdekeinek megfelelően történt. A Bánság 18. századi népességéről kevés ismeretünk van, különösen az 1760-as évekig. A régió emberi erőforrásait tekintve azonban a kutatók között, mind a népesség számában¹ mind etnikai-nyelvi összetételében,² mind vallási megoszlásában, mind származásában és identitásában egyaránt jelentős eltérések alakultak ki.³ Ezek feloldása csak úgy lehetséges, ha az ismert adatbázisok összehasonlító elemzésével adunk korrekt válaszokat a felmerült problémákra, nyomon követve a 18. századi változásokat

2. A Bánság népességszámának változása

A lakott települések számában – miként az itt élő népesség számában is – a különböző források igen szélsőséges adatokkal dolgoznak. A népességszámhoz kapcsolódó bizonytalanság oka, hogy a török kiűzése után hazánkban nem született olyan felmérés, amelyből egyértelműen kiderülne a lakosság száma. Az 1715-i összeírásból (kiegészítve az 1720-i pótlás és az 1721-i erdélyi összeírás adataival) tudjuk, hogy az országban kb. 413 ezer adófizető háztartás létezett. Acsády Ignác szerint⁴ a történelmi Magyarország lakossága a XVIII. század elejére 2,5 millió főre (9 fő/km²) csökkent, az újabb kutatások szerint⁵ azonban az ország népessége a szatmári béke időpontjában érte el a mélypontot, kb. 3,9 millió

* Dr. Kókai Sándor egyetemi magántanár, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézet.

fővel. Mindkét demográfus véleménye megegyezik abban, hogy az ország több mint 40%-át kitevő egykori hódoltsági területen (kb. 120 ezer km²) az említett összeírások az adófizető háztartásoknak alig több mint egyötödét (kb. 22%-át) találták, ahol a népsűrűségi átlag 9 fő/km² körül lehetett. A Maros vonalától északra Békés megye népsűrűsége (3,4 fő/km²) jelentette a mélypontot, délre a Bánság alföldi területei.

Mercy kormányzó hivatalba lépése után 1717-ben elvégeztette a Bánság helységeinek és házaiknak összeírását, majd hat évvel később elkészíttette ennek részletes térképét is. Ezt először Szentkláray Jenő⁶ tette közzé (638 lakott település, 21 784 lakóház), kisebb eltérések a Magyar Katolikus Lexikon adataival összevetve megfigyelhetők, s ez utóbbi alapján mutatom be a Temesi Bánság népességszámát és területi elhelyezkedését (1. táblázat).

1. táblázat. A Bánság lakott települései kerületenként (1717)

1. table. The populated settlements by districts (1717)

Kerület	Lakott települések száma	Lakatlan települések száma	Lakóházak száma	Népességszám		Lakott települések száma*	Lakóházak száma*
				4,5fő/ház	5 fő/ház		
Nagybecskereki	24	55	574	2 583	2 870	24	547
Csanádi	21	40	448	2 016	2 240	20	410
Pancsovai	36	40	776	3 492	3 880	36	778
Temesvári	71	58	1 448	6 516	7 240	67	1 829
Csákovai	61	1	3 432	15 444	17 160	68	3 752
Lippai	76	71	1 131	5 089	5 655	76	1 132
Verseci	72	11	3 503	15 764	17 515	71	3 488
Palánkai	55	3	2 377	10 696	11 885	55	2 320
Facsádi	108	36	1 968	8 856	9 840	104	1 844
Karánsebesi	91	5	3 915	17 618	19 575	88	3 992
Orsovai	39	5	1 717	7 726	8 585	29	1 692
Összesen	654	325	21 289	95 800	106 445	638	21 784

Forrás: Magyar Katolikus Lexikon, ill. *Szentkláray J. adatai szerint

Ha hitelesnek fogadjuk el az 1717. évi összeírást, akkor a későbbi Torontál vármegye három kerületének 81 lakott falujában 1798 ház volt – a legtöbb Nagybecskereken (100 db), a legkevesebb Egresen (4 db) –, melyekben kb. 8–9000 fő élt. Nem volt jobb a helyzet a Bánság egyéb síksági területein sem, például a temesvári kerület 71 falujában 1448 lakott ház volt. A Bánság e területein a népsűrűség átlagos értéke nem haladhatta meg az 1–2 fő/km²-es értéket, azaz a kedvező természetföldrajzi adottságok kiaknázását az emberi erőforrások hiánya szinte lehetetlenné tette. Jelentősebb népesség csak a Bánság dombsági és hegyvidéki területein élt. A facsádi kerület 108 falujában 1968 lakott ház, a lippai kerület 76 falujában 1131 ház, a karánsebesi kerület 91 falujában 3915 lakott ház (Karánsebes 422, Lugos 218 lakott házzal stb.), az orsovai kerület 39 falujában 1717 ház (pl. Orsova 170 lakott házzal stb.), a palánkai kerület 55 falujában 2377 ház, a csákovai kerület 69 falujában 3432 lakott ház, a verseci kerület 72 falujában 3503 ház (pl. Krassóvár 400, Váradia 180, Dikvan 122 házzal stb.).

A Temesi Bánságban (28 522 km²) összesen 654 falu (21 289 házzal) maradt meg a hódoltság után, ami egy házra 4,5 lakost számítva 95 800 lakost, 5 főt számítva 106 445 lakost, 6 főt számítva 127 734 lakost jelenthetett. A népesség mintegy nyolcvan százaléka a Bánság területének harmadát kitevő Bánsági-hegyvidék folyóvölgyeiben és kismedencéiben élt, ami azért is elfogadható, mert – mint közismert – e terület csak 1658 szeptemberétől került a török közvetlen fennhatósága alá, amikor Barcsay Ákos az erdélyi fejedelmi cím elnyeréséért cserébe átadta a lugosi és a karánsebesi várat és az egész régiót a

törököknek. A török kiűzése után rögtön aligha beszélhetünk helyhez kötött állandó lakosságról, különösen a szerbek esetében, de a román lakosság egy része is gyakran változtatta a helyét, így Mercy 1717. évi összeírása egy adott pillanatnyi helyzetet igyekezett rögzíteni, s nyilvánvaló, hogy nem is teljes pontossággal. Az azonban megállapítható, hogy a Bánság átlagos népsűrűsége 4–5 fő/km² lehetett, igen jelentős régió belüli differenciákkal. A Bánsági-alföldön 1–2 fő/km², a domb és hegyvidéki területeken elérhette a 10–12 fő/km²-t, ami megfelelt az 1715–17 körüli országos átlagnak. A helyzetet jól jellemzi, hogy száz lakott háznál nagyobb település csak tizenhárom volt az egész Bánságban, melyből kétszáz fölé csak három településen emelkedett a lakott lakóházak száma.

A Bánság visszafoglalása után a bécsi kormányzat rögtön elhatározta, hogy az emberi erőforrásokat betelepítésekkel is növelni kívánja.⁷ A betelepítés már 1716-ban kezdetét vette, s kisebb-nagyobb megszakításokkal az 1840-es évekig tartott. A bánsági betelepítéseknek bőséges szakirodalma van,⁸ s más és más szempontok szerint közelítette meg és értékelte e problémakört a magyar, a német, a szerb és a román történetírás. Általában e betelepítéseket az uralkodók nevéhez kapcsolták, kiragadva egy-két kuriózumot, de olykor figyelmen kívül hagyva a spontán migrációs folyamatokat. A három nagy telepítési hullám (1722–1735, 1765–1776, 1782–1788) között is folyamatos népességbeáramlás zajlott, legfeljebb egy-egy időszakban tömegesebb beáramlás következett be a telepítési pátensekben egyre inkább kibővülő kedvezmények hatására. A főként német ajkú betelepítettek között itt találtak új hazára a hétéves háborút megjárt, kiszolgált katonák, de mellettük luxemburgiak, franciák és az osztrák örökös tartományokból származók (pl. tiroliak, stájerországiak stb.) is jelen voltak. A telepítések történetével korábban részletesen foglalkoztam megemlítve az egyes uralkodók elvi álláspontjait (pl. csak katolikusok, lehetőleg németek)⁹ is, itt és most a népességszám változását követem nyomon az egyes ismert időpontokhoz kapcsolódva.¹⁰

- 1737-ig a Bánság 54 helységébe hoztak telepéseket, németeket, spanyolokat, olaszokat, görögöket, örményeket stb., számuk együttesen kb. 10 000 fő lehetett.¹¹
- Szerb telepek [pl. Begaszentgyörgy (1723), Deliblát (1733), Karlova (1740) stb.] és korai román betelepülés [pl. Detta (1717), Lippakeszi (1723), Sárafalva (1718) stb.] is történt, amely jelentősen emelte a Bánság népességszámát.¹²
- 1737/38-ban a török elől Olténiába menekült mintegy 300 katolikus bolgár család települt a Bánságba, akiket Vingán, Óbesenyőn (1738. márc. 7.), Bodrog és Szöllős pusztákon, illetve a Vinga melletti szanádi és dvorini majorokban és az oravicai bányakerületben telepítették le.¹³
- 1750–60 között a Tisza-Marosi Határőrvidék feloszlásakor több ezer szerb települt át a Bánságba (pl. Nagyszentpéter, Csernye, Csenta stb.), de ekkor duzzadt fel a későbbi kikindai szabad kerület településeinek (pl. Melence, Beodra, Mokrin stb.) népességszáma is.¹⁴
- 1762–71 között a második nagy telepítési hullám idején 29 új településre 3657 családot, 26 új telepítéssel nagyobbított falvakba 1845 családot, azaz összesen 5502 családot telepítettek le zömmel német–francia nyelvterületről, amely az átlagos családszámot figyelembe véve kb. 25 ezer főt jelenthetett.¹⁵
- Az Elzász-Lotharingiából érkezett franciák dél-magyarországi központja Szenthubert (1771) lett, de ők szállták meg Garabos (1764) Trübswetter (1772), Soultourn (1771), Charleville (1770) és Szőlős (Nákófalva) területét is. Némely francia családok a luxemburgi, ill. a párizsi, a metzi és a besanqoni egyházmegyékből származtak.¹⁶
- 1762–71 között jelentős román (pl. Babsa, Temeskutas, Fény, Temeskubin, Temespéteri stb.) és szerb (pl. Klári, Kismargitta, Kisoroszi, Nagybecskerek stb.), valamint szórványos magyar (pl. Törökkanizsa, Csóka, Temesvár stb.) és horvát (pl. Ópáva stb.) betelepülés is megindult.¹⁷

- 1762–68 között 3130 bűnözőt is deportáltak a Bánságba (*Magyar Katolikus Lexikon*).
- Az 1782. évi telepítési pátens hatására a felmérés adatai alapján a II. József idején lezajlott telepítési akció telepeseinek 39,3%-a a Bánságba költözött. A 2988 feljegyzett család a teljes telepes lista alapján kapott 4,46 fő/család statisztikai átlag alapján 13 326 fővel gyarapította a bánsági három vármegye lakosságát.¹⁸

A folyamatos betelepítések (kb. 60 ezer fő), a spontán migráció és a természetes szaporodás együttes eredménye, hogy az 1770-es évekre a Bánság népessége jelentős mértékben gyarapodott. Mivel az 1784/87. évi népszámlálás előtti időszakról nem állnak rendelkezésre statisztikai adatok, ezért a különböző becslések adatai egymásnak ellentmondanak (pl. Buchman K. 1751: 200 000 fő, 1773: 318 000 fő, Borovszky Samu 1770: 450 000 fő, Francesco Grisellini 1775: 320 000 fő, Miodrag Milin 1774: 375 740 fő stb.). A különböző formákban lezajlott népességmozgások eredményeként a Bánság népessége az 1770-es évekre elérhette a 350–400 ezer főt. A Grisellini által leírt adatokat többen kétségbe vonják, többek között azért, mert a magyarokat, mint a Bánság lakóit meg sem említi (2–3. táblázat). A temesvári Landes-Administration levéltári adatai viszont arról tanúskodnak, hogy különösen a mindenkor csanádi tiszttartók fejtettek ki kerületükben élénk tevékenységet a Szeged vidéki római katolikus magyarok betelepítésében, számuk csak a Marosszög településein 3–5 ezer fő lehetett.¹⁹

2. táblázat. A Bánság lakosságának etnikai megoszlása 1775-ben

2. table. Ethnic distribution of the population in 1775

román	181 639	57,5
szerb	78 780	24,5
német, olasz, spanyol	43 211	13,6
bolgár	8 683	2,7
cigány	5 272	1,6
örmény	363	0,1
Összesen	318 979	100

Forrás: F. Grisellini 1780.

3. táblázat. A Bánság népessége és igazgatási régiói (1775)

3. table. Population of the Bansag and administrative regions (1775)

Kerület	Település	Lakossága	Járásokba sorolt települések száma
Temesvári	42	54 715	Szt. András (17), Parta (12), Bucovat (13)
Csáki	63	38 110	Csák (15), Juruka (13), Berzava (16), Temes (19)
Verseci	64	75 108	Krassóvár (8), Tikvány (7), Ramna (13), Nagyzsám (16), Versec (20)
Csanádi	15	29 733	Marosi (8), Tiszai (7)
Lippai	42	31 402	Kápolnás (11), Lipa (10), Barra (11), Kissején (10)
N.becsekereki	15	29 810	Temesi (8), Tiszai (7)
Újpalánkai	51	–	Jasenova (13), Illadia (14), Racasdia (15), Clisura (9)
Pancsovai	22	–	Kubin (8), Neuzina (7), Pancsova (7)
Karánsebesi	75	29 826	Poganis (24), Temes (29), Bistra (22)
Orsovai	36	–	Orsova (23), Almás (13)
Lugosi	91	34 034	Facsád (27), Lugos (24), Lunkány (24), Szárazány (16)
Bánság	516	317 928	36 járás

Forrás: Ethnographie... (1857)

A 18. század végére vonatkozóan a legpontosabb adatokat a II. József-féle népszámlálás adja. Az első magyarországi népszámlálás idejére a Bánság népességszáma megközelítette a hétszázezer főt (Temes: 215 506 fő, Torontál: 152 088 fő, Krassó: 188 469 fő,

1784–87-ben, a Bánsági Határőrvidék: 125 807 fő, 1798-ban), amely mintegy hétszeres növekedés 1720–1787 között (4. táblázat). Az ország népessége ez idő alatt megkétszereződött, az Alföld lakossága mintegy háromszorosára nőtt.

A Bánság népsűrűsége 1785-ben még mindig magán viselte a török pusztítás nyomait. Az országos átlagnak ($29,3 \text{ fő/km}^2$) mintegy $\frac{3}{4}$ -e a Bánság népsűrűsége ($23,9 \text{ fő/km}^2$), elmaradva (Temes $37,5 \text{ fő/km}^2$, Krassó 36 fő/km^2 , Torontál $22,1 \text{ fő/km}^2$, Határőrvidék $12,1 \text{ fő/km}^2$) a dunántúli és a felvidéki (pl. Pozsony megye $53,6 \text{ fő/km}^2$ stb.) területektől.²⁰ Ugyanakkor a környező megyék népsűrűségi értékeitől (pl. Bács $17,9 \text{ fő/km}^2$, Békés, Csanád, Csongrád $17,3 \text{ fő/km}^2$, Arad $25,5 \text{ fő/km}^2$, Hunyad 22 fő/km^2 stb.) jóval magasabb a bánsági megyék értéke.

Az országos megyei összesítések adatai csak a polgári közigazgatás alá tartozó területekre vonatkoznak, és nem tartalmazzák sem a katonai igazgatás alatt álló területrészek (az ún. határőrvidékek), nagy többségében polgári népességét, sem a tényleges katonai szolgálatot teljesítők számát, így a Bánság tényleges népességszámát ki kell egészíteni elsősorban a határőrvidék később polgárosított és a megyei közigazgatás alá rendelt népességével. Az itt élő népesség számát valamivel későbbi adatok alapján mintegy 125–130 000 főre becsülhetjük (*Hietzinger 1798*: 125 807 fő, *Demian 1802*: 129 216 fő).

Arra a kérdésre, hogy a népességnövekedés forrásai hogyan oszlottak meg a három erdő között (szervezett telepítés, a spontán migráció és a természetes szaporodás) csak megközelítő válaszokat tudunk adni. Különösen a spontán migráció és a természetes szaporodás értékei bizonytalanok, azonban, ha elfogadjuk az 1716–1784/87 közötti hetven évre a következő hatvan év országos természetes szaporodási értékét (Tóth Pál Péter 1784/87 és 1850 között 39%, maximum 50%-os népességgyarapodást tart elfogadhatónak) – a Bánság népességszáma ettől gyorsabban nőtt, 1840-re elérte az egymillió főt (1 082 550 fő), 1869-re pedig 1 335 989 főre emelkedett –, akkor a természetes szaporodás (1716–1751: 20–25 ezer fő, 1751–1775: 40–45 ezer fő, 1775–1884/87: 25 ezer fő) összesen kb. 90–100 ezer fővel emelhette a Bánság népességszámát 1716–1784/87 között. A spontán migráció 1716–1784/87 között a népességgyarapodás (kb. 580–600 ezer fő) mintegy hetven százalékát tehetné ki, ez mintegy négyszázezer főt jelent. Erről az igen jelentős spontán migrációs folyamatról viszont alig rendelkezünk konkrét adatokkal.

III. A népesség etnikai és felekezeti összetétele

Az 1743. évi adóösszeírás szerint az 542 helységből 381 román, 117 szerb, 26 vegyesen román és szerb, 10 német, 2 német–román és 6 bolgár, olasz, spanyol vegyes népességű volt. Az adóösszeírás településeinek tételes felsorolása nem szükséges, elegendő arra a világhálón is megtalálható (http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Banatul_la_1743.jpg) térképre utalni, amely ezen adatok alapján készült. A térkép szerint az 1580-as évekre kialakult helyzet 1743-ra sem változott jelentősebben, azaz a keleti, lugosi, karánsebesi és az orsovai körzetek tiszta román etnikumú területek voltak, a nyugatiak, a nagybecskereki, pancsovai, nagykikindai pedig tiszta szerbek. A középső rész, a verseci, lippai, temesvári, a csanádi, a csákovai ugyanakkor vegyes, szerb–román lakossággal rendelkeztek. Nem elhanyagolható azoknak a településeknek a listája, amelyekben németek (Perjámos, Német-szentpéter, Fehértemplom, Újarad, Detta, Kudric, Újpécs, Zádorlak, Zábrány, Hidasliget), bolgárok (Vinga, Óbesenyő), olaszok és spanyolok (Szabadfalu, Jassenova, Merczyfalva), valamint vegyesen németek és románok (Karánsebes, Lugos) éltek. A fenti román nyelvű térkép azonban feltünteteti a német–szerb vegyes etnikumú településeket is (Temesvár, Versec, Pancsova, Nagybecskerek, Temesgyarmat, Lippa, Temesrékas), sőt Csákován – egye-

düliként az egész Bánságban – német–szerb–román vegyes népességet jelöl, utalva arra, hogy a Bánságban már a 18. század közepén sem voltak olyan letisztult etnikai határok, mint ahogy azt az adóösszeírás adatsora sejtetni engedi. Természetesen ellentmond annak a ténynek is, hogy 1737-ig a Bánság 54 helységébe hoztak telepéseket, németeket, spanyolokat, olaszokat, görögöket, örményeket stb., számuk együttesen kb. 10 000 fő lehetett.²¹ A legnagyobb probléma, hogy a más forrásokból²² egyértelműen jelzett III. Károly korabeli telepítéseket és a továbbiakban részletezett felekezeti megoszlást is figyelmen kívül hagyja (pl. Krassó-Szörényi hegyvidék bányavárosai) vagy ismert települések (pl. Orsova, Ujmoldova, Stájerlak, Dognácska stb.) nem kerülnek ábrázolásra. A Bánság 18. századi etnikai összetételére vonatkozóan még egy ismert adatsorral rendelkezünk, amely Francesco Grisellini 1780-ban megjelent könyvében található (2. táblázat), mellyel kapcsolatos aggályaimat fentebb már említettem.

A korábbi korokhoz hasonlóan a lokális társadalmakban fő azonosulási pont a társadalmi helyzet és az etnikai-vallásfelekezeti hovatartozás volt. A vallási szempontok hosszú időn keresztül fontos szerepet játszottak a Bánságba betelepített lakosságnál is, így költözhetett a területre római katolikus vallású olasz, spanyol, vallon népesség. A bánsági telepések vallási megoszlását a 18. század végéig a telepés falvakban alapított egyházak alapján lehet megbecsülni.

A Csanádi Egyházmegyéhez tartozó területen 1738-ban – különböző alapítási évszámmal – 29 római katolikus plébánia működött Baróti Lajos adatai szerint: Pancsova (1716), Orsova és Temesvár (1717), Karánsebes, Krassóvár és Lippa (1718), Versec (1720), Temesrékás és Freudental (1721), Nagybecskerek, Oravica, Újpalánka és Temesszlatina (1722), Freidorf (1723), Újarad, Denta, Temesgyarmat, Perjámos, Újpécs, Németszentpéter, Ruszova és Fehértemplom (1724), Ujmoldova (1725), Deliblát és Rebenberg (1726), Markovec (1727), Temes-Palánka (1728), Gutttenbrunn (1729) és Dognácska (1732).

A Bánságba II. József türelmi rendeletéig (1781. okt. 25) a falvakba protestáns felekezetűeket nem lehetett betelepíteni. II. József türelmi rendeletének hatására alakult református egyházközségek között új német telepés falu mindössze egy volt, a Temes vármegyei Rittberg. Az 1794-ben alakult egyházközség anyaegyháza volt a szintén új német telepés falunak, Moritzfeldnek.

Az evangélikus egyház 1791-ben alakult meg a Békés–Bánáti Egyházmegye néven 12 bánsági evangélikus egyházközséggel. II. József korabeli német telepések 24,4% evangélikus volt, közülük a Bánságba Liebling 1786-ban alapított evangélikus egyházközséget, Franzfeld 1792-ben, melynek népessége (120 család) Württembergből, Badenből és Svájc-ból érkezett.²³ A Felvidékről az Alföldre áramló, többnyire evangélikus, új lakóhelyet kereső szlovákok migrációja csak a 18. század végétől érte el Torontál és Temes megyét, itt másodlagos telepítések váltak jellemzővé.

A Bánság lakosságának pontos vallási megoszlását az 1784/87. évi népszámlálási adatok tartalmazzák (4. táblázat), amelyek alapján megállapítható, hogy a török hódoltság végére homogén ortodoxvallású bánsági régió lakóinak 20,1%-a nyugati keresztény egyházhoz tartozónak vallotta magát, elismerve a római pápa fennhatóságát. A Bánsági Határ-örvidék adatai itt is hiányoznak, az ortodoxok aránya azonban e nélkül is nyolcvan százalékos körüli, azaz nem jött létre katolikus régió a Bánságból, s e tényen a további telepítési hullámok sem változtattak érdemben. A vallásfelekezeti hovatartozás tartós társadalmi jelentőségét mutatja, hogy az 1869. évi népszámlálás adatai szerint az összlakosság (1 336 832 fő) közel hatvan százaléka (790 552 fő) ortodoxvallású, s valamivel több, mint egyharmada (451 418 fő) római katolikus vallású volt. A régió egyértelműen a nyugati és a keleti kereszténység összetüzközési területe, melybe a kisebb vallási csoportok csak színező elemként játszottak szerepet.

4. táblázat. A Bánság népességének vallásfelekezeti megoszlása (1784/85)**4. table. Religious distribution of the population (1784/1785)**

Megye	Területe km ²	Települések város	Települések faluk	római kat. (fő)	evang. (fő)	ref. (fő)	ortodox (fő)	ortodox (%)	izraelita (fő)	Össz. (fő)
Krassó	5 230	8	223	15 076	50	30	173 000	92,3	44	188 200
Temes	5 743	5	180	40 227	2000	1200	172 000	79,8	118	215 545
Torontál	6 863	4	111	46 019	1500	1500	103 000	67,3	64	153 083
Temesvár	36	1	–	4 476	60	20	4 300	46,5	386	9 242
Összesen	17 872	18	514	105 798	3610	2750	452 300	79,9	612	566 070

Forrás: Danyi D.–Dávid Z. 1960.

Összegzés

A folyamatos betelepítések, a spontán migráció és a természetes szaporodás következtében a 18. század folyamán Bánság népessége nagymértékben gyarapodott. A szervezett telepítések jelentőségét sokan értékelték és sokszor túlértékelték, a valóságban azonban nem hozott áttörést a Bánság etnikai-vallási térstruktúrájában. A telepítési akciók egyik következménye, hogy a Bánság a történelmi Magyarország legtarkább nemzetiségi tájává vált, sajátos etnikai térszerkezetet (tömbök, szigetek, csoportok, szórványok, kontaktzónák stb.) alkotva. E térszerkezetbe hivatalosan a református magyarok csak 1734 után települhettek be, azonban a spontán migrációs folyamatok eredményeként több ezer római katolikus magyar költözött már 1716-tól a kialakuló városokba és falvakba. Az egymást követő telepítési-bevándorlási hullámok pontosan meghatározható, gazdaságilag is értékesülő szakmai többletet is jelentettek, de az igazi érték az emberi erőforrás volt. E közösségek élő kulturális hidat jelentettek különböző, olykor nem is közeli vidékek között. A Bánság egy évszázad alatt a Kárpát-medence egyik magas modernizációs potenciállal rendelkező, dinamikus térségévé vált, ennek megfelelő népesség elszívó hatással.

JEGYZETEK

1. Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716-1848). In.: Blazovich L.(szerk.) Dél-alföldi évszázadok 11. Szeged. 328. pp; Borovszky S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). 632. pp.; Danyi D. – Dávid Z. (1960): Az első magyarországi népszámlálás 1784/87. Budapest, p. 389. pp; Thirring G. (1938): Magyarország népessége II. József korában. Budapest.
2. Tinta A. (1972): Colonizarile habsburgice in Banat. Temesvár; R. Cretan (2006): Etnie, Confesiune si optiune electorala in Banat. Temesvár. 256 pp.; Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs–Budapest. 25–45. pp.; Grisellini, F. (1780): Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standenpersonen und Gelehrte. I–II. Bécs.
3. Bálint S. (1975–1975): A szögedi nemzet. – A szegedi nagytáj népélete. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Szeged, 1974–1975/2; Bálint S. (1970): Szaján. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei II. évf. 1970. július. Újvidék, Hungarológiai Intézet, 88–92. pp.; Banner J. (1925): Szegedi telepítések Dél-Magyarországon. Földrajzi Közlemények LIII. 75–79. pp.; Czirbusz G. (1880): A dél-magyarországi bolgárok etnographiai magánrajzai. Temesvár. 28. pp.; Czirbusz G. (1883): A krassován bulgárok. Földrajzi Közlemények. 169–198. pp.; Möller von Karl (1924): Wie die schwabische gemeiden entstanden sind. Temesvár.
4. Acsády I. (1896): Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720–21). Magyar Statisztikai Közlöny XII. Budapest. 288. pp.

5. Dávid Z. (1957): Az 1715–20. évi összeírás. In: Történeti statisztika forrásai (szerk. Kovacsics J.). Budapest, 12–21. pp.; Danyi D.–Dávid Z. (1960): Az első magyarországi népszámlálás 1784/87. Budapest, p. 389.
6. Szentkláray J. (1879): Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. Temesvár.
7. Gulyás L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 10 pp.; Gulyás L. (2006): A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: Kókai S. (szerk.): A Délvidék történeti földrajza: a Nyíregyházán 2006. november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. 55–68. pp.; Gulyás L. (2007): Vajdaság: Történeti áttekintés. In: Nagy Imre szerk (2007): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. 76–149. pp.
8. Baróti L. (szerk.) (1896–1904): Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. 1–2 köt. Temesvár. p. 539. pp., ill. 625. pp.; Bodor A. (1914): A délmagyarországi telepítések története, s hatása a mai közállapotokra. Budapest; Buchmann K. (1936): A délmagyarországi telepítések története. Budapest; Borovszky S. (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye, Temesvár). 463. pp.; Marjanucz L. (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. (szerk.: Zombori I.) Szeged. 5–16. pp.
9. Gulyás L. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia. Budapest. 20–26. pp.
10. Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza p. 421.
11. Milleker, F. (1923): Die erste organisierte deutsche Kolonisation des Banats unter Mercy 1720–1726.
12. Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716–1848). In.: Blazovich L.(szerk.) Dél-alföldi évszázadok 11. Szeged. 328. pp.
13. Borovszky S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). 632. pp.
14. Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716–1848). In.: Blazovich L.(szerk.) Dél-alföldi évszázadok 11. Szeged. 328. pp.
15. Schimska, Ernst (1918): Technik und Methoden der Theresianische Besiedlungs in Banat. Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchiv. Baden bei Wien.
16. Marjanucz L. (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. (szerk.: Zombori I.) Szeged. 5–16. pp.
17. Kókai S. (2014): A bánsági magyarok származása, identitása és etnikai térstruktúrája, Szeged. (In Press).
18. Czoernig, Karl (1857): Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie. I–III. kötet. Wien.
19. Daczer K. (1997): Kamarai dohánykertészségek telepítése a Dél-Alföldön (1843–44). In: Dél-alföldi évszázadok 10. kötet.
20. Danyi D.–Dávid Z. (1960): Az első magyarországi népszámlálás 1784/87. Budapest, p. 389.
21. Milleker, F. (1923): Die erste organisierte deutsche Kolonisation des Banats unter Mercy 1720–1726.
22. Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza. 421. pp.
23. Sarnyai Csaba M. (2014): A katolikusok helyzete a Csanádi egyházmegyétől elcsatolt részekben a szerbiai Bánságban. Szeged, (In Press).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Acsády I. (1896): Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720–21). Magyar Statisztikai Közlöny XII. Budapest, p. 288.
- A. Krischan: Das Banat – Kaiserliche Provinz im Südosten 1718–1778. In: Österreich und die banater schwaben, pp. 33–46.
- Banner J. (1925): Szegedi telepítések Dél-Magyarországon. Földrajzi Közlemények LIII. pp. 75–79.
- Baróti L. (szerk.) (1896–1904): Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez. 1–2 köt. Temesvár. p. 539., ill. p. 625.

- Bálint S.: A szögedi nemzet. – A szegedi nagytáj népelete. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Szeged, 1974–1975/2.
- Bálint S. (1970): Szaján. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei II. évf. 1970. július. Újvidék, Hungarológiai Intézet, 88–92. o.
- Bodor A. (1914): A délmagyarországi telepítések története, s hatása a mai közállapotokra. Bp.
- Borovszky S. (1909): Magyarország megyéi és városai (Torontál vármegye). p. 632.
- Borovszky S. (1911): Magyarország megyéi és városai (Temes vármegye, Temesvár). p. 463, p. 294.
- Buchmann K. (1936): A délmagyarországi telepítések története. Budapest.
- Czirbusz G. (1880): A dél-magyarországi bolgárok etnographiai magánrajzai. Temesvár. p. 28.
- Czirbusz G. (1883): A krassován bolgárok. Földrajzi Közlemények. pp. 169–198.
- Czoernig, Karl (1857): Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie. I–III. kötet. Wien.
- Daczer K. (1997): Kamarai dohánykertesszések telepítése a Dél-Alföldön (1843–44). In: Dél-alföldi évszázadok 10. kötet.
- Danyi D.–Dávid Z. (1960): Az első magyarországi népszámlálás 1784/87. Budapest, p. 389.
- Dávid Z. (1957): Az 1715–20. évi összeírás. In: Történeti statisztika forrásai (szerk. Kovacsics J.). Budapest, pp. 12–21.
- Demian (1806): Statistische Darstellung des Königreichs Ungarn und der dazugehörigen Lander. Wien.
- Griselini, F. (1780): Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des Temeswarer Banats in Briefen an Standenpersonen und Gelehrte. I–II. Bécs.
- Gulyás L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás L. (2006): A Délvidék fejlődésének főbb csomópontjai és tendenciái. In: Kókai S (szerk.): A Délvidék történeti földrajza: a Nyíregyháza 2006. november 17-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyháza, Magyarország, 2006. 11. 17. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. 55–68. pp.
- Gulyás L. (2007): Vajdaság: Történeti áttekintés. In: Nagy Imre (szerk.): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. Dialóg-Campus. Pécs–Budapest. 2007. 76–149. old.
- Gulyás L. (2009): A Bánság a török kiűzésétől 1918-ig In.: Dél-Erdély és a Bánság (szerk. Horváth Gy.) Dialóg-Campus, Pécs–Budapest, pp. 25–45.
- Gulyás L. (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia. Bp.
- Hietzinger (1817): Statistik der Militärgrenze des österreichischen Kaiserthums, Wien.
- Kocsis K. (1999): A délvidéki magyarság etnikai földrajza. Néprajzi Látóhatár VIII. pp. 1–16.
- Kókai S. (2010): A Bánság történeti földrajza. Nyíregyháza p. 421.
- Kókai S. (2014): A bánsági magyarok származása, identitása és etnikai térstruktúrája, Szeged. (In Press).
- Kovach G. (1998): A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése (1716–1848). In.: Blazovich L.(szerk.) Dél-alföldi évszázadok 11. Szeged, p. 328.
- Marjanucz L. (2002): Adalékok a Habsburg berendezkedés és telepítés bánsági történetéhez. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. (szerk.: Zombori I.) Szeged, pp. 5–16.
- Milleker, F. (1923): Die erste organisierte deutsche Kolonisation des Banats unter Mercy 1720–1726.
- Milin, Miodrag (1995): Vekovima zajedno (iz istorije srpsko - rumunskih odnosa), Temišvar.
- Möller von Karl (1924): Wie die schwabische gemeinden entstanden sind. Temesvár.
- R. Cretan (2006): Etnie, Confesiune si optiune electorale in Banat. Temesvár, p. 256.
- Sarnyai Csaba M. (2014): A katolikusok helyzete a Csanádi egyházmegyétől elcsatolt részekben a szerbiai Bánságban. Szeged (In Press).
- Schimska, Ernst (1918): Technik und Methoden der Theresianische Besiedlungs in Banat. Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchiv. Baden bei Wien.
- Szentkláray J. (1879): Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. Temesvár.
- Thirring G. (1938): Magyarország népessége II. József korában. Bp.
- Tinta A. (1972): Colonizarile habsburgice in Banat. Temesvár.
- Tóth Pál P. (2002): Magyarország népessége 1850-től napjainkig. Korunk. 2002. február.

Fájlnev: 01-tordelt_2014_26-27
Könyvtár: C:\Users\kadas\Documents
Sablon: C:\Users\kadas\AppData\Roaming\Microsoft\Templates\Norma
l.dotm
Cím: Közép-Európai Közlemények
Tárgy:
Szerző: Kadas Gabriella
Keresőszavak:
Megjegyzések:
Létrehozás dátuma: 2014.09.30. 14:26:00
Változat: 24
Utolsó mentés dátuma: 2014.10.07. 15:30:00
Utoljára mentette: Kadas Gabriella
Szerkesztési idő: 278 perc
Utolsó nyomtatás: 2014.10.07. 16:17:00
Mint az utolsó teljes nyomtatáskor
Oldalak száma: 98
Szavak száma: 40 600 (kb.)
Betűk száma: 280 144 (kb.)

OROSZ LÁSZLÓ*

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI NÉMET TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÖZELÍTÉSE KÖZTES-EURÓPA NÉPEINEK VIZSGÁLATÁHOZ

THE APPROXIMATION STUDIES BY GERMAN HISTORIANS OF THE MIDDLE-EUROPEAN NATIONS BETWEEN THE TWO WORLD WARS

ABSTRACT

The outcome of World War I has forced German historians to reevaluate the role of the histories of the Weimar and National Socialist eras when assessing the history of the Middle European region that had existed between the German and Russian empires. More precisely when assessing the territorial losses of the German Empire and the collapse of the Monarchy over the Danube, which had placed large swathes of German-populated land under foreign rule, and which had transformed their living conditions. For the Germans, the outcome of World War I could be traced back not only to their political and military defeat, but also to their eastern neighbors' successful scientific endeavors, whose national histories had played a major role in the fight against the imperial integrationist ideology that collapsed in 1918, and which, at the Paris Peace Conference, had had a major influence on where the new eastern-central borders would be drawn. During the 1920's, German researchers from various disciplines outlined as their goal – in an attempt to protect the German populations of Eastern Europe – the proffering of the intellectual supports on which to build the revisionist pursuits of a defeated Germany. The *Ostforschung* as a result became a substantial support for German diplomacy's push to redraw the eastern borders.

1. A historiográfiai háttér

A német történettudomány múltjára, annak a weimari, ill. a nemzetiszocialista korszakban játszott szerepére irányuló kritikus vizsgálatok (különösképp Michael Burleigh,¹ Gabriele Camphausen² és Gerhard F. Volkmer³ kutatásai) alapján okkal állítható, hogy a német történetírásán belül különbséget kell tennünk két egyértelműen eltérő indítatásból táplálkozó diszciplína között. Egyikük az alapvetően a kelet-európai népek és történelmük elvitathatatlan önértékéből kiinduló Osteuropäische Geschichte, vagyis a tudományos Kelet-Európa-történet művelése, míg másikuk a szóban forgó népeket és történelmüket úgyis kizárólag a német történelem funkciójaként szemlélő, s így minden szintén német jelenlétet kereső, erősen átpolitizált Ostforschung. Előbbi abból a – napjainkra már egyedül szalonképes, ám akkoriban nem is oly könnyen fölállalható – Kelet-Európa-felfogásból indul ki, mely a térség népeinek történelmét az összeurópai történelem önálló és nyilvánvaló, legfőképp pedig egyenértékű részeként tekinti, míg utóbbi Kelet-, ill. Kelet-Közép-Európa történelmében a német faktornak tulajdonítja az elsődleges, és úgyszólván kizárólagosan értékordozó jelentőséget, amivel aztán könnyedén megtalálja majd az átjárást a nemzetiszocialista tudománypolitika lobogója alá.⁴

Tovább színezi a térséghez való viszonyulást, hogy mindkét irányzat esetében, tehát a tisztán tudományos szempontrendszerű, ill. a politikai célok kiszolgálását felvállaló irány-

* Dr. Orosz László PhD, tudományos munkatárs, Veritas Történetkutató Intézet, Budapest.

zaton belül is megfigyelhető azon törekvés megjelenése, mely a német és az orosz birodalmat elválasztó „köztes” térségen belül Délkelet-Európa elkülönítésére, egyúttal pedig sajátos szempontrendszer alapján történő vizsgálatának szükségességére kívánja felhívni a figyelmet. Az így körvonalazódó Südostforschung vizsgálódási körébe estek a Lajtától DK-re fekvő területek, ide értve mind a Kárpát-medencét, mind pedig a tőle sok tekintetben karakteresen különböző balkáni területeket.⁵

A térség vizsgálata során úgy a vilmosi Németországban, mint ahogy az I. világháború utáni korszakban is világosan megfigyelhető az Oroszország-centrikus közelítés, mint – Klaus Zernack kifejezésével – borusszista történetírói hagyomány.⁶ E téren legfeljebb anynyi változás következett be, hogy míg a háború előtt és alatt egyértelműen negatív beállítottsággal koncentráltak Oroszországra a politika és a tudományosság figyelme, addig a háború után (a keleten elszenvedett területi veszteségek folytán) sokkal inkább az újjáéledt lengyel állam vált a fő ellenséggé, (az immáron Szovjet-)Oroszországból pedig Rapallo jegyében potenciális szövetséges lett.

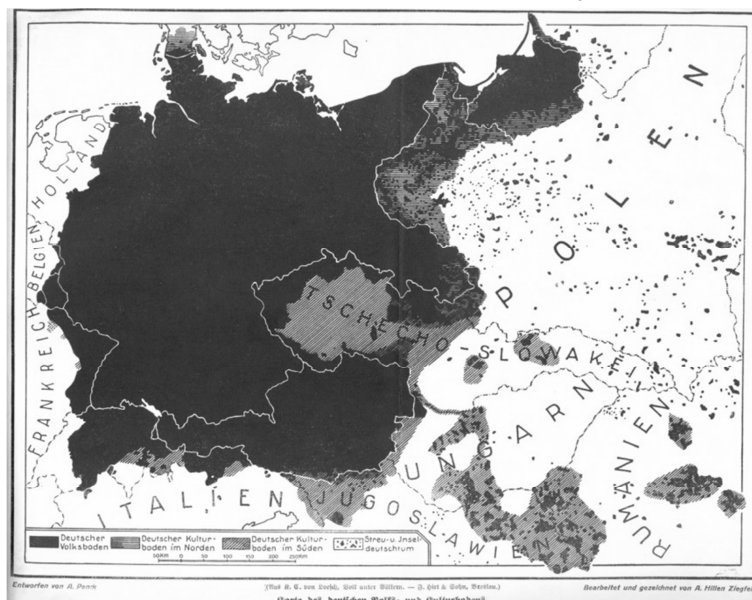
Kelet-Európa egyéb részeinek az orosz területekkel szembeni elhanyagolását ezzel egyidejűleg a legmagasabb fórumokon is fölismerték. Így aztán 1928 májusában Berlinből híre jött annak, hogy a birodalmi kormányzatnak szándékában áll egy Münchenbe telepítendő intézetet létrehozni és fenntartani, mely „a délkeleti határok mentén fekvő nép- és kultúrtalet” kutatja. A 20/30-as évek fordulóján a Délkelet-Európára irányuló érdeklődés és tudományos pezsgés valóban kitapintható volt Münchenben, ami vitathatatlanul alkalmassá tette a várost arra, hogy otthont adjon a legfelsőbb politikai döntéshozók áldásával útjára indított kutatóintézetnek.⁷

A szerteágazó felépítésében gondosan organizált, ezért rendkívül hatékony német délkelet-kutatás fellegrára lett a müncheni Südost-Institut.⁸ Az eredetileg „Institut zur Erforschung des deutschen Volkstums im Süden und Südosten”-ként 1930-ban alakult intézmény központi szervek, nevezetesen a birodalmi Belügyminisztérium kezdeményezésére jött létre, s alapítványi formában működött a szponzorálását végző állami igazgatási szervek, az intézet vezetője és a meghívott neves tudósokkal kiegészített Alapítványi Tanács (Stiftungsrat) felügyelete alatt. Az intézet profilját kezdetben – az eredeti koncepciónak megfelelően – a Südostraum németiségére orientálódó tevékenység jellemezte, mely aztán idővel, a térség aktuál- és tudománypolitikai jelentőségének felértékelődésével, valamint az intézmény arculatán kitörölhetetlen nyomot hagyó új munkatársak (pl. Fritz Valjavec)⁹ bekapcsolódásával számos tekintetben módosult, s földrajzi értelemben is bővült. A „Südostdeutschum” mellett hamarosan bevonták vizsgálódási körükbe azokat a népeket is, melyek az Osztrák–Magyar Monarchia romjaiból önálló államalakulatokat szerveztek, majd pedig azokat is, melyek ugyan soha nem tartoztak a Habsburgok jogara alá, azonban megismerésüket indokolta a Balkánnak a német Südost-fogalomban elfoglalt szerepe. A későbbiek során mégsem ebből, hanem a térség északi határainak megfoghatatlanságából adódtak inkonzekvenciák. Az Ostforschung és a Südostforschung közötti elméleti határvonal meghúzásának alapja – némi leegyszerűsítéssel – az egykori Német birodalomhoz tartozó, ill. a Habsburg-monarchia konglomerátumát alkotó területek sorsának vizsgálata. Részint ez magyarázza a kettő közti átfedéseket, egyebek mellett pl. azt, hogy a cseh korona országai (s mintegy legújabb szerzeményként az ezek kötelékébe átkerült Szlovákia) mindkét kutatási körbe, ill. ezek reprezentáns folyóirataiba felvételt nyertek. Ám a Südost is, mint térség, idővel egyre bővülő fogalomkörre terebélyesedett, s e folyamat (ti. a Balkánnak a Habsburgok nem német koronatarományai mellé illesztése) legtisztábban az intézet ügyeit szinte egy személyben vállaló Fritz Valjavec elméleti kérdéseket feszegető, ill. kutatómódszertani munkáiban követhető figyelemmel.¹⁰

2. A tudománypolitikai kontextus

A tulajdonképpeni indíttatást úgy a Südost-Institut, mint ahogyan maga az Ost-, ill. Südostforschung is az I. világháború kimenetele okán kapta, pontosabban a Német Birodalom keleten elszenvedett területi veszteségei és a dunai monarchia összeomlása okán, ami nagy német tömböket vetett idegen államok uralma alá, ill. alakította át ennek megfelelően ezek életfeltételeit. Német részről az I. világháború illetően kimenetelét nem csupán a politikai és katonai vereségre vezették vissza, hanem legalább annyira a sikeres tudományos tevékenységre is a keleti szomszédok részéről, akiknek nemzeti történettudománya jelentős mértékben kivette részét az 1918-ban letűnt impériumok integrációs ideológiái elleni küzdelemből, valamint a párizsi békekonferencián is komoly befolyást gyakorolt az új kelet-közép-európai határok meghúzására. Minthogy ezen túlmenően a lengyelek a két világháború közötti időszakban további, egyebek mellett Németországgal szembeni területi igényeket is igyekeztek történeti érvekkel megindokolni, a német fél kényszerítve érezte magát, hogy a lengyel igények elhárítását, egyidejűleg pedig a versailles-i békeszerződésben lefektetett keleti határok revíziójára irányuló saját követelését történeti érvekkel is igazolja. 1942-ből visszatekintve erre, következőképp látszott mindez: „A világháborút megelőzően a bismarcki birodalom által szolgáltatott stabil biztonság érzetében a német tudomány nem látott okot arra, hogy saját eszközeivel óvja és védelmezze a nemzeti birtokállományt. (...) Így fordulhatott az elő, hogy a versailles-i békekonferencián a lengyelek hatalmas sikert érhettek el történelemhamisító propaganda-irodalmukkal, s az ezen alapuló emlékiratokkal, különösen azonban a valóságot elferdítő nemzetiségi térképeikkel és statisztikaikkal, melyekkel szemben német oldalról nem került felsorakoztatásra jelentős anyagmennyiség.”¹¹ A különböző szakirányokhoz tartozó Kelet-kutatók így módon azt tűzték maguk elé célul a 20-as években, hogy megóvandó Európa keleti részének németségét, intellektuális fegyverzetet kovácsoljanak, s a legyőzött Birodalom revíziós törekvéseit „tudományosan” támasszák alá. A Kelet-kutatás így módon lényeges támaszává vált a keleti határok revízióját előíró weimari külpolitikának.

1. ábra. A német nép- és kultúrtalaj

Forrás: Boelitz (1926). Melléklet.

Minthogy a keleti szomszédok historiográfiája teljességgel a nemzetállami koncepción nyugodott, amire viszont a német tudósok törekvéseit nem alapozhatták, kifejlődött Kelet-Közép-Európa történelmének egyfajta népiségtörténeti, igazából néptalaj-történeti interpretációja.¹² A kutatás tárgyává immár nem az államok, hanem inkább a népek váltak, s a kelet-európai szomszédok újdonsült államiságát célzottan közmegvetés tárgyává tették („balkanizálódás”, „szezón-államok” stb.). A német nép- és kultúrtalaj rekonstrukciója révén (lásd 1. ábra) tudatosan megkérdőjelezték az illető népek nemzetállami gondolkodás szülte történeti koncepcióját és nyomatékossították a német revíziós igényeket: a korábbi államközi kapcsolatok helyére a „népiségi harc” lépett. A kelet-közép-európai problematika ezen németiségorientált kezelése ráadásul nem is igényelt immár semmiféle speciális filológiai (pl. szlavista) felkészültséget, így minden a célnak elkötelezett német történész kivehette részét belőle. Ennek megfelelően gyorsan össze is állt egy jelentős kör az érdekeltekből, akik 1922 januárjában Albrecht Penck és Wilhelm Volz geográfusok ügyvezetésével megalapították a „Mittelstelle für zwischeneuropäische Fragen”-t, amelyből 1926-ban kinőtt a „Stiftung für deutsche Volks- und Kulturbodenforschung”, mely szervezet a birodalmi belügyminisztérium támogatásával interdiszciplináris módon vizsgálta a versailles-i határmódosítások következményeit Németország szempontjából.¹³

Albrecht Penck – 1926-ban – azon területeket definiálta német néptalajként, ahol a német ember megtelepedett, s német anyanyelvét használja, német kultúrtalajjára pedig azokat az iméntiekkel határos területeket nyilvánította, melyeken ugyan nem (vagy már nem) németek élnek, azonban a német kultúra és civilizáció „látható” befolyása alatt állnak (településszerkezet, utcakép, építészet, vallási és kulturális örökség); a határok tehát igazából a politikai célkitűzések mértéke szerint messze keleten húzhatóak meg.¹⁴ A további németiség- ill. népiségorientált Kelet-kutatás szempontjából alapvetőnek bizonyultak a K. C. von Loesch által kiadott „Volk unter Völkern” (1926 – itt jelent meg Penck idézett definíciója), valamint a Wilhelm Volz által kiadott „Der ostdeutsche Volksboden” (1926) c. gyűjteményes kötetek, melyekben a népiségi szemléletmód, s egyáltalán az új típusú „kämpfende Wissenschaft” [„harcoló tudomány”] iránt elkötelezett legnevesebb német tudósok fejtették ki gondolataikat. Az utóbbi kötet már előszavában megvonja azt a konklúziót, amire az interdiszciplináris fáradozások irányultak: „3000 év óta e föld germán-német néptalaj; egész a Visztuláig, ám a Kr. u. 6–7. században szlávok törtek elő keleti hazájukból, be az ősi német területre, egész az Elba és a Saale folyókig – no persze csak rövid évszázadokra. Mert hiszen a 10. században kezdetét vette a németek általi újra-betelepülés. A magas német kultúra győzelmet aratott a primitív szlávokon (...), és a számszerűleg nem is oly erős szlávok legnagyobb része feloldódott a németiségben, lassan de biztosan.” Volz azon állítása pedig, miszerint egy terület „politikai sorsa” igazából nem érinti a néptalajt, „ameddig a nép, a népiség él”, nem hagy kétséget a politikai célkitűzés iránt.¹⁵

Kézenfekvő, hogy ebben az összefüggésben a Kelet-kutatás központi témája a német keleti kolonizáció lett. Rudolf Kötzschke, a településtörténet vezető specialistája már 1926-ban hangsúlyozta, hogy már csak a „politikai igények” végett sem közömbös, hogy „a germánosság a szlávok előtt egy fél, vagy egy egész évezreddel, netán még régebben megtelepedett-e ezen a területen, s hogy a németek őslakosként-e, netán a maguk által megszerzett földre letelepülőként és egy emelkedőben lévő kultúra hordozóiként, avagy pedig vendégként és idegenként tekintendők-e; az ennek kapcsán uralkodó elképzelések kihatással bírnak egészen a jelenkori népi településterületre és élettérre vonatkozó döntések tekintetében.”¹⁶ 1922-ben Johannes Haller (a későbbiekben több kiadást is megélt „Epochen der deutschen Geschichte” című művében) egész addig az állításig merészkedett, miszerint: „Ha megengedjük, hogy egész népek esetében élethivatásról essék szó, (...) úgy a történelem arra tanít, hogy a német nép hivatása keleti szomszédainak civilizálásában rejlik.”¹⁷ Az

imígyen kifejtett tézis a németek kelet-közép-európai „kultúrahordozó” szerepköréről a Kelet-kutatás állandó tematikai állományába integrálódott, s jól megfér az újonnan megjelent tudományos „szakszókincs” olyan elemeivel, mint a „kultúrteljesítmény”, „kultúrbefolyás”, „kultúrlejtő”,¹⁸ nem is beszélve a politikai terminológiáról. Kelet-Európa népeinek története kizárólag a német történelem civilizatórikus funkciójaként vetül elénk, tudományos szempontrendszerű Kelet-Közép-Európa kutatásról ilyen körülmények közepette aligha eshet szó.¹⁹

3. A politikai konzekvenciák

A térségünkre irányuló kutatások összefüggésében azonban ennél is nagyobb jelentőségű, hogy 1933 után majd épp e defenzív eredetű – tehát a háború előtti határokat védelmező – kiindulás fog történeti argumentációt szolgáltatni a nemzetiszocialisták agressziós tervei számára.²⁰ A népiségorientált Kelet- és Délkelet-kutatás igenis közel állt a nemzetiszocialista népiség-ideológiához, s ez a hatalom új birtokosai számára megteremtette annak lehetőségét, hogy e történetírói diszciplinát saját érdekében instrumentalizálják. Hermann Aubin a keleti terjeszkedés és a kolonizáció kapcsán hol „népünk erőteljes és tartós életirányáról” beszél, hol meg arról, hogy „népünk keleti irányú mozgása (...) történelmének egyik legnagyobb szerűbb jelensége.”²¹ A már említett Kötzschke pedig (a német keleti kolonizációt feldolgozó munkájában) a „Blut und Boden” kifejezés használatával a legfőbb értéket tulajdonítja „a nép és a talaj bensőséges összetartozásának.”²² A népfogalom is egyre inkább átalakul, mégpedig biológiai fogalomná, s ez már a faji ideológia befolyása: „Az emberek különbözőségéről azok eltérő faji minősége alapján tudomással bíró történetírás ki kell emelje a németeknek a történelem által rájuk ruházott hatalmas keleti teljesítményét” – írja Erich Maschke.²³ A német kultúra fölényére vonatkozó tézis pedig következetesen elvezet a felsőbbrendű emberről vallott felfogásig, aminek Walter Kuhn kendőzetlen nyíltsággal hangot is ad nyelvészeti profilú alapvetésében: „A keleti szlávoktól, románoktól és szerbektől áthidalhatatlan emberi szakadék választja el a németeket. (...) A nyelvszigetek embere a környező népesség parasztságával szemben úrnak érzi magát, s emez is elismeri a kolonisták fölényét és vezető szerepét gazdasági tekintetben.”²⁴

Aligha férhet kétség mindezek fényében ahhoz, hogy átpolitizált tudományossággal van dolgunk, valamint ahhoz, hogy „e tudományosság számos exponense a nemzetiszocialista keleti politikát revíziós politikaként értelmezte (félre)”,²⁵ melynek keretében e tudósok „csaknem magától értetődő segítő és legitimációs funkciót” gyakoroltak, egyidejűleg pedig az ellenséges népiséggel szembeni „tudományos elhárító harc” eszközéül szolgáltak.

JEGYZETEK

1. Michael Burleigh (1988): *Germany Turns Eastwards. A Study of Ostforschung in the Third Reich*. Cambridge University Press, Cambridge–New York.
2. Gabriele Camphausen (1989): *Die wissenschaftliche historische Rußlandforschung in Deutschland 1892–1933*. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 42. 7-108. old.; Uő: (1990): *Die wissenschaftliche historische Rußlandforschung im Dritten Reich 1933–1945*. Frankfurt a. M.-Bern-New York.
3. Gerhard F. Volkmer (1989): *Die deutsche Forschung zu Osteuropa und zum osteuropäischen Judentum in den Jahren 1933 bis 1945*. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte* 42. 109–214. old.
4. Erwin Oberländer (1995): *Geschichte Ostmitteleuropas – Selbstwert oder Funktion der Deutschen Geschichte? Zur historischen Osteuropaforschung der 30er/40er Jahre*. In: Michael

- Garleff (szerk.): Zwischen Konfrontation und Kompromiss. R. Oldenbourg Verlag. München. 25–36. old.
5. Fritz Valjavec (1957): Die Eigenart Südosteuropas in Geschichte und Kultur. Südosteuropa-Jahrbuch 1. 53–62. old.; Mathias Bernath (1973): Südosteuropäische Geschichte als gesonderte Disziplin. Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 20. 135–144. old.; Georg Stadtmüller (1976): Die Entwicklung der geschichtlichen Südosteuropa-Forschung. In: Uő: Geschichte Südosteuropas. R. Oldenbourg Verlag. München. 401–415. old.; Klaus-Detlev Grothusen (1977): Südosteuropa und Südosteuropa-Forschung. Zur Lage der Südosteuropa-Forschung in der Bundesrepublik Deutschland. In: H. Lemberg ua. (szerk.): Osteuropa in Geschichte und Gegenwart. Festschrift für Günther Stökl. Wien. 408–426. old.; Emanuel Turczynski (1980): Geschichte Südosteuropas. Bilanz einer Dekade (1969–1979). Osteuropa 30. 725–739. old.
 6. Az első világháború előtti kezdetektől, amikor is a kelet-európai politikai helyzet, az orosz birodalom hatalmi helyzete, valamint a feszült német–orosz viszony ajánlatossá tette az Oroszországra való koncentrációt, kifejlődött egy – Klaus Zernack által „borusszistaként” jellemzett – Kelet-Európa-koncepció, mely alapvetően Oroszországra irányította figyelmét, mellette pedig egy nemzeti történeti szempontból nem minősített keleti térséget látott. Lásd K. Zernack (1981): Bemerkungen zur Geschichte und gegenwärtigen Lage der Osteuropahistorie in Deutschland. In: Günther Stökl (szerk.): Entwicklungslinien und Schwerpunkte der westlichen Osteuropahistorie. Stuttgart. 83–105. old., 91. old. A ragaszkodás ehhez a „birodalmi érdekorientációhoz” megmaradt 1919 után is, ami persze ahhoz vezetett, hogy az újonnan keletkezett kelet-közép-európai nemzetállamokat, ill. azok nemzeti történetírását alig méltatták figyelemre. Ezáltal viszont az új államok rendszerének, ill. ezek történelmének tanulmányozását éppenséggel átengedték a történeti Kelet-Európa-kutatás említett másik ágának, a revizionizmus jegyében 1919 után gazdagon kibontakozó „Ostforschung”-nak, melynek „Volks- und Kulturbodenforschung”-ja Kelet-Közép-Európa népeiben nem értéket látott, hanem (a Kelet-Európa történetében való német részesezés csaknem kizárólagos szempontjától vezérelve) elsősorban a „népiségi harc” pozícióit kívánta kiépíteni, ill. védelmezni.
 7. Emanuel Turczynski (1961): München und Südosteuropa. In: Gerhard Teich und Leonore Hennig (szerk.): Wirtschaft und Gesellschaft Südosteuropas. Gedenkschrift für Wilhelm Gülich. Südosteuropa-Verlagsgesellschaft mbH., München. 321–413. old.
 8. Az intézet történetéhez vö. Karl Nehring (1990): Geschichte des Südost-Instituts. In: Südost-Institut München 1930–1990. Uő. (szerk.): Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag. München. 21–31. old.; Gertrud Krallert (1972): Das Südost-Institut München, Stand 1971. In: Klaus-Detlev Grothusen (szerk.): Symposium des Wissenschaftlichen Beirates der Südosteuropa-Gesellschaft am 25./26. Juni 1971 in München. Ergebnisse und Pläne der Südosteuropa-Forschung in der Bundesrepublik Deutschland und Österreich. München. 107–111. old.; Fritz Valjavec (1956): Fünfundzwanzig Jahre Südostinstitut 1930–1955. In: Festschrift aus Anlaß des 25-jährigen Bestehens des Südost-Institutes München 1930–1955. München. 1–4. old.
 9. Valjavec kapcsán lásd Orosz László következő munkáit: (2001): Fritz Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa-kutatás. Századok 135. 635–647. old.; (2003): Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában. Századok 137. 43–99. old.; (2009): Tudomány és politika. Egy habilitációs eljárás háttere (Németország, 1938). Aetas 2009/2. szám. 5–22. old., továbbá Tilkovszky Loránt (1993): Fritz Valjavec és a magyarországi németiség (1935–1944). Századok 127. 601–649. old.
 10. Lásd Valjavec következő munkáit: (1936): Wege und Wandlungen deutscher Südostforschung. Südostdeutsche Forschungen 1. 1–14. old.; (1941): Werdegang der deutschen Südosteuropaforschung und ihr gegenwärtiger Stand. Südost-Forschungen 6. 1–37. old.; (1942): Südosteuropa und der Balkan. Forschungsziele und Forschungsmöglichkeiten. Südost-Forschungen 7. 1–8. old. [Utóbbi két tanulmányban a „Südosteuropa”-fogalom kitágítását igényelte, beleértve ezen túl a Balkánt is.] (1942): Zur Kritik und Methodik der Südosteuropa-Forschung. Südost-Forschungen 7. 218–223. old.; (1943): Die geschichtliche Entwicklung der deutschen Südosteuropaforschung. Jahrbuch der Weltpolitik 1943. 1055–1092. old.; (1957): Die Eigenart Südosteuropas in Geschichte und Kultur. Südosteuropa-Jahrbuch 1. 53–62. old. [Utóbbi munka a hidegháború korabeli német tudományos élet sablonos Kelet-Európa képének megváltoztatására és a

Délkelet-Európa-kutatás önálló tudományterületként való elismertetésére irányuló törekvésnek is értékes bizonyítéka.]

11. Ernst Vollert (1942): Albert Brackmann und die ostdeutsche Volks- und Landesforschung. In. H. Aubin und O. Brunner (szerk.): Deutsche Ostforschung. Ergebnisse und Aufgaben seit dem ersten Weltkrieg. Leipzig. 3. old.
12. Albrecht Penck (1926): Deutscher Volks- und Kulturboden. In. K. C. von Loesch (szerk.): Volk unter Völkern. Bücher des Deutschtums. Bd. 1. Breslau. 62-73. old.; Wilhelm Volz (szerk.) (1926): Der ostdeutsche Volksboden. Breslau.; Max Hildebert Boehm (1932): Das eigenständige Volk – Volkstheoretische Grundlagen der Ethnopolitik und Geisteswissenschaften. Göttingen.
13. Burleigh (1988): 25–30. old.
14. Penck (1926): 63. old.
15. Volz (1926): 5–6. old.
16. Rudolf Kötzschke (1926): Über den Ursprung und die geschichtliche Bedeutung der ostdeutschen Siedlung. In. Volz (1926): 7–26. old., 26. old.
17. Johannes Haller (1940): Die Epochen der deutschen Geschichte. Stuttgart. 144. old.
18. A magyar történeti szóhasználatban is jól ismert kifejezések közül talán csak a kultúrlejtő fogalom igényel magyarázatot. A „völkisch” terminológiában elterjedt „Kulturgefälle” kifejezés használói Európa területén egy általános nyugat-keleti irányú kultúrlejtő meglétével modellezték a kultúrkapcsolatok terén kimutatható transzferfolyamatot, mindig hangsúlyozva, hogy természetesen Nyugat-Európa jelenti a „kultúrfennsíkot”, ahonnan a kultúrjavak a fizika törvényszerűségeinek megfelelően áramlanak, gurulnak a kulturálisan alacsonyabb szinteken fekvő térségek irányába. A német nép kulturális teljesítményét, az Európa keleti régiói javára teljesített kultúra-adó misszióját, s egyáltalán a németiség kultúrbefolyását vizsgáló Fritz Valjavec egyenesen a „német kultúrlejtő” kifejezést alkalmazta, ill. a Magyarország és Németország között kulturális téren tapasztalható vitathatatlan minőségi különbség kontraszt-érzetét felnagyítandó, a „német kultúrfölény” ellenpólusaként a „magyarság kultúrpasszivitását” hangsúlyozta. Monumentális habilitációs munkája utolsó oldalán pedig konklúzióként azt állapítja meg, hogy a magyarság szellemi állása a térség többi népességével szemben lényegileg abban áll, hogy a német kulturális ösztönzéseket továbbadja és közvetíti. A szóban forgó munka: Fritz Valjavec (1940: Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. Verlag Max Schick. München.
19. Ennek dokumentálása sehol sem oly világos, mint a Deutsche Ostforschung. Ergebnisse und Aufgaben seit dem ersten Weltkrieg (1942) c. kétkötetes gyűjteményben [Szerk.: Hermann Aubin (u.a.). Hirzel. Leipzig.], amelyben Kelet-Közép-Európa népeinek önálló történetéről egyáltalán nem esik szó.
20. Günther Stökl (1984): Zum Selbstverständnis des Faches Osteuropäische Geschichte. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 32. 481–487. old., 485.; Christian Kleßmann (1985): Osteuropaforschung und Lebensraumpolitik im Dritten Reich. In. P. Lundgreen (szerk.): Wissenschaft im Dritten Reich. Frankfurt. 350–383. old., 352. old., ill. Oberländer (1995) 32. old.
21. Hermann Aubin (1937): Zur Erforschung der deutschen Ostbewegung. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung 1. 37–70., 309–331., 563–602. old., az egyes idézetek: 592., 48.
22. Rudolf Kötzschke–Wolfgang Ebert (1937): Geschichte der ostdeutschen Kolonisation. Leipzig. 165. old.
23. Erich Maschke (1939): Die Wiedergewinnung des deutschen Ostens. In. Europas Schicksal im Osten. Zwölf Vorträge der 4. Reichsarbeitsstagung der Dienststelle für Schrifttumspflege bei dem Beauftragten des Führers für die gesamte geistige und weltanschauliche Erziehung der NSDAP. 3. Aufl., Breslau. 113. old.
24. Walter Kuhn (1934): Deutsche Sprachinselforschung. Geschichte, Aufgaben, Verfahren. Plauen. 367. old.
25. Oberländer (1995) 32. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Aubin, Hermann (1937): Zur Erforschung der deutschen Ostbewegung. Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung 1. 37–70., 309–331., 563–602. old.
- Boelitz, Otto (1926): Das Grenz- und Auslandsdeutschtum. Verlag R. Oldenbourg. München–Berlin.
- Kleßmann, Christoph (1985): Osteuropaforschung und Lebensraumpolitik im Dritten Reich. In: P. Lundgreen (szerk.): Wissenschaft im Dritten Reich. Frankfurt. 350–383. old.
- Luther, Tammo (2004): Volkstumspolitik des Deutschen Reiches 1933–1938. Die Auslandsdeutschen im Spannungsfeld zwischen Traditionalisten und Nationalsozialisten. Franz Steiner Verlag. Stuttgart.
- Nehring, Karl (1990): Geschichte des Südost-Instituts. In: Südost-Institut München 1930–1990. Uő. (szerk.): Mathias Bernath zum siebzigsten Geburtstag. München. 21–31. old.
- Oberländer, Erwin (1995): Geschichte Ostmitteleuropas – Selbstwert oder Funktion der Deutschen Geschichte? Zur historischen Osteuropaforschung der 30er/40er Jahre. In: Michael Garleff (szerk.): Zwischen Konfrontation und Kompromiss. R. Oldenbourg Verlag. München. 25–36. old.
- Orosz László (2001): Fritz Valjavec (1909–1960) és a Délkelet-Európa-kutatás. Századok 135. 635–647. old.
- Orosz László (2003): Népiségkutatás a nemzeti érdekek ütközőpontjában. Századok 137. 43–99. old.
- Orosz László (2009): Tudomány és politika. Egy habilitációs eljárás háttere (Németország, 1938). Aetas 2009/2. szám. 5–22. old.
- Penck, Albrecht (1926): Deutscher Volks- und Kulturboden. In: K. C. von Loesch (szerk.): Volk unter Völkern. Bücher des Deutschtums. Bd. 1. Breslau. 62–73. old.
- Stökl, Günther (1984): Zum Selbstverständnis des Faches Osteuropäische Geschichte. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 32. 481–487. old.
- Tilkovszky Loránt (1993): Fritz Valjavec és a magyarországi németiség (1935–1944). Századok 127. 601–649. old.
- Turczynski, Emanuel (1961): München und Südosteuropa. In: Gerhard Teich und Leonore Hennig (szerk.): Wirtschaft und Gesellschaft Südosteuropas. Gedenkschrift für Wilhelm Gülich. Südosteuropa-Verlagsgesellschaft mbH., München. 321–413. old.
- Valjavec, Fritz (1940): Der deutsche Kultureinfluß im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns. Verlag Max Schick. München.
- Valjavec, Fritz (1956): Fünfundzwanzig Jahre Südostinstitut 1930–1955. In: Festschrift aus Anlaß des 25-jährigen Bestehens des Südost-Institutes München 1930–1955. München. 1–4. old.
- Valjavec, Fritz (1957): Die Eigenart Südosteuropas in Geschichte und Kultur. Südosteuropa-Jahrbuch 1. 53–62. old.
- Volkmer, Gerhard F. (1989): Die deutsche Forschung zu Osteuropa und zum osteuropäischen Judentum in den Jahren 1933 bis 1945. Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 42. 109–214. old.
- Volz, Wilhelm (szerk.) (1926): Der ostdeutsche Volksboden. Breslau.
- Willkomm, Dorothea (1979): Untersuchungen zur Anfangsphase der deutschen Südosteuropahistoriographie. Mag. Arb. Hannover.
- Zach, Krista (2000): Die Anfänge der deutschen Südosteuropaforschung und die Münchner Zeitschrift Südost-Forschungen. In: Horst Fassel und Christoph Waack (szerk.): Regionen im östlichen Europa – Kontinuitäten, Zäsuren und Perspektiven. Festschrift des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde für Horst Förster. Tübingen. 267–301. old.
- Zernack, Klaus (1981): Bemerkungen zur Geschichte und gegenwärtigen Lage der Osteuropahistorie in Deutschland. In: Günther Stökl (szerk.): Entwicklungslinien und Schwerpunkte der westlichen Osteuropahistorie. Stuttgart. 83–105. old.

SUBA JÁNOS*

CSEHSZLOVÁKIA „KATONAPOLITIKAI” HELYZETE ÉS AZ ORSZÁGERŐDÍTÉS 1918–1938

THE POLITICAL SITUATION IN CZECHOSLOVAKIA AND THE FORTIFICATION OF THE COUNTRY 1918–1938

ABSTRACT

Building of fortifications after World War I was determined by the general military political situation in Czechoslovakia. The planning and realization of the fortifications need a summary of the military political situation in connection with the development of the armed forces. The ways how the fortifications fit to the defence system require an analysis.

The complex military geographical position of the country after 1934 made the fortification work understandable as a reaction to the growing dangers. The basic aim was to fortify the defence capability of the armed forces as well as maintaining the ability to take action as long as the intervention of the allied forces take place. The supreme command of Czechoslovakia could not follow another strategy in the given situation. It was not the strategic planners or the building of the fortifications that resulted in a failure but the improper foreign policy.

The strategic situation and its changes obviously influenced the fortification process and its planning, realization and equipment.

Bevezetés

A Monarchia győztes utódállamainak meg kellett felelniük az őket létrehozó államok igényeinek. A Monarchia nemzetközi funkciója az volt, hogy ellensúlyozza Németországot, és elszigetelje Oroszországot. Egyik feladatának sem tudott megfelelni, és ez befolyásolta az Antant álláspontját.¹ Új konstrukciót kellett létrehozni. A régi feladat megvalósítását az önálló kisállamokra bízták. Ennek feltétele a történeti Magyarország széttörése lett. Így Magyarország szenvedte a legnagyobb veszteségeket.²

A történeti Magyarország romjain szörnyszülött államok jöttek létre, hiszen a kisállamok megnyerése és megerősítése – hogy feladatukat be tudják tölteni – fontos feladattá vált.³ Ezért az etnikai és a történelmi elvek mellett támogatták a gazdasági, stratégiai és közlekedési szempontokon alapuló határokat.⁴ Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia megakadályozta, hogy Magyarországgal való határaikat az etnikai szempontok figyelembevételével húzzák meg.⁵ Ez nem csökkenti Franciaország felelősségét, hogy rövidlátó politikájával tudomásul vette, támogatta, majd a békekonferencián keresztülerőszakolta, és azokét, sem akik elfogadták.

A kisantant országok államerődítései a keletkezésükre ható okok alapján azonosságot mutatnak, mégis jelentős eltéréseket találunk a földrajzi, gazdasági, katonai és egyéb feltételek különbözősége szerint.⁶ Az erődítések az országok általános katonapolitikai, katonai (védelmi) helyzetébe ágyazódtak be és ezért az egyes országok erődítés helyzetének áttekintése, megköveteli a katonapolitikai helyzet és a haderő fejlesztésével való összefüggé-

* Suba János PhD, alezredes, a Hadtörténeti Térképtár vezetője, hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.

sek felvázolását is. Indokolt elemezni azt, hogy az erődítések hogyan illeszkedtek az ország védelmi koncepciójába, milyen kapcsolatok alakultak ki a hadsereg felépítése, fejlesztése, diszlokációja stb. és az erődítések között.

1. Csehszlovákia katonapolitikai⁷ helyzetének változásai

1.1. A csehszlovák hadsereg kialakulásának történeti vonásai

A csehszlovák hadsereg megalakulása 1918 őszén, a Monarchia összeomlásával vette kezdetét.⁸ A hadsereg alakulatai külföldön és cseh területen alakultak meg. Az I. Világháború különböző hadszínterein csehszlovák légiók alakultak meg, a háború alatt átállt katonákból, és emigránsokból, amelyek a különböző frontokon, az antant hatalmak oldalán vettek részt a világháború harcaiban. Ezek az Oroszországban megalakult csehszlovák légió, a francia légió, az olasz légió, az Italska domobrana megnevezésű alakulatai voltak.⁹ Honi területen Cseh-Morvaországban a monarchia volt hadseregének tagjaiból szerveződtek az első alakulatok.¹⁰

A honi hadsereg tagjai mögött nem állott háborús múlt. A hadsereg meg- és kialakulásának körülményei azzal jártak, hogy tartós feszültség alakult ki a hadseregen belül a legionáriusok, valamint a honi hadsereg tagjai között. A legionáriusok joggal hivatkoztak arra, hogy világháborús szereplésük, véráldozatuk az új csehszlovák állam kialakítását segítette elő, amit a honi hadsereg tagjai nem mondhattak el magukról. Ennek megfelelően megkülönböztetett kezelést igényeltek. Az új állam ezt el is ismerte a legionáriusok kedvezményezett előléptetésén, és a közvetlen anyagi kedvezményeken keresztül is.¹¹

A feszültséget csak növelte a hadseregen belül, hogy a honi hadsereg tagjai általában magasabb képzettséggel rendelkeztek, mint a legionáriusok, akik jórészt a háború alatt átállt egységek legénységi állományához tartoztak és a légión belüli rangjukat inkább egyéni bátorságuknak és nem szakképzettségüknek köszönhették. Ez a feszültség végig jelentkezett a hadsereg történetében és zavarólag hatott még akkor is, amikor ez a feszültség az idők folyamán némileg csökkent.

2. Csehszlovákia katonapolitikája 1920–1933 között

2.1. Általános helyzet a haderő szempontjából

2.1.1. *Pacifizmus*

A honvédelem kereteit alkotó első honvédelmi törvényt 1920. március 19-én fogadták el, amely a hadsereg szervezését az általános védkötelezettség alapjára helyezte.¹² A csehszlovák hadsereg megalakulását és az azt követő időszakot befolyásolta az első világháborút követő közhangulat, amely Csehszlovákiában különösen pacifista volt. Általános volt a nagy világégés után a vélekedés, hogy ez volt az utolsó háború. A csehszlovák politika képviselői megerősítették, hogy a béke legkevesebb 40 évre biztosított és a cseh önállóság nemzetközileg garantált. Továbbá Németország többé nem kerül olyan helyzetbe, hogy megváltoztassa a Versailles-ben kialakított erőviszonyokat. A cseh pacifizmus nemcsak a külpolitikai helyzet utóbbi megítéléséből táplálkozott, hanem a katonaság ellenes közhangulatból is. Az általános hangulatot nem túl logikusan, de kifejezi az a megfogalmazás, hogy „a nemzet erejét a dicsőséges katonai múltból meríti, de egyidejűleg gyűlöli a katonaságot”.¹³ A hadsereggel szemben elutasító magatartás a hadsereg igényeinek elhanyagolá-

sához vezetett. Az általános megítélés szerint nem volt szükség különösebben a hadsereg-re, miért is költöztek volna rá. Ennek megfelelően kezelték az illetékesek, törvényhozók a hadsereg korszerűsítésének, fejlesztésének igényeit is. Az elutasítás olyan kicsinyességekben is jelentkezett, hogy a helyőrségeket utasították, lehetőség szerint kerüljék kivonulásoknál a városokon történő áthaladást.

A pacifista, katonaságot elutasító magatartás 1934-ig tartott, amikor is az ország veszélyeztetettsége, a német belpolitikai események – a náci uralom megjelenése – miatt egyértelművé vált. A hozzáállás változása gyökeres volt. Az 1934. évben jóváhagyott 127/1934. sz. törvény létrehozta a hadseregfejlesztés anyagi alapjait. A törvényt az azt követő években a további törvények sorozata egészített és bővített ki, mindegyik szolgálva a hadsereg gyorsütemű fejlesztését. Az ügy érdekében a lakosság áldozatkészsége is figyelemre méltó volt. Tetemes adónövekedést vállaltak az országvédelem érdekében.¹⁴

A hadsereg igényeinek mintegy 15 éven keresztül történt elhanyagolása azonban a sorsdöntő 1938. évig már nem volt jóvátehető. A csehszlovák hadsereg ugyan a 30-as évek közepétől rohamosan erősödött, ellenálló képességét sokra becsülték, de az idő hiányában a lehetséges fejlődés szintjét nem érte el, amikorra arra a legnagyobb szükség lett volna.

2.1.2. Nemzetiségi kérdés

A csehszlovák hadsereg másik nagy belső problémáját a nemzetiségi összetétel jelentette.¹⁵ Az aggodalommal figyelt nemzetiségeket elsősorban a német és a magyar kisebbség jelentette.¹⁶ A nemzetiségek politikai beállítottságával szemben kétségtelenül nem lehettek illúziók.¹⁷ A külföldről is élesztett szeparatista törekvések megtették a hatásukat, mint ahogy ez később meg is mutatkozott. A cseh állam és ezen belül a cseh hadsereg így a nemzetiségek visszaszorítására törekedett annak érdekében, hogy a nemzetiségek ne kerüljenek olyan helyzetbe, hogy magatartásukkal a hadsereg akcióképességét veszélyeztethessék.¹⁸ Ilyen intézkedések közé tartozott, hogy a tényleges katonatiszti pálya gyakorlatilag zárva volt a nemzetiségek előtt. Az 1936. évi mozgósítási terv alapján a teljes tisztikar 43 474 főt számlált, amelyből 5140 fő volt német és 759 fő magyar. Az 1937. évben a tényleges tisztikar 7%-a volt német. Jellemző azonban az is, hogy az 1938. évben a tényleges tisztikar mintegy 3,6%-a volt szlovák eredetű. A csehek tehát még a szlovákokkal szemben is kedvezményezettek voltak.¹⁹

A nemzetiségeket a fegyvernemek kiépítése során is diszkriminatív módon vették figyelembe. A modern fegyvernemek a légierő, páncélos csapatok, páncéltörő és kémiai harcászati egységek személyi állományát „tisztá szláv” (vagyis cseh, és kisebb részben szlovák) elemből állították ki. (Ez ebben a korban, és később is Közép-és Dél-Európa államaiban Magyarország, Jugoszlávia Románia hadseregében is így volt.) A nemzetiségi probléma azonban így a szervezés és alkalmazás tekintetében is jelentős gondot okozott a csehszlovák hadseregnek.

2.2 A francia katonai misszió

A francia katonai misszió az egykori csehszlovák hadsereg szervezésére, kiképzésére, nem utolsósorban az erődítési munkálatokra, olyan jelentős hatást gyakorolt, hogy annak külön áttekintése nem felesleges, már csak azért sem, mert napjaink számára is tanulsággal bír.²⁰ A francia katonai misszió meghívása része annak a törekvésnek, amelyet Masaryk a világháború végével fejtett ki annak érdekében, hogy Németországgal és Magyarországgal szemben nagyobb biztonságot teremtsen az új állam részére, a francia kapcsolatok fenntartásával. Ezt a törekvést Benes mint külügyminiszter²¹ ugyancsak minden erővel folytatta annak érdekében, hogy Franciaországban Csehszlovákia számára katonai támaszt is biztosítson.

A franciák súlyát a csehszlovák hadseregben belül az általuk ellátott funkciók is érzékeltetik. Az első misszióvezető 1918–1920 között Maurice Pellé tábornok a csehszlovák hadsereg főparancsnoka, majd még vezérkari főnöke is volt. Közreműködésével került kidolgozásra az első véderőtörvény is. Utódja Eugene D. Mittelhauser tábornok, 1925-ig töltötte be ugyanazokat a beosztásokat, mint elődje. Végezetül Louis-Eugene Faucher tábornok látta el az 1938 évi összeomlásig a misszióvezetői funkciót. A csehszlovák katonai vezetők tulajdonképpen 1926. január 1-jétől kezdődően vették a franciáktól a hadsereg tényleges vezetését. Ezt követően az 1929-ig a francia misszió irányította a hadsereg kiképzését, majd ezt követően a tanácsadó szerep került érvényesítésre az időszak végéig. Nem járunk messze az igazságtól, ha úgy véljük, a tanácsok inkább parancs erejével hatottak.

A misszió szakkiadványok kiadásával, a stratégia kialakításával, folyamatos közreműködéssel állott a cseh hadsereg rendelkezésére és „tanácsait” nem igen tették vita tárgyává még akkor sem, ha esetenként közvetlenül intézkedtek egyes egységek felé. A misszió tekintélye akkor csökkent, amikor a harmincas években gyaníthatóvá vált a francia haderő gyengülése. A cseh hadsereg számára pozitív és támaszt jelentő közreműködés mellett a misszió működése nem volt problémamentes. A misszió ugyanis a katonai kérdésekhez kapcsolódó, illetve kapcsolható francia gazdasági érdekek erőszakos és az eszközökben nem válogatós szószólójává vált.

Annak ellenére, hogy – a rendelkezésre álló nagyon jelentős ipari kapacitásra való tekintettel a – hadsereg fegyverkezésében a csehek a saját hadi ipari potenciálra akartak támaszkodni a misszió a francia fegyverek vásárlására készítette a cseh vezetést.²² Ez a vita hosszú éveken keresztül megújuló hevességgel folyt. A francia hadiipar pozíciókat szerzett a Skoda művekben és a Pilsen művekben és a cseh fegyverkezési ipar egyéb ágazataiban. Számos példa említhető. A misszió beavatkozott így az első világháborút követően, amikor a cseh hadseregnek módja nyílt nagyon olcsó német és osztrák hadianyag vásárlására és egyszerűen elkobozta a vásárolt fegyvereket. Az 1919-ben, amikor a cseh hadiipar megrendelés hiánnyal küszködött, a misszió 106 löveget, 24 vagon muníciót erőltetett a cseh hadseregre, amely még 1939-ben is a raktárakban porosodott.

Erőteljesen favorizálta a misszió a francia repülőgép ipar igénybevételét és minden erővel akadályozták a cseh repülőgépipar fejlesztését. Előfordult, hogy a misszió harmadik piacon is gátolta a csehszlovák repülőgép ipar érvényesülését.²³

A vázolt súrlódások érdekessége, hogy a cseh állam és elsősorban a cseh külpolitika nem gátolta komolyan ezeket a francia törekvéseket, hanem inkább megalkuvó gyakorlatot követett. A külpolitika olyannyira támaszkodni kívánt a „francia kapcsolatra”, hogy minden súrlódás elkerülésére törekedett még a nyilvánvaló cseh érdekek feláldozása árán is. Tragédiája az akkori Csehszlovákiának, hogy minden előnybehelyezés és áldozat hiábavaló volt, mert valóban komoly helyzetben a francia segítség nem érvényesült.²⁴

A francia misszió természetesen a francia katonai doktrína közvetlen közvetítője volt. Erre lehetőséget adott a francia–cseh kapcsolatok súlya, továbbá az a szerep, amelyet a misszió a hadseregek kiképzésében betöltött. A kiképzés a francia elmélet és gyakorlat közvetítését jelentette. A misszió többek között meggyőzte a csehszlovák illetékeseket az államerődítések fontosságáról, közvetítették az erődépítés keretében szerzett francia ismereteket. A misszió súlya és szerepe a csehszlovák védelmi politikában és rendszerben egyik oka volt annak, hogy a cseh védelmi politika az erődítések szükségszerűségét elfogadta és megvalósítása érdekében a lépéseket megtette, és annak során a francia megoldásokat követte.

3. Csehszlovákia stratégiai helyzete és tervei

3.1. Katonaföldrajzi helyzet

Az államérfődítési folyamatára egyrészt az ország katonai helyzete gyakorolta a legnagyobb hatást, másrészt azok a katonai stratégiai tervek, amelyek ezen katonai problémák megoldására kidolgozást nyertek.

Az új állam megerőfődítésével Kárpát-medence és Közép-Európa térszerkezete és földrajzi áramlási irányai módosultak.²⁵ Egy olyan ország védelme, mint Csehszlovákia – amely földrajzilag – egy viszonylag hosszú és keskeny csíkot alkot, különösen nehéz.²⁶ A nyugati és keleti terület távolsága légvonalban majdnem 1000 km-t tesz ki, ugyanakkor a cseh terület szélessége észak-déli irányban kb. 240 km, Nyugat-Szlovákiában csak 145 km, Kelet-Szlovákiában pedig 50–100 km.²⁷ Az ország közepén elhelyezkedő morva területek az ellenség számára különösen támadható helyzetben vannak. Az új államot természetes akadályok nem védik. A cseh hegyvidék jelent ugyan akadályt, azonban ez az akadály egyáltalában nem legyőzhetetlen. A főváros kevesebb, mint 100 km-re fekszik a határtól. Egy ellenséges betörés a morva területre, amelynek szélessége észak-dél irányban 160 km-t tesz ki, elválaszthatja a cseh és szlovák részt egymástól amely katasztrofális katonai helyzethez vezetne. Ilyen körülmények között a cseh hadseregnek már békeidőben olyan erősnek kell lennie, hogy egy váratlan betörést el tudjon hárítani addig, amíg a teljes mozgósítás befejeződik.

3.2. Külpolitika prioritása

A nagyon nehéz stratégiai helyzet, amelyet a fenti értékelés helyesen foglalt össze, arra vezetett, hogy az ország biztonsága szempontjából a külpolitika különösen fontos szerepet kapott. A cseh külpolitika a biztonságot a Népszövetségben, valamint a megfelelő szövetségi rendszer kiépítésében kereste. Benes ezt úgy fejezte ki, hogy Csehszlovákia háborút csak nagyhatalommal szövetségben fog vívni. A világháborút követően úgy ítélték meg, hogy a német veszély nem csak Csehszlovákiát fenyegető veszély és ezért minden Németországgal vívott háború szükségszerűen világháború. Továbbá „kisantant szövetsége” biztosíték a magyar revízióval szemben. Az, hogy Csehszlovákia adott stratégiai helyzetében önmagát egyedül nehezen tudja megvédeni, kezdettől meghatározó volt a stratégiai tervezésben és a külpolitikában is. A Csehszlovákiában működő francia misszió első vezetője Pellé ezt úgy határozta meg, hogy Csehszlovákia védelmét csak a külügyminiszter képes biztosítani. Benes ezt úgy fogalmazta meg, hogy elsősorban a külügyminiszter a honvédelmi minisztere a köztársaságnak.

Az ismertetett álláspontok a gyakorlatban azt eredményezték, hogy a felmerülő problémákat elsősorban politikai eszközökkel és külső segítségre támaszkodva tervezték és remélték megoldani, kevésbé számítottak a saját erőre, mert azt már eleve kevésnek tartották.²⁸ Aki tőlünk területet kíván elhódítani, meg kell bennünket támadnia. Aki azonban bennünket megtámad szövetségi rendszerünkkel, túlerővel találja magát szemben és vesz. Senki sem akar azonban veszíteni, tehát senki sem fog bennünket megtámadni, vélték a korszak cseh politikusai. Az első világháborút követő helyzetben az előző értékelések nem voltak vitások. Csehszlovákiának nehéz katonaföldrajzi helyzete ellenére, a külpolitika a szükséges biztonságot nyújtotta, különösen, ha figyelembe vesszük a potenciális ellenfelek (Németország, Magyarország) rendkívül meggyengült helyzetét.

3.3. Diszlokáció

A világháborút követő időszakban a csehszlovák katonai vezetés két lehetséges veszélyeztetéssel számolt. Az egyik északnyugatról délkeleti irányban a német részről, a másik északkeletről délnyugati irányban a szovjet részről. A kétirányú veszélyeztetés közül kezdetben a szovjet tűnt erősebbnek, és így ezt vette tudomásul a csehszlovák hadvezetés. Úgy ítélték meg, hogy a fegyverkezésében korlátozott Németország nem jelent komoly veszélyt, annyiival is inkább nem, mert az akkori kedvező külpolitikai kapcsolatok Lengyelországgal, valamint Ausztriával és Olaszországgal egy esetleges németellenes front szárnyainak fedezetéül szolgálhattak. Magyarország pedig a kisantant egészével szemben nem lehetett ellenfél.

A helyzet azonban a harmincas évek elejére gyökeresen változott. Németország ereje rohamosan növekedett. A cseh külpolitika pedig nem segítette kellőképpen a cseh katonai helyzet erősítését. Csehszlovákia nem nyújtott katonai garanciát Lengyelország és Románia számára a Szovjetunióval szemben, Jugoszláviának Olaszországgal szemben. Ezek az állásfoglalások az esetleges csehországi német támadás felfogására szolgáló szárnyak biztonságát tették kétségessé az értelemszerűen megromló viszony miatt. Az eredeti hatszoros túlerő Magyarországgal szemben már nem érvényesülhetett, mert a kisantant országok egyidejűleg erősebb országokkal szemben is kiélezettebb helyzetbe kerültek, tehát erőik megoszlottak.

A fokozódó német veszély a hadvezetést intézkedésekre készítette. Ez már a hadsereg 1934. évi békediszlokációjában is megmutatkozott.²⁹ A seregtestek elhelyezkedését az 1. sz. táblázat mutatja.

1. táblázat. A csehszlovák hadsereg békeelhelyezése 1934. évben

Megnevezés	Területi parancsnokságok			
	I. Prága	II. Brünn	III. Pozsony	IV. Kassa
Gyalog hadosztály (12)	1,2,3,4,5,	6,7,8,	9,10,	11,12,
Hegyi dandár (2)			1,	2,
Lovassági dandár (4)	1,	2,	3,	4,
Nehéz tüzérségi egység (2)	1,	2,		
Repülő ezred (7)	1,4,6,	2,5,	2/3, 3,	1/3,3

Forrás: Sander R. (1985)

Háborús körülmények között a területi parancsnokságok adták volna a hadseregparancsnokságokat. Ezek közül a prágai megkettőződött volna és ezért háborús időszakban az akkori tervek szerint a cseh haderő 5 hadsereget állított volna ki. Háború esetén a tartalékból hadseregenként 1-2 hadosztály került volna felállításra, a békében meglévő seregtestek mellett. Az adott évben a csehszlovák hadsereg békediszlokációja már a nyugati irányból történő fenyegetettség elsődlegességét jelezte. A számítható zászlóaljok szerint ugyanis az erők elhelyezése a következőképpen alakult:

2. táblázat. A csehszlovák haderő elhelyezésének területi megoszlása

Megnevezés	Zászlóaljok száma	
	Cseh-Morva területen	Szlovák területen
Gyalogság	96 (67%)	48 (33%)
Lovasság	8 (67%)	4 (33%)
Hegyvadász		12
Nehéz tüzérségi egység	1	1
összesen	104 zászlóalj (62%)	64 zászlóalj (38%)

Forrás: A szerző saját szerkesztése

A fenti diszlokáció a magyar és általában a keleti határszakasz viszonylagos meggyengítését mutatja. Így érthető, hogy a határerődítéseket a magyar határ megerősítésére is felhasználták, mert ez nyújtott lehetőséget arra, hogy a nyugati határ védelmére, a Németország elleni főirányban a tábori hadsereg nagyobb része alkalmazható legyen.

3.4. Stratégiai helyzet 1933-ig

Csehszlovákia akkori stratégiai helyzetét döntő módon azonban a nyugati hatalmakhoz és azon belül is elsősorban Franciaországhoz fűző kapcsolatok határozták meg. A francia kapcsolat, adott esetben szövetség volt az a bázis, amelyet a cseh külpolitika az ország nehéz katonaföldrajzi helyzetére való tekintettel létfontosságúnak ítélt. Ezen kapcsolatok léte, ereje határozta meg a cseh védelmi koncepciót is. Az 1926. évig a francia hadsereg a békeszerződés folyamodványaként hídfőállásokkal rendelkezett a Rajna jobb partján. Az esetleges támogatást befolyásoló operatív távolság akkor a francia és cseh hadseregek között 200 km-t tett ki, amely az akkori technikai szint mellett is szorosabb együttműködésre nyújtott a lehetőséget. Az 1930. évig azonban ez a távolság 250, majd 350 km-re nőtt annak következtében, hogy a Rajna jobb partját, majd a Rajna folyó alsó- és középfolyásának területét is a francia hadsereg kiürítette. Ez a távolságnövekedés már erőteljesen akadályozta a francia és cseh hadseregek szorosabb együttműködését.

A cseh stratégiai helyzet ezzel eljutott első kritikus fordulópontjához. A növekvő nehézségek ellenére azonban akkor még nem kellett a közvetlen lengyel fenyegetéssel számolni. A francia és cseh hadseregek földön kétszeres, a levegőben pedig ötszörös fölényben voltak lehető ellenfeleikkel szemben. A kisantant még Magyarországot sakkban tartotta: A francia szövetségbe beépült Lengyelország északról kizárt bármiféle német támadást cseh terület ellen, míg a déli szárnyat Olaszország, illetve Ausztria fedezték. Ilyen körülmények között egy esetleges német front csak a Cseh-Erdőtől³⁰ az Óriás-hegységig³¹ terjedhetett volna. A cseh stratégia számítása szerint ilyen körülmények között 25 cseh hadosztály sikerrel vehette volna fel a harcot mintegy 40 bajor, illetve szász irányból támadó hadosztállyal szemben. Bár a francia vezérkarral, és a francia misszióval semmiféle ilyen értelmű megállapodás nem volt, a cseh vezérkar feltételezte, hogy német támadás esetén a francia csapatok megszállják a Rajna átjárókat és a Majna vonalon gyorsan előre törve elválasztják egymástól az északi és déli német területeket és felveszik a kapcsolatot a cseh hadsereggel.

Ugyanakkor a cseh hadsereg Szilézián keresztül, a nagy folyók folyását követve, továbbá a lengyel hadsereg az Oderán keresztül támadva segítenek a francia hadseregnek az előbb említett előtörésben. A cseh vezérkar körülbelül eddig jutott el a stratégiatervezésben 1933-ig, amikor is a német külpolitika és annak eredménye egyre erőszakosabban jelentkezett, a cseh stratégiai helyzet pedig második kritikus fordulóponthoz érkezett.

3.5. Stratégiai helyzet 1933-tól

Az első változás a lengyel relációban mutatkozott. A lengyelek, mint a francia vezetésű blokkhoz tartozó ország, azt az álláspontot foglalta el, hogy német támadás esetén nem nyújt segítséget Csehszlovákiának és csak akkor lép hadba, ha Franciaországot német támadás érné. Ezzel az északi szárny védelme összeomlott, illetőleg arról Csehszlovákiának kellett gondoskodnia. Csehszlovákia ekkor és ezen a területen, tehát a cseh országrész és a morva határrész északi vonalán kezdte meg a nehéz erődök építését a lengyel támogatás nélkül védtelenné vált északi szárny lehetséges biztosítása érdekében.

A helyzetet tovább változtatta a Saar-vidék német megszállása. Ezzel lehetetlenné vált a francia hadsereg az előzőekben ismertetett stratégia szerint remélt, gyors előretörése Rajna

hídfőkből. A seregek egymást segítő, találkozáshoz vezető harca illúzióvá vált. A fegyverkezés előrehaladása miatt a német és a cseh erőviszonyok 1: 4 arányban változtak a németek javára. Érthető, hogy Csehszlovákia ezt látva a rendelkezésére álló egyik leghatékonyabbnak hitt eszközhöz nyúlt és erőteljesen gyorsította az erődvonalak kiépítését a leginkább veszélyeztetett területen.

A cseh katonai tervezők előtt most annak a feladatnak megoldása állott, hogy milyen módon állhat ellen a csehszlovák hadsereg a valószínű német túlerőnek addig, amíg a remélt szövetségesek (Franciaország és az időben még a Szovjetunió) csapatai megérkeznek, vagy támadásukkal német terület ellen, a cseh hadsereget a nyomás alól mentesítik.³² A feladat azonban nagyon nehéznek tűnt. Nem lehetett abban reménykedni, hogy Lengyelország vagy Románia engedélyezi a Szovjetunió csapatainak átvonulását, hogy azok a cseh hadseregnek segítségére legyenek.

A német nyugati határ megerősítése, a Westwall építése³³ miatt teljesen reménytelenné vált az, hogy a francia hadsereg a megnövekedett távolságon keresztül a német védővonalat áttörve gyorsan, illetve még időben a csehszlovák hadseregnek segíteni tud. A kialakult nehéz helyzetben a csehszlovák stratégia értékelhetően a következőképpen alakult: A kiindulópont az volt, hogy a csehszlovák katonai ellenállásnak, komoly esetben, úgy kell működnie, hogy az előnyös legyen a lehetséges szövetségeseknek és arra készítse őket, hogy Csehszlovákia segítségére siessenek. Ez úgy érhető el, hogy a csehszlovák haderő viszonylag nagy német erőket³⁴ köt le határai mentén addig, amíg a várható döntő csata a Rajna mellett, remélhető kedvező eredménnyel, a francia és német erők között megtörténik. Az említett döntő csata időtartamát az ellenségeskedés kitörését követő négy hétben számították. (Ez meglehetősen optimista számításnak tűnik.) Addig arra kell törekedni, hogy a cseh hadsereg által lekötött német erő az összes német erő mintegy negyedrészt tegye ki. Az említett erő lekötését, a védelem és a célszerűen szervezett visszavonulás kombinációjával lehetséges és kell elérni. Az ellenállásra, védelemre elsősorban az erődített területek, az erődvonalak adnak lehetőséget, és ezt ki kell használni. Ennek érdekében mindent el kell követni az erődített területek visszatartó védelmi erejének növelésére. A különösen erős erődítések az észak-morva területen, tehát az elképzelt arcvonal északi szárnyán néhány hétig feltétlenül tartandóak. Fedezetükben kell lehetővé tenni, hogy a fokozatosan visszavonuló, halogató védelmi harcot folytató hadsereg a nyugati határról kelet felé képes legyen nagyobb veszteség nélkül visszahúzódní.

A feltételezhető stratégia elképzelésben a magyar határ is szerepet kapott. Ennek alapján a magyar határ is lehetőség szerint megerősítendő annak érdekében, hogy ezzel mód legyen olyan erők megtakarítására, amelyekre a feltételezett helyzet szerint a cseh-morva területeken égetően szükség lesz. A Magyarországgal szemben erődítéseknek további célja, hogy látva a francia (és akkor) szovjet segítség vontatott voltát, ez a helyzet ne csábítsa Magyarországot támadásra. A cseh vezérkar akkor már a déli irányból jövő támadásra is kénytelen volt számolni, tekintettel arra, hogy időközben az Ausztriát érintő olasz garancia megszűnt. A vezérkar mintegy két hét idővel számolt, ami a feltételezett és déli irányból támadó német erőknek szükséges ahhoz, hogy osztrák területek megszállása után a bécsi területen, valamint az északkeleti osztrák területeken felvonuljanak és a támadást Csehszlovákia ellen megkezdjék.

Ezt az időt kellett a stratégiai terv szerint a cseh erőknek felhasználni ok arra, hogy mielőtt a német erők Passau irányából Bécset elérnék, maguk érvék el a Dunát és Bécset. A cseh vezérkar elképzeléseiben tehát megelőző csapás terve szerepelt a kedvezőbb pozíció és terület biztosítása céljából. Ezen elképzelések szerint a hadműveletek megkezdését követő második hét végén a várható front vonala: Adler-hegység, Óriás-hegység (Krkonosé), Turnau (Turnov), Melnik, Pilsen (Pilsen), Klattau (Klatavy), a Cseh erdő (Český les), Gmünd,³⁵ Korneuburg,³⁶ Hainburg.³⁷

A cseh vezérkar megítélése szerint a németek nyugati határon folytatott érfődítései a gyors és hatékony francia beavatkozást kétségessé tették és ezért a cseh ellenállás erejével szembeni követelmények növekedtek. Ez újra csak megerősítette a különlegesen ellenálló érfődítések építése igényét a morva-ostravai régióban. A feladatuk volt a mozgósítás és az előzőekben ismertetett déli irányú előretörés fedezete, a nyugati határon védekező cseh erők hátának biztosítása. Gyengébben kiépített érfődítések feladata volt a Moldva forrásvidékétől az Óriás-hegységig megtámasztani a cseh nyugati frontot, a pozsonyi hídfőt, valamint a kassai területet, tehát lényegében a Magyarországgal szembeni frontot.

Az elképzelés szerint nem került volna megerősítésre az osztrák-cseh határ, mert ez a terület, a már ismertetett koncepció szerint az offenzív előretörés, a tervezett megelőző támadás területe lett volna. Az adott helyzet az érfődítéseknek újabb lendületet adott. A veszély nagyságának megfelelően a legkomolyabb érfődítések a cseh-morva terület északi és nyugati oldalán születtek, de a szlovákiai, tehát a magyar határt követő érfődvonal kiépítése is felgyorsult.

3.6. Stratégiai helyzet 1938-tól

A csehszlovák stratégiát érintő következő válság az Anschluss után következett be.³⁸ Ez után a cseh vezérkarnak azzal kellett számolni, hogy a német főerő délről is várt támadása már nem a bajor területről Pilsen irányába érvényesül majd, mint ahogy az Anschluss előtti szakaszban várható volt, hanem mintegy 200 km-rel keletebbre eső osztrák területről, Brünn támadási irányval. Ez azt jelentette, hogy az északról jövő német támadást is figyelembe véve Csehszlovákia legkeskenyebb szakasza, a morva terület ellen harapófogó jellegű támadás várható. Felmerült ezzel az ország kettévágásának veszélye. Ilyen körülmények között a korábbi, osztrák területre történő, megelőző cseh támadás értelmetlenné és lehetetlenné vált. A cseh hadvezetés az új veszély ellen, most már megkésve indította meg az érfődítéseket az osztrák határ mellett. A cseh hadvezetés ezzel a már szinte egyetlen lehetőséghez nyúlt az ország jobb védelme érdekében, nevezetesen a határerődfőtésekhez, az érfődítések erejének növeléséhez.

Adott helyzetben a cseh hadvezetésnek azzal is kellett számolnia, hogy a cseh medence csak nagyon rövid ideig lesz tartható és csak tervszerű kiürítéssel lehetséges az erők jórésztét megmenteni a további akciók számára. A cseh medence kiürítésével azonban a távolság Csehszlovákia és a támaszként számon tartott Franciaország között már 600 km-re növekedett, ami érthetően csökkentette az egymást segítő katonai együttműködés lehetőségét. A cseh medence feltételezett és szükségsszem kiürítése után a Kis-kárpátok vonala kínálkozott olyan frontnak, amelyben megkapaszkodva az esetleges szövetségesek beavatkozása kívárható lehet. Ez a vonal azonban a korábbi érfődítési tervekből kimaradt, mert korábban senki sem számolt hasonló, katasztrófa helyzettel.

4. Az összeomlás

A cseh összeomlás 1938 szeptemberében, a fenyegető lengyel, magyar és természetesen német fellépéssel kivédhetetlenné vált. A mintegy 200 km hosszú román határ kivételével minden oldalról fenyegetés jelentkezett, a védelemre pedig csak mintegy 42 hadosztály állt rendelkezésre. Az akkori csehszlovák vezérkari főnök megítélése szerint: „Közel minden fontosabb pontja a cseh, a morva, a szlovák területeknek közvetlenül veszélyeztetve volt. Olyan városok, mint Ostrava, Pozsony a német tüzéség lőtávolán belül feküdtek. Brünn, Pilsen, Prága, ahol a csehszlovák hadiipar közel 90%-a koncentrálódott, néhány óra alatt elérhető volt az ellenség motorizált alakulataival. Kapcsolat a szövetségesekkel? Nincs! Együttműködés szövetséges, vagy baráti hadseregekkel? Nincs.”

Az akkori Csehszlovákia stratégiai helyzetére, annak alakulására, a stratégiai koncepciók változására vonatkozó előző ismeretek adnak magyarázatot az erődítési koncepcióknak. Az ország nehéz katonaföldrajzi helyzete, a vizsgált időszakban erősen növekvő veszélyeztetettsége érthetővé és indokoltá tette az ország anyagi erejét erősen igénybevevő erődítési munkákat. Az erődítések alapvető célja az ország védelmének olyan megerősítése, amely lehetővé teszi a cseh hadsereg kitartását, amíg a remélt szövetségesek beavatkozása nem érvényesül. Az adott stratégiai helyzetben más koncepciót a csehszlovák hadvezetés nem követhetett. Nem a hadvezetésen, vagy az erődépítésen, hanem az eredménytelen külpolitikán múlt, hogy ezek az erőfeszítések eredménytelenek maradtak.

A stratégiai helyzet és annak változása természetesen befolyásolták az erődítési folyamatot, annak kivitelezését, tervezését, felszerelését. Bár próbára nem került sor, komoly esetben az erődvonallal szembe fordított védelmi erőt képviselt. Legyűrése – különösen teljes elkészülte után –, még az akkori legújabb technika bevetése mellett is jelentős áldozatot követelt volna a támadótól. Az adott katonapolitikai helyzetben azonban visszatartó ereje nem érvényesült.

JEGYZETEK

1. Gulyás L. (2002/a): Az Osztrák–Magyar Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2002. 168–188. old.
2. Suba J. (1994): A szétmarcangolt ország. A trianoni dráma egy felvonása. In: 100 rejtély a magyar történelemből. (Főszerk: Halmos Ferenc) Gesta kiadó. 164–165. pp.
3. Gulyás L. (2005/a): A versailles-i békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs, 2005. 17–25. pp.
4. Suba J. (2005): Cseh és szlovák elképzelések Szlovákia déli határáról In: „Honvédő város” Nógrád megye északi határának megvédése Tudományos emlékülés a Nógrádi Történeti Múzeumban. Salgótarján 2004. szept. 23. Discussioes Neogradienses 8. Salgótarján. 54–77. p – Suba J. (2009): Nemzetiségi törekvések kartográfiai ábrázolása cseh és szlovák példák alapján In: Közép-Európai Közlemények 2009/1. száma (II. évfolyam, 1. szám No. 3.) 44–54. p.
5. Gulyás L. (2002/b): A trianoni béke megalkotásának gazdasági vonatkozásai a csehszlovák békeideológiai előterjesztéseinek tükrében. Konferenciakötet. Csíkszereda. 2002. 416–430. pp.
6. Suba J. (2004): A kisantant államok határmenti erődvonalai (hatalmi-politikai katonai összefüggései) In: „Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920) A Nyíregyházán 2004. november 26–27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. (szerk: Dr. Frisnyák S–Dr. Csihák Gy.) Nyíregyháza–Zürich. 205–215. pp.
7. Katonapolitika alatt a Jomini féle klasszikus megfogalmazást használjuk. Mai szóhasználattal biztonságpolitikát értjük alatta. Lásd: Jomini, A. H. (1974): A hadművészet meghatározása. In: A hadművészet középkori és újkori klasszikusai. Budapest. 559–595. pp.
8. A Cseh hadsereg történetére lásd az utolsó összefoglaló munkát: Vojenské dejiny Československa III. díl. (1918–1939) Praha 1987.
9. A csehszlovák hadsereg megalakulására lásd: Rainer, J. (1974): Anfänge die Tschechoslowakie Heeres in Italien 1917-1919. In: Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs. Wien; Thunig-Nitter, G. (1970): Die Tschechoslowakische Legion in Russland. Weibaden.
10. Hummelberger, W. (1930): Die Tschechoslowakie Arme 1918–1920. Truppendienst Taschenbuch. Wien 1973. 393–416. p. Caloupecky, V.: Zapas o Slovensko roku 1918. Praha.
11. Bosl, K. (1976): Gleichgewicht-Revision-Restaurierung. München. 153–182. pp.
12. A csehszlovák állam katonapolitikájára Lásd: Rainer, J. (1979): Die Erste Tschechoslowakische Republik als multinationaler Parteienstaat München-Wien; Bosl, K.: (1975): Die demokratisch-parlamentarische Struktur der ersten Tschechoslowakischer Republik. München. 393–416. pp.; Peoutka, F. (1936): Budovani státu 5. Praha; Bejl, J. (1935): Nez zapocne válka (Ochrana hranic a vnitrozemi) Praha.

13. Moravec, E.(1941): Das Ende d. Benes-Republik-Die Tschechoslowakische Krise 1938. Prag.
14. A törvényekre lásd: Sbírka Zákonu a nařízení Republiky Československé. roc. 1924–1939.
15. A csehszlovák hadsereg általános történetére lásd még: Dvacet let ceskoslovenské armády v osvobozeném state Praha 1938., Kalhous, R.:Budování Armády Praha. 1936.
16. A nemzetiségi összetételre lásd még a néprajzi térképeket az irodalomjegyzékben felsorolva.
17. Beneš külügyminiszteri tevékenységéről lásd Gulyás L. (2008/a): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő.
18. Blaha, S. Ideový vyvoj Československa armády In: Dvacet let., Benes, E.(é.n.): Demokratitická armáda.
19. Hauner, M.:(1975): Zárí 1938: kapitulovat či bojovat. In: Svesrciti 13. 151–176. p.
20. A misszió történetére lásd: Čaplovič, M.: Francúzska vojenská misia v ČSR 1919–1938. <http://www.historiarevue.sk/hr03-02/nato/caplovic.htm>.
21. Gulyás L. (2008/b): Beneš statesman or charlatan? The plans and the reality 1908–1948. Corvinus Publishing. Toronto-Buffalo. 190–224. pp.
22. A csehszlovák hadiipar történetére lásd: Franek, O. (1969–1970): Dejény koncernu brněnské Zbrojovky Dil I–II. Bnro; Jisa, V.-Vanek, A. (1962): Skodovy závody 1918–1938. Praha; Karlicky, V. (1966): Československy zbrojní průmysl v letech 1918–1938 a jeho vyvozní činnost Praha; Durdik, J.–Holub, O.–Karliczky, V.–Nemecek, V.–Sáda M. (1966): Umlčené zbrane zbrojní výroba 1918–1939. Praha.
23. A csehszlovák repülőgépiparra lásd: Nemecek, V.: Československa letadla Praha, 1958, Nemecek, V.: Vojenská letadla Sv. I–II. Praha.
24. Gulyás L. (2008/b): 225–232. pp.
25. Csüllög G. (2010): A Kárpát-medencei államtér problémái Trianon után. In: Közép-Európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No. 11.) 2010. 56–61. pp. – Csüllög G. (2012/a): Áramlási terek és államhatárok Közép-Európában – Magyarország történeti térhelyzetének áttekintése. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 1. szám (No. 16.) 2012. pp. 7–14. – Csüllög G. (2012/b): A Közép-Európai Duna-Völgy történeti földrajzi jellemzői. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 3–4. szám (No. 18–19.) 137–146. pp.
26. Csehszlovákia korabeli katonaföldrajzi értékelésre lásd: Somogyi, Endre (1927): Magyarország és környék államainak katonai földrajza. Budapest. című művét és mellékleteit. Ez a könyv a magyar királyi Honvédség kézikönyvének számított.
27. A távolságokra lásd az irodalomban felsorolt térképeket, és vázlatokat (S. J.).
28. Gulyás L. (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938-1939) regionális vonatkozásai. TÉR ÉS TÁRSADALOM 2003/3 szám 129–145. old.
29. A diszlokációra lásd: Sander, R.: Organizacní a dislokacní vyvoj cs. armády v letech 1918–1938. In: Sborník archivních prací 1985/1. Pokorná, A.: Branné organizace v buržoazním Československu (1921–1939) In: Historie a vojenství 1979/6.
30. Cseh-Erdő: a cseh-bajor határon a Fichtel-hegységtől délkeletnek húzódik Csehországi lejtője nagyon szelíd; Bajorország felől meredeken ereszkedik le, 1170 m. magasságig mindenütt sűrű erdők borítják. 190–237 km. hosszú és 30–60 km széles hegység.
31. Az Óriás-hegység (Krkonoše, lengyelül: Karkonosze, németül Riesengebirge) a Szudéták legmagasabb ága. A Szudéták középső vonulatában található és északnyugati-délkeleti irányban húzódik. A hegylánc főgerince gyakorlatilag Csehország és Lengyelország közös határvonalának egy részét is képezi (S. J.).
32. A csehszlovák–szovjet viszonyra lásd: Kostrba–Skalický, O. (1976): Pathologie einer Beziehung: Die Sowjetunion und Tschechoslowakie. In: (Bosl, K.) Gleichgewicht-Revision-Restaurations. München 1976. 153–182. pp.
33. Németország nyugati határának megerősítésére lásd: Flack, W. (1942): Így épült a Siegfried-vonal. Budapest.
34. A német hadsereg fejlődésére lásd: Müller-Hillebrandt, B.: Das Heer 1935–1945. Bd. I. Das Heer bis zum Kriegsbeginn Darmstadt 1954.
35. Város Alsó-Ausztriában a Cseh határon. A város körzetét Csehszlovákiához csatolták. Lásd: a B. XIV.a. 62. jelzetű térképet.
36. Város Alsó-Ausztriában a Duna bal partján, Béctől 12 km-re (S. J.).

37. Város Alsó-Ausztriában a Cseh határon a Duna jobb partján (S. J.).
38. Lásd: Moravec, E. (1941): Das Ende d. Benes-Republik-Die Tschechoslowakische Krise 1938. Prag. 1941. Nesvadba, F.: Ceskolovenské burzoazní armáda a obrana země proti agresí fasistického Německa v roce 1938. In: Historie a vojenství, 1982/2–3., Nesvadba, F.: Cesta Ceskolovenské burzoazní armády k Mnichovu In: Historie a vojenství, 1983/4, 1984/1.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Blaha, S. (1938): Ideový vyvoj Československa armády In: Dvacet let.
- Benes, E. (1938): Dvacet let branné moci-výsledky její práce a úkoly. In: Dvacet let.
- Bosl, K. (1975): Die demokratisch-parlamentarische Struktur der ersten Tschechoslowakischer Republik. München.
- Caloupecký, V. (1930): Zápisky o Slovensko roku 1918. Praha.
- Čaplovič, M.: Francúzska vojenská misia v ČSR 1919–1938. <http://www.historiarevue.sk/hr03-02/nato/caplovic.htm>.
- Csüllög G. (2010): A Kárpát-medencei államterület problémái Trianon után. In: Közép-Európai Közlemények III. évfolyam 4. szám (No 11.). 56–61. pp.
- Csüllög G. (2012/a): Áramlási teret és államhatárok Közép-Európában – Magyarország történeti térhelyzetének áttekintése. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 1. szám (No. 16.) 7–14. pp.
- Csüllög G. (2012/b): A Közép-Európai Duna-Völgy történeti földrajzi jellemzői. In: Közép-Európai Közlemények V. évfolyam 3–4. szám (No. 18–19.) 2012. pp. 137–146.
- Durdik, J.–Holub, O.–Karliczky, V.–Nemeček, V. (1966): Sada M.: Umlčené zbrane zbrojní výroba 1918–1939. Praha.
- Flack, W. (1942): Így épült a Siegfried-vonal, Budapest.
- Fránek, O. (1969–1970): Dejiny koncernu brněnské Zbrojovky Díl I–II. Brno.
- Gulyás L. (2002/a): Az Osztrák–Magyar Monarchia és a regionális etnikai nacionalizmus. A Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2002. 168–188. old.
- Gulyás L. (2002/b): A trianoni béke megalkotásának gazdasági vonatkozásai a csehszlovák békedelegáció előterjesztéseinek tükrében. Konferenciakötet. Csíkszereda. 2002. 416–430. pp.
- Gulyás L. (2003): A csehszlovák állam első felbomlásának (1938–1939) regionális vonatkozásai. TÉR ÉS TÁRSADALOM 2003/3 szám 129–145. old.
- Gulyás L. (2005/a): A versailles-i békerendszer hatása a Kárpát-medence régióira. In: Glück Róbert, Gyimesi Gergely (szerk.): Pécsi Tudományegyetem Regionális politika és gazdaságtan Doktori Iskolájának Évkönyve. Pécs 2005. 17–25. pp.
- Gulyás L. (2005/b): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest.
- Gulyás L. (2008/a): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő.
- Gulyás L. (2008/b): Benes statesman or charlatan? The plans and the reality 1908–1948. Corvinus Publishing. Toronto-Buffalo.
- Hauner, M.: (1975): Záró 1938: kapitulumot ci bojovat. In: Svesciti 13. 151–176. pp.
- Houdek, F. (1931): Vznik hranic Slovenska Bratislava.
- Hummelberger, W. (1973): Die tschechoslowakie Armee 1918–1920. Truppendienst Taschenbuch. Wien.
- Jisa, V.–Vanek, A. (1962): Skodovy závody 1918–1938. Praha.
- Kalhous, R. (1968): Budování Armády Praha.
- Karlický, V. (1966): Československý zbrojní průmysl v letech 1918–1938 a jeho vývozní činnost Praha.
- Karlický, V. (1968): Vojenská vozidla Skoda In: Armády techniky obrázokovy mesíčník.
- Kostrba-Skalický, O. (1976): Pathologie einer Beziehung: Die Sowjetunion und Tschechoslowakie. In: (Bosl, K.) Gleichgewicht-Revision-Restoration. München. 153–182. pp.
- Kostrba-Skalický, O. (1979): Bewaffnete Ohnmacht: Die Tschechoslowakische Armee 1918–1938. In: Die Erste Tschechoslowakische Republik als multinationaler parteienstaat. München–Wien. 439–527. pp.

- Machar, J.S. (1927): *Pet roku v kasarnach Praha*.
- Moravec, E. (1938): *Dvacat let ceskoslovenské armády v osvobozeném state Praha*.
- Moravec, E. (1941): *Das Ende d. Benes-Republik-Die Tschechoslowakische Krise 1938*. Prag.
- Müller-Hillebrandt, B. (1954): *Das Heer 1935–1945. Bd. I. Das Heer bis zum Kriegsbegin Darmstadt*.
- Nesvadba, F. (1982): *Ceskolovenské burzoazní armáda a obrana země proti agresí fasistického Německa v roce 1938*. In: *Historie a vojenství*, 1982/2–3.
- Nesvadba, F. (1983–84): *Cesta Ceskolovenské burzoazní armády k Mnichovu* In: *Historie a vojenství*, 1983/4, 1984/1.
- Nemecek, V. (1958): *Ceskoslovenska letadla Praha*.
- Nemecek, V. (1974–75): *Vojenská letadla Sv. I–II. Praha*.
- Peoutka, F. (1936): *Budování státu 5. Praha*.
- Pokorná, A. (1979): *Branné organizace v burzoazním Československu (1921–1939)* In: *Historie a vojenství* 1979/6.
- Rainer, J. (1974): *Anfänge die Tschechoslowakie Heeres in Italien 1917–1919*. In: *Beitrag zur neueren Geschichte Österreichs*. Wien.
- Rainer, J. (1979): *Die Erste Tschechoslowakische Republik als multinationaler Parteienstaat München–Wien*.
- Sander, R. (1985): *Organizační a dislokační vývoj cs. armády v letech 1918–1938*. In: *Sborník archivních prací* 1985/1.
- Sbírká Zákona a nařízení Republiky Československé, roc. 1924–1939.
- Somogyi, E. (1927): *Magyarország és környék államainak katonai földrajza*. Budapest.
- Suba J. (1994): *A szétmarcangolt ország. A trianoni dráma egy felvonása*. In: *100 rejtély a magyar történelemből*. (Főszerk: Halmos Ferenc) Gesta kiadó 1994. 164–165. pp.
- Suba J. (2004): *A kisantant államok határmenti erődvonalai (hatalmi-politikai katonai összefüggései)* In: „Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920) A Nyíregyházán 2004. november 26–27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. (szerk: Dr. Frisnyák S.–Dr. Csihák Gy.) Nyíregyháza–Zürich 2004. (323. p.) 205–215. p.
- Suba J. (2004): „Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921–1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése)” I. 1996. Budapest. Doktori értekezés (kézirat).
- Suba J. (2005): *Cseh és szlovák elképzelések Szlovákia déli határáról* In: „Honvédő város” Nógrád megye északi határának megvédése Tudományos emlékülés a Nógrádi Történeti Múzeumban. Salgótarján 2004. szept. 23. Discussioes Neograidenses 8. Salgótarján 2005. (89. p.) 54–77. pp.
- Suba J. (2009): *Nemzetiségi törekvések kartográfiai ábrázolása cseh és szlovák példák alapján* IN: *Közép-Európai Közlemények* 2009/1. száma (II. évfolyam, 1. szám No. 3.) 44–54. pp.
- Urban, K. (1934): *Kurze Zusammenstellung über die Tschechoslowakische Arme*, Berlin.
- Thunig-Nitter, G. (1970): *Die Tschechoslowakische Legion in Russland*. Weibaden.
- Vojenské dejiny Československa* III. díl. (1918–1939) Praha 1987.

Térképek

- Boháč, A. (1926): *Národnostní mapa Republiky Československé*. [M. 1 : 500 000] Praha. A Csehszlovák Köztársaság nemzetiségi falitérképe 1926-ban. HT: B XIV c 21.
- [Csehszlovákia.] [M. 1 : 1 000 000] Praha, [1938] *Csehszlovákia általános térképe 1938 végén*. HT: B XIV a 75.
- Handkarte der Tschechoslowakischen Republik. – Karte der Tschechoslowakischen Republik*. Freytag u. Berndt's Handkarten. [M. 1 : 1 000 000] Wien, 1932. Csehszlovákia áttekintő térképe 1932-ben. HT: B XIV a 66.
- Havránek, J.: *Čechy. Automobilistická a cyklistická mapa silniční, s udáním vzdálenosti v km*. [M. 1 : 500 000] [1920] Praha. Csehszlovák autótérképe 1920 körül. HT: B XIV c 25.
- Křivanec, K.: *Podkarpatská Rus III. Autová mapa*. [M. 1 : 400 000] Praha, [1930] Kárpátalja autótérképe 1930 körül. HT: B XIV c 23.
- A középső és alsó Duna-medencék áttekintő térképe 1926-ban. M. 1 : 1 600 000. Bp., 1928. M. Kir. Áll. térk. 85 × 83 cm (Somogyi E.: *Magyarország és a környék államainak katonai földrajza*. Bp., 1928. c. mű I. sz. mellékleteként készült. HT: B II a 65.

FARKAS MÁTÉ*–SZABÓ PÁL****REGIONÁLIS TÉRSZERKEZETI SAJÁTOSSÁGOK
KELET-KÖZÉP-EURÓPÁBAN ÉS ORSZÁGAIBAN***REGIONAL CHARACTERISTICS OF SPATIAL STRUCTURE
IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE AND IN CEE COUNTRIES***ABSTRACT**

The aim of this paper is to explore and analyze the regional specialities of Central and Eastern Europe (CEE) based on the classification of regions. In first part the theoretical and methodological foundation is summarized. One important foundation is the spatial structure, which includes the differences of the concentration of population and economy, and the inequalities of economic development in our viewpoint. The groups of regions may be prepared to analyze statistics indicators (in this case the population density and GDP per capita). In second part the changing definition and area of Central and Eastern Europe is described based on literature review. Finally – based on our own calculations using the data of Eurostat – we classify the regions of CEE. The different categories of regions are analyzed, and the following conclusions can be drawn from the present study, in CEE there are not large homogenous macroregions, and the countries are quite different from each other in point of types of regions, and the cities determinate the regional inequalities of economic development, not only population density.

1. Bevezetés

Tanulmányunk célja Kelet-Közép-Európa és országainak regionális alapú térszerkezeti sajátosságainak feltárása. A munka első részében a térszerkezeti térségtipizálás elméleti és módszertani alapjait tekintjük át, a második részben a vizsgált térséget (Kelet-Közép-Európa) határozzuk meg. A harmadik részben saját számításokra építve, a régiók térszerkezeti csoportosítása révén teszünk kísérletet a térség és országai egyes térszerkezeti sajátosságainak feltárására. A különböző számításokhoz az Eurostat regionális adatbázisát, mint a vizsgált térségre egyetlen megbízható, összehangolt regionális és nagyvárosi adatbázist, valamint a world-gazetteer adatait használtuk fel. (A tanulmány a TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0010 keretében készült.)

2. Térszerkezet és térségtipizálás

A térségtipizálás alapja, hogy a különböző földrajzi egységeket egy vagy több tényező szerint csoportokra bonthatjuk. A térségeket természeti tényezők szerint is osztályozhatjuk (pl. kistáj-kataszter) és társadalmi, gazdasági jellemzőik alapján is. Utóbbiak közül az egyik jellegzetes forma, ha egy kiválasztott társadalmi, gazdasági statisztikai mutató (pl. népességszám,

* Dr. habil. Szabó Pál adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem Földrajz- és Földtudományi Intézet Regionális Tudományi Tanszék.

** Farkas Máté PhD-hallgató, Eötvös Loránd Tudományegyetem Földrajz- és Földtudományi Intézet Regionális Tudományi Tanszék.

egy főre jutó GDP) alapján képezünk különböző kategóriákat; itt különböző elveket lehet figyelembe venni a csoporthatárok meghúzásánál [például egyenlő elemszám, egyenköz, kiemelt értékhez (pl. átlag) kapcsolódás], s így egy adatsorra is különböző csoportszámok jöhetnek ki. Lehet két mutató szerint is kategorizálni a térségeket, akkor ún. kereszttáblához jutunk, amelynek celláiban jelennek meg az egy csoportba sorolt térségek. Ha még több tényezőt szeretnénk figyelembe venni egyszerre, akkor bevált módszer a klaszteranalízis, amely eljárás révén az egymáshoz hasonló jellemzőkkel bíró térségek egy-egy csoportba sorolódnak. (Részletesebben l. Nemes Nagy szerk. 2005.) A fő probléma, hogy természetesen nem minden esetben válnak el egymástól élesen a kategóriák, mivel a csoportok közötti határvonalak egymáshoz közeli értékek között is húzódhatnak, ha olyan jellegű az adatsor. Ekkor a csoportosítási technika megválasztása és a csoportosítás szándéka határozza meg a végeredményt, és ha túl folytonos az adatsor, akkor célszerűbb több csoportot képezni, amiatt is, mivel így a teljes skála akkor több részre bomlik, így is érzékeltetve, hogy finomabbak az átmenetek.

Ha az egyes csoportok elemeinek földrajzi elhelyezkedése is lényeges – például keresve, hogy földrajzilag összefüggő tereket adnak ki, vagy éppen, hogy jelentős szóródást mutatnak a földrajzi térben egy-egy csoport elemei, azaz a földrajzi elhelyezkedés egyik magyarázóváltozója e a mutató(k) értékeinek – akkor térképen is ábrázoljuk az egyes csoportok elemeit.

Mi a célja az ilyen csoportképzésnek? A földrajzi terek egyediségének hangsúlyozása egy létező nézőpont több esetben, és a leíró regionális földrajz alapja, ugyanakkor mindig is igény volt a földrajzi tér törvényszerűségeinek feltárására (az egyedileg megfigyelt jelenségekből általános következtetés levonására), és ennek során a földrajzi tér makroszintű elemzésére. Ha a társadalom nem csak megfigyelő, hanem be is kíván avatkozni – különböző céllal – a területi társadalmi, gazdasági folyamatokba, akkor a területpolitika lép be a képbe, amelynél az előbbi esetben a lokális szinten, utóbbinál a regionális, országos stb. szinten nyer jelentőséget az ilyen feltárás. Itt csak egy gyakorlati példát kiemelve: a területfejlesztés célja a hátrányos helyzetű térségek felzárkóztatása, amely térségek lehatárolása általában egy vagy több statisztikai jelzőszám alapján történik, azaz egy térségcsoportot „alkotunk”, amelyet utána a szakpolitika „kezelésbe” vesz (pl. konvergencia régiók az EU-ban, LHH-kistérségek Magyarországon).

Áttérve a térszerkezetre, megállapíthatjuk, hogy a földrajzi térrel foglalkozó társadalom-tudományi és szakpolitikai körben a térszerkezet fogalma többféle értelmezésű és a leírásának kísérlete is többféle módon történhet (részletesebben l. Szabó 2008). Utóbbinak egyik formája amikor egyrészt régiók közötti mennyiségi és minőségi differenciák, másrészt a földrajzi környezet elemeinek elhelyezkedése, súlya alapján történik a térszerkezet feltárása; ebben a munkában mi ezt azt utat választjuk. Ezt pontosítva: egy-egy földrajzi tér általános térszerkezete alatt a társadalmi-gazdasági koncentrációkat (csomópontok, tengelyek), valamint a területi fejlettségi különbségeket (zónák) értjük együttesen (az alkotóelemek elméleti kérdéseiről részletesebben l. Szabó-Farkas 2014). Ezen elméleti alapra támaszkodva a térszerkezeti csoportosítás itt két jellemző együttese szerinti csoportképzést jelent. Ehhez a kiindulási alap egy területi keret több térséggel, valamint társadalmi, gazdasági statisztikai adatok. Utóbbiról elmondható, hogy az általános társadalmi és gazdasági koncentráció jelenségét leginkább (és legpraktikusabban) a népesség és a gazdasági értéktermelés (GDP) abszolút adataival lehet megfogni, amelyeket a területnagysággal vagy egymással is lehet kombinálni, s így a mennyiség mellett a minőségi jellemzők (népsűrűség, gazdasági sűrűség, gazdasági fejlettség) is megjelenik. [A térszerkezet összetett értelme azonban értelmezésbeli keveredést is okozhat, főként, amikor nem egyértelmű, hogy mennyiségi vagy minőségi jegyek, vagy éppen mindkettő alapján osztályozzuk a földrajzi teret (pl. szegény vagy gazdag nagyvárosok (koncentrációk), szegény vagy gazdag vidék).]

A térszerkezeti csoportosítás alapjául vehetjük az 1. táblázatban rögzített egyszerű kombinációt, ahol a térségeket két jellemző alapján osztályozzuk: népsűrűség és egy főre jutó GDP. Ennek az értelmezése a vidéki(es) vagy városi(as) és a fejlett (gazdag) vagy elmaradott (szegény) jelzők párosítása egyes térségekhez; így jönnek ki a táblázatban jelölt kategóriák. A GDP/fő a gazdasági fejlettséget (minőség), míg a népsűrűség a társadalmi koncentrációt (mennyiség) adja vissza, ugyanakkor a területre vetített GDP (gazdasági sűrűség) is megjelenik ebben a táblázatban (amely a GDP/népesség és a népesség/terület mutatóinak szorzataként előáll), párosulva az egyes kategóriákhoz. (A fejlett városi térségekben egyértelműen magas az értéke és az elmaradott vidéki térségekben pedig alacsony, ugyanakkor a közepes gazdasági sűrűség kétértelmű, mivel az elmaradott városi térségek és fejlett vidéki térségek jellemzője is lehet.)

1. táblázat. Térségtipizálás térszerkezeti szempontból I.

Table 1. The classification of regions based on spatial structure I.

népesség/terület magas	elmaradott városi térségek (közepes GDP/terület)	fejlett városi térségek (magas GDP/terület)
népesség/terület alacsony	elmaradott vidéki térségek (alacsony GDP/terület)	fejlett vidéki térségek (közepes GDP/terület)
	GDP/népesség alacsony	GDP/népesség magas

Ez a felbontás, ha nagy az elemszám és nincsenek éles határok, akkor finomítható például 2×3 -as, vagy 3×2 -es, vagy akár 3×3 -as csoportfelbontásra. A legutóbbit a 2. táblázat szemlélteti. Ennek előnye, hogy nem teszünk markáns különbséget városi és vidéki térség között, hanem egy átmeneti zónát is kijelölünk, valamint a gazdasági fejlettség esetében is megjelenik egy átlagos kategória, s így nem csak az éles kontrasztot felmutató fejlett vagy elmaradott kategóriába sorolásra van lehetőség. (Egyúttal a teljes értékskala is több részre oszlik, kisebbek lesznek a csoportok értékintervallumai, s így egymáshoz közelebbi értékkel bíró elemek kerülnek egy-egy csoportba.)

2. táblázat. Térségtipizálás térszerkezeti szempontból II.

Table 1. The classification of regions based on spatial structure II.

népesség/terület magas	elmaradott városi térségek	átlagos fejlettségű városi térségek	fejlett városi térségek
népesség/terület közepes	elmaradott átmeneti térségek	átlagos fejlettségű átmeneti térségek	fejlett átmeneti térségek
népesség/terület alacsony	elmaradott vidéki térségek	átlagos fejlettségű vidéki térségek	fejlett vidéki térségek
	GDP/népesség alacsony	GDP/népesség közepes	GDP/népesség magas

A további finomítás másik lehetősége, hogy a térszerkezet szempontjából fontos koncentrációkat (csomópontok) azonosítjuk be az egyes térségekben, és ez alapján keressük tovább a különbséget az egyes régiók között, azaz ezen tényezőt is figyelembe vesszük a csoportok képzésénél. Ez azért lehet lényeges elem, mert egy-egy régió értéke komoly belső különbségeket fedhet el, például egy alapvetően vidékies térségben egy komoly nagyvárosi központ révén a térség összképe átlagos lesz, miközben éles kontraszt jönne ki, ha kétfelé bontott földrajzi térként kezelnénk. Ugyanakkor azzal is indokolható ezen tényező, a nagyváros, mint csomópont külön kiemelése, hogy jelenleg a nagyvárosok a társadalmi-gazdasági koncentráció és fejlődés kulcsszereplői, mint növekvő és fejlődő központok léteznek a földrajzi térben. Módszertanilag e szemlélet érvényesítése azt jelenti, hogy

az alapszoportokat megkétszerezük azáltal, hogy a társadalom-gazdaság (praktikusan a népesség) a térségben egy (vagy két-három közel azonos súlyú) központban koncentrálódik, vagy viszonylag egyenletesebben oszlik el a térségen belül. Ezzel azonban új elnevezést is kapnak (kaphatnak) a csoportok.

Az itt leírt módszereket Kelet-Közép-Európa vizsgálatára használjuk fel, azonban ehhez első lépésként a kelet-közép-európai makrorégiót, mint keretet határozzuk meg.

3. A vizsgált térség

Kontinensünk egészének térfelosztása csak a XX. században került a geográfia és a történelemtudomány, valamint a közvélemény és a politika homlokterébe. A tudományos alapon nyugvó térfelosztások nem egyszer nyertek politikai és ideológiai töltést, s más felosztásokat háttérbe szorítva kihatottak a társadalom térbeli szerveződési folyamataira is.¹

Természetesen Európa makroregionális beosztása igen sokrétű lehet, a természetföldrajzi adottságoktól és viszonyoktól kezdve a kulturális, etnikai megközelítéseken át a geopolitikai, társadalmi-gazdasági választóvonalak által képzett határokig. Mező Ferenc (2001) gondolataival élve, talán Európa középső részének (a szorosabb értelemben vett Közép-Európának) az egzakt meghatározása a legnehezebb a tudomány számára, hiszen e térség koncepciója már több évszázada valamilyen politikai célzattal került meghatározásra, míg Európa többi nagytérségének körülírása általában érdekmentesen, tudományos megalapozottsággal történt.² Kelet-Közép Európa fogalma tehát a történelem során a németajkú politikai „Mitteleuropa” gondolattól kezdve később a szovjetek által befolyás alá került és „homogenizált” térségig, majd az Európai Unió 2004-es bővítése kapcsán perifériaként kezelt területig számos történelmi és politikai-ideológiai kontextusban nyert értelmezéseket.³ Jelen alfejezetben a további vizsgálatainkhoz szükséges területi keret meghatározását vázoljuk fel a (Kelet-)Közép-Európát érintő térfelosztási elképzelések áttekintésével, főleg a német és hazai elképzeléseket vesszük számba.

A Kelet- és Közép-Európa sajátosságaival, határaival kapcsolatos viták gyökerei a XIX. századig nyúlnak vissza, elsősorban az akkori orosz, illetve német gondolkodók elméldéseiben. Az Orosz Birodalom fejlődése és térnyerése kapcsán, valamint Európához való viszonyában Kelet-Európa határát akkoriban többnyire az Urál-hegység–Kaspi-tenger–Kaukázus vonalán húzták meg, de volt olyan orosz gondolkodásmód, amely inkább a kulturális (a szláv-görög és a germán-latin civilizációhoz kapcsolható) határokat tartotta szem előtt a kontinens keleti és nyugati felének megkülönböztetésekor, míg az ún. eurázsiai gondolkör az Orosz Birodalmat külön szubkontinensként kezelte.⁴ A XIX. század nagy részében Európa nyugati és középső felének gondolkodói többnyire egyetértettek abban, hogy Közép-Európa Nyugat-Európa része, mely az akkori Német Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia keleti és déli határainál ér véget, s Kelet-Európa csak ezen túl kezdődik. Ettől eltérő fogalmak használata, mint pl. a német és orosz nyelvterület közti, Skandináviát, Olaszországot és a Balkánt is magába foglaló Zwischen Europa – mint Köztes-Európa – a versailles-i békeszerződések előtt kivételesnek számított, azt először német földrajztudósok használták az 1910-es években.⁵ (A Köztes-Európa terminológia csak német nyelvterületen vált leginkább ismertté, a magyar történettudományban leginkább Pándi Lajos és Romsics Ignác írásai alapján terjedt el, akik a 20. század folyamán a határváltozásoktól leginkább sújtott Finnországtól Görögorszáig terjedő övezetre használták a kifejezést.)

Közép-Európa fogalma ugyanakkor már a XIX. századi Németországban is megjelent, akkoriban a kifejezés alatt szinte kizárólag a német birodalmi területet értették, később

azonban a nemzetállam-koncepció térnyerésével a felosztás politikai kérdéssé vált. A német vezetésű közép-európai integráció első kigondolója, a „Mitteleuropa-gondolat” atyja Friedrich List volt, aki a német állam jövőjét Európában látta, vagyis véleménye szerint a németeknek a kontinensen belül kellett volna gyarmatokat szerezniük. A célja egy közép- és kelet-európai gazdasági és politikai egység létrehozása volt, melynek határai egészen Perzsiáig tartottak volna, melynek érdekében még vasútvonal kiépítését is javasolta a német tengerparttól Közép-Európán és a Balkánon át egészen a Perzsa-öbölíig.⁶ Közép-Európát elsőként azonban konkrét határokkal Alfred Kirckhoff német geográfus írta le, aki a mai Németország, Lengyelország, Csehország, Szlovákia, Ausztria, Svájc, Kárpátalja, a volt jugoszláv utódállamok, valamint Bulgária területét is beleértette abba.⁷ Nem sokkal később Josef Partsch Közép-Európát természetes határok mentén definiálta, mely a Kelet-Európa és Nyugat-Európa, valamint a Török Birodalom közötti térséget egyesítette; Bosznia, Románia, Bulgária és Montenegró Közép-Európához sorolása esetében teljesen meggyezett a német külpolitika irányultságával. Partsch után az osztrák Hugo Hassinger az egész koncepcióval kapcsolatban úgy elmélkedett, hogy szerinte hiábavaló egy teljesen tiszta, egyértelmű Közép-Európát, mint földrajzi koncepciót megfogalmazni.⁸ Az első világháború során a német geográfusok egyöntetűen egyetértettek abban, hogy a Partsch által megfogalmazott Közép-Európa ideálisnak tekinthető, s a háború során szükségessé válhat Közép-Európa kiterjesztése.

A francia geográfus, Emmanuel de Martonne *L'Europe Centrale* (1930) című írásában a térségbe Németországot, Ausztriát, Svájcot, Lengyelországot, Csehszlovákiát valamint Magyarországot sorolta, mely megközelítés szintén nem állt messze Josef Partschtól; szemben azokkal a brit geográfusokkal, akik származó nézetekkel, melyek inkább Kelet-Európa koncepcióját támasztották volna Közép-Európa rovására.⁹ Okey nem egy nyelvi sajátosságra is felhívja a figyelmet munkájában (1992). A német tudományos berkekben ugyanis elterjedt egy „régí Közép-Európa” koncepció, mely magában foglalja Olaszország északi részét, míg a „modern” már nem, ugyanakkor utóbbi kiterjed a Balkán-félszigetre is; különbséget tettek továbbá többek között a már említett „Mitteleuropa” valamint egy kisebb kiterjedésű „Zentraleuropa” között, illetve – s ami témánk szempontjából hangsúlyosabb – elkülönítették egymástól Kelet-Közép, valamint Délkelet-Európát is.

Összességében elmondható, hogy a német szóhasználatban Európa térfelosztása egy hármas osztatként jelent meg (Nyugat-, Kelet-, és Közép-Európa), melynek keleti része Oroszországot és annak nyugati határövezét jelentette. Az angolszász nyelvhasználatban ezzel ellentétben Kelet-Európa pusztán az 1918-as békeszerződések után létrejött utódállamokat jelentette, nem tisztázva Oroszország helyét Európában. A magyar, cseh valamint lengyel szerzőktől származó, angol nyelven íródott művekben a szerzők saját országaikat általában közép-európaiként definiálják, Oroszországot viszont „kizárják” Európából, így létrehozva azt az elképzelést, mely szerint Európa keleti fele (tkp. Oroszország) nem tekintendő a kontinens szerves részének.

A második világháborút követően egészen az 1980-as évek végéig, a kilencvenes évek elejéig a „vasfüggöny” Európát olyan markánsan osztotta két részre, hogy a kelet–nyugat politikai és ideológiai megosztottság mellett minden más különbség szerepe elhalványult.¹⁰ Ebben a geopolitikai helyzetben Európa, és ezen belül Közép-Európa szerepe leértékelődött, mivel a két egymással szemben álló ideológia megtestesítője és hirdetője, az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjetunió geopolitikai versenyzésének csak egyik színtere volt „az öreg kontinens”, céljaik s érdekeik globálisan szerveződtek. Ez eltüntette, elfedte az addig több-kevesebb sikerrel önálló szereplőként megjelenő Közép-Európát. A duális geopolitikai erőter következtében az európai politikai földrajzi térszerkezetben Közép-Európa „megszűnt létezni”. Közép-Európa létét az is megkérdőjelezte, hogy annak sok

definíciójában helyet kapó német területek helyzete megváltozott, mivel az NSZK és Ausztria nem csatlakozott a keleti blokkhoz. Az európai integráció felé haladó nyugat-európai államok ekkortájt nemcsak a köznyelv, a sajtó valamint a politika, de a tudományos élet fórumain is kisajátították maguknak az Európa szó használatát, s a kontinens másik felét a Szovjetunióval, s a többi szocialista országgal Kelet-Európának, sok esetben pusztán „Kelet”-nek, keleti tömbnek nevezték el.¹¹ Közép-Európa fogalma tehát ekkoriban tartalmilag kiüresedett, s eltűnt a köztudatból, később a Szovjetunió felbomlása után kapott újra teret a politikai diskurzusokban. Ahogy Probáld-Szabó (2005) idézik Merje Kuust (2004, 480): „Közép-Európa létének fő értelme eleve – és mindmáig – abban rejlik, hogy megkülönböztesse magát Kelet-Európától”.

Kelet-Közép-Európa első tudományos leírása Oskar Haleckitől származik (1962), aki szerint a Szovjetunió – és a korábbi cári Oroszország – nem európai, hanem eurázsiai határolom, s így Európa határai a Szovjetunió nyugati határáig terjednek. A kontinens nyugati felét ellenben négy, történelmileg és politikailag relevánsnak tekinthető régióra osztotta: Nyugat-, Nyugat-Közép-, Kelet-Közép- és Közép-Európára. Nyugat-Európa így a Rajnától nyugatra, délre és északra fekvő területeket jelentette (beleértve Olaszországot és Skandináviát is); Kelet-Európának viszont csak a lengyel–litván államszövetség keleti és délkeleti peremvidékeit, a fehéroroszk, valamint ukránok lakta területeket tekintette. E kettő közé helyezte el Közép-Európát, amelyet további két részre osztott. Nyugat-Közép-Európát a német nyelvterülettel azonosította, s azokat az államokat értette rajta, melyek a nagyrégió keleti felétől gyökeresen más fejlődési utat jártak be (Ausztria, NSZK, Svájc). Az ettől keletre, de a fehérorosz–ukrán nyelvhatártól nyugatra eső részeket pedig Kelet-Közép-Európának nevezte el. Kelet-Közép-Európa ezáltal a Baltikumot, Lengyelországot, a cseh és szlovák területeket, a Duna-medencét és a Balkánt foglalta magába, vagyis gyakorlatilag a szovjet hatalmi szférába került országok váltak részévé. Halecki Kelet-Közép-Európa fogalma azonban sem a szovjet blokk országaiban, sem a nyugati világban nem tett szert túl nagy népszerűsége, s a világszerte elterjedt Kelet-Európa fogalom kiszorítására sem volt képes.¹²

Hazánkban az 1960-as évek végére, hetvenes évek elejére tehető a Kelet-Közép-Európa fogalom viszonylagos elterjedtsége, s használatának kezdete. Elsők között említhetjük Berend T. Iván és Ránki György (1969, 1976) monográfiáját, ahol a szerzők Európa keleti felének egyik alrégiójaként tekintettek Kelet-Közép Európára, szóhasználatuk viszont más volt: a térséget „Közép-Kelet Európaként” azonosították. Ez az elnevezés tulajdonképpen Kelet-, és Közép-Európa összevonásából eredt, a szerzők e térségbe Oroszországot is beleértették. Később, más történészek munkáiban is fennmaradt ez a – nyelvtani logikája szerint helytelen – kifejezés. Berend és Ránki a történeti lengyel–litván, cseh és magyar területek mellett a volt Osztrák-Magyar Monarchia osztrák felét, valamint Görögország kivételével a Balkánt is a régió részének tekintették. Könyvük angol nyelvű változatában a magyar „Közép-Kelet” fordítással ellentétben viszont nem „Central Eastern”, hanem „East Central” szerepelt, ami már Kelet-Középnek felel meg. Enyedi György (1978) gazdaságföldrajzi munkájában Kelet-Közép-Európa fogalmába a Szovjetunió kivül eső valamennyi szocialista országot bevonta: Lengyelországot, Csehszlovákiát, Magyarországot, Jugoszláviát, Romániát valamint Bulgáriát is.

A Kelet-Közép-Európa koncepció kedvezőnek mondható nemzetközi fogadtatásához az is hozzájárult, hogy a térség közép-európaiként – és nem keletiként, vagy „Európán kívüliként” – való világos megkülönböztetésével sokan a demokratizálódási folyamat előképét is belelátták. Szovjetellenes és politikai programot adó jellegével a cseh Milan Kundera 1984-es írása (*Tragedy of Central Europe*) még nagyobb visszhangot váltott ki a nemzetközi téren, hiszen a mű megjelenése tulajdonképpen egybeesett a Szovjetunió hanyatlásá-

nak kezdetével. Közép-Európa ebben a németek és az oroszok közé szorult népek (lengyelek, csehek, szlovákok, magyarok, osztrákok) egy részének hazáját, „az Oroszország és Németország közötti kis nemzetek bizonytalan zónáját” jelentette. E régió országai Ausztrián kívül a második világháború után a szovjet érdekszférába kerültek, ahogyan Kundera fogalmazott, az oroszok e népeket „leigázták”. Politikai viszonylatban tehát ekképp Közép-Európa a Kelet részévé vált, ám kulturális értelemben továbbra is a Nyugathoz, azaz az „igazi Európához” tartozott.¹³

Romsics Ignác fentebb már több alkalommal idézett írásában (1997) a történettudományban Kelet-Közép-Európa fogalmának első használójaként Lackó Miklóst (1975) említi, aki Európa Elbától keletre eső részén belül megkülönböztette az „inkább közép-európai típusba sorolható” osztrák és cseh területeket, Kelet-Közép-Európát (Lengyelország, Magyarország és a „balkáni típushoz közelítő” Románia), illetve Délkelet-Európát, vagyis a balkáni országokat: Jugoszláviát, Bulgáriát és Görögországot.

Európa társadalmi-gazdasági kettészakadásának idején az Európa Tanács több konferenciát szervezett a kontinens lehatárolásának és térfelosztásának kérdéseiről, több geográfus szakértő részvételével. Az elfogadott ajánlás Rolf-Joachim Sattler 1971-es írása volt, melyet később több ország földrajz-tanterveiben és atlaszaiban is alkalmaztak. Sattler felosztása önálló régióként szerepeltette Délkelet-Európát, Romániát viszont nem sorolta be egyértelműen sem Kelet-Közép, sem Délkelet-Európába.¹⁴

Az utóbbi néhány évtizedben, nem kis mértékben a délszláv háború hatására, majd a migrációs és etnikai folyamatok hatására újból felszínre kerültek Európa vallási és kulturális törésvonal menti kettéosztottságának kérdései,¹⁵ amely szerint a fő választóvonal Európában a nyugati és keleti kereszténység között a 11. században kialakult határ mentén húzódik. A 19. és 20. században a szlavofil gondolkodóktól (ld. korábban) kezdve egészen Samuel Huntingtonig e koncepciónak számos híve akadt. Huntington civilizációs elmélete szerint a nyugati kultúra keleti határvonala északon Finnország és a balti államok keleti határai mentén húzódik, a görög katolikus és ortodox vallás találkozása mentén kettészeli Fehéroroszországot és Ukrajnát, majd innen nyugat felé fordulva az Osztrák–Magyar Monarchia keleti és déli határait követi.

Ahogy ez a sok megközelítés, s a fejezet eleji idézet is jelzi, kontinensünk térfelosztása és az egyes régiók határainak egzakt meghúzása korántsem egyszerű feladat. Az egyes makrotérsegek meghatározása ugyanis nem pusztán földrajzi, de történeti, etnikai, kulturális és politikai alapokon is történhet, ahogy Kelet-Közép-Európa esetében Andrew C. Janos (2000) is megállapítja. Történetileg Kelet-Közép-Európa két középkori nagyhatalom, a Bizánci és a Frank Birodalom határtérségében feküdt, a Lajtától és az Elbától keletre, valamint a jelenlegi Görögországtól és Törökországtól északra. Később azonban a létrejövő és eltűnő államok, a változó államhatárok és az aktuális politikai események hatására főleg a 19. század második felétől az orosz és a germán nyelvterület közti átmeneti zónaként, 1945 és 1989 között pedig a szovjet érdekszféra területeként azonosították. Ezért is hangsúlyozza Janos, hogy Kelet-Közép-Európa „egy földrajzi entitás konkrét természeti és politikai határok nélkül”.¹⁶ A Szerző monográfiájában Kelet-Közép-Európa országainak, s így vizsgálata területi keretétől Albániát, Bulgáriát, Csehországot és Szlovákiát, Magyarországot, Lengyelországot, Romániát, a volt Jugoszláviát valamint a volt NDK-t határozta meg.

Munkánk során alapvetően több elképzeléshez igazodunk. Egyrészt Kelet-Közép-Európát magyar szemszögből nézzük, s így hazánkon kívül a Visegrádi országokat, azaz Lengyelországot, Csehországot, Szlovákiát soroltuk ide. Ezen kívül a több helyütt kérdéses Romániát is bevettük a vizsgálatba, ellenben Bulgáriát már Délkelet-Európa részének tekintjük, így azt kihagytuk az elemzésből. Egyrészt az Osztrák–Magyar Monarchia történeti

öröksége miatt, másrészt a magyar szomszédságot is alapul véve Ausztria is bekerült a munka során vizsgálandó térségbe. Hasonlóan a szomszédág miatt a volt jugoszláv utódállamok közül az EU-tag Szlovéniát és Horvátországot is bevettük. Ezen keret kiválasztása mellett szólt az is, hogy egységes, összehangolt adatbázis erre áll rendelkezésre (az Eurostat jóvoltából). Bár magyar szemszögünkben Ukrajna és Szerbia még szóba jöhetett volna, de mind makroregionális besorolásuk, mind EU-n kívüliségük (adathiány, Schengen-határok stb.) miatt kihagytuk. Kérdésként merült még fel a volt NDK, de nem vettük be, mivel Németországot így ketté kellett volna osztani, valamint korábbi vizsgálatok feltárták, hogy külön csoportot alkotnak ebben a közép-európai térben az ex-NDK régiók (ezt l. legutóbb Lengyel 2012, Egri-Litauszky 2012 munkáiban). Fontos azt is kiemelniünk zárás-képp, hogy az elmúlt időszak hazai és külhoni, nevében Kelet-Közép-Európára vonatkozó vizsgálatok elég különböző területi keretekkel dolgoztak, azaz nem található egyelőre erről az oldalról sem egy egységes elképzelés, hanem, ahogy több szakértő is megfogalmazta, a régió (itt makrorégió) egy konstrukció, amelyet a cél szempontjából alkotnak meg. (Esetleg az ilyen jellegű vizsgálatok adnak majd olyan újabb információkat, amelyek ezen makrorégió jövőbeli lehatárolását segíthetik.)

A területi kereten túl a területi szint megválasztása volt fontos. Célunk volt minél alacsonyabb regionális szintű vizsgálat, ami az Eurostat adatbázisa miatt a NUTS 3 szintet jelentette végül; ez 218 egység. A térségbeli országok területi beosztásaival itt nem foglalkozunk (ennek összefoglaló jellemzőiről l. pl. Pálné 2001, vagy történeti folyamatairól l. pl. Gulyás 2009, Gulyás 2010).

4. Térségkategorizálás és eredményei

A térség régióinak csoportosítása többféle formában, többféle szempont szerint megtörtént már korábban, ám az általunk felállított térszerkezeti térségtipizálás azonban nem figyelhető meg, mivel vagy a minőségi jegyek, vagy a mennyiségi jegyek dominálnak ezekben a munkákban, egy jellemző alapján, vagy egyszerre sok társadalmi, gazdasági jellemző szerint (pl. klaszteranalízis révén) csoportosítják a régiókat (legutóbb itthon pl. Lengyel 2012, Egri-Litauszky 2012). Emellett törekvések vannak a térség térszerkezeti jellemzőinek átfogóbb összefoglalására, leírására is (legutóbb itthon pl. Rechnitzer 2013, Szabó-Farkas 2014).

Az első közelítési szempont a koncentráció különbségein alapul, azaz a városi és vidéki térségek megkülönböztetésén. Az egyik ilyen alapkérdés az Európai Közösség Ötödik Kohéziós jelentésében jelent meg, ahol városi és vidéki térségeket próbálták beazonosítani az Európai Unió területén;¹⁷ ennek akkor öt régiókat (NUTS3 szinten) lett az eredménye. Ugyanekkor az Eurostat regionális statisztikai évkönyvében (2010) is megjelent egy regionális szintű város-vidék különbségre épülő csoportosítás, amely az OECD módszerére épült. Itt három kategóriát különböztettek meg: döntően városi régió (a régió lakosságának kevesebb mint 20%-a él vidéki térségben), átmeneti (közbenső) régió (lakosság 20–50%-a rurális térben él), döntően rurális régió (lakosság 50%-a vagy több vidéki a régióban). Ezt később még tovább finomították, és végül eljutottak a jelenlegi rendszerhez, ahol három kategória van.¹⁸ Az így kirajzolódó területi kép egy mozaikos Európát mutat, a centrumban megfigyelhető egyfajta népsűrűsödéssel, valamint egyes perifériák ritkán lakottságával. A módszer révén minden NUTS 3 régió besorolást nyert, és mi is ezt vettük alapul a vizsgálatunkhoz.

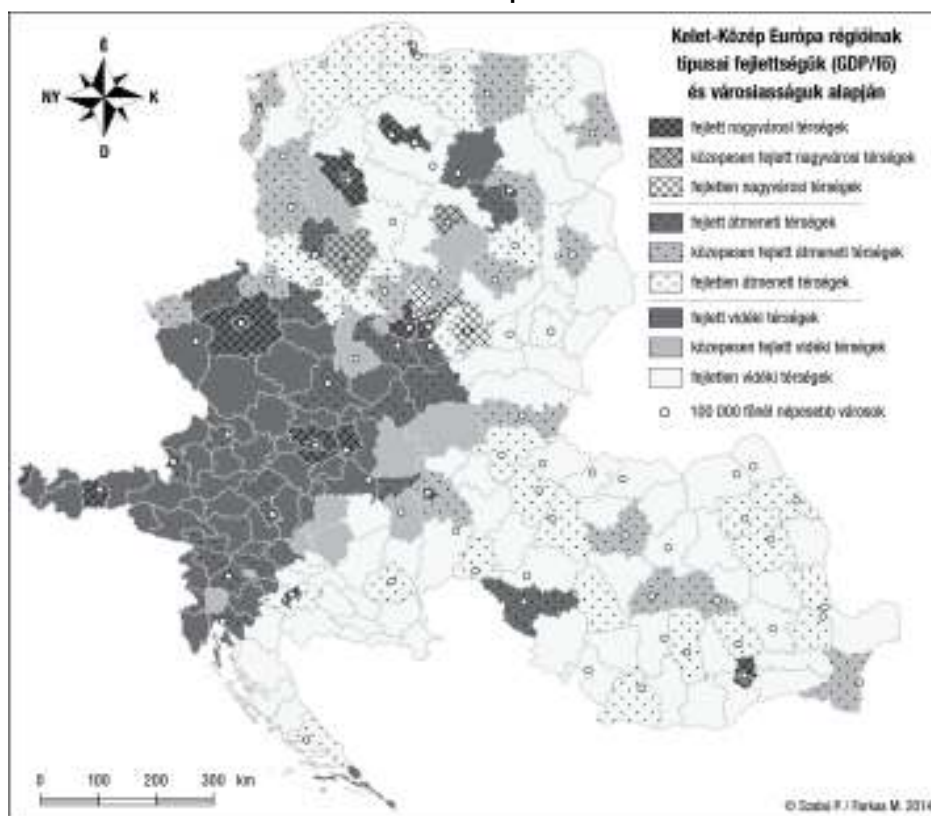
A gazdasági fejlettség alapján történő régiócsoportosításra sokféle munka készült az elmúlt időszakban is (több hazai, pl. Horváth 2009, Egri et al 2009, Kuttor 2009, Lengyel

2012, illetve külhonban pl. Heyns 2005; Artelaris et al 2010). Az eredmények a fővárosok kiemelt szerepét, valamint a nyugat-kelet ellentétet mutatják általánosan. Ha a hivatalos oldalról indulunk ki, akkor kiemelhető az EU regionális politikájának legújabb (2014–2020) fejlettségi kategorizálása a teljes Európai Unió területére, regionális szinten (GDP/fő, pps): < 75 (less developed regions), 75–90 (transition regions), > 90 (more developed regions); vizsgálatunkban ezt a kategorizálást vettük alapul.

A vizsgálatunkkor első lépésben kategorizáltuk az alaptábla (1. táblázat) szerint a régiókat, majd ábrázoltuk őket. Ez alapján kiderült, hogy bár éles töréseknek tűnnek, de valójában csak csekély eltérések vannak a régiók között, mivel mind a népsűrűség, mind az egy főre jutó GDP tekintetében elég folytonos adatsorunk van. Emiatt tovább finomítottuk a felosztást, s így a 3×3 -as felosztás mellett döntöttünk. A népsűrűség szerinti felosztásnál az Eurostat kategorizálását vettük alapul, így a 218 egységből 28 sűrűn lakott (nagyvárosi), 69 átmeneti és 121 ritkán lakott (vidéki) térség állt elő. A GDP/fő tekintetében pedig az EU szempontjait követtük a százalékos kategóriahúzásnál, de a kelet-közép-európai átlagot számoltuk ki hozzá, és ehhez viszonyítottunk, így végül előállt, hogy a > 90% (fejlett) kategóriába 86 egység került, a 75–90% (közepesen fejlett) 32 egységet jelent, és a < 75% (fejletlen) kategóriába pedig pont 100 egység sorolódott be. A két mutató szerinti térségtípusizálás eredményét kategóriánként és országonként táblázatba foglaltuk (3. táblázat), valamint térképen ábrázoltuk (1. ábra).

1. ábra. Regionális különbségek (NUTS 3) Kelet-Közép-Európában a térszerkezeti tipizálás tükrében a 2010-es évek elején

Figure 1. Types of regions regarding to their economic and social position in the Central and Eastern Europe in 2010s

Adatforrás: Eurostat REGIO alapján saját számítás

Ez alapján megállapítható, hogy a térségben összefüggő, többcentrumú nagyvárosi zóna mindössze Dél-Lengyelországban lelhető fel, valamint a Bécs–Pozsony térség még ilyen; rajtuk kívül csak a fővárosok, egyes regionális központok és tágabb vagy szűkebb térségeik jelennek meg, mint sűrűn lakott régiók. A fejlettség dimenzióját is nézve, megállapítható, hogy a nagy népsűrűség egyúttal fejlettséget is tükröz e régióban (öt lengyel térség kivétel, amelyek közül három a nagyvárosi agglomerációt övező térséget jelenti (Krakkó, Łódź, Wrocław külső gyűrűje), kettőnél pedig maga a dél-lengyel város (Sosnowiec illetve Bytom) és térsége ez).

A vidéki térségek elhelyezkedése nagyobb foltokat mutat az ábrán, de ezek a foltok nem összefüggők. Ha a fejlettséget is hozzávesszük, akkor viszont jobban kirajzolódik egy makroregionális megoszlás. A középső-nyugati zónában, azaz a dél-cseh, osztrák, szlovén térségben figyelhető meg összefüggően a fejlett vidék, amelyhez „színesítő elemként” jön csak hozzá néhány egyéb régió [két horvát (Isztria illetve Dubrovnik és térsége, leginkább a turizmusnak köszönhetően), egy magyar (Győr-Moson-Sopron megye, a fejlett Győr városa miatt), egy lengyel (Ciechanowsko-plocki, a plocki kőolajipar miatt), valamint egy szlovák (Trnavský kraj, a pozsonyi agglomerációt övező régió, Nagyszombat városával)]. A fejletlen vidék, amely a domináns régiótípus (térségek egyharmada ide tartozik) viszont a déli, délkeleti térséget uralja (Horvátország, Románia, Magyarország), amelyen túl Lengyelországban is még sok elemű, de itt mozaikosabb, és a keleti országrészen túl Közép-Lengyelországban is jelentő kiterjedésű. (Ezekon kívül egy szlovák térség, Eperjes régiója, kapcsolódva a délkelet-lengyel elmaradott nagytérséghez, figyelhető meg.) A közepesen fejlett vidéki régiókból kevés van (10), ezek is öt országban szóródnak (Magyarországon három megye, Fejér, Vas, Zala, valamint két lengyel, szlovák, szlovén és egy cseh térség sorolódik ide).

A népsűrűség tekintetében átmeneti kategóriában elég hasonló elemszámú csoportok jöttek létre a fejlettség különbségeinek tekintetében. A fejlett nagyvárosi térségen kívül egyedül a fejlett átmeneti térségtípus van meg minden országban, az elemszám miatt viszont csak kisebb foltokban figyelhető meg területi összefüggés (észak cseh-szlovák határzóna középvárosokkal, Szlovéniában Ljubljana és térsége), a többi országban pedig szóródik a kategória; néhol nagyváros és térsége sorolódik ide (pl. Gdansk-Gdynia-Sopot, Szczecin, Temesvár, Brno, Rijeka, Salzburg, Graz, Klagenfurt, Linz), néhol a főváros szomszédsága (pl. Komárom-Esztergom, Varsót övező zóna nyugati fele), vagy több kisebb, nagyobb város és övezetük. A fejletlen átmeneti térségek viszont elég országspecifikusak, és kisebb összefüggő zónákat alkotnak Lengyelországban (főként északon) és Romániában (főként keleten). A közepesen fejlett átmeneti kategória pedig Lengyelország sajátossága, mellette még Romániában lelhetők fel nagyobb számban.

3. táblázat. Térszerkezeti térségtípusok Kelet-Közép-Európában és országaiban

Table 3. Types of regions based on spatial structure in Central and Eastern Europe

	Darab régió	Fejlett	Közepesen fejlett	Fejletlen	Fejlett	Közepesen fejlett	Fejletlen	Fejlett	Közepesen fejlett	Fejletlen
		NAGYVÁROSI			ÁTMENETI			VIDÉKI		
PL	66	11	3	2	5	10	11	1	2	21
HU	20	1	–	–	1	1	4	1	3	9
SK	8	1	–	–	2	1	–	1	2	1
SLO	12	0	–	–	4	1	–	5	2	–
CZ	14	2	–	–	4	2	–	5	1	–
CR	21	1	–	–	1	–	2	2	–	15
RO	42	2	–	–	1	4	10	–	–	25
AT	35	5	–	–	5	–	–	25	–	–
Darab régió	218	23	3	2	23	19	27	40	10	71

A következő lépésben a nagyvárosokat is rögzítettük a térképen (*1. ábra*). A térség nagyváros-állománya összességében jellemző, hogy a milliós lélekszámú fővárosok után hiányoznak a milliós nagyvárosok, de elég hiányos a 0,5–1 M fős kategória is (négy lengyel város és Zágráb van itt), és a térség történelmi eseményeiből eredően viszont kis népességű, de fővárosi funkciójú városok is bele tartoznak az állományba. A térség országainak népességnagysága, és az országok városállománya számottevően eltér, így ha össztérségi szinten nézzük, akkor megállapítható például, hogy a 89 db 100 ezer főnél népesebb város között Szlovákia két várossal, Szlovénia egy várossal, képviselteti csak magát, ugyanakkor 39 lengyel és 24 román város van a csoportban. Ebből ered az is, hogy egy kisebb lélekszámú város is lehet kiemelt regionális nagyváros egy-egy kisebb népességű országban.

Ha hozzávesszük a 100 ezer főnél népesebb városokat is a tipizáláshoz, akkor a kategorizálás valamivel összetettebb lesz, mivel néhány térségtípus esetében ez megkettőzi a csoportokat. A vidéki térségek esetében ez a fejletlen kategóriában egyértelmű: nagyobb számban megfigyelhetők mind olyan régiók, ahol van jelentős központ, és olyan is, ahol viszont nincs ilyen; erre látványos Lengyelország és Románia esete, de Magyarország is példa rá, Horvátországnál viszont csak nagy központ nélküli vidéki fejletlen régiók a jellemzők. A közepesen fejlett és a fejlett vidéki térségek viszont gyakorlatilag nagyváros nélküliek (kivétel Plock térsége Lengyelországban, Plzen és Olomouc régiói Csehországban, Győr révén Győr-Moson-Sopron megye és Székesfehérvár révén Fejér megye). Az átmeneti térségeknél a fejlettek esetében megosztott a csoport, viszont a közepesen fejlett és a fejletlen átmeneti térségek többsége rendelkezik nagyvárossal, ám Lengyelország a fejletlenek, Csehország, Szlovákia, Szlovénia, Ausztria pedig a fejlett és a közepesen fejlettek esetében vegyesebb képet mutat. A nagyvárosi térségek viszont mind rendelkeznek kiemelt központtal, vagy a nagyváros agglomerációját jelentik.

Fontos azt is megvizsgálni, hogy az egyes országok közül melyik hány típussal rendelkezik (ami arra is vonatkozhat, hogy melyik ország hányféle regionális politikai kihívással küzd) (*3. táblázat*). Lengyelországban az összes típus megfigyelhető, ráadásul egyes típusok szóródnak, mások viszont részben térben összefüggőek; ebből a szempontból ez a leg-sokszerűbb és ebből eredően talán leginkább ellentmondásos ország a makrorégióban. (Tény, azonban, hogy itt a területi beosztás (NUTS 3) sem szokványos, több nagyváros magában egy régió.) A másik véglet Ausztria, három típussal, ahol csak a népsűrűség a megosztó dimenziója a fejlett országnak. Magyarország, Lengyelországhoz hasonlóan sokszínű, mindössze a közepesen fejlett és elmaradott nagyvárosi térségek (ahogy Budapesten kívül a nagyvárosok is) hiányoznak, ugyanakkor az is tény, hogy négy típus csak egy-egy elemszámú hazánkban. Szlovákia, bár kevés régiója van, mégis hatféle csoportban jelenik meg (igaz, itt is négy típus egy-egy elemszámú); az országban pedig hiányoznak a nagyvárosi térségek Pozsonyon kívül, valamint nincs fejletlen átmeneti térség. A többi négy országban öt-ötféle típus van: mindenhol hiányzik a nagyvárosi kategória a fejletlen kívül, és fő különbség, hogy míg Csehország és Szlovénia nem rendelkezik fejletlen térségekkel, addig Horvátország és Románia igen, és Románia minden vidéki régiója fejletlen.

Összegzés

Kelet-Közép-Európa képe a régiók térszerkezeti csoportosítása révén mind makroregionálisan, mind országos szinten viszonylag összetett, közelítésünk felől nézve nem jellemzők a nagy összefüggő homogén zónák. Egyes régiótípusok azonban markánsan jelen vannak kisebb területi összefüggő zónákkal. A vizsgált térség javának múltja, s így a társadalmi, gazdasági fejlődés is több elemében hasonló volt, ez tükröződik abban is, hogy

számos régiótípus több országban is fellelhető, ugyanakkor az országok többségénél pedig elég sokféle típus van jelen, ami meg azt mutatja, hogy az egyes régiók hasonló és különböző fejlődési utakon vannak egy-egy országban, s így már nem igazán homogén, vagy egyszerű felépítésű országokról van szó a 2010-es évek elején. (Hazánk is jó példa erre, mert 20 területi egységünk hat illetve kilenc típusba sorolódott be a térszerkezeti kategorizálásban.) Egy középúton járhat valahol a térség, amikor még a múlt is rányomja bélyegét (hasonló régiótípusok, esetleg részben el-eltérve országonként), másrészt viszont az új folyamatok már egyre több egyéni karakterrel bíró régiót formálnak Kelet-Közép-Európában.

JEGYZETEK

1. Probáld Ferenc, Szabó Pál szerk. (2007): Európa regionális földrajza II. Társadalomföldrajz. Egyetemi tankönyv. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
2. Mező Ferenc (2001): Közép-Európa fogalmi változása térben és időben. *Tér és Társadalom*. 2001/3–4. szám. 81–103. old.
3. Hegedűs Dániel (2005): Kelet-Közép-Európa változó keresztmetszetben...Párhuzamos trendek és egyedi fejlődési vonalak a szovjetizált blokk államainak 1945-től 1985-ig való történetében. Recenzió. *Politikatudományi Szemle*. 2005/3–4. szám. 251–266. old.
4. Romsics Ignác (1997): Közép- és/vagy Kelet-Európa? Egy terminológiai vita nyomában. *Rubicon*. 1997/ 5–6. szám.
5. Uo.
6. Uo.
7. I. m. Mező F. (2001).
8. Okey, Robin (1992): Central Europe / Eastern Europe: Behind the Definitions. Past & Present. 1992/137. szám. 102–133. old.
9. Uo.
10. I. m. Probáld F., Szabó P. szerk. (2007).
11. Probáld Ferenc, Szabó Pál (2005): Európa térszerkezetének modelljei. In. Dövényi Zoltán, Schweitzer Ferenc (szerk.): A földrajz dimenziói. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 159–170. old.
12. I. m. Romsics (1997).
13. Uo.
14. I. m. Probáld F., Szabó P. (2005).
15. A nemzeti kérdés és a közigazgatási térfelosztás kapcsolatáról lásd Gulyás László (2009/a): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában: 1. rész: Cseh-szlovák és szlovák tanulságok. *Közép-Európai Közlemények* 2009/1. szám. 86–91. pp; Gulyás László (2009/b): Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a Titó-i Jugoszláviában. *Tér és Társadalom* 2009/2. szám. 155–169. pp; Gulyás László (2010): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában: 2. rész: Délszláv tanulságok. *Közép-Európai Közlemények*. 2010/3. szám. 108–116. pp.
16. Janos, Andrew C. (2000): East Central Europe in the Modern World. The politics of of the borderlands from pre- to postcommunism. Stanford University Press. 4. o.
17. European Communities (2010): Fifth Report on Economic, Social and Territorial Cohesion. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
18. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Urban-rural_typology (letöltve: 2014. 02. 25.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Artelaris, P., Kallioras, D., Petrakos, G. (2010): Regional inequalities and convergence clubs in the European Union new member-states. *Eastern Journal of European Studies*. 2010/1. szám. 113–133. old.

- Berend T. Iván, Ránki György (1969): Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest. 723 old.
- European Communities (2010): Fifth Report on Economic, Social and Territorial Cohesion. Publications Office of the European Union, Luxembourg.
- Egri Zoltán, Litauszky Borbála (2012): Térszerkezeti sajátosságok Közép-Kelet-Európában. <http://www.mrtt.hu/vandorgyulesek/2012/2/egri.ppt> (Letöltés: 2014. 02. 20)
- Egri Zoltán, Törőcsik Viktória, Tánczos Tamás (2009): Regional HDI as a Territorial and Social Differentiation Index in Central Europe. In: Káposzta J. (ed.) New elements and research in spatial economy. Selye University, Research Institute, Komarno, 165–180. old.
- Enyedi György (1978): Kelet-Közép-Európa gazdasági földrajza. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 292 old.
- Gulyás László (2009/a): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában: 1. rész: Csehszlovák és szlovák tanulságok. Közép-Európai Közlemények 2009/1. szám. 86–91. old.
- Gulyás László (2009/b): Regionalizáció, regionalizmus és a nemzeti kérdés a Titó-i Jugoszláviában. Tér és Társadalom 2009/2. szám. 155–169. old.
- Gulyás László (2010): Regionalizáció, területi reformok és közigazgatási térfelosztás Közép-Európában: 2. rész: Délszláv tanulságok. Közép-Európai Közlemények. 2010/3. szám. 108–116. old.
- Halecki, Oskar (1962): The Limits and Divisions of European History. Notre Dame.
- Hegedűs Dániel (2005): Kelet-Közép-Európa változó keresztmetszetben... Párhuzamos trendek és egyedi fejlődési vonalak a szovjetizált blokk államainak 1945-től 1985-ig való történetében. Recenzió. Politikatudományi Szemle. 2005/3–4. szám. 251–266. old.
- Heyns, Barbara (2005): Emerging Inequalities in Central and Eastern Europe. Annual Review of Sociology. 2005/31. szám. 163–197. old.
- Horváth Gyula (2009): Regionális egyenlőtlenségek a kelet- és közép-európai kutatási térségben. Magyar Tudomány 2009/12. szám. 1499–1512. old.
- Janos, Andrew C. (2000): East Central Europe in the Modern World. The politics of the borderlands from pre- to postcommunism. Stanford University Press.
- Kuttor Dániel (2009): Different regions – Regional differences in the Visegrad Four countries. In: Káposzta J. (ed.) New elements and research in spatial economy. J. Selye University, Research Institute, Komárom, 60–72.
- Kuust, Merje (2004) Europe's eastern expansion and the reinscription of otherness in East-Central Europe. Progress in Human Geography 28, 472–483. p.
- Lackó Miklós (1975): A fasizmus Kelet-Közép-Európában. In: Válságok-választások. Budapest.
- Lengyel Imre (2012): A kelet-közép-európai országok régióinak versenyképessége. In: Rechnitzer-Smahó (szerk.) Járműipar és regionális versenyképesség. SZIE, Győr, 191–229. old.
- Mező Ferenc (2001): Közép-Európa fogalmi változása térben és időben. Tér és Társadalom. 2001/3–4. szám. 81–103. old.
- Nemes Nagy József (2005) szerk.: Regionális elemzési módszerek. Regionális Tudományi Tanulmányok 11. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest.
- Okey, Robin (1992): Central Europe / Eastern Europe: Behind the Definitions. Past & Present. 1992/137. szám. 102–133. old.
- Pálné Kovács Ilona (2001): Regionális politika és közigazgatás. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs.
- Probáld Ferenc, Szabó Pál (2005): Európa térszerkezetének modelljei. In: Dövényi Zoltán, Schweitzer Ferenc (szerk.): A földrajz dimenziói. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 159–170. old.
- Probáld Ferenc, Szabó Pál szerk. (2007): Európa regionális földrajza II. Társadalomföldrajz. Egyetemi tankönyv. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Romsics Ignác (1997): Közép- és/vagy Kelet-Európa? Egy terminológiai vita nyomában. Rubicon. 1997/5–6. szám.
- Rechnitzer János (2013): Adalékok Kelet-Közép-Európa térszerkezetének felrajzolására. Geopolitika a XXI. században. 2013/4. szám. 35–52. old.
- Szabó Pál (2008): A térszerkezet fogalma, értelmezése. Tér és Társadalom. 2008/4. szám. 63–80. old.
- Szabó Pál, Farkas Máté (2014): Kelet-Közép-Európa térszerkezeti képe. Tér és Társadalom. 2014/2. szám. (megjelenés alatt)

WEBER ERIKA*

**A MEZŐGAZDASÁGI MUNKAERŐ VÁLTOZÁSA
(A DÉL-ALFÖLD ÉS A DÉL-DUNÁNTÚL ÖSSZEHOSONLÍTÁSA)****

*CHANGES IN AGRICULTURAL LABOUR
(COMPARISON THE SOUTHERN GREAT PLAIN
AND THE SOUTHERN TRANSDANUBIA)*

ABSTRACT

The share of agricultural employment is decreasing. In 1980 20% of employees, in 2005 only 5% worked in agriculture in Hungary. Before the changing of the regime, the state farms and cooperatives had significant employment potential, but nowadays they have changed or eliminated, so a significant part of previous workers have become unemployed, inactive, or they are looking for working places in other sectors of the economy. The question is whether this free labour capacity can be absorbed by agriculture nowadays.

The Southern Great Plain and the Southern Transdanubia possess good conditions from the point of view of agricultural production factors. The agriculture and the related industries are playing also a great part in economic and social life of the regions nowadays, so these regions are important areas from the point of view of agricultural labour force analyse.

1. Bevezetés

A két vizsgált térség az ország perifériáján található, az Európai Unió legfejletlenebb régiói közé tartoznak, így céljuk az ott élők életkörülményeinek javítását szem előtt tartva előrelépni és a versenyképességet, a foglalkoztatást fokozni. A Dél-Alföldi és a Dél-Dunántúli régió alapvetően vidéki jellegű térség. Magyarországon ezekben a régiókban a legmagasabb a mezőgazdaság részaránya a GDP-ben és a foglalkoztatottakon belül.

A foglalkoztatás és a munkanélküliség fontos gazdasági mutatók, mely arra az alapvető közgazdasági feltételezésre vezethető vissza, hogy a termelést három tényező határozza meg: a tőke, a munka és a természeti adottság. Ebből kifolyólag a mutatók valóban fontos információkat hordoznak a gazdasági rendszerről. A foglalkoztatás esetében fontos külön megvizsgálni a mezőgazdasági foglalkoztatottak összetételét, mivel a mezőgazdaság csökkenő részaránya ellenére is éppúgy dinamikus tényező lehet a nemzeti jövedelem növekedésében, mint más ágazat.¹

A tanulmány célja a mezőgazdasági munkaerő változásához kapcsolódó problémák és lehetőségek feltárása a két vizsgált régió esetében a rendszerváltást követő időszakra vonatkozóan, összevetve a régiók településhálózatával, népsűrűségével és a lakosság iskolai végzettségével.

** Weber Erika PhD-hallgató, PTE KTK Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola.

** A tanulmány a TÁMOP 4.2.4. A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében készült. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

2. A Dél-Alföldi és Dél-Dunántúli régió adottságai

A Dél-Alföldi régió kis számú, de nagy kiterjedésű településsel rendelkezik, ezzel szemben a Dél-Dunántúli régióra a sűrű, aprófalvas településhálózat a jellemző. A két régió között jelentős különbség, hogy míg a Dél-Alföldi régióban a 254 település közül 53 városi ranggal bír, addig a Dél-Dunántúli régióban a 655 település közül mindössze 41 a város, így ebben a régióban a funkciók elosztása egyenletesebben oldható meg.

Nincsenek a megyeszékhelyeken és néhány nagyvároson kívül egyértelműen kialakult központok, az alacsony lakosságszámú kistérségi központok sokszor csak névleges központi szereppel bírnak. Ezek a városok a közigazgatási feladatokat leszámítva gyakran nem rendelkeznek városi funkciókkal. Ezen kívül jelentős hatása van az Alföldön a tanyáknak is, melyek szerves részét alkotják a településeknek, így azoktól elválasztva semmiképp sem fejleszthetők.

A rendszerváltás után a településközi kapcsolatok is átalakultak a régióban. A területi folyamatok alakulásában fontosabbá vált a városok és a környező települések közötti viszonyrendszer. A ritka település-, de sűrű városhálózatú Alföldön nem határozható meg egyértelműen a vonzáskörzettel rendelkező városhálózat, mert nincs számottevő hierarchikus különbség a települések között.²

1. ábra. A két régió városhálózata (2013)

Figure 1. The urban network of the regions (2013)

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés

A városok központi szerepe nem csak a térszerkezetet befolyásolja, a foglalkoztatásra is jelentős hatással van. A vidéki, főként mezőgazdasági térségekből a városok felé irányul a munkaerő vándorlása, ami a falvak esetében erőteljesen befolyásolja a mezőgazdasági foglalkoztatottak számának alakulását. A megyeszékhelyek, nagyobb városok esetében megfigyelhető, hogy a szomszédos kistelepülésekről elvonják a munkaerőt, a lakosok nagy része ingázik, így nem a helyi termelésben vesz részt.

A népsűrűség jelentős mértékben befolyásolja a területhasználatot. A sűrűbben lakott térségekben a területtel való gazdálkodás jelentősége nagyobb. Míg alacsonyabb népsűrűségű területeken extenzívebb jellegű hasznosítás dominál, ugyanakkor ezeken a területeken jelentősebb területi különbségek alakulhatnak ki a lakosság és a gazdaság esetleges területi koncentrációjának eredményeként.³

A Dél-Dunántúli régió sűrű településhálózata mellett alacsony népsűrűséggel rendelkezik a Dél-Alföldi régióhoz hasonlóan. Mindkét vizsgált év tekintetében elmarad a két régió az országos átlagtól. 2001-ben 109,6 fő/km² volt az országos átlag, amit Csongrád megye népsűrűsége közelített meg leginkább, de 8 fővel ez a megye is az átlag alatt volt. 2011-ben 107,3 fő/km² volt az átlagos népsűrűség Magyarországon, melyet szintén nem ért el egy vizsgált megye sem. A legalacsonyabb népsűrűség Somogy megyét jellemzi, azonban a legnagyobb csökkenés a 10 évet vizsgálva Békés és Tolna megyében tapasztalható.

1. táblázat. A két régió területe, lakónépessége és népsűrűsége (2001–2011)

Table 1. The area, total population and population density of the regions (2001–2011)

Megnevezés	Terület (km ²)	Lakónépesség (fő)	Népsűrűség (fő/km ²)	Terület (km ²)	Lakónépesség (fő)	Népsűrűség (fő/km ²)
	2001			2011		
Bács-Kiskun	8445,15	547954	64,88	8444,83	524841	62,15
Békés	5631,05	401919	71,38	5629,72	361802	64,27
Csongrád	4262,68	430514	101,00	4262,71	421827	98,96
Dél-Alföld	18338,88	1380387	75,27	18337,26	1308470	71,36
Baranya	4429,51	408147	92,14	4429,59	391455	88,37
Somogy	6035,86	337930	55,99	6035,86	317947	52,68
Tolna	3703,31	251594	67,94	3703,18	231183	62,43
Dél-Dunántúl	14168,68	997671	70,41	14168,63	940585	66,39

Forrás: KSH adatok alapján saját szerkesztés és számítás, 2013.

A két vizsgált régió alacsony – az országos átlagot el nem érő – népsűrűségéből arra lehet következtetni, hogy azok az ágazatok is jelentős szerepet töltenek be a térségben, melyeknek a termeléshez szükséges térigényük magasabb. Ezekben a térségekben az ipar és a szolgáltatási szektor dominál, de az alacsony népsűrűségű területeken a mezőgazdaság magasabb gazdasági potenciállal bírhat, abban az esetben, ha ehhez a természeti feltételek is adottak.

A területi jellemzők mellett fontos azonban a lakosság, a munkaerő iskolai végzettsége is a munkavégző képesség és a munka hatékonysága szempontjából. A két vizsgált régióban a lakosság iskolai végzettségi szintje nem éri el az országos átlagot. Ha a megyéket külön vizsgáljuk, akkor már ebben az esetben is rosszabb a helyzet az országos átlagnál, Csongrád és Békés megye tartja az országos szintet csupán. Az országra jellemző változások azonban megfigyelhetők a régiók és a megyék esetében. Az 1990-es szinthez képest a lakosság több mint 90%-a elvégezte az általános iskolát. Az egyetemi, főiskola oklevéllel rendelkezők aránya Csongrád megyében a legmagasabb, azonban még itt is az országos átlag alatti az arány, legalacsonyabb pedig Békés megyében. A Dél-Dunántúlon Baranya megye emelkedik ki. A legnagyobb javulás az egyetemi, főiskolai oklevéllel rendelkezők esetében történt. Minden esetben a Dél-Alföldi régiónál figyelhető meg nagyobb javulás, kivéve az általános iskola első osztályát sem elvégzők változásánál.

Az iskolai végzettség esetében jól látható, hogy azok a megyék emelkednek ki, főként az egyetemi, főiskolai oklevéllel rendelkezők tekintetében, ahol nagyobb felsőoktatási intézmények működnek. A Dél-Alföldön a Szegedi Tudományegyetem, a Dél-Dunántúlon a Pécsi Tudományegyetem és a Kaposvári Egyetem hatása érzékelhető, utóbbi az agrárképzés miatt meghatározó az agrármunkaerő vizsgálatánál.

A előzőekben ismertetett adatokból is jól látható, hogy a két régió alapvetően vidéki jellegű térség, alacsony népsűrűséggel, és az országos átlagnál alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező lakossággal.

2. táblázat. A két régió lakónépességének iskolai végzettsége az összlakosság %-ban (1990–2011)**Table 2. Rate of the educational attainment of the population in the regions (1990–2011)**

Megnevezés	1990				2001				2011			
	Általános iskola első évfolyamát sem végezte el	Legalább általános iskola 8. évfolyam	Legalább érettségi	Egyetem, főiskola stb. oklevél	Általános iskola első évfolyamát sem végezte el	Legalább általános iskola 8. évfolyam	Legalább érettségi	Egyetem, főiskola stb. oklevél	Általános iskola első évfolyamát sem végezte el	Legalább általános iskola 8. évfolyam	Legalább érettségi	Egyetem, főiskola stb. oklevél
Bács-Kiskun	1,5%	73,2%	21,6%	7,0%	0,8%	85,8%	28,9%	9,0%	0,6%	93,5%	38,9%	13,6%
Békés	1,1%	72,6%	23,4%	6,6%	0,6%	85,4%	30,1%	8,1%	0,6%	93,6%	40,6%	12,9%
Csongrád	1,0%	77,6%	28,6%	9,4%	0,4%	89,4%	38,6%	12,5%	0,5%	95,6%	49,9%	18,7%
Dél-Alföld átlag	1,2%	74,5%	24,5%	7,7%	0,6%	86,9%	32,5%	9,9%	0,6%	94,2%	43,1%	15,1%
Baranya	1,7%	78,3%	26,8%	8,7%	0,7%	89,1%	34,9%	11,0%	0,6%	95,2%	45,2%	16,8%
Somogy	1,9%	73,8%	23,2%	7,5%	1,0%	86,4%	30,5%	9,3%	0,8%	93,6%	40,6%	13,8%
Tolna	1,5%	73,6%	23,0%	7,3%	0,9%	85,9%	29,2%	9,2%	0,7%	93,5%	38,9%	13,3%
Dél-Dunántúl átlag	1,7%	75,2%	24,3%	7,8%	0,9%	87,1%	31,5%	9,8%	0,7%	94,1%	41,6%	14,6%
Magyarország	1,2%	78,1%	29,2%	10,1%	0,7%	88,8%	38,2%	12,6%	0,6%	95,1%	49,0%	19,0%

Forrás: Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés, 2013.

3. Mezőgazdasági foglalkoztatottak számának alakulása a két vizsgált régióban a rendszerváltás után

Magyarországon, így a két vizsgált régióban is hosszú ideig meghatározó szerepet játszott a foglalkoztatásban a mezőgazdaság. 1990-ben országosan a foglalkoztatottaknak 15,5%-a mezőgazdasági munkát végzett, de a két régióban ennél magasabb volt az arányuk. Napjainkra azonban jelentősen lecsökkent az agrárfoglalkoztatás: 9,87 és 7,76% a Dél-Alföldi és a Dél-Dunántúli régiókban az arányuk, ami azonban az országos átlaghoz, illetve a többi régióhoz viszonyítva még mindig magasnak mondható. 1990-ben a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya az Észak-Alföldön meghaladta a dél-dunántúli arányt, azonban ott nagyobb visszaesés következett be, így mára országos viszonylatban a Dél-Dunántúl áll a második helyen.

3. táblázat. Foglalkoztatottak aránya nemzetgazdasági szektoronként (2001–2011)**Table 3. Rate of the employments according to sector of the national economy (2011–2011)**

	Dél-Alföld			Dél-Dunántúl			Nyugat-Dunántúl			Közép-Dunántúl		
	1990	2001	2011	1990	2001	2011	1990	2001	2011	1990	2001	2011
Mezőgazdaság	26,5%	12,5%	9,9%	19,8%	8,3%	7,8%	16,5%	5,7%	5,7%	14,7%	5,2%	4,2%
Ipar	33,6%	31,6%	29,9%	35,9%	32,7%	31,7%	39,0%	40,9%	39,6%	44,6%	43,3%	42,6%
Szolgáltatás	39,9%	55,9%	60,2%	44,3%	59,1%	60,5%	44,5%	53,4%	54,7%	40,7%	51,5%	53,2%

	Észak-Magyarország			Észak-Alföld			Közép-Magyarország			Magyarország		
	1990	2001	2011	1990	2001	2011	1990	2001	2011	1990	2001	2011
Mezőgazdaság	13,6%	4,2%	4,4%	21,8%	7,8%	7,4%	6,8%	1,5%	1,2%	15,5%	5,5%	4,9%
Ipar	45,0%	37,3%	36,3%	35,4%	32,4%	30,6%	35,7%	25,2%	22,1%	37,9%	32,9%	30,8%
Szolgáltatás	41,4%	58,2%	59,3%	42,8%	59,8%	62,0%	57,5%	73,3%	76,7%	46,7%	61,7%	64,4%

Forrás: KSH és népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés és számítás, 2013.

A rendszerváltás nyomot hagyott a mezőgazdasági termelésben és a foglalkoztatásban, ami a termelői szervezetek átalakulásából és az elvesztett piacokból adódott. A termelőkapacitások nagyrészt fennmaradtak, de a nagyüzemi termelést kiszolgáló eszközök új tulajdonosokhoz kerülve eredeti funkcióikat nem tudták betölteni. Ezen kívül súlyos problémát

jelentett a keleti piacok elvesztése, mellyel a magyar mezőgazdaság exportlehetőségei jelentősen lecsökkentek.⁴

A rendszerváltozás előtt a termelősövetkezetek és az állami gazdaságok jelentős foglalkoztatási potenciállal rendelkeztek, azonban a privatizációs folyamatok hatására ezek az üzemek átalakultak vagy megszűntek, számuk jelentősen csökkent. Ennek hatására az általuk alkalmazott munkaerő jelentős része munkanélkülivé, inaktívvá vált, vagy a gazdaság más szektoraiban vállalt munkát. A mezőgazdaság szerkezeti átalakulásának igazi vesztesei az alacsony iskolai végzettséggel rendelkező, korábbi mezőgazdasági alkalmazottak voltak, mivel döntő többségük nem rendelkezett megfelelő ismeretekkel és képességekkel, hogy az ipari vagy szolgáltatói szektorban munkát tudjon találni.⁵

1990 után egy szerkezeti átalakulás ment végbe. A kialakult nehéz helyzet következtében önálló vállalkozóvá váló kisiparosok, kiskereskedők teljesen kiszolgáltatottakká váltak. A szövetkezetből kiváló parasztság számára komoly kihívást jelentett az új piaci körülmények között a beszerző-értékesítő feladatok ellátása, hiszen nem volt védelmük a felvásárló, döntően külföldi érdekeltségű vállalatokkal szemben.⁶ Az új gazdasági szereplők egyedül kevésbé voltak versenyképesek, kevés erőforrással rendelkeztek, kevésbé tárgyalóképesek. A mezőgazdasági termelők döntő része csekély mértékű piaci részesedéssel bír, mely nem teszi lehetővé az önálló termékfejlesztést, az ár befolyásolását és az eladás-ösztönzés széles körű alkalmazását.⁷

A régiós adatokból is látható, hogy az 1990-es években nem azonnal váltak ki a tagok a szövetkezetekből, csak néhány év elteltével volt jelentősen érzékelhető ez a változás. A vizsgált régiókban az országos trendhez hasonlóan alakultak át, alakultak ki a mezőgazdaság szereplői. A társas vállalkozások közül a legnagyobb számban előforduló gazdálkodási forma a kft volt, melynek száma folyamatosan növekedett a részvénytársaságokkal együtt. Az ezredfordulót követően a szövetkezetek és betéti társaságok száma csökkent. Az elmúlt néhány évben az egyéni vállalkozók száma a régiókban és országosan egyaránt növekedésnek indult. Ez egyrészt köszönhető volt a szövetkezetből történő kiválásoknak, másrészt a megváltozott törvényi szabályozásnak.

4. táblázat. A mezőgazdasági vállalkozások száma vállalati forma szerint (1991–2011)

Table 4. The number of agricultural enterprises according to corporate forms (1991–2011)

Megnevezés	Regisztrált gazdasági szervezet	Kft.	Rt.	Szövet- kezet	Bt.	Egyéni vállalkozás	Regisztrált gazdasági szervezet	Kft.	Rt.	Szövet- kezet	Bt.	Egyéni vállalkozás	Vállalatok	Társaságok	ebből:			Szövet- kezet
															Kft.	Rt.	egyéb	
															2011			
Bács-Kiskun	44257	748	24	68	287	43032	4535	443	15	134	334	2454	18	129	122	1	6	139
Békés	35564	414	24	42	125	34885	3099	316	20	120	195	1702	7	109	96	5	8	89
Csongrád	31967	319	12	41	107	31441	3555	209	11	94	156	1951	8	81	78	-	3	70
Dél-Alföld	111788	1481	60	151	519	109358	11189	968	46	348	685	6107	33	319	296	6	17	298
Baranya	12907	485	26	24	147	12087	2288	339	30	78	190	1001	7	76	72	4	-	75
Somogy	18251	410	34	48	169	17392	3075	248	19	125	188	1328	6	57	54	2	1	66
Tolna	11898	285	10	35	99	11434	2053	191	9	89	103	1171	12	65	61	2	2	94
Dél-Dunántúl	43056	1180	70	107	415	40913	7416	778	58	292	481	3500	25	198	187	8	3	235

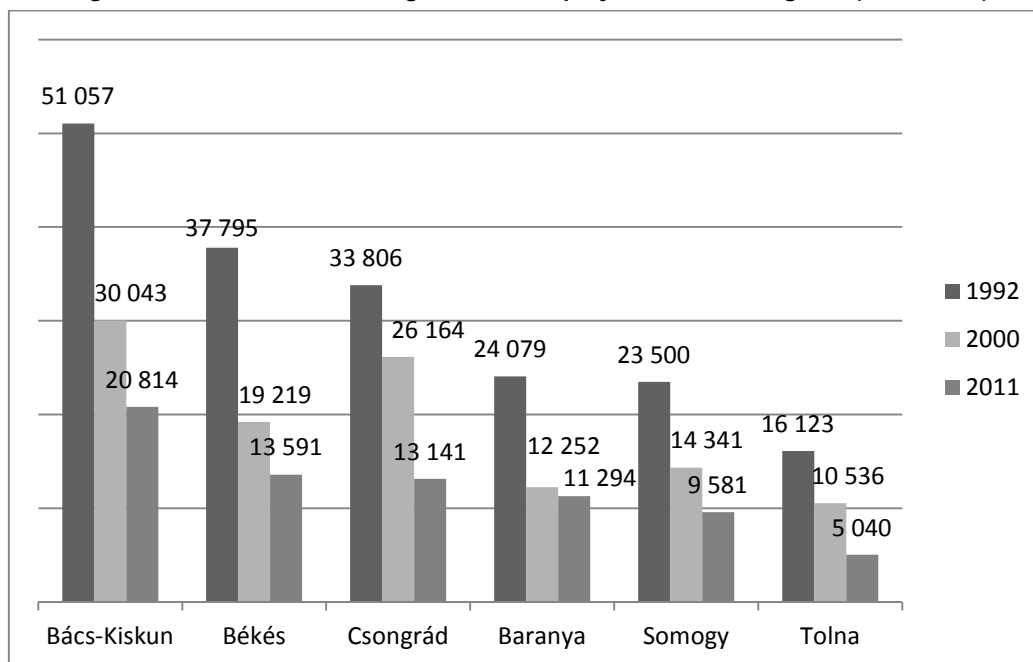
Forrás: Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer adatbázisa és KSH évkönyvek alapján saját szerkesztés, 2013.

Az egyéni vállalkozók többsége korábban alkalmazott volt a szövetkezetekben, ezért a főfoglalkozásúak számának csökkenése nem ad pontos képet az agrárszektor társadalmi szerepéről. Emellett a mezőgazdasági munkahely elvesztése nem feltétlenül jelentette a szektoralal való kapcsolat megszűnését. Mellékfoglalkozásként továbbra is kapcsolódtak a mezőgazdasághoz a korábbi főfoglalkozásúak. Valamint figyelembe kell venni azt is, hogy

az egyéni és családi gazdaságok esetében a családtagokat nem mindig vette figyelembe a statisztika.⁸

A két vizsgált régióban a hazai trendeknek megfelelően jelentős mértékben csökkent a mezőgazdasági foglalkoztatottak száma. Bács-Kiskun megyében 1992-ben még több mint 50 ezer fő dolgozott a mezőgazdaságban, 2011-re alig 20 ezer fő. A nominális adatok alapján ebben a megyében volt a legnagyobb a visszaesés, ugyanakkor továbbra is itt a legmagasabb a mezőgazdasági dolgozók száma. Csongrád megyében kisebb mértékben jelentkeztek a rendszerváltást követően kialakult problémák, míg Békés és Baranya megyében 2000-re a foglalkoztatottak száma a felére csökkent. Baranyában az ezredfordulót követően lelassult az agrárfoglalkoztatottak számának csökkenése. Csongrád és Tolna megyében viszont a 2000-es években drasztikus mértékben esett vissza az agrárfoglalkoztatás.

2. ábra. A két régió mezőgazdasági foglalkoztatottjainak száma (1992–2011)
Figure 2. The number of the agricultural employments in the regions (1992–2011)

Forrás: Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer adatbázisa alapján saját szerkesztés, 2013.

A mezőgazdasági foglalkoztatottak aktív korú népességhez viszonyított aránya is jelentősen lecsökkent a vizsgált időszakban. A Dél-Alföldi régióban az ezredfordulón részarányuk 7,90%, míg 11 évvel később már csak 5,19% volt. A régió belül jelentős változások figyelhetők meg. Míg az ezredfordulón Csongrád megyében volt a legmagasabb a mezőgazdasági foglalkoztatottak részaránya (8,71%), addig 2011-re már a legkisebb részarányal rendelkezett a megye (4,38%).

A Dél-Dunántúli régió mindhárom megyéjében alacsonyabb a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya az aktív korú népességből, mint a Dél-Alföldi régió esetében, viszont ha a változást vizsgáljuk, jól látható, hogy Baranya megyében volt a legkisebb a visszaesés. A vizsgált megyék közül 2000-ben Baranya megyében (4,35%), míg 2011-ben Tolnában (3,09%) volt a legalacsonyabb az arány, Bács-Kiskun megyében pedig (5,64%) a legmagasabb.

5. táblázat. Az agrárfoglalkoztatottak száma korcsoportonként, arányuk az aktív korú népességből (1992–2011)

Table 5. The number of the agricultural employments according to age group, their share of the working age population (1992–2011)

Megnevezés	15-64	25-54	15-74	15-64	25-54	15-74	15-64	25-54	15-74	Mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya az aktív korú népességből (%)		
	1992			2000			2011			1992	2000	2011
Bács-Kiskun	48559	38203	51057	28821	21947	30043	20217	15691	20814		7,80	5,64
Békés	35608	29008	37795	19191	16326	19219	13406	9934	13591		7,15	5,48
Csongrád	34837	25093	33806	25650	21024	26164	12758	9677	13141		8,71	4,38
Dél-Alföld	119004	92304	122658	73662	59297	75426	46381	35302	47546	13,0802	7,90	5,19
Baranya	23492	19303	24079	12252	10564	12252	10894	8864	11294		4,35	4,02
Somogy	23346	19121	23500	14285	11968	14341	9436	7501	9581		6,24	4,33
Tolna	15388	11938	16123	10472	8728	10536	4891	3439	5040		6,14	3,09
Dél-Dunántúl	62226	50362	63702	37009	31260	37129	25221	19804	25915	9,24	5,43	3,90

Forrás: Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer adatbázisa és KSH évkönyvek alapján saját szerkesztés, 2013.

A régiókban a mezőgazdasági foglalkoztatottak számának csökkenése a magyarországi, sőt az európai trendeket követi, ugyanakkor ebben a két régióban a legmagasabb az arányuk. Vagyis a csökkenő tendencia ellenére ezekben a régiókban az ágazat fontos szerepet tölt be a foglalkoztatásban. Ebből kifolyólag a mezőgazdasági munkaerő ezekben a térségekben jelentős gazdasági potenciált jelenthet a jövőben is.

A foglalkoztatottak számának alakulása mellett fontos megvizsgálni az ágazatban dolgozók bérhelyzetét is. A mezőgazdasági foglalkoztatottak átlagos bruttó keresettömege a 20 fő feletti foglalkoztatottal rendelkező vállalatoknál nem éri el a magyarországi bruttó átlagjövedelmet (1992-ben 267 528, 2010-ben 2 430 300 Ft). Más ágazatokhoz viszonyítva még kevésbé kedvező képet mutat. A feldolgozóiparban például 2010-ben 2 484 048 Ft volt az átlagjövedelem, míg a mezőgazdasági 1 726 332 Ft volt. Ha külön vizsgáljuk a megyéket, 1992-ben mind a nők, mind a férfiak esetében Baranya megyében volt a legmagasabb a bruttó bértömeg, 2010-re pedig Tolna megye került az első helyre e tekintetben. A nők esetében a vizsgált 18 év alatt nagyobb mértékű bértömeg növekedés következett be, mint a férfiak esetében. A legnagyobb változás Tolna megyében történt, 11,87-szerese lett a nők bértömege az 1992-es értékhez képest. A férfiak esetében Bács-Kiskun megyében nőtt legnagyobb mértékben a bértömeg, 9,95-szöröse lett az 1992-es értékhez képest. Az országos mezőgazdasági bérekhez viszonyítva a két régióban a bruttó átlagbérek a férfiak esetében magasabbak, míg a nők esetében Tolna megyében haladják csak meg az országos átlagbért. Amennyiben a foglalkoztatottakat összességében vizsgáljuk az átlagbérek csupán Csongrád megyében (1 708,37 Ft) alacsonyabbak az országos mezőgazdasági átlagbérhez viszonyítva, a másik öt megyében meghaladják azt.

Az agrárszféra és más ágazatok közti bérkülönbségek részben magyarázhatják az eltávolodást a mezőgazdaságtól. A munkabér nagysága nagymértékben befolyásolja az ágazat és a térség foglalkoztatását. Az elvándorlás alapját gyakran a magasabb bér és a jobb életszínnel való lehetősége jelenti. Ebből kifolyólag a mezőgazdaság foglalkoztatásban betöltött szerepének megtartásához, növeléséhez elengedhetetlen feltétel a bérszínvonal emelkedése.

6. táblázat. Bruttó átlagkeresetek a vizsgált megyékben (1992–2010, 1000 Ft)

Table 6. Gross earnings average of the counties (1992–2010, 1000 Ft)

	1992		2010	
	nő	férfi	nő	férfi
Bács-Kiskun	153,83 Ft	185,16 Ft	1 600,48 Ft	1 843,50 Ft
Békés	145,52 Ft	192,70 Ft	1 692,63 Ft	1 884,35 Ft
Csongrád	158,38 Ft	199,81 Ft	1 548,45 Ft	1 769,42 Ft
Baranya	160,89 Ft	218,04 Ft	1 641,74 Ft	1 947,29 Ft
Somogy	146,23 Ft	187,49 Ft	1 608,19 Ft	1 764,10 Ft
Tolna	148,84 Ft	204,28 Ft	1 768,16 Ft	1 947,64 Ft

Forrás: Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer adatbázisa és KSH évkönyvek alapján saját számítás, 2013.

Összegzés

A rendszerváltás után a mezőgazdaság jelentősége lecsökkent a magyar gazdaságban, így a foglalkoztatás szintje is elmaradt a korábitól. Ez nem csak közvetlenül a rendszerváltásnak köszönhető, hanem az azt követő törvényi és társadalmi változások is nagy szerepet játszottak ebben a folyamatban. A szövetkezetek megszűnése, felszámolása jelentősen megnehezítette a mezőgazdasági tevékenység folytatását, ami nem csak a termelés visszaesésében, az árak növekedésében, de az agrármunkanélküliség jelentős növekedésében is megmutatkozott. A statisztikai adatok önmagukban azonban nem adnak teljes képet a szektorról, a vidéki jellegű térségekben az öntermelés és az önfogyasztás mértéke is jelentős.

A vizsgált régiókban az agrárfoglalkoztatottak aránya és a népsűrűség között fordított arányosság figyelhető meg, ami a mezőgazdasági termelés jelentős területi szükségletével és hiányos agglomerációs övezetek fejlettségével magyarázható. A megyei szintű adatok alapján a legkisebb népsűrűséggel rendelkező két megye, Bács-Kiskun és Somogy megye, régiós szinten pedig ebben a két megyében a legnagyobb a mezőgazdasági foglalkoztatottak aránya az aktív népességből.

Az 1990-es években Baranyában és Csongrádban volt a legmagasabb, míg napjainkban Tolnában a legmagasabb a bruttó átlagos jövedelem. Ezen adatok vizsgálata kiváltképp fontos lehet, mivel a további statisztikai adatok nem támasztják alá a megyékben bekövetkezett változásokat. További vizsgálatok alapját képezheti, hogy milyen vállalatot alapítottak ezekben a térségekben, illetve, hogy milyen más okai lehetnek ennek a bruttó bértömeg változásnak. A bérnövekedés ugyanakkor elmaradt a többi szektorban bekövetkezett emelkedéstől, mely nagyban hozzájárul a szektor foglalkoztatásban betöltött szerepének visszaszorulásához.

JEGYZETEK

1. Theodore W. Schultz (1983): Beruházás az emberi tőkébe. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
2. Csatári Bálint (2004): A területfejlesztés és vidékfejlesztés kapcsolata, (Kutatási zárójelentés) Kecskemét: MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete.
3. Korompai Attila (2013): A népesség mint gazdaságföldrajzi tényező. In: Jeney-Kulcsár-Tózsza (szerk.) Gazdaságföldrajzi tanulmányok közgazdászoknak. BCE Gazdaságföldrajz és Jövőkutatás Tanszék. Budapest. 21–22. pp.
4. Székely Csaba (2012): A magyar agrárágazat a rendszerváltás után. Közép-Európai Közlemények 5: (1) pp. 174–185.

5. Nagy Pongrác (2004): A rendszerváltás gazdaságpolitikája. Akadémia Kiadó. Budapest.
6. Fekete József (2009) (szerk.): A szövetkezetek szabályozása Magyarországon (1875–2008). Szövetkezeti Kutató Intézet. Budapest.
7. Lehota József–Tomcsányi Pál (1994) (szerk.): Agrármarketing. Mezőgazda Kiadó. Budapest.
8. Székely (2012): 178.pp.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bács-Kiskun megye Statisztikai Évkönyve (1991): Központi Statisztikai Hivatal Bács-Kiskun Megyei Igazgatósága. Kecskemét.
- Baranya megye Statisztikai Évkönyve (1992): Központi Statisztikai Hivatal Baranya Megyei Igazgatósága. Pécs.
- Békés megye Statisztikai Évkönyve (1991): Központi Statisztikai Hivatal Békés Megyei Igazgatósága. Békéscsaba.
- Csapóné Riskó Tünde (2005): Agrárfoglalkoztatási helyzet Magyarországon, illetve az észak-alföldi régióban. Competitio folyóirat. A Debreceni Egyetem Közgazdaság- és Gazdaságtudományi Karának periodikája. 2005. május.
- Csatári Bálint (2004). A területfejlesztés és vidékfejlesztés kapcsolata, (Kutatási zárójelentés) Kecskemét: MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete
- Csongrád megye Statisztikai Évkönyve (1991): Központi Statisztikai Hivatal Csongrád Megyei Igazgatósága. Szeged.
- Fekete József (2009) (szerk.): A szövetkezetek szabályozása Magyarországon (1875–2008). Szövetkezeti Kutató Intézet. Budapest.
- Korompai Attila (2013): A népesség mint gazdaságföldrajzi tényező, In: Jeney–Kulcsár–Tózsza (szerk.) Gazdaságföldrajzi tanulmányok közgazdászoknak. BCE Gazdaságföldrajz és Jövőkutatás Tanszék. Budapest
- Központi Statisztikai Hivatal honlapja: <http://www.ksh.hu/> - Letöltés ideje: 2013. október 10.
- Lehota József–Tomcsányi Pál (1994) (szerk.): Agrármarketing. Mezőgazda Kiadó. Budapest.
- Nagy Pongrác (2004): A rendszerváltás gazdaságpolitikája. Akadémia Kiadó. Budapest.
- Népszámlálás 2011 honlapja: http://www.ksh.hu/nepszamlalas/teruleti_adatok – Letöltés ideje: 2013. október 10.
- Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer honlapja: <https://www.teir.hu/> – Letöltés ideje: 2013. szeptember 15.
- Somogy megye Statisztikai Évkönyve (1992): Központi Statisztikai Hivatal Somogy Megyei Igazgatósága. Kaposvár.
- Székely Csaba (2012): A magyar agrárágazat a rendszerváltás után. Közép-Európai Közlemények 5: (1) pp. 174–185.
- Theodore W. Schultz (1983): Beruházás az emberi tőkébe. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Tolna megye Statisztikai Évkönyve (1992): Központi Statisztikai Hivatal Tolna Megyei Igazgatósága. Szekszárd.

ANDRÁSI DOROTTYA*

A FIUMÉRA VONATKOZÓ AUTONÓMIA TERJEDELME ÉS INTÉZMÉNYEI AZ 1868-AS MAGYAR–HORVÁT KIEGYEZÉST KÖVETŐ ÉVEKBEN (1868–1883)

SCOPE AND INSTITUTIONS OF AUTONOMY RESPECTIVE OF FIUME IN THE YEARS FOLLOWING THE HUNGARIAN–CROATIAN COMPROMISE (1868–1883)

ABSTRACT

The regulation of the Compromise between the Hungarian and Croat parties concluded in 1868 aimed to reach back in a large scale to the results of the political-administrative 'status quo' before 1848. Provisions of administrative competence on the central tier of administration, i. e. "corpus separatum" took place pursuant to 'Pragmatica Sanctio' referring also to Fiume as a port enjoying privileges, with the exception of the surroundings of Fiume administratively being annexed to Croatia, following the request of the Sabor of Croatia, Slavonia and Dalmatia.

Further provisions would have been necessary for the clear delimitation of tasks and scope of the particular administrative matters. This would have been possible to perform on the legislative branch provided and agreement had been concluded between the regularly appointed parliamentary committees. However, this attempt persisted to fail further on. The intermittent status hence legalized, i. e. the 'provisionary status' was maintained until as late as the end of the First World War (1870–1918). In the first period, until the 1880s, national and political conflicts and default of standing regulation basically determined development in Fiume and the avail to the local capabilities; this is the time when the foundation was laid down for the development escalating during the 1880s.

1. Bevezetés

Fiume sajátos helyet foglal el a nemcsak a tágabb értelemben vett közép-európai, hanem ezen belül is a magyar jog- és művelődéstörténetben: a város sorsa hűen tükrözi a korszak jellemző jogi és politikatörténeti sorsfordulóit és alapvető társadalmi-politikai folyamatait. Az 1880-es évek elejétől kezdődően Fiumében kibontakozó gazdasági-és kulturális fejlődés a horvát–magyar közjogi viszonyok rendezése: az 1868-as magyar–horvát kiegyezés, valamint az 1870-ben életbe lépő provizórium: az ideiglenes állapot legalizálása egyik öröndetes hatásaként is értékelhető.

Annak ellenére, hogy a közjogi viszonyok rendezése egy kompromisszumokkal és horvát oldalról hangsúlyozott részleges egyet nem értéssel átszőtt átmeneti állapotot rögzített, a kialakult politikai 'status quo' mégis alkalmas volt arra, hogy teret engedjen, sőt egyfajta versenyszellemet élesszen a város fejlődésében meghatározó szerepet játszó három etnikum: a horvát, az olasz és a magyar népcsoport nemzeti-politikai és kulturális törekvései számára. Azok a gazdasági eredmények, kulturális események és politikai küzdelmek, amelyek az 1880-es évektől fogva Fiumét jellemzik és magyar liberalizmus modelljévé teszik, egyúttal azokból az erőfeszítésekből adódott szükségszerű eredmények is, amelye-

* Dr. Andrási Dorottya egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Jog- és Államtudományi Kar.

ket a három népcsoport egymást vállvetve igyekezett megtenni a város politikai és kulturális arculatának meghatározásáért.

Mindennek a fejlődésnek a hátterében elsősorban az a jogi keretek által meghatározott feltételrendszer: egy sajátos autonómia húzódik, amelynek az államjogi keretek között történő szabályozása elsősorban az 1868-as kiegyezés, valamint az ezt követő 1870-es provizórium rendelkezéseiben követhető nyomon. A fenti folyamatok elemzésében véleményem szerint határkövet jelentett több szempontból is az 1883-as év, mert Ivan Mazuranic (1873–1880) és Ladislav Pejačević (1880–1883) bánsága után, akik közül az előbbi a horvát érdekek fokozottabb, míg utódja mérsékeltőbb figyelembe vételét és általában a magyarokkal való viszonylagos együttműködés elvét képviselték a politikai életben. 1883-ban a magyar érdekeket fokozottabban figyelembe vevő Khuen-Héderváry Károly került a báni tisztségbe, akinek bánsága a horvát autonómia-törekvések szempontjából visszalépésnek minősült. (1883–1903).¹ Ugyanakkor Khuen-Héderváry húszéves bánsága alatt kezdődött el 1880-as évek kezdetétől elsősorban a feléledő horvát nemzeti mozgalmak nyomására és a Jogvédő Párt lassú előretörése következtében bizonyos eróziós folyamat a horvát politikai köröknek a magyar érdekekhez való viszonyulásában.² Az 1883-as év Fiume életének belső rendjében, a városi közigazgatás rendszerében is változás következett be Zichy József (1870–1872), majd Szapáry Gyula (1872–1883) grófot Zichy Ágoston (1883–1892) gróf követte a kormányzói székben.³ Az alábbiakban a kiegyezéstől az 1880-as évekig a városra vonatkozóan kialakult jogi feltételrendszer, azaz a sajátos fiumei autonómia kereteit és sajátosságait, valamint hiányosságait veszem sorra.

2. A közjogi probléma: Fiume államjogi helyzetének szabályozása és az autonómia terjedelme az 1868-as magyar–horvát kiegyezés és az 1870-es provizórium rendelkezéseiben

Az 1868-ban megkötött magyar–horvát kiegyezésben (1868. évi XXX. tv.) rögzített kölcsönös engedmények rendszere jelentős mértékben az 1848-at megelőző időszakban kialakult politikai-közjogi status quo eredményeihez kívánt visszanyúlni.⁴ Fiume esetében hasonlóképpen, a *Pragmatica Sanctio* alapján történt a különleges helyzetet élvező kikötőváros, a 'corpus separatum' államjogi rendezése, azzal a kitételrel, hogy Fiume környékét közigazgatásilag Horvátországhoz csatolták a horvát szabor kérésére.

A magyar–horvát kiegyezésről szóló, 70 szakaszból álló 1868. évi 30. törvényben, amelyet a Horvátországban az 1868. évi 1. törvénycikként cikkelyeztek be, a Fiumére vonatkozó szabályozás a Horvátországnak az egész Monarchián belüli helyzetére vonatkozó, a horvát és magyar közjogi viszonyokat rendező, valamint az autonóm ügyekre vonatkozó 47–70. szakaszának rendelkezései között foglalt helyet.

A létrejött egyezmény szövege szerint Fiume további megállapodásig közvetlenül Magyarország közigazgatása alá került. Az 1868. évi 30-as törvénycikk 66. szakasza kimondta, hogy Fiume város és kerületet nem tartozik Horvátországhoz, hanem: „Mindazon terület, mely jelenleg Buccari városával és kerületével együtt Fiume vármegyéhez tartozik, Fiume városa és kerülete kivételével, a mely város, kikötő és kerület, a magyar Koronához csatolt külön testet (*separatum coronae adnexum corpus*) képez, s amelynek mint ilyennek külön autonómiájára s erre vonatkozó törvényhozási és kormányzati viszonyaira nézve, Magyarország országgyűlése s Horvát-, Szlavón- és Dalmátországek országgyűlése és Fiume városa közt, küldöttségi tárgyalások útján, közös egyetértéssel lesz megállapodás eszközendő.”⁵

A későbbi közjogi értelmezési vitákra okot adó egyezmény szövegének horvát fordítása: „U smislu prijašnjeg paragrafa priznavaju se kao k teritoriju kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije spadajuće 1. Sve ono zemljište, koje spada sada skupa s gradom i kotarom bakarskim k županiji riečkoj, s izuzećem grada i kotara Riečkog, koj grad, luka i kotar sačinjavaju posebno ugarskom krunom spojeno tielo i glege kojega kao takova, posebne autonomije i na nju protežucih se zakonodavnih i upravnih odnošana uređenja, imat će putem odborskih razpravah između sabora kraljevine Ugarske i sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije i grada Rijeke obće sporazumljenje postići.”

A magyar–horvát kiegyezés végleges szövege Fiume államjogi helyzetére vonatkozóan az alábbi alapvető kérdésekben rendelkezik Fiume államjogi státuszának meghatározásában: ’separatum sacrae regni coronae adnexum corpus’ azaz a magyar Koronához csatolt külön test, azaz a horvát szövegváltozatban: ’posebno tijelo pridruženo ugarskoj kruni’. A törvénycikkben megfogalmazott ’csatolt külön test’ fogalma további közjogi interpretációs viták keresztüztüzebe került. A magyar álláspont szerint a „külön test” fogalma az önálló és közvetlen kapcsolatot jelenti a magyar koronával. Ezzel ellentétes a horvát értelmezés, amely a horvát szábornak az 1868-as határozatában öltött testet, és Fiumének a Horvátországon keresztül érvényesülő, korábban már hangoztatott közvetett kapcsolatát hangsúlyozta a magyar koronával.⁶

Fiume, mint különleges államjogi egység autonómiájának szabályozása a kiegyezés 66. szakaszában az önálló autonómia biztosítását jelentette, azaz a városnak Horvátországgal sem területi, sem kormányzati összekapcsolódása nem jött létre. A kiegyezés 47. szakasza általánosságban szabályozza a horvátok számára biztosított autonómia általános kereteit: „azon ügyekre nézve, melyek a közös országgyűlésnek és központi kormánynak fenntartva nincsenek”. Ennek szellemében az egyezmény 48. szakasza szabályozza Horvátország önkormányzati jogait a belső igazgatás, vallási és közoktatási ügyek és az igazságszolgáltatás vonatkozásában. A kiegyezés 66. szakaszának értelmében az autonómia ezen általános szabályozásától eltérően szabályozták Fiume helyzetét.⁷

Az 1868-as kiegyezés a város közigazgatási és törvényhozási berendezkedésének rendezését a későbbiekre halasztotta. Ebben a kérdésben nem született megállapodás, mivel a tárgyaló felek nem tudtak megegyezni. A Fiuméra vonatkozó közjogi viták másik része nem a törvényszöveg tartalmi értelmezésével, hanem a 66. szakasz becikkelyezése körüli eljárásjogi tényezőkkel állt összefüggésben. A november 14-iki országos ülésen ugyanis a magyar országgyűlés elfogadta a törvényjavaslatot, majd a következő napon szavaztak a törvényszöveg végleges becikkelyezéséről. Az uralkodó azonban még november 12-én szentesítette a törvénycikk horvát változatát, majd még a magyar országgyűlés összeülése előtt a Horvát Udvari Kancellária az uralkodó engedélyével már Zágrábba küldte a törvénycikk horvát szövegét, amely azonban nem a fenti, a magyar országgyűlésen megszavazott változatot tartalmazta Fiuméra nézve: „grad Rijeka s kotarom pripada neposredno kraljevini Ugarskoj pa se prema tome ima odmah njoj i utjeloviti”. Mivel a horvát–magyar szövegváltozatok egyeztetésére a horvát szábor összehívása miatti idő szűke miatt nem volt lehetőség, a 66. szakasz megváltozott szövegét egy cédulára írták, majd azt ráragasztották az eredeti szövegen leírt 66. szakaszra.

A horvát közjogi felfogás szerint ez az utólagosan készült cédula az ún. „riječka krpica” (’fiumei folt’), amely az elfogadott törvényszöveg módosítását, azaz véleményük szerint „meghamisítását” jelentette. Ezen, a ’fiumei folt’ körül kialakult közjogi vitán alapult a horvát és magyar politikai és jogi érdekek további szembenállása. Fiumének a törvényben meghatározott különálló, ’corpus separatum’ státusza ugyanis a horvát szakirodalom egy-égyes érvelése szerint a város további jogi helyzetének megoldatlanságához járult hozzá, s ez, a szerintük rendezetlen helyzet pedig lehetőséget adott a magyar politikusok számára,

hogy Fiumét Horvátországból kiragadva és elválasztva a magyar érdekek és a magyar országgyűlés hatásköre alá rendeljék.⁸

A fenti helyzet „súlyosságához” horvát oldalról hozzájárult az a horvát belpolitikai tény is, hogy a kiegyezés horvát tárgyaló bizottságának tagjai az unionisták, és nem a nemzeti-pártiak közül kerültek ki, így a politikai véleményformálásban az ő véleményük volt a meghatározó. A további egyeztetési tárgyalások eredménytelensége miatt a kiegyezés után Fiume és környéke „átmenetileg” magyar kormányzás alatt maradt. Mivel a kiegyezés tárgyaló delegációjában a magyarok, a fiumeiek és a horvátok egyaránt négy-négy fővel képviseltették magukat, és közülük a magyarok és a fiumei olaszok támogatták egymást, a horvátoknak nem sok esélyük maradt arra, hogy érdekeiket és elképzeléseiket érvényesítsék.⁹

További rendezést igényelt volna az államjogi keretek rögzítése után többek között az egyes nyitva maradt közigazgatási kérdések tisztázása és a hatáskörök elhatárolása a kormányzó és a helyi szervek hatékonyabb együttműködése szempontjából. A rendezés a törvényhozás szintjén csak az ismételten kirendelt rendszeres országgyűlési bizottságok (regnikoláris deputatiók), a horvát-szlavón szábor, a magyar országgyűlés és a fiumei követek közötti, Fiumére vonatkozó megállapodása alapján lett volna lehetséges, amely többszöri összehívás ellenére is sikertelen maradt. Az így legalizált ideiglenes állapot, provizórium egészen az első világháború végéig fennállott (1870–1918). Első időszakában – az 1880-as évekig – az egyes politikai és nemzeti érdekellentétek valamint a meglévő szabályozási hiányosságok alapvetően befolyásolták a Fiume fejlődését és a helyi adottságok kihasználását. Ennek a kényszerű kompromisszumnak köszönhető ugyanakkor, hogy ekkor jöttek létre az 1880-as évektől kibontakozó fellendülés alapjai a város fejlődésében.¹⁰

3. Fiume közigazgatási berendezkedése az 1868-as kiegyezés alapján. A municipális jogok és terjedelmük

Az 1868-as magyar–horvát kiegyezés vonatkozó rendelkezései elvi szinten szabályozták és rendezték Fiume államjogi helyzetét. A magyar jogirodalom felfogása szerint nem konstitutív hanem regulatív kérdés továbbá Fiume státusza.¹¹ Ugyanakkor azonban horvát oldalról további ellenérzést szültek egyrészt a magyarokkal szemben kiegyezés ezen szakaszainak fentiekben ismertetett megszületési körülményei, másrészt pedig az egyezményben Fiume számára biztosított önálló autonómia kereteinek és terjedelmének gyakorlati meghatározása, megvalósítása.

A Fiume jogállására használt megfogalmazás: a Magyarországhoz ’csatolt külön test’ képzete és jogi tartalma egyfajta megosztottság érzését, elszakítottság érvényesítését jelentette mind területi, mind jogi értelemben a horvát nemzet számára, és így egyúttal a kiegyezésben szabályozott, horvátok számára általában biztosított autonómia csorbításának tekintették.

Ismeretes, hogy elsőként az 1779-es diploma biztosította Fiume számára a szabad kikötői státusszal együtt járó, a várost megillető minden kiváltságot, és ezzel szabad és önálló kereskedelmi, váltó- és tengeri törvényhatsággá tette. 1779-ben a további négy pontban rögzítették a municipális önállóság követelményeit és biztosítékait.

Ezek szerint a császári udvar szavatolja: 1. a területi-közigazgatási különállást, a Horvátországhoz nem tartozást, 2. annak biztosítását, hogy önállóan állítja össze és terjesztheti fel a törvényhozásnak elfogadásra a maga statútumait és törvényeit, 3. a város jövedelmének önálló és szabad kezelési jogával visszaállítja a városi tanácsi és szenátusi hatóság intézményét, 4. a patrícius családok számára törvény biztosítja a nagy és kis tanácsban való

részvételi jogot. E jól hangzó, és a városnak megfelelő törvényegyüttes megnyugtatóan rendezte volna a kikötőváros Magyar királyságon belüli státuszát, ám mielőtt a törvények életbe léptek volna, Mária Terézia meghalt. Ezt követően kezdődtek el azok a végeláthatatlan jogi viták Magyarország, Horvátország és a Birodalmi Tanács között, és aminek a megoldatlanságát végül is a kiegyezés utáni provizórium legalizálta.¹²

A kiegyezés részletkérdéseiben való további megegyezés előmozdítása és az államélet gyakorlati rendezése előmozdítása céljából egy 1868. november 7-én kelt királyi leirattal ismételten létrehozták az ún. regnikoláris deputatiókat (a király által kinevezett országgyűlési bizottságokat), amelynek Deák Ferenc is tagja volt. E bizottságok egyeztető tevékenysége és tárgyalásai azonban továbbra is eredménytelenek maradtak, nem jött létre közeledés a három tárgyaló fél között.

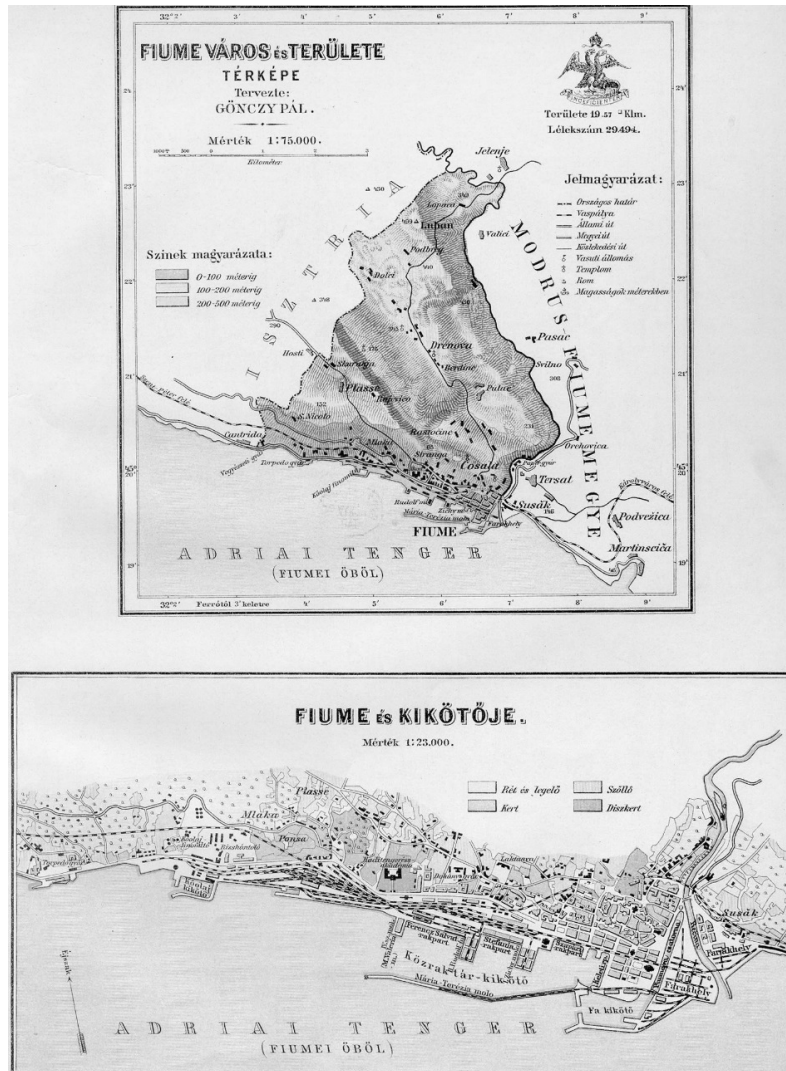
Így jött létre 1870-ben a magyar országgyűlés és a horvát szábor által is elfogadott provizórium, az ún. 'riječka provisorija', amelyet a magyar minisztertanács 1870. július 21-én terjesztett elő és 1870. július 28-án rendeletileg lett kiadva, és másnap életbe is lépett – s amely majdnem ötven évig érvényben maradt. Az 1870-ben jóváhagyott provizórium a fiumei kérdés közjogi oldalát lezártnak tekintette: „Fiumének hovatartozandósága ... államjogi szempontból vitás kérdés lenni megszűnt ugyanakkor előírta, hogy Fiume belügyeit közös megegyezéssel oldják meg, azaz a kormányzati és a közigazgatási viszony alapjait együttesen rendezzék.”¹³

A közös megegyezés helyett azonban valójában a magyar bizottság javaslata alapján hozták meg a várost érintő határozatokat, a város élére és a tengerészeti ügyek intézésére Zichy József gróf személyében magyar királyi kormányzó került, akit a király a magyar miniszterelnök ellenjegyzése mellett nevezett ki. A királyi kormányzó hatáskörébe tartozott a helyi választások összehívása, a törvényességi felügyelet gyakorolása, a minisztériumok felé való közvetítés, az 56 tagú városi képviselőtestület munkájába azonban nem volt hatásköre beavatkozni. A város vezetése ugyanakkor az olasz származású és érzelmű politikus, Giovanni Ciotta polgármester kezébe került (1869–1897), aki hosszú időn át kiemelkedő szerepet töltött be Fiumének Magyarországhoz való tartozásának előmozdításában.¹⁴ A város belső közigazgatási irányítása az 1872-ből származó szabályzat alapján működött és saját hivatalnokrendszerén keresztül irányította a város mindennapi ügyeit. (Statuto della libera città di Fiume e del suo Distretto, amelyet 1872. április 7-én fogadtak el.)¹⁵

A törvénykezésben egy első fokú bíróságot és egy fellebbviteli bizottságot állítottak fel: a fellebbviteli bíróság részben a pesti Kúria, részben pedig a zágrábi hétszemélyes tábla volt. 1871. november 1-jétől Fiumében magyar királyi törvényszék működött, hivatalos nyelve az olasz volt, hatásköre pedig a tengerjogi, büntető, polgári peres és peren kívüli ügyekre terjedt ki. A nyelvhasználatban a nemzetiségi törvény – 1868. évi 44. törvénycikk – kimondta az „egyenre nézve a nyelv teljes egyenjogúságát”. Fiume szabad városában a bíróság hivatalos nyelve az olasz volt, tengerjogi kérdésekben a horvát is, de a bírói határozat ilyenkor is olasz nyelven íródott, azonban horvát nyelvű fordítást kellett mellékelni hozzá. Más bíróságokkal való érintkezésben mind a saját, mind pedig a más bíróságok nyelvét lehetett használni.¹⁶

A második, 1882. február 27-én kelt királyi leirattal összehívott királyi bizottság megerősítette az 1868-as kiegyezésben foglaltakat: a csatolt különálló test megfogalmazást Fiume közjogi állására vonatkozóan. A bizottság működése a részletkérdések gyakorlati egyeztetésében azonban továbbra is eredménytelen maradt. Elvi síkon magyar és a fiumei bizottság véleménye a magyar koronához való közvetlen kapcsolat tekintetében egybevágó volt: „Fiume und dessen Gebiet gehört nicht zu den dreieinigen Königreiche (Croat. Slav. Dal.) sondern abgesondertes zur ungarischen Krone direct und unmittelbar gehörendes Gebeit ist.”¹⁷

Lényeges kiemelnünk, a Fiume státuszára vonatkozó 1868-as kiegyezés, majd az 1870-es provizórium vitatott kérdéseiben mindhárom országgyűlési bizottság a már lefektetett szabályokat is a jogfolytonosság talaján állva, a már fent említett korábbi jogszabályokra alapozva és hivatkozva értelmezte. Fiume hovatartozását illetően itt elsősorban a magyar-horvát kiegyezést megelőző korszakból a város státuszát rendező három alapvető rendelet, az 1776-os, az 1779-es, és az 1807-es szabályozás lényegi elemeit kell kiemelni, amelyre mind a három tárgyaló delegáció gyakran hivatkozott.¹⁸

Forrás: Borovszky Samu–Sziklay János (szerk): Fiume és a magyar–horvát tengerpart.
In: Magyarország vármegyéi és városai, Budapest, 1900.

Gyakran háttérbe kerül az a tény, hogy Fiume státuszának a kiegyezésben rögzített szabályozására, majd az azt követő provizórium rendelkezéseiben való megerősítésére még a korábbi, az 1848-as események következményei is hatással voltak, és közvetve mindezek a tényezők hozzájárultak ahhoz, hogy Fiume csak a kiegyezés után indulhatott fejlődésnek. 1848-ban ugyanis, amikor az egymásnak feszülő indulatok hevében az első polgári horvát szabor kihirdette Fiumének Horvátországhoz való tartozását, Josip Jelačić horvát bán pedig

– mint Rijeka kormányzója – Josip Bunjevacot, Zágráb megye alispánját, mint saját helyettesét küldte a városba. Josip Bunjevac 1848. augusztus 31-én a horvát hadsereggel, azonban külön báni utasítás nélkül érkezett Fiuméba. Bunjevac a város elfoglalása után a városi kormányzóság működését felfüggesztette, és a kormányzónak meghagyta, hogy hagyja el a várost. Ezután Bunjevac a város közigazgatásának irányítását Josip Jelačić bán nevében az ott lévő kis számú vezető olasz és magyar réteg heves tiltakozása ellenére átvette. A fiuemi patríciusoknak meg kellett hátrálniuk Bunjevac előtt, Fiume pedig az 1850-ben létrejött Rijekai Kormányzóság keretén belül két éven keresztül a báni Horvátország fennhatósága alá tartozott (1850–1852). Ekkor került Fiume először ténylegesen hosszabb időre, egészen az 1868-as kiegyezésig Horvátországhoz, hiszen korábban bármennyire Horvátország vette is körül, egyenesen a Magyar Korona része volt.¹⁹

Az 1882-es tárgyalások folyamán sem sikerült megegyezni egyetlen pontban sem az autonómia részletkérdéseiben a jogok terjedelmét meghatározó tárgyaló delegációknak. Lezárásképpen a magyar és a fiuemi küldöttség a horvát küldöttség előzetes óvásával szemben a következő előterjesztést tette: Fiume és kerülete számára ugyanazok a törvények érvényesek, mint amelyek Magyarországon érvényben vannak, Fiumére nézve módosítások a magyar kormány által esetleg rendeleti úton életbe léptethetők. Külön rendelettel léptették életbe a magyar jogszabályokat Fiumére nézve, ezzel is érzékeltetve a közjogi kapcsolatot Magyarországgal.²⁰

4. Kitekintés: a kiegyezés hatása a város életének fejlődésére: a magyar liberalizmus modellje felé

Az 1868-as kiegyezéssel megteremtődtek Fiume gazdasági fejlődésének politikai és jogi előfeltételei, a város életében minden bizonytalansága ellenére létrejött egy újfajta, modern alapokon kialakított, elsősorban jogi és etnikai erőviszonyokon nyugvó, gazdasági és kulturális értelemben egyaránt működőképes 'status quo' az önálló autonómiára alapozott egyensúlyi helyzet eredményeképpen. Ennek a ténynek a következtében az 1880-as évektől kezdve a város és környéke egy több, mint negyedszázados jelentős gazdasági és kulturális fejlődést ért meg. Egyszerre látszottak érvényesülni a fejlődő városképen és a szellemi életben egyaránt és elsősorban meghatározó olasz vonások, a kiegyezés után pedig egyre növekvő számban jelentkező magyar hatások és a várost körülvevő – szintén az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó – Horvát Királyság kulturális hatása.

A horvát irodalomban gyakran szereplő megfogalmazás szerint Fiume, azaz Rijeka, mint az Adria legészakibb és legjobb fekvésű kikötővárosa estében a „horvátoknak nem volt szerencsájuk sem a Habsburg-házzal, sem Magyarországgal, ill. az utóbbi időkben pedig Itáliával szemben. (A várost) mindig valamelyik nemzet igyekezett magának kisajátítani, vagy etnikai, vagy történelmi, vagy pedig geopolitikai okokból.”²¹

Tény, hogy Fiume földrajzi elhelyezkedése évszázadokon keresztül meghatározta a város történelmét, szárazföldi megközelítésének nehézsége pedig az elszigeteltség és a védelem összes hátrányát és előnyét jelentette a város és környéke számára. A városnak kereskedelmi értelemben vett, a tenger irányában érvényesülő nyitottsága ugyanakkor a térségben ellensúlyozta ezt a zártságot, és vonzóvá tette a mindenkori nagyhatalmak számára.

Szimbolikusan értelmezve az összes az együttható Fiume és környékének fejlődésében időlegesen egy sajátos egyensúlyi helyzetet teremtettek, amely azonban a századfordulóhoz közeledve az 1890-es évek második felében a nemzeti mozgalmak megerősödésével kezdett megszűnni. Ekkor az Európa-szerte tapasztalható nemzeti-kulturális törekvések s a

századforduló fokozottabb magyar és olasz nacionalizmusa a hasonló jellegű horvát törekvésekkel találta magát szembe, amelynek elemzése azonban a város életének már egy új fejezetét képezi.

JEGYZETEK

1. Ivan Mazuranić bánsága kulcsfontosságú volt a modern horvát állam és jogrend kiépítése folyamatában, a nevéhez fűződő reformok, többek között a bírósági és az igazgatási rendszer szétválasztása, a bírói függetlenség szavatolása, úttörő jelentőségűek voltak a maguk korában. A korábbi reformokhoz képest Khuen-Héderváry bánságát a magyarokkal való együttműködés tekintetében a horvát szakirodalom többnyire visszalépésnek tekinti. Lásd erről: Čepulo, Dalibor–Krešić, Mirela: Horvát–magyar kiegyezés: intézmények és valóság, in: Mint nemzet a nemzettel/Kao narod s narodom (Tudományos tanácskozás a magyar–horvát kiegyezés 140. évfordulója emlékére, Budapest, 2008.), Budapest, Croatica, 2011. különösen: 47–49. pp. (továbbiakban: Čepulo–Krešić: i. m.).
2. A fentiekkel összhangban a horvát belpolitikai élet változására vonatkozó újabb horvát szakirodalomból lásd: Matković, Stjepan: A horvát történettudomány álláspontja az 1868. évi horvát–magyar kiegyezésről: gondolatok a 140. évforduló kapcsán, in: Mint nemzet a nemzettel/Kao narod s narodom (Tudományos tanácskozás a magyar–horvát kiegyezés 140. évfordulója emlékére, Budapest, 2008.), Budapest, Croatica, 2011. 9–18. pp., ill. pl. TURKALJ, Jasna: A horvát ellenzéki politikai pártok reakciói a magyar–horvát kiegyezés által létrehozott új helyzetre (1868–1871), in: Mint nemzet a nemzettel/Kao narod s narodom (Tudományos tanácskozás a magyar–horvát kiegyezés 140. évfordulója emlékére, Budapest, 2008.), Budapest, Croatica, 2011. 19–34. pp.
3. S. Pallós Piroska Fiume iskolaügyét tárgyaló monográfiájában kitér a fiumei iskolaügy és társadalmi élet sajátosságaira, a város életében adminisztratív-irányító szempontból meghatározó olasz és magyar etnikum mindennapjaira, együttélésére. Természetesen Fiume kiegyezéskori története elválaszthatatlan a városban jelentősen növekvő és érezhető olasz jelenlétől, amely még független a 'nagypolitika' állásától és szintén a kor általános nemzeti tendenciáival hozható összhangba. Lásd: S. Pallós Piroska: Leghőbb vágyam Fiuméba kerülni (Magyar iskolák Fiumében), Kaposvár, Dávid Kiadó, 2012. Témánk szempontjából lásd különösen a város közigazgatására és a politikai életre vonatkozó részt: 23–36. pp., ill. az együttélésre vonatkozó részt: 47–58. pp. (továbbiakban: S. Pallós: i. m.). A fiumei olasz jelenlétre vonatkozóan lásd Fried Ilona átfogó monográfiáját: Emlékek városa – Fiume, Budapest, Ponte Alapítvány, 2001. 422 p., Különösen: 21–36., 43–176. pp. (továbbiakban: Fried: i. m.).
4. Lásd bővebben Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 104–109. old.; Gulyás L. (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 33–34. old.
5. A témára vonatkozó irodalomból elsősorban az eredeti jogi források értelmezésével, értékelésével foglalkozó irodalmat tekintettem irányadónak. A kiegyezési törvényjavaslatnak a magyar országgyűlés által 1868. november 14-ei ülésén elfogadott magyar nyelvű szövegközlése, amely azonos a későbbiekben becikkelyezett törvény szövegével. Lásd SZántó Andor–Král Vilmos: Fiume államjogi helyzete, Budapest, Vas Tivadar könyvnyomdája, 1901. in: 67. p. (továbbiakban: Szántó–Král: i. m.), ill. Heka László: A délszláv államok alkotmánytörténete, Szeged, 2002. 169. p. (továbbiakban: Heka i. m.). A kiegyezés általános értékeléséről, valamint az államjogi berendezkedésről rendelkezésre álló, témánkra vonatkozó hatalmas irodalomból a teljesség igénye nélkül lásd pl.: Engelsfeld, Neda: Povijest Hrvatske Države i prava (Razdoblje od 18. do 20. stoljeća) Zagreb, Pravni fakultet, 1999. Különösen: 150–172. pp. (továbbiakban: Engelsfeld: i. m.), Jászi Viktor: Tanulmányok a magyar–horvát közjogi viszony köréből, Budapest, Eggenberger Könyvkereskedés, 1897. in: 1–51. pp., (továbbiakban: Jászi: i. m.) ill. Heka: i. m. 165–170. pp.

6. Fiume 1868-ban szabályozott helyzetére vonatkozó különböző, a fiumei olasz, a horvát és a magyar érdekeket tükröző állásfoglalások elemzéséhez felhasználtam Heka: i. m. 165–170. gondolatmenetét. A témával kapcsolatban a sokat elemzett magyar érdekekkel szembeni, rendelkezésre álló horvát szakirodalomból lásd Beuc, Ivan: Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Zágráb, Pravni fakultet, 1985. in: 249–282., 338–352. pp. (továbbiakban: Beuc: i. m. 277. p., ill. Čulinović, Ferdo: Rijeka u državno-pravnom pogledu, in: „Zbornik Rijeke”, Zágráb, Matica Hrvatska, 1953. in: 265–269. pp. (továbbiakban: Čulinović: i. m.).
7. Engelsfeld Fiume státuszának 1868-as rendezésének elemzésében sorra veszi az egyes államhatalmi tényezőket: a horvát szabor, a kormányzatszervek és a horvát bán jogállására vonatkozó szabályozást, valamint az autonómiának határt szabó közös ügyek körét. A szerző álláspontját többször is megemlíti: Rijeka sem a horvát, sem a magyar államnak nem része, különleges autonómiát élvező terület, amely 'de facto' a Magyar Királyságnak van alárendelve (lásd Engelsfeld: i. m.: 169–172. pp.). Az autonómia létrejöttére, értelmezésére és terjedelmére vonatkozó magyar irodalomból lásd pl. Jászi Viktor: Tanulmányok a magyar–horvát közjogi viszony köréből. Budapest, Eggenberger Könyvkereskedés, 1897. p., különösen: 1–51., 143–169. pp. (továbbiakban: Jászi: i. m.).
8. A 'rijekai foltra' vonatkozó gazdag horvát szakirodalomból lásd Beuc gondolatmenetét: „Na osnovu tzv. 'riječke krpice' na Hrvatskougarskoj nagodbi (§ 66.) pitanje Rijeke nije bilo definitivno riješeno, pa su Mađžari sve poduzeli da Rijeku što više odvoje od Hrvatske, koristeći njen separatan status što nije bilo teško obzirom da je zajednička Hrvatsko-ugarska vlada fungirala u Mađžarskoj, te da je bila inspirana gotovo isključivo mađžarskim interesima.” (Beuc, Ivan: Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Zágráb, Pravni fakultet, 1985. 351. p. (továbbiakban: Beuc: i. m.), valamint a kétféle szöveggözlést lásd Beuc: i. m. 277. p., ill. Pavličević, Dragutin: Povijest Hrvatske, Zágráb, P. I. P. Pavičić, 1994. in: 259–263. pp. (továbbiakban: Pavličević: i. m.).
9. A kiegyezést tárgyaló horvát küldöttség összetételére és politikai állásfoglalására vonatkozóan, valamint az egyezményt megelőző horvát belpolitikai események értékeléséről lásd Pavličević: i. m. 259–263. pp. A horvátok egyébként az uralkodóhoz fordultak az ún. fiumei-kérdés ügyében. Lásd Beuc: i. m. 350. p.: „blagoizvoli u otčinskom nagnuću, koje je prema vjernome narodu ovih kraljevina vazda gojilo, ovime izkazanom neoborivom pravu kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije na grad Rijeku zakonito priznanje pribaviti i time vjerno odani narod ovih kraljevina za uvijek umiriti.”, v. ö.: Fried Ilona: Emlékek városa –Fiume, Budapest, Ponte Alapítvány, 2001. in: 23. p. (továbbiakban: Fried: i. m.).
10. A város életének kulturális-társadalmi jelentőségéről és az 1868-as kiegyezés utáni általános gazdasági fellendülésére vonatkozó gazdag magyar nyelvű szakirodalomból lásd Fried: i. m. 43–62., 63–176. pp., így többek között említendő a közlekedési szempontból jelentős, Károlyváros–Fiume vasútvonal megnyitása 1873-ban. V. ö.: S. Pallós: i. m. 37–46. pp.
11. Lásd Szántó–Král: i. m. 105. p.
12. Domonkos László: A kicserélt város (Fiume volt és van), Budapest, Unicus Kiadó, 2010. 12–13. pp.
13. Szántó–Král: i. m. 72–74. pp., ill. Vodić Historijskog arhiva Rijeka, 57. p.
14. Fiume élére az 1808. évi 8. törvénycikk nevezett ki kormányzót, aki a megyei és városi küldöttekkel ill. a szabad királyi városok küldöttjeivel együtt foglalt helyet a horvát szaborban. Ezt a törvényt a császár is megerősítette. Ezzel a törvénnyel Fiume a horvát álláspont szerint, alkotmányos úton Horvátország integráns részének lett nyilvánítva (Engelsfeld i. m. 172. p.). A fiumei kormányzóság felépítéséről és a királyi kormányzó jogállásáról rendelkezésre álló irodalomból a források alapján lásd Vodić Historijskog arhiva Rijeka, 57–59. pp., ill. Fried: i. m. 111. p. S. Pallós: i. m.: 24–27. pp.
15. Fiume belső közigazgatási rendszerének leírására vonatkozóan lásd Borovszky Samu–Sziklay János (szerk): Fiume és a magyar tengerpart, in: Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, Apollo, 1900. Különösen: Fiume közigazgatása (Brelich Ernő): 310–318. pp. A városi státútum az 1772. évi április 27-én kelt, 589. számú minisztertanácsi rendelettel lett jóváhagyva, maga a

- statútum pedig magában foglalja Fiume összes öngazgatási hatáskörét és szerveit. Lásd Szántó–Král i. m. 97. p.
16. A bírósági, valamint az 1871-ben felállított önálló ügyészégi szervezet felépítéséről lásd Vodić Historijskog arhiva Rijeka, 134–137., 153. pp., ill. Fried: i. m. 110–113. pp. A nyelvhasználatra vonatkozó szabályokról lásd Fried: i. m. 88–89. pp., ill. Jászi: i. m. 266–268. pp., ill. S. Pallós: i. m.: 257–264. pp. (A magyar nyelv ügye az iskolákban c. fejezetét.).
 17. Szántó–Král: i. m. 72–73. pp.
 18. A magyar–horvát közjogi gondolkodás irányát egyaránt meghatározó, 1776-os Mária Terézia-féle szabályozás Fiumét és körzetét a Magyar Koronához csatolta. A latin szövegközlés megtalálható magyarázatokkal: Szántó–Král: i. m.: 25. p. A szöveg magyar fordításban: „Fiume e kereskedő város kerületével együtt ezután úgy tekintessék, mint a (ámbár) a magyar szent koronához kapcsolt külön test és mindenben így igazgattassék és sem Buccarival, ezen már kezdettől fogva Horvátországhoz tartozó területtel, semmi módon össze ne zavartassék.” (Szántó–Král: i. m. 31. p.). A következő, három évvel későbbi, Fiume szabad kereskedelmi várossá nyilvánításáról szóló 1779. április 23-án kelt királyi dekrétum hasonlóképpen alapvető jelentőségű jogforrás, amelyben az uralkodó Fiume satútumait megerősítette, de Szörény (Severin) megyéből kiemelte és a város irányítását a Magyar Királyi Helytartótanács közvetlen hatáskörébe utalta. A sokat hivatkozott rész szerint: „urbs haec commercialis Fluminensis Sancti Viti cum districtu suo, tamquam separatum sacrae regni Hungariae Coronae adnexum corpus porro quoque consideretur atque ita in omnibus tractetur, neque cum alio Buccarano, velut ad regnum Croatiae ab incunabulis ipsis pertinente districtu ulla ratione commisceatur.” – A horvát közjogi felfogás szerint ezzel a közigazgatási átszervezéssel megszűnt minden Horvátországgal meglévő (lásd Szántó–Král: i. m. 37. p.). Mária Terézia 1779-es rendeletéről és az azt megelőző események értékeléséről lásd Čulinović: i. m.: 259–261. pp., Šulek, Bogoslav: Naše pravice, Zágráb, 1868. 210–211. pp. A horvát fordítás szövegközlése, valamint a szöveg értelmezéséről lásd Beuc: i. m. 348. p. Az itt idézett alapvető latin forrásközlés: Rački, Ferdo: Documenta historiae chroatie periodum antiquam illustrantia, Zágráb, 1877., 34. függ., elemzi Hauptmann, Ferdo: Rijeka (Od rimske Tarsatike do hrvatsko-ugarske Nagodbe), Zágráb, 1951. 94. p. 1808-ban azonban királyi leirattal az uralkodó Fiume alkotmányos úton Horvátországhoz való csatolásáról rendelkezett, amelyet horvát szászor 1808. augusztus 19-én fogadott el: „...Tim zakonom je konačno Rijeka ustavnim putem sastavnim dijelom Hrvatskog kraljestva, a mađarska formulacija o pripadnosti Rijeke dobila autentično tumačenje od samoga kralja. Tako je Rijeka mogla od sada ustavnim putem zastupati svoje interese na Hrvatskom saboru kao i sudjelovati u rješavanju svih javnih poslova čitavog Kraljestva.” Lásd Čulinović: i. m. 263–264., lásd Beuc: i. m. 350. p. – Fiume 18. századi jogtörténetének, ill. a városnak a szabadkikötői státusz elnyerése (1719) utáni közigazgatási szervezetének elemzéséről, valamint az erre vonatkozó adatokról lásd Vodić Historijskog arhiva Rijeka (Posebna izdanja historijskih arhiva u Pazinu i Rijeci, 7.) Historijski arhiv Rijeka Pazin – Rijeka, 1980. 55–57. pp.
 19. Fiume az 1813-as francia megszállás és a rövid ideig tartó katonai igazgatás után 1814-ben a Trieszt központtal működő Osztrák Tengeremlék részeként a Monarchia a város szabadságának és önállóságának a garanciája lett volna. Az 1808-as állapotokat helyreállító 1822. évi szabályozás azonban szükségszerűen különböző nemzeti érdekeket és érzelmeket sértett, hiszen ezt a horvátok a kikötővárosra való régi fennhatósága alá került, 1822-ben pedig a város jogi helyzetét ismét az 1808-as állapotoknak megfelelően rögzítették. Így Fiume ismét az ún. Magyar Tengeremlék irányítása alá került egészen az 1848-as forradalmi események bekövetkeztéig, majd Josip Bunjevac önkényes bevonulásának következményeképpen a forradalom leverése után a város 1852. április 7-én kelt császári rendelet alapján Fiume Magyarországtól teljesen függetlenítve a császári birodalom részévé vált. – A város ekkor autonómiáját féltve egyöntetűen tiltakozott a Horvátországhoz való tartozás ellen, 1860 után pedig feliratokat intéztek a császárhoz, hogy ismét Magyarországhoz kerüljenek. Ekkor a fiumei városi előljáróság kitartóan visszautasította a város Horvátországgal való szorosabb összekapcsolódását szorgalmazó, részben a helyi, részben pedig a horvát anyaország részéről jövő követelésekkel, és az ún. ’teljes városi autonómia’ – ’punu gradsku autonomiju’ – megvalósítására törekedett. A teljes városi autonómia követelése lényegében az 1779-es, Mária Terézia-féle szabályozás fenntartására, a város ’cor-

pus separatum’ jellegének a megőrzésére vezethető vissza. Ismeretes, hogy a Fiumére vonatkozó horvát-magyar közjogi viták háttérében az állt, hogy a város mind etnikai, mind történelmi, mind pedig geopolitikai okokból különböző kultúrák és különböző politikai és gazdasági érdekek ütközőpontjában állt. A teljes városi autonómia megvalósításának követelése tehát egy egyensúlyi állapot rögzítését jelentette volna, amely magyar jogigény ismételt megfogalmazásaként értékelték. Erről a kérdéstről lásd: Janjatović, Bosiljka: Josip pl. Bunjevac i pitanje Rijeke 1848. godine, in: „Hrvatska 1848. i 1849. (Zbornik radova)”, Zágráb, Hrvatski institut za povijest, 2001. 301–313. pp.

20. A fiumei autonómia viszonylagos szuverenitását mutatja az a tény, hogy magyar törvények külön miniszteri rendelettel léptek életbe Fimében lásd Szántó–Král: i. m. 87–89. pp., S. Pallós: i. m. 24. p.
21. Fiume gazdasági jelentőségéről és a magyar gondolkodásban betöltött szerepéről lásd Fried i. m.: 21–23. pp., ill. 365. p. A szerző itt idézi Kossuth Lajos eredetileg „Tengerhez magyar!” címmel a Hetilap 1846/8. számában írt vezércikkét, amely „Tengerre magyar!” szállóigeként vált ismertté, és amelyben Kossuth fiumei utazásáról és vasútépítés szükségességéről szólt. – A témára vonatkozó bőséges horvát irodalomból lásd pl.: Pavličević: i. m. 262. p. Emellett a Fiume fejlődésére vonatkozó a horvát szakirodalomban mindvégig, az első világháború eseményeinek értékeléséig jelen van az a közismert álláspont – amely Kossuth cikke nyomán negatív konnotációt kapott és szlogenné is vált –, hogy a magyaroknak a tengerre való kijutásában nem elsősorban a kereskedelmi szempontok érvényesülését, hanem kizárólagosan az elnyomó, hatalmi érdekek érvényesítését látja: „Sve vrijeme svoje vladavine (1869–1918) madari su favorizirali Rijeku, svoj izlaz na more.” (lásd Engelsfeld: i. m. 173. p.).

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Andrási Dorottya (2004): Ispreplitanje kulturno-povijesne uloge i pravnog stanja Rijeke na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće, in: „Rijeka i mađarska kultura (Međunarodni znanstveni skup: Rijeka (Fiume) és a magyar kultúra)”, Rijeka, Odsjek za kroatistiku Filozofskoga fakulteta u Rijeci–Državni arhiv u Rijeci. 8–16. pp.
- Borovszky Samu–Sziklay János szerk. (1900): Fiume és a magyar tengerpart, in: Magyarország vármegyei és városai, Budapest, Apollo. Különösen: Fiume közigazgatása (Brelich Ernő): 310–318. pp.
- Beuc, Ivan (1985): Povijest institucija državne vlasti Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Zágráb, Pravni fakultet. 403 p., Különösen: 249–282., 338–352. pp.
- Čepuló, Dalibor–Krešić (2008): Horvát–magyar kiegyezés: intézmények és valóság, in: Mint nemzet a nemzettel/Kao narod s narodom (Tudományos tanácskozás a magyar–horvát kiegyezés 140. évfordulója emlékére Budapest), Budapest, Croatica, 2011. 35–50. pp.
- Čulinović, Ferdo (1953): Rijeka u državnopravnom pogledu, in: „Zbornik Rijeke”, Zágráb, Matica Hrvatska. 253–276. pp.
- Domonkos László (2010): A kicserélt város (Fiume volt és van), Budapest, Unicus Kiadó.
- Fried Ilona (2001): Emlékek városa – Fiume, Budapest, Ponte Alapítvány.
- Gulyás László (2005): Két régió – Felvidék és Vajdaság – sorsa az Osztrák–Magyar Monarchiától napjainkig. Hazai Térségfejlesztő Rt. Budapest. 33–34. old.
- Gulyás László (2012): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest.
- Hauptmann, Ferdo (1951): Rijeka (Od rimske Tarsatike do hrvatsko-ugarske Nagodbe), Zágráb, Matica Hrvatska. 141 p.
- Heka László (2002) : A délszláv államok alkotmánytörténete, Szeged. 253. p.
- Janjatović, Bosiljka (2001): Josip pl. Bunjevac i pitanje Rijeke 1848. godine, in: „Hrvatska 1848. i 1849”. (Zbornik radova), Zágráb, Hrvatski institut za povijest. 301–313. pp.

- Jászi Viktor (1897): Tanulmányok a magyar–horvát közjogi viszony köréből, Budapest, Eggenberger Könyvkereskedés.
- Marjanović, Milan (1953): Rijeka od 1868– 918, in: „Zbornik Rijeka”, Zágráb, Matica Hrvatska. 215–252. pp.
- Matković, Stjepan (2011): A horvát történettudomány álláspontja az 1868. évi horvát–magyar kiegyezésről: gondolatok a 140. évforduló kapcsán, in: Mint nemzet a nemzettel/Kao narod s narodom (Tudományos tanácskozás a magyar–horvát kiegyezés 140. évfordulója emlékére Budapest, 2008.), Budapest. Croatica, 9–18. pp.
- Pavličević, Dragutin (1994): Povijest Hrvatske, Zágráb, Naklada P. I. P. Pavičić. 422 p. Különösen: 252–263. pp.
- Ress Imre (2004): Fiumei követek az 1825–1827. évi pozsonyi országgyűlésen, in: Kapcsolatok és keresztutak (Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában), Budapest, L’Harmattan. 29–61. pp.
- Ress Imre (2004): Az 1868. évi magyar–horvát kiegyezés, in: Kapcsolatok és keresztutak (Horvátok, szerbek, bosnyákok a nemzetállam vonzásában), Budapest, L’Harmattan. 101–121. pp.
- S. Pallós Piroška (2012): Leghőbb vágyam Fiuméba kerülni (Magyar iskolák Fiumében), Kaposvár, Dávid Kiadó. 346 p.
- Šulek, Bogoslav (1868): Naše pravice, Zagreb. 496 p.
- Szántó Andor–Král Vilmos (1901): Fiume államjogi helyzete, Budapest, Vas Tivadar könyvnyomdája. 110 p.
- Turkalj, Jasna (2011): A horvát ellenzéki politikai pártok reakciói a magyar–horvát kiegyezés által létrehozott új helyzetre (1868–1871), in: Mint nemzet a nemzettel/Kao narod s narodom (Tudományos tanácskozás a magyar–horvát kiegyezés 140. évfordulója emlékére Budapest, 2008.), Budapest, Croatica. 19–34. pp.
- Vodić Historijskog arhiva Rijeka, (Posebna izdanja historijskih arhiva u Pazinu i Rijeci, 7.,) Pazin–Rijeka, Historijski arhiv Rijeka, 1980. 353 p.

BALI LÓRÁNT*

A FIUMEI KIKÖTŐ VÁLTOZÓ SZEREPE A MAGYAR VISZONYRENDSZERBEN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A TRIANON UTÁNI AGRÁREXPORTRA**

THE CHANGING ROLE OF THE PORT OF FIUME IN THE HUNGARIAN RELATIONS SYSTEM WITH SPECIAL VIEW ON THE AGRICULTURAL EXPORT AFTER TRIANON

ABSTRACT

After the First World War as a result of the Treaty of Trianon, Hungary lost Fiume which was the only sea exit of the Hungarian economy. The Hungarian foreign trade policy and did everything in order to re- establish the city for the use of a sea exit and also tried alternative access options to the sea. Hamburg , Stettin, Trieste and Braila between were included in the alternatives. The role of the latter was more and more appreciated as a result of the start of the Danube river - sea shipping. The Hungarian agricultural export and import used primarily these ports. The importance and share of each port was highly crop yield specific. In any case it should be noted that during the period between the two world wars, the Hungarian maritime commerce did not regain the old splendor. Fiume suffered a significant prestige decline.

1. Bevezetés

Az Osztrák–Magyar Monarchia a kiegyezést követően állandó és jelentős gazdasági növekedést élt meg egészen a trianoni katasztrófáig. Ennek egyik eredendő következménye volt, hogy az osztrák fennhatóság alá tartozó Trieszt és a „corpus separatum” Fiume (Rijeka) maritim potenciálját kihasználják. Az államszövetségen belüli két osztatáság megnyilvánulásai nem csak a Bécs-Budapest dichotómiában nyilvánultak meg, hanem a két kikötő fejlesztéspolitikáját illetően is.¹ Hazánk önálló gazdasági entitásként, a történelmi hagyományokra támaszkodva szükségességét érezte, hogy önálló tengeri kijáráttal rendelkezzen. A magyar kormányok tudatos fejlesztéspolitikát folytattak Fiumét illetően. 1873-ban elkészült a Károlyváros–Fiume vasúti pálya, amely bekapcsolta a várost hazánk gazdasági vérkeringésébe. Baross Gábor komplex módon kívánta megvalósítani, előmozdítani a város fejlődését a közúti, vasúti, kikötői infrastruktúra együttes fejlesztésével. Emellett a magyar kormány vasúti tarifa politikája biztosította, hogy Triesztbe irányuló forgalom díjkedvezményei Fiumét ne érintsék hátrányosan. Az 1913-as utolsó békeévben a kikötő Európában forgalmát tekintve a 10. helyen állt.^{2,3} A trianoni békediktátum után hazánk Fiumét érintő helyzetét meghatározó tényezőket az alábbiakban foglalhatjuk össze: politika, kereskedelem, közlekedés. Az elkövetkezendőkben ezek alakulását fogom bemutatni és az összesített hatásukból a konklúziókat levonni.

* Dr. Bali Lóránt egyetemi adjunktus, Pannon Egyetem Georgikon Kar Vállalatökonómiai és Vidékfejlesztési Tanszék.

2. Politikai és államjogi helyzet átalakulása

Az első világháborút lezáró békeszerződéseket követően a Fiume problémája csak lassan rendeződött, a közjogi helyzet a trianoni békeszerződés után négy évvel is még rendezetlen maradt. Több politikai kombináció is felmerült a kérdéskör megoldására. A Wilsoni javaslatok és a londoni egyezmény alapján a város Horvátország részét kellett volna, hogy képezze. A békekonferencián felmerült egy független Fiume Állam létrehozása is, amelyet maguk a város lakói is támogattak. E folyamatokat Ricardo Zanella autonomista politikus próbálta meg befolyásolni. Elképzelései gazdaságilag helytállóak voltak, hiszen egy autonóm kikötő független a kül- és belpolitikai harcoktól. A helyzet megvalósulásával, ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk, a város csak nyert volna. A Szerb-Horvát-Szlovén Királyság gazdaságát a Spliti és a Susaki kikötő kapacitása nem tudta kielégíteni. Az előnytelen vasúti kapcsolataival és a gyenge kikötői raktározási, rakodási potenciál gyengeségével magyarázható.^{4,5}

Felmerült a kikötő felosztása is. Horvátország magának követelte a Recina-folyó deltáját és a Baross-kikötőt, 1920. január 20-án Londonban már az egész kikötőre benyújtotta az igényét. A nagy hatalmak a rapallói konferencián visszautasították az olasz és a délszláv javaslatot is, és megegyeztek Fiume szabad állammá nyilvánításáról, amelyet Olaszországgal egy keskeny földcsík köt össze. Az új politikai képződmény azonban folyamatos működési zavarokkal küzdött, amely „kezelésére” az olasz kormány katonai kormányzót nevezett ki. Ennek következtében 1924. január 27-én Rómában létrejött a megállapodás, amely értelmében az olaszok Fiumét annektálták, Jugoszlávia megkapta a Baross-kikötőt és ötven évre biztosították részére a Thaon de Revel- (azelőtt Ferenc Szalvátor-) medence használatát. A megállapodás részleteit a nettunoi egyezmény rendezte 1925. július 20-án, amely az olasz–jugoszláv kikötői és vasúti forgalom lebonyolítását is szabályozta. Tehát csak ezt követően kerülhetett sor a magyar–fiumei kapcsolatok újra gondolására.^{6,7}

3. Az olasz–magyar Fiume gazdaságpolitika főbb aspektusai

A gazdasági élet újra szervezésének a megkezdésére a talján fennhatóság alatt álló Fiumében csak az 1925. év második felében kerülhetett sor. Olaszország felismerte, hogy számára a város csak korlátozott jelentőséggel bír. Földrajzi fekvéséből és Trieszt közelségéből adódóan Fiume igazi hinterlandja a délszláv állam és hazánk volt. Ezért arra törekedett, hogy elősegítse a kikötő régi gazdasági és vonzáskörzeti kapcsolatainak a helyreállítását. Megteremtette a hajó-összeköttetéseket Európa fontosabb kikötőivel, újraszervezte a kikötői szolgálatot, és igyekezett támogatni a város gazdasági teljesítőképességének a megerősödését. Az utolsó békeév, 1913 kereskedelmi forgalmának nagy részét a magyar tengerészet bonyolította le 134 gőzessel, 142 539 tonna úrtartalommal. A háborús veszteségek eredményeként a flotta 50 gőzösre és 71 794 tonna úrtartalomra csökkent. A hajók többségét az „Adria” társaság⁸ birtokolta, a „Levante”, „Orient”, „Fiumana”, „Costiera” és a „Nautica” mellett. Menetrendszerinti forgalommal, azonban csak az első rendelkezett. A kikötők és raktárak karbantartására, kezelésére létrehozta a *Fiumei Közraktárvállalatot*, és helyre állította a rendszeres szárazföldi közlekedést is. Újraéledt a Fiume–Zágráb–Gyékényes vasútvonal. Azonban ennek a működése továbbra is problémás volt. Az olaszokkal való kapcsolatot biztosító, a Trieszt–Postumia (Postojna) vonalból elágazó Fiume–Sanpietro (San Pietro del Carso) vonal nem tudta kielégíteni a forgalmi igényeket. Emellett a jugoszláv vonal tarifális kérdései is megoldatlanok maradtak.⁹

Az olasz gazdaságpolitika a Fiumét érintő kérdéseket hasonlóan próbálta megválaszolni, mint ahogy a Monarchia tette, állami ráhatással. A hinterland és kereskedelmi forgalom nélkül

tengődő városban ipari beruházásokat hajtott végre, valamint hitel-, adó- és vámkedvezményekkel segítette a kereskedelmi forgalom erősödését. 1926-ban létrehozta a *Istituto Federale delle Casse di Risparmio delle Venezie Sezione Autonoma Fiumana* pénzügyintézetet tranzitforgalom finanszírozásának elősegítésére, amely Budapesten is rendelkezett fiókkal. A hazai Hitel-Bank és a Leszámitolóbank pedig Fiumében nyitott fiókot. Az 1927-ben megkötött olasz–magyar örökbarátsági szerződés alapján is a város lett a magyar tengeri kijárat.

Fiume tárházai és raktárai révén ideális volt a magyar mezőgazdasági áruk befogadására, tárolására, kezelésére és továbbítására. 17 ezer vagon áru befogadására alkalmas kapacitásából külön 600 vagon a gabona és a liszt raktározását szolgálta.¹⁰ Hazánk a kikötői forgalom részesedésében a második helyen állt 1928-ban a vasúton érkezett áruk tekintetében, részesedése az összforgalomból 27,1%-ék volt.¹¹ Jugoszlávia 48,9%-kal állt az első helyen, Olaszország pedig 18%-kal a harmadik helyen. A vasúton elszállított áruk tekintetében Csehszlovákia 25,4%-kal, Magyarország 24,4%-kal, Olaszország 20,3%-kal, Jugoszlávia 17,7%-kal és Ausztria 12,1%-kal rendelkezett. A magyar összforgalom a húszas évek végén növekvő tendenciát és átstrukturálódást mutatott. A foszfát és a kőolaj visszaszorult a szállított áruszerkezetben a rizs, a déli-gyümölcs import, valamint a cukor, gabona, hüvelyesek, magvak, burgonya, répaszelet és a fa javára. Hazánk összforgalma Fiumével 1928-ban 1 256 103 q-t, 1929-ben pedig 1 510 118 q-t tett ki, ez igen impozáns 20% közeli növekedést jelentett.¹²

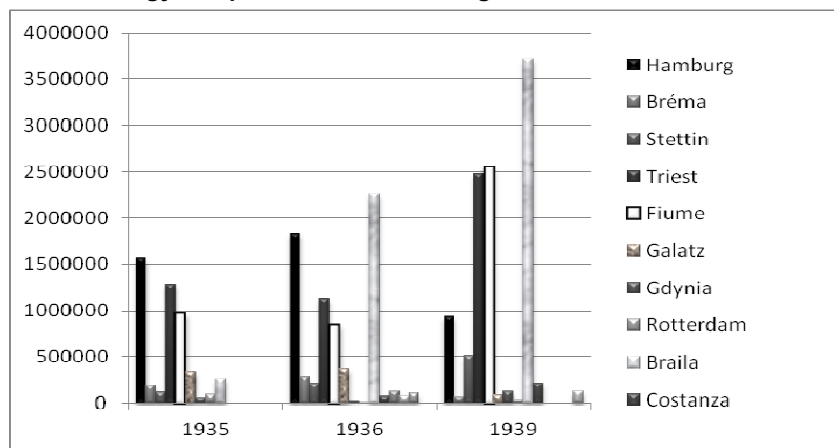
A fiumei kikötőnek fontos szerepet szánt a magyar külkereskedelem a harmincas években is, ezt támasszáik alá a Magyar Külkereskedelmi Hivatal levéltári anyagában talált egyes iratok. A magyar mezőgazdasági exportot hátrányosan érintette a kisantant államok hazánk irányába mutatott ellenséges viszonya, amelynek jelei megmutatkoztak a feléljük, illetve rajtuk keresztül irányuló kereskedelmi forgalom korlátozásában. Így, ahogy a Magyar Tengerentúli Hajózási Részvénytársaság 1933. 11. 02-án a Magyar Külkereskedelmi Hivatal elnökségének szánt levelében olvasható, a szarvasmarhák tengeri szállítására alkalmas speciális istállóhajók beszerzését indítványozták, amelyek megfelelő elhelyezést, táplálkozási lehetőséget biztosítanak minden állat számára mérsékelve az hajóút során előálló súlycsökkenést, és az ennek következményeként felmerülő forgalmi értékcsökkenést. A memorandum az alábbi indokokat sorolja fel a város mellett: „*A járat Fiuméből indulna ki, nem csupán azért, mert oda a vasúti fuvar valamivel olcsóbb, mint Triesztbe, hanem azért is, mert Fiumén át történő szállítás révén előmozdítanánk a legutóbbi római tárgyalások alkalmával létrejött szorosabb kereskedelmi kapcsolatunk kimélyítését Olaszországgal.*”¹³ A járatokat 15 naponkénti menetrendben tervezték oda-vissza irányba a Fiume–Bari–Brindisi–Otranto–Messina–Catania–Malta–Tripolis–Fiume („A” verzió), illetve a Fiume–Patras–Pireus–Haifa–Jaffa–Fiume („B” verzió) útvonalon.¹⁴ Az elképzelések szerint 24 db 400 egyed befogadására alkalmas hajó járta volna meg a két útvonalat összesen 960 db-os évi teljesítménnyel. Emellett még lehetett számítani a görög, török és egyiptomi viszonylatban katonai ló, valamint magasabb értéket képviselő tenyészállatok szállítására is.

4. Fiumei kikötő exportforgalmának a jellemzői a két világháború között

A fiumei kikötőben első világháborút követő gazdasági elszigetelődést követően csak lassan indult újra a kereskedelmi vérkeringés. Az előbbieken már említettem hazánk csak 1925 után tudta megkezdeni a kapcsolatok újra építését az immár teljesen olasz érdekszférába tartozó Fiume, Trieszt térséggel. A kapcsolatok rendszere csak a harmincas évek végére tisztázódott le. Az adriai tengeri kijáratral párhuzamosan több lehetőség kihasználásával is próbálkozott a magyar külkereskedelem politika, dunai kijáratként Braila, az északi-tengeri kijáratként pedig Hamburg jelent meg alternatívaként. A magyar önálló tengerészet megszűntével, hazánk más

nemzetiségű hajókat vett igénybe. Jelentős minőségbeli változást jelentett Duna-tengerjáró hajók üzembe állítása, amelyek közül az első a „Tisza” nevet viselte.¹⁵ Ezek 46 000 tonna áru leszállításra voltak képesek éves szinten. Két méteres merülési mélységgel rendelkeztek, amely lehetővé tette a Dunán és a tengeren való biztonságos hajózást is. Ez nagy jelentőséggel bírt, mert így hosszabb úton ugyan, de a szomszédos országok (kisantant) hátrányos vasúti díjszabásait¹⁶ megkerülve sikerült a tengerre való kijutás, illetve a Duna-deltában lévő Braila tengeri kikötőjének elérése. A következőkben a magyar külkereskedelem által használt kikötők forgalmi sajátosságait fogom bemutatni.¹⁷

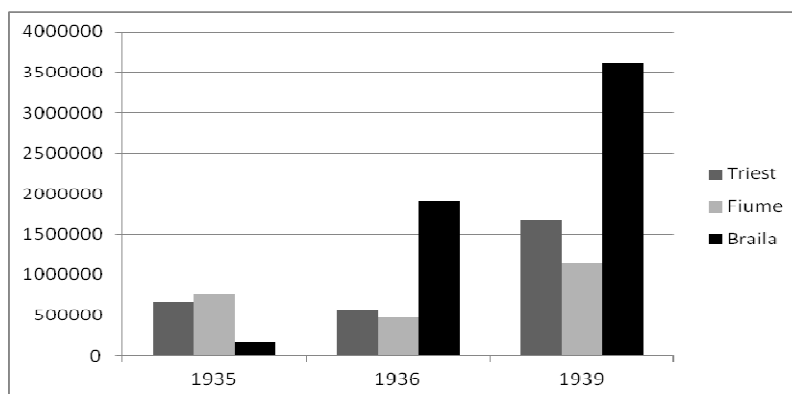
1. ábra. A magyar export által használt tengeri kikötők a 30-as évek derekán

Forrás: Bornemissza Félix–Bartos Dezső (1942): Magyarország és a Tengerhajózás 255. oldal alapján a szerző saját szerkesztése. A mennyiség métermázsában van meghatározva.

A magyar agrárkereskedelem (1. ábra) által használt külföldi kikötőink közül a harmincas évek derekán Hamburg, Triest, Fiume és Braila bírtak a legnagyobb forgalommal. Ez több tényezővel is magyarázható, Fiumét és Triestet a magyar állam továbbra is tradicionális tengeri kijáratként kezelte. Braila jelentősége a dunai tengerhajózás megindulásával folyamatosan erősödött. Az évtized végére hazánk legnagyobb agrárexportban érdekelt tengeri kikötőjévé vált.

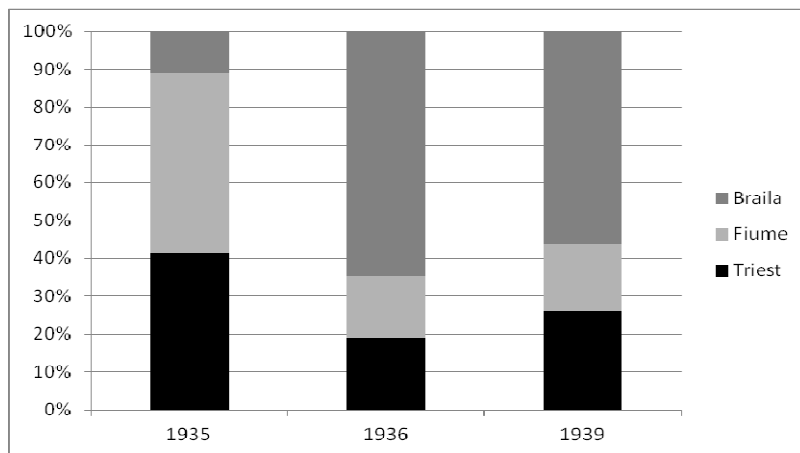
2. ábra. A magyar gabonaexport mennyiségi (métermázsában) változása Fiume, Trieszt és Braila között a 30-as évek derekán

Forrás: Bornemissza Félix–Bartos Dezső (1942): Magyarország és a Tengerhajózás 259. oldal alapján a szerző saját szerkesztése

A hinterland nélküli Fiume és Trieszt a 30-as évek derekától a Magyar Királyi Dunai-Tengerhajózási Rt. létrehozásától nehezen tudta felvenni a versenyt Brailába irányuló gabona exporttal. A 1935-ös évben még elenyésző dunai forgalom a 1936-ban már többszöröse volt a két adriai kikötő forgalmának. 1939-ben szignifikáns erősödés tapasztalható Trieszt és Fiume tekintetében, ennek ellenére a kettőjük forgalma sem tudta meghaladni Braila forgalmát (2. ábra). Az 1939-es évben a magyar búzaexport 55%-át Braila bonyolította le, míg Fiume csak a 25%-át.

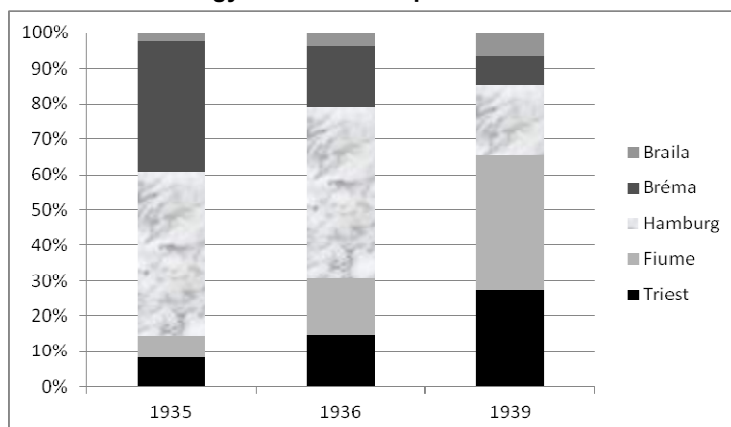
3. ábra. A magyar gabonaexport megoszlása Fiumében Trieszt és Braila között a 30-as évek derekán

Forrás: Bornemissza Félix–Bartos Dezső (1942): Magyarország és a Tengerhajózás 259. oldal alapján a szerző saját szerkesztése

A magyar búzaliszt exportját lebonyolításában öt nagyobb kikötők vett részt, amelyek között Fiume és Trieszt térnyerése folyamatos. 1939-ben már Fiume bonyolítja le a forgalom egyharmadát. Mindhárom évben szignifikáns részaránnyal bír Hamburg. Ez a nyugat- és észak-európai piacok félkész-, illetve késztermékek iránt mutatkozó keresletével magyarázható (4 ábra).

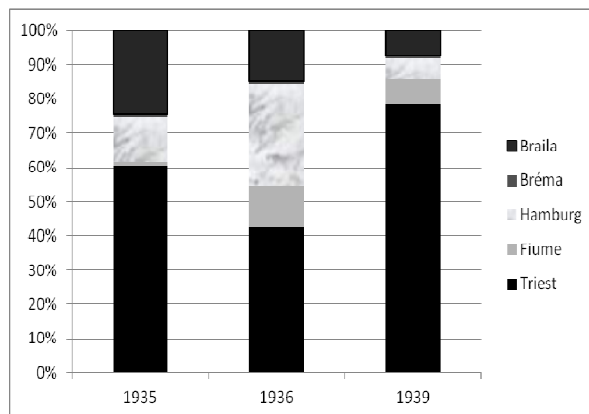
4. ábra. A magyar búzalisztexport megoszlása a 30-as évek derekán az egyes érintett európai kikötőkben

Forrás: Bornemissza Félix–Bartos Dezső (1942): Magyarország és a Tengerhajózás 259. oldal alapján a szerző saját szerkesztése

Az olajos magvak kategóriájába hazánk agrárexportjában a napraforgó, a repce és a len tartoztak. Az Osztrák–Magyar Monarchia a kor Európájában a legjelentősebb exportőrök közé tartozott. A napraforgó vetésterülete a 30-as évektől fogva folyamatos növekedést mutatott. A második világháború előestéjén érte el az exportja a csúcspontot. A külkereskedelmi célterületek elsősorban a nyugat-európai országok voltak. Ezzel magyarázható Bréma és Hamburg megjelenése az export kikötőink között (5. ábra). A trieszti kikötő tradicionális célállomásai között szerepelt Egyiptom, Szíria, Palesztina, mint felvevő piac.^{18,19}

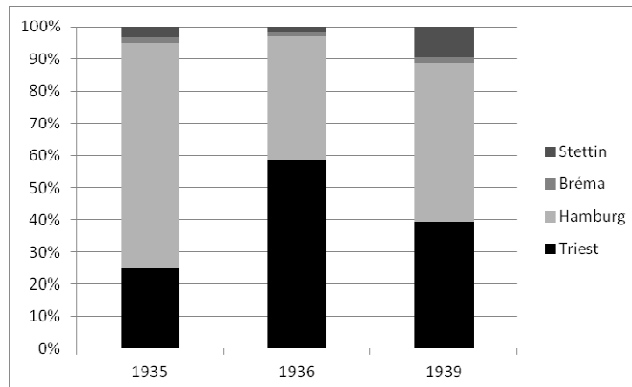
5. ábra. A magyar olajos magvak exportjának a megoszlása a 30-as évek derekán az egyes érintett európai kikötőkben

Forrás: Bornemissza Félix–Bartos Dezső (1942): Magyarország és a Tengerhajózás 260. oldal alapján a szerző saját szerkesztése

A takarmány magvak exportkikötői között is Trieszt emelkedik ki szignifikánsan, Fiume teljesen hiányzik. Az északi-tengeri kikötők közül Hamburg dominanciája tapasztalható, amely mellett Stettin és Bréma is megjelenik. Jelentőségük elhanyagolható.

6. ábra. A magyar takarmány magvak exportjának a megoszlása a 30-as évek derekán az egyes érintett európai kikötőkben

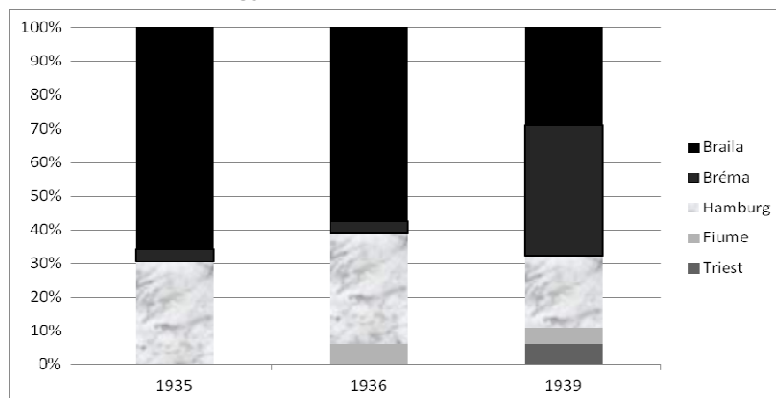

Forrás: Bornemissza Félix–Bartos Dezső (1942): Magyarország és a Tengerhajózás 260. oldal alapján a szerző saját szerkesztése

A dohány exportjában Braila és Hamburg a vizsgált időszak meghatározó export kikötője, amelyhez a terminus végén felzárkózik Bréma. Trieszt és Fiume elenyésző. A kereskedelmi politikai okokon kívül ennek más gazdaságföldrajzi aspektusai is vannak.

Braila esetében a hazai dohány termelő területek Dunához való közelsége tette kézenfekvővé a kikötő használatát. Az északi kikötők pedig részesedése pedig a felvevő piac közelségével magyarázható.

7. ábra. A magyar dohány exportjának a megoszlása a 30-as évek derekán az egyes érintett európai kikötőkben

Forrás: Bornemissza Félix–Bartos Dezső (1942): Magyarország és a Tengerhajózás 261. oldal alapján a szerző saját szerkesztése

5. Összegzés

A magyar kereskedelem politika teljes átalakítására volt szükség a trianoni katasztrófát követő időszakban az agrártermékek tengeri kikötőkbe juttatását illetően. A folyamatok alakításában jelentős szerepet játszott a Magyar Külkereskedelmi Hivatal. Fiume és Trieszt újbóli használatba vétele csak 1925 nyarán indulhatott el. Ezt azonban jelentősen nehezítette az újonnan létrejött délszláv állam vasút díjszabás politikája, amely nagymértékben drágította a szállítást. Fiume helyzetét tovább sújtotta az olasz Triesztet preferáló gazdaságpolitika. A helyzet normalizálása lassan haladt. Ennek lett a következménye a Dunán való szállítási kapacitások erősítése, így gyakorlatilag a Duna-deltában fekvő Braila lett az elsődleges magyar tengeri kijárat a magyar tengerre irányuló agrárexportot illetően. Fiume Trieszt és különösen az alternatív dunai kijárat Braila²⁰ révén nem tudta visszanyerni korábbi pozícióit.

JEGYZETEK

1. Gulyás László (2012/a): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 104–109. old.
2. Brunner Vilmos (1931): A magyar tengeri közlekedés fejlődése és szerepe Magyarország gazdasági életében. Doctori értekezés. Budapest, 50 old.
3. Hajdú Zoltánt (2006): Fiume (Rijeka) kérdéséről. In: Pap Norbert (szerk.) Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó. Pécs, 103–110. old.
4. A kérdéskörrel lásd Gulyás László–Bali Lóránt (2012/b): The Fiume Question 1918–1920. In: Öt Kontinens, az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei, ELTE, Budapest, 143–151. old; Gulyás László–Bali Lóránt (2012/c): Ten years from the history of Fiume, 1914–1924. 41–53. pp. The Twentieth Century. 2012/2. (ISSN 1803-750X) 41–52. pp.
5. Binét György (1931): A fiumei kérdés. Különlényomat a Közgazdasági Szemle 1930. évi 8–9. és az 1931. évi 1. számából. Légrády Testvérek Nyomdai Műintézete. Budapest, 24 old.

6. Binét György (1931): A flumei kérdés. Különlenyomat a Közgazdasági Szemle 1930. évi 8–9. és az 1931. évi 1. számából. Légrády Testvérek Nyomdai Műintézete. Budapest, 24 old.
7. Sajnović Petar (1953): Riječka luka u sobračajnom sistemu Jugoslavije. In: Ravlić Jaša (szerk.) Rijeka. Geografija-Etnologija-Ekonomija-Saobraćaj-Pvijest-Kultura. Zbornik. Matica Hrvatska. Zagreb, 133–152. old.
8. „Adria” Magyar Királyi Halyózási RT megszűnte után a részvényei felvásárlásából jött létre 1924-ben a „Societa anonima di Navigazione Marittima Adria” Társaság, amely 1936 decembe-reig működött Fiumében.
9. Binét György (1931): A flumei kérdés. Különlenyomat a Közgazdasági Szemle 1930. évi 8–9. és az 1931. évi 1. számából. Légrády Testvérek Nyomdai Műintézete. Budapest, 24 old.
10. A Magyarország–Fiume viszonylatban történő gabonakereskedelem fő útvonala a Murakeresztúr–Kotoriba–Rakek–Postumia–Fiume vasútvonal volt. In: Magyar Országos Levéltár Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium Levéltár K734 Fond Külkereskedelmi Hivatal Általános iratok 7. tétel Búza és egyéb gabonák, maláta. Új magyar búzaexport kalkulációja. Budapest, 1938. 06. 10.
11. 1936-tól A Jugoszláv Államvasutak „refrakciát” nyújt a tengerentúlra irányuló magyar búzaszállítványokra. 1936 novemberéig 35 000 tonna búzát szállítottak le a Murakeresztúr–Kotoriba–Rakek–Postumia vonalon. Az S. A. Italo–Ungherese per i Traffici Fiumani képviselője kifejti, hogy a refrakcia átengedése vállalat számára a Magyar Külkereskedelmi Hivataltól a forgalom emelkedését serkentené, és ezáltal a jugoszláv refrakcia is nagyobb lenne, arányaiban tovább csökkentve a szállítási költségeket. In: Magyar Országos Levéltár Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium Levéltár K734 Fond Külkereskedelmi Hivatal Általános iratok 11. tétel S. A. Italo–Ungherese per i Traffici Fiumani. 7691/Tr/Sz. levele Méltóságos Kunder Antal min. tan. urnak, a m. kir. Külkereskedelmi Hivatal elnökének.
12. Binét György (1931): A flumei kérdés. Különlenyomat a Közgazdasági Szemle 1930. évi 8–9. és az 1931. évi 1. számából. Légrády Testvérek Nyomdai Műintézete. Budapest, 24 old.
13. Magyar Országos Levéltár Kereskedelem- és Közlekedésügyi Minisztérium Levéltár K734 Fond Külkereskedelmi Hivatal Általános iratok 12. tétel, *A Magyar Tengerentúli Hajózási Részvénytársaság Memoranduma A m. kir. Külkereskedelmi Hivatal nagytekintetű Elnökségének. Adria-i és Földközi tengeren való szállításra berendezett istállóhajó járat létesítésre vonatkozólag.* 1933. 11. 02.
14. A településneveknél tartottam a levéltári forrásokban található autentikus formát.
15. Magyar Királyi Dunai-Tengerhajózási Rt. 1936. március 3-án alakult állami tőkével. Magyar Országos Levéltár XIX-H-1-bb 10 tétel Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium Hajózási Főosztály. Adatok a dunai hajó konferenciához 1946. Hajózási Kérdések Békétárgyalások Előkészítő Anyaga 60. oldal.
16. Fiume és Trieszt irányába lezajló vasúti teherforgalmat hátrányosan érintette a jugoszláv hatóságok magas díjszabása. A magyar állam a magas pályafoglalási díjakat úgynevezett „refrakciájával” igyekezett ellentételezni. Azonban ez csak korlátozottan hatott a versenyképességre.
17. Fond Magyar Országos Levéltár XIX-H-1-bb 10 tétel Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium Hajózási Főosztály. Adatok a dunai hajó konferenciához 1946. Hajózási Kérdések Békétárgyalások Előkészítő Anyaga.
18. Szávai Ferenc (2009): A Horthy-korszak gazdasági élete. In: Gulyás L. (szerk.) A modern magyar gazdaság története. Széchenyitől a Széchenyi Tervig. JATE Press. Szeged, 113–146. old.
19. Bornemisza Félix–Bartos Dezső (1942): Magyarország és a tengerhajózás. Mérnökök Nyomdája. Budapest, 283 old.
20. A dunai tengeri kijárat csak a két világháború közötti időszakban Fiume és Trieszt viszonylatában nevezhető alternatívnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bićanić Rudolf (1953): Važnost Rijeke u ekonomskom životu Hrvatske. In: RAVLIĆ JAŠA (szerk.) Rijeka. Geografija-Etnologija-Ekonomija-Saobraćaj-Pvijest-Kultura. Zbornik. Matica Hrvatska. Zagreb, 153–180. old.
- Binét György (1931): A fiumei kérdés. Különlenyomat a Közgazdasági Szemle 1930. évi 8–9. és az 1931. évi 1. számából. Légrády Testvérek Nyomdai Műintézete. Budapest, 24 old.
- Bornemisza Félix–Bartos Dezső (1942): Magyarország és a tengerhajózás. Mérnökök Nyomdája. Budapest, 283 old.
- Bornemisza Félix (Vitéz) (1943): Szabadkikötőink és a Balkán. Balkán Füzetek 4. A Magyar Külügyi Társaság Balkán-Bizottsága Kiadása. Budapest, 11 old.
- Brunner Vilmos (1931): A magyar tengeri közlekedés fejlődése és szerepe Magyarország gazdasági életében. Doctori értekezés. Budapest, 50 old.
- Szávai Ferenc (2009): A Horthy-korszak gazdasági élete. In: Gulyás L. (szerk.) A modern magyar gazdaság története. Széchenyi-től a Széchenyi Tervig. JATEPress. Szeged, 113–146. old.
- Gulyás László (2012/a): Küzdelem a Kárpát-medencéért. Regionalizáció és etnoregionalizmus, avagy a nemzeti és nemzetiségi kérdés területi aspektusai Magyarországon 1690–1914. Kárpátia Stúdió. Budapest. 104–109. old.
- Gulyás László–Bali Lóránt (2012/b): The Fiume Question 1918–1920. In: Öt Kontinens, az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék tudományos közleményei, ELTE, Budapest, 143–151. old.
- Gulyás László–Bali Lóránt (2012/c): Ten years from the history of Fiume, 1914–1924. 41–53. pp. The Twentieth Century. 2012/2. (ISSN 1803-750X) 41–52. pp.
- Hajdú Zoltán (2006): Fiume (Rijeka) kérdéséről. In: Pap Norbert (szerk.) Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó. Pécs, 103–110. old.
- Komarnicki Gyula (1943): Viziutaink és a Balkán. Balkán Füzetek 11. A Magyar Külügyi Társaság Balkán-Bizottsága Kiadása. Budapest, 9–12. old.
- Snjanović Petar (1953): Riječka luka u sobračajnom sistemu Jugoslavije. In: Ravlić Jaša (szerk.) Rijeka. Geografija-Etnologija-Ekonomija-Saobraćaj-Pvijest-Kultura. Zbornik. Matica Hrvatska. Zagreb, 133–152. old.

Egyéb források

1927. évi XXVIII. törvénycikk az Olaszországgal 1927. évi április hó 5. napján Rómában kötött barátsági, békeltető eljárási és választott bírósági szerződés becikkelyezéséről
1927. évi XXIII. törvénycikk az Olasz Királysággal kötött, 1927. évi május hó 21-én Rómában kelt pénzügyi egyezmény és egyesség becikkelyezése tárgyában
1929. évi I. törvénycikk a szabadhajózást űző magyar tengerhajózási vállalatoknak állami kedvezményekben való részesítéséről

Levéltári források

- Magyar Országos Levéltár Kereskedelem-és Közlekedésügyi Minisztérium Levéltár K734 Fond Külkereskedelmi Hivatal Általános iratok 12. tétel, A Magyar Tengerentúli Hajózási Részvénytársaság Memoranduma A m. kir. Külkereskedelmi Hivatal nagytekintetű Elnökségének. Adria és Földközi tengeren való szállításra berendezett istállóhajó járat létesítésre vonatkozólag. 1933. 11. 02.
- Magyar Országos Levéltár Kereskedelem-és Közlekedésügyi Minisztérium Levéltár K734 Fond Külkereskedelmi Hivatal Általános iratok 7. tétel Búza és egyéb gabonák, maláta. Új magyar búzaexport kalkulációja. Budapest, 1938. 06. 10.
- Magyar Országos Levéltár Kereskedelem-és Közlekedésügyi Minisztérium Levéltár K734 Fond Külkereskedelmi Hivatal Általános iratok 11. tétel S.A. Italo-Ungherese per i Traffici Fiumani. 7691/Tr/Sz. levele Méltóságos Kunder Antal min. tan. urnak, a m. kir. Külkereskedelmi Hivatal elnökének.
- Fond Magyar Országos Levéltár XIX-H-1-bb 10 tétel Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium Hajózási Főosztály. Adatok a dunai hajó konferenciához 1946. Hajózási Kérdések Békétárgyalások Előkészítő Anyaga.

Fájlnev: 02-tordelt_2014_26-27
Könyvtár: D:\KEK_26-27
Sablon: C:\Users\kadas\AppData\Roaming\Microsoft\Templates\Norma
l.dotm
Cím: Közép-Európai Közlemények
Tárgy:
Szerző: Kadas Gabriella
Keresőszavak:
Megjegyzések:
Létrehozás dátuma: 2014.09.30. 17:35:00
Változat: 18
Utolsó mentés dátuma: 2014.10.06. 11:25:00
Utoljára mentette: Kadas Gabriella
Szerkesztési idő: 824 perc
Utolsó nyomtatás: 2014.10.07. 16:20:00
Mint az utolsó teljes nyomtatáskor
Oldalak száma: 64
Szavak száma: 27 096 (kb.)
Betűk száma: 186 967 (kb.)

STRAUSZ PÉTER*

A MODERN TERMELÉSIRÁNYÍTÁS NYUGATI MODELLJEINEK MAGYAR RECEPCIÓJA 1945 ELŐTT

PRE-1945 HUNGARIAN RECEPTION OF THE WESTERN MODELS OF MODERN PRODUCTION-DIRECTING

ABSTRACT

It is always an important question to the Hungarian social scientists, whether Western patterns and strategies become known simultaneously or with some delay in Hungary. It is the also case with the modern management science theories founded by Frederick Winslow Taylor and management practices developed by Henry Ford. This study focuses on their Hungarian theoretical reception before the end of Second World War answering the question has been put above. Presenting the wide professional debate on Taylorism in the circles of Association of Hungarian Engineers and Architects in 1912 it can be stated that Taylor's concept was commonly known among Hungarian engineers managing large scale industries. They had balanced and well-based view on Taylorism and the limits of implementing its findings in the field of economy and public service. During the 1920's more light was shed to Ford's activities which received mostly favourable reception from Hungarian experts. Thus it can be stated that Taylor's and Fords's concepts became known with only a minimal delay in Hungary and the Hungarian scientific circles strived for forming a balanced critique on them.

1. Bevezetés

Talán nem járunk messze a valóságtól, ha azt mondjuk, hogy Frederick Winslow Taylor munkássága jelentette a modern vezetés- és szervezéstudomány kezdetét, az ő munkáiban lefektetett elképzelések máig hatnak a menedzsmenttudomány művelőire és gyakorlati alkalmazóira. Hasonlót állapíthatunk meg a sikeres gyáros, Henry Ford üzemvezetési stratégiájával és gyakorlatával kapcsolatban is: szakmabeli kortársaik és utódaik igazodási pontként tekintettek kettejük munkásságára – vagy elfogadták és továbbfinomították „tanításukat” vagy annak ellenében fogalmazták meg saját üzemvezetési filozófiájukat és alakították ki gyakorlati metódusaikat. E két szakember rendszere a kezdetektől fogva vitákat kavart: követőik és ellenzőik révén máig hatnak a vezetéstudomány fejlődésére, elméleti megállapításaiknak a gazdaságban és az azon kívüli területeken gyakorlatba történő átültetése pedig sok tekintetben alapjaiban változtatta meg a nyugati társadalmak többségének termelési és közszolgálati rendszereit.

Fontos kérdés, hogy e két, a 20. századi gazdaság működését sokban befolyásoló személyiség elméleti és gyakorlati rendszerét hogyan fogadták az egyes országok tudományos-szakmai körei és a (mai szóval élve, némiképp anakronisztikusan fogalmazva) nemzetgazdaságok meghatározó aktorai. Az erre adott válasz azért is érdekes lehet, mert ezáltal pontosabban meg lehet állapítani, az adott ország – szakmai és termelési tekintetben – mennyire kapcsolódott szervesen a nemzetközi folyamatokhoz. Különösen érdekes lehet ez a kérdésfelvetés a magyar vezetés- és szervezéstudomány kapcsán, hiszen ez a viszonylag

* Strausz Péter PhD, tudományos munkatárs, Budapesti Corvinus Egyetem Vezetéstudományi Intézet.

fiatal tudományterület épp akkor született, amikor a 20. század hajnalán a – mai szóval élve – tudástranszfer rendkívül felgyorsult, ezért az esetleges lemaradás a korábbiaknál sokkal komolyabb hátrányokat eredményezett. Az elkövetkezőkben arra keresem a választ, hogy Taylor és Ford munkásságával vajon annak megszületésével egyidőben vagy fáziskéséssel ismerkedett meg a magyar szakmai társadalom s milyen volt e két elméleti-gyakorlati rendszer recepciója Magyarországon. Ezáltal reményeim szerint arra is választ kaphatunk, vajon a magyar tudományos-szakmai élet 1945 előtt mennyire tartott lépést a nemzetközi folyamatokkal.

2. „A magyar vezetéstudományi gondolkodás születése” – vitasorozat a taylorizmusról 1912-ben

Magyarországon is természetesen a mérnöktársadalom találkozott először Taylor munkásságával és foglalkozott annak hasznosítási lehetőségeivel. Az itthoni szakmát a Magyar Mérnök és Építész Egylet fogta össze. Az 1867-ben 627 taggal megalakult egyesület a századfordulóra a műszaki szakemberek legpatinásabb, több mint kétezer tagot számláló érdekvédelmi, tudományos és kulturális szervezetévé vált. Folyóirata, a nívós Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye nem csak műszaki jellegű tanulmányokat, de (köz-) gazdasági és szociológiai/társadalomtudományi témájú írásokat is közölt.¹

Az egyesület törekvései közé tartozott, hogy tagjait naprakészen tájékoztassa a legfrissebb szakmai innovációkról és az új tudományos eredményekről. Ennek érdekében gyakran szervezett előadóesteket, ahol felkért előadók számoltak be egy-egy kérdérről. A taylorizmussal kapcsolatban azonban egy jóval nagyobb szabású rendezvény keretein belül kívánták az amerikai mérnök munkásságát és kialakított rendszerét elemezni. 1912. november-decemberben négy ülésből álló vitasorozatot szerveztek a taylori rendszerről az egyesület (és a kialakuló magyar vezetés- és szervezéstudomány) egyik kiemelkedő tagja, Méhely Kálmán gépészmérnök kezdeményezésére, aki a vitaindító kétórás előadás megtartását is magára vállalta. A munkabérfizetési rendszerek és a Taylor-féle üzemvezetés címmel. A mindvégig nagyszámú hallgatóság részvételével zajló dispután 11 előadó és felszólaló foglalkozott Taylor új kezdeményezésével. 1913-ban a vita teljes anyaga megjelent az egyesület lapjában, Méhely előadása pedig különnyomatban is napvilágot látott.²

2.1. A vitaindító előadás

Méhely Kálmán 1912. november 23-án és 30-án két ankétot is kitöltő bevezető előadásában először a taylori üzemvezetés tudományáról és annak történeti előzményeiről, megszületésének gazdasági-társadalmi körülményeiről-okairól beszélt. Ezt követően részletesen ismertette a Taylor-rendszer főbb elemeit, melyek Méhely szerint az időfelvétel, a feladatrendszer megalkotása és a szervezeti reform. A magyar mérnök-tudós úgy látta, hogy Taylor szerint az üzemvezetés veleje: ismerni pontosan mit akarunk a munkásokkal végeztetni és arra törekedni, hogy ezt a legjobban és legolcsóbban tegyünk.³ A taylori gyárvezetés középpontjában az üzemvezetés áll: a termelés irányítójának elsősorban jó vezetőnek kell lennie, mindegy, hogy ő maga mérnök, ipariskolás vagy autodidakta. Fontos emellett a lépések előre való megtervezése, véletlenek nem fordulhatnak elő. A munkairodában bevezetendő kartotékrendszer gyors reagálást és flexibilitást tesz lehetővé. A munkások több művezető alá tartoznak, akik azonban specializáltak, így valódi segítséget tudnak nyújtani számukra a munkában. E rendszer fő vívmánya tehát a specializálódás, a szisztéma azonban csak a tömeggyártásnál használható, mert gyorsan változó jellegű termelés esetén a szervezési költségek nagyon megnőnek.⁴

Méhely nem hallgatta el azokat a nemzetközi (főleg európai, angol) szakmai körökben megfogalmazott véleményeket sem, melyek ellenvetéseket fogalmaztak meg a Taylor-rendszerrel szemben. Az egyik első bírálat a munkairodának a tervezőirodához hasonló specializálásával szemben vetődött fel, mivel ez a munkást sok dolog alól ugyan tehermentesíti, de az állandó ellenőrzés miatt nagyobb az esély a sűrlődásra a két szervezeti egység között. A másik kifogás az volt a szisztémával szemben, hogy az új rendszer a munkás felelősségérzetét teljesen megszünteti, hiszen így nincs tere az egyéni kezdeményezésnek. Méhely szerint azonban ez téves ellenvetés, mert mindezzel önmagában nem lett megvonva a szellemi stimuláns a munkástól. Nem igaz szerinte az a kritika sem, hogy a Taylor-rendszer a munkást kiszipolyozza, hiszen nem kíván tőle a korábbinál nagyobb erőfeszítést: az ilyen rendszerben működő gyárban egyenletesen folyik a munka, sem ácsorgó, sem siető munkások nincsenek. Az sem helytálló megállapítás, hogy a munkások fluktuációja miatt a rendszert nem lehet jól alkalmazni, hiszen a jobb produktivásért járó nagyobb bér miatt szívesen maradnak a munkavállalók, csupán a betanítás időszaka alatt van igazán fluktuáció.

Méhely azonban nem csapott fel Taylor ügyvédjének, ő maga is több ponton bírálta az amerikai mérnök szisztémájának egyes elemeit. Némiképp egyetértett azzal a kifogással, miszerint az új rendszer nem csökkenti a régi bajokat, sőt még újakat is teremt melléjük, hiszen túlbonyolított: a munkásnak például már nem egy, hanem nyolc művezetővel kell egyeztetnie munkája előtt. Méhely is valós veszélynek tartotta a túlspecializálást, amit csak kellő érzékkel lehet elkerülni. Taylor egyik kijelentése szerint rendszere a vezető szerepétől függetlenítheti a gyár sikerét. Méhely szerint ez erős túlzás, sőt a vezetőtől ez a szisztéma különleges szervező képességet kíván, tehát szerepe fontosabbá válik, mint azelőtt volt. Nem igaz Taylor azon kijelentése sem, miszerint aki megtanulja az ő szabályait, az mindenképp jó üzemvezető lesz: aki ugyanis korábban kisebb, egyszerűbb felépítésű üzemet is nehezen vezetett el, az Taylort követve még nagyobb bajokat fog okozni.

Méhely úgy látta, hogy az itthoni fejletlenebb iparszervezet szempontjából Taylor rendszere talán merevnek és agyonszervezettnek tűnhet. Valójában azonban ez a szisztéma üzemfilozófiát jelent, melynek egyes elemeit külön-külön is sikeresen lehet alkalmazni. Sok hazai gyárban már hat a szelleme, számos helyen egyes elemeit (anyagnyilvántartás kartoték-rendszer szerint, bónuszrendszer, időtanulmányozás stb.) bevezették.

Előadása végén Méhely további műveket ajánlott azoknak, akik a kérdésben alaposabban el kívánnak mélyülni. Ennek révén a magyar mérnök tanúbizonyosságot tett arról, milyen részletesen ismeri a Taylor-rendszer nemzetközi recepcióját. Elsődlegesen amerikai szakirodalmat: Taylor, Gantt, Emerson, Thompson, Frank B. Gilbreth műveit valamint a vasúti átalakításról szóló ankét New Yorkban 1912-ben (!) megjelent dokumentumait ajánlotta a hallgatóság figyelmébe, de a számtalan megemlített szakfolyóiratok között az amerikaiak mellett angol és német periodikákat is szép számmal megemlített. Mindebből kitűnt, hogy Méhely roppant széles spektrumú szakirodalmi bázis áttekintése után vállalkozott vitaindítójának megtartására. Taylorról és szisztémájáról a következőképp foglalta össze zárógondolatait: „Könyvecskéje [...] a gyári üzemnek évszázados fejlődésből leszűrt breviáriuma. Rendszere annyira magvas, eredeti és érdekes, hogy a közfigyelmet az üzemvezetés kérdéseire terelte, hatalmas lökést adott a kérdések tanulmányozásának, új perspektívát a mérnöki foglalkozás, mérnöki érvényesülés, művezető nevelés, munkásképzés, munkabérfizetés stb. kérdéseinek, s ezzel az egész emberiség kulturális fejlődésének [...] kiváló szolgálatot tett.”⁵

2.2. Vita a Taylor-rendszerrel

A vitaindító előadást követően több ülésen keresztül tartó élénk vita vette kezdetét. Nem célunk mind a tizenegy hozzászólást egyenként részletesen bemutatni, csupán a legfontosabb előadásokról és hozzászólásokról ejtünk szót, valamint a kialakuló vita alapján levonható általános megállapításokat igyekszünk összegezni.

Méhely Kálmán előadása után a Ganz Villamossági Rt. főmérnöke, Sóváry Emil számolt be a taylori rendszer egyes elemeinek bevezetésével kapcsolatos tapasztalatairól. Mindenképp érdemes aláhúzni, hogy Sóváry kísérleteit Taylor 1903-as, akkor még sokkal kisebb visszhangot kiváltott munkája ihlette, mivel 1910-től kezdve vezette be változtatásait a Ganzban, tehát egy esztendővel az amerikai mérnök nagy nyilvánosságot kapott főművének 1911-es kiadása előtt. Ez is mutatja, hogy egyes magyar szakemberek mennyire tisztában voltak a nemzetközi folyamatokkal, így fáziskésés nélkül, sőt a régióban valószínűleg az elsők között fogott bele egy magyar vállalat a taylori szisztéma gyakorlati alkalmazásába. Mindent egybevetve Sóváry a Taylor-rendszer előnyeit abban látta, hogy biztos alapot nyújt az árazásra, előkalkulációra, olcsóbb így a munka, a munkás keresete viszont nem csökken, a munkást megvédi a vezetői önkénnytől és a becslés tévedéseitől, utat nyit a munkás érvényesülésének, mert keresetében nincs korlátozva, jobban kihasználja a gyár gépeit és a munkás képességeit illetve biztos támpontot nyújt és a műhelyvezetőséget rákényszeríti a folyamatos fejlesztésre, tökéletesítésre. Legfontosabb pozitívumának azonban a rendszer nevelő hatását tartotta, ennek révén ugyanis egyre jobb mérnökök és egyre jobban teljesítő munkások vállalati kiképzésére van lehetőség. Ennek alapján ajánlotta a vállalatoknak, hogy kísérletezzenek a taylori elvek gyakorlati alkalmazásával, mert szerinte ezek az erőfeszítések a kezdeti elkerülhetetlen nehézségek után később busásan megtérülnek.⁶

A szocialista gondolkodó, a magyar könyvtártudomány nagy alakja, Szabó Ervin is jelen volt a vitasorozaton és egyetlen nem mérnök végzettségüként hozzá is szólt a kérdéshez. Terjedelmes felszólalásának relevanciáját az adta, hogy nemcsak Taylor művét és annak német, francia és osztrák fogadtatását ismerte, hanem igazgatóként a Fővárosi Könyvtárban a taylorizmust részlegesen a gyakorlatban is bevezette. Ennek során az elveket idomítani igyekezett a helyi viszonyokhoz, bizonyos munkafolyamatokat (például könyvbevételezés) normalizált, mozgástanulmányokat végzett és az írásbeliséget több területre is kiterjesztette. Bevallotta azonban, hogy mindez nem állhatott össze rendszerre, mert a közalkalmazotti szférában teljesen eltérő elvek érvényesülnek, mint a vállalatoknál. A mai olvasó csak sajnálni tudja, hogy Szabó nem számolt be részletesebben a Fővárosi Könyvtárban folytatott ezirányú törekvéseiről, mivel ezek valószínűleg a taylori elvek első alkalmazási kísérletét jelentették a magyar közszférában.⁷

A szociológiával, statisztikával is behatóan foglalkozó és filozófiai érdeklődést is tanúsító Szabó felszólalásában sokkal részletesebben taglalta a Taylor-rendszer elméleti kérdéseit. Véleménye szerint a magyar gazdasági szervezetek jóval nagyobb hasonlóságot mutatnak az amerikaiakkal, mint azt sokan gondolják, mégsem lehet a taylorizmust rendszer szinten bevezetni. Ennek oka a magyar ipar fejletlenebb volta: itt ugyanis sokkal kisebb mértékű a gépesítés, hiszen nem éri meg, mivel a munkaerő nagyon olcsó.

Hamisítatlan szocialista ideológusként Szabó úgy vélte, hogy a taylori elvek sikeres hazai alkalmazásához először az emberi viszonyokat kellene megjavítani. A szabad versenyt korlátozó törvényeket kell megszüntetni, a vámhatárokat lebontani, hatékony munkásvédelmet folytatni; „röviden: demokrácia kell”. Ha ugyanis „amerikai standardú racionális üzemszervezetet akarunk, előbb amerikai standardú racionális életszervezetet kell teremtenünk”.⁸ Ebből is látszik, hogy Szabó a taylorizmus társadalmi szempontból nézte: mivel minden javítása a termelési viszonyoknak a társadalmi fejlődés és igazságosság előfeltéte-

le, ezért szükség van rá. Igaz ugyan, hogy a taylorizmussal sok helyen visszaélnék, és emiatt a munkásosztály haragja nő, de erről nem az elmélet tehet. Érdemes megjegyezni, hogy Szabó ezen kijelentésével az egyetlen magyar szocialista, munkásbarát gondolkodó volt, aki nem mereven elutasította Taylor elveit, hanem árnyaltan értékelte azokat.

A Taylorról rendezett vitasorozat⁹ áttekintése során olyan kérdésekről is teljesebb képet alkothatunk, melyek a korabeli magyar tudományos élet helyzetével és az elméleti eredmények gyakorlati alkalmazásával kapcsolatosak. A disputából kiviláglik, hogy a releváns magyar szakmai kör – lett legyen bármilyen szűk is – angol eredetiben olvasta az amerikai mérnök munkásságát összegző művet, nem csupán német illetve osztrák közvetítéssel jutott el az hozzá. Különösen fontos aláhúznunk emellett, hogy az első gyakorlati alkalmazás kísérletre a Ganz Villamossági Rt-nél mennyire korán, még Taylor híressé vált 1911-es munkáinak megjelenése előtt került sor, ami szintén a magyar szakmai elit „együtt-mozgását” bizonyítja a nemzetközi trendekkel.

A vitából kitűnik, hogy a szakma álláspontja szinte teljesen egységes volt a taylorizmus hasznos volta tekintetében. Abban viszont nézeteltérés mutatkozott, vajon bevezethető-e a magyarországi körülmények között. Egyesek szerint ez itthon is lehetséges, mások szerint erre a hazai viszonyok nem alkalmasak, néhányan egy tipikus magyar „harmadik út” kialakítását javasolták, megint mások pedig úgy vélték, hogy a taylorizmus bevezetése fogja megváltoztatni a kedvezőtlen termelési viszonyokat. Egyikük sem a taylori elvek „szolgái” alkalmazását tartotta célravezetőnek, hanem az alapfilozófia megértését és hazai viszonyokra történő alkalmazását.

Fontos hangsúlyozni, hogy szinte az összes előadó és hozzászóló különös figyelmet fordított Taylor rendszerének esetleges társadalmi következményeire, ami azt bizonyítja, hogy e szisztémát a maga egységében vizsgálták, nem csupán üzemszervezési alapelveket, hanem szélesebb körben ható termelési filozófiát látva benne. Láthatjuk tehát, hogy a magyar szakemberek korán és igen alaposan megismertkedtek a taylorizmussal, azt kiegyensúlyozott kritika tárgyává tették és a gyakorlatban is alkalmazták már az első világháborút megelőzően is. Ezzel pedig ahhoz is hozzájárultak, hogy a magyar vezetés- és szervezéstudomány művelése mondhatni egyszerre vette kezdetét a hasonló irányú amerikai és európai tudományos és gyakorlati kezdeményezésekkel.

3. Taylor és Ford magyar kritikája az 1920-as és 1930-as években

A modern vezetés- és szervezéstudomány kérdéseire – többek között az első világháború anyagszállítási nyomán kidolgozott hadigazdálkodás tapasztalatainak nyomán – az 1920-as évektől kezdve talán még nagyobb figyelem irányult. Magyar nyelven a Korunk című kolozsvári közéleti lap foglalkozott többször is az ezzel kapcsolatos kérdésekkel. Ez a folyóirat a baloldali-liberális, polgári demokrata sőt gyakran marxista gondolkodók, publicisták orgánumának számított, nemzetközi szerzőgárdájában ott találjuk az akkor már emigrációban élő Károlyi Mihályt és Jászi Oszkárt is.

A Korunk egyik gyakran publikáló szerzője volt Diamant Izsó gazdasági és művészeti szakíró, 1920-tól az aranyosgyéresi Sodronyipar Rt. vezérigazgatója, aki a liberális gondolkodású ipari „menedzser” östípusának tekinthető. Közgazdasági, kereskedelem- és iparpolitikai cikkei, művészeti vonatkozású írásai szaklapokban és napilapokban jelentek meg. (A Romániai Gyáriparosok Országos Szövetségének erdélyi ügyvezető alelnöke végül 1944 őszén feleségével együtt a nyilasterror áldozata lett.)

Diamant több a lapnak írt cikkében foglalkozott Henry Ford és Frederick Winslow Taylor munkásságával. Előbbiről megállapította, hogy sikerének fő záloga az új elképzelések gyors és időszerű alkalmazása, könyörtelen keresztülvitele. Ford szerint az a vállalat sike-

res, amely a legolcsóbban a legjobbat nyújtja, hiszen olcsó terméket könnyebb elhelyezni a piacon, mint drágát, ez pedig saját korában komoly felfedezésnek számított. Diamant megjegyezte, hogy a Fordról elnevezett tömegtermelési rendszert már előtte is alkalmazták a chicagói vágóhidakon, az ő munkaszervezése kifinomultságát tekintve azonban egyedülálló. Fontos újításnak tartotta még az amerikai gyáros azon stratégiáját is, miszerint a nyersanyag-bányák, a –feldolgozók, illetve a szállítás vállalatán belülre vonásával függetlenítette magát a külső tényezőktől. Így minimális raktározási költség valamint kiszámítható és olcsóbb termelés mellett versenyképes áron kínálhatta termékeit.¹⁰

Diamant nem tartotta szerencsésnek azt, hogy magyar és nemzetközi kritikusok párhuzamot igyekeztek vonni Ford és a kialakulóban lévő menedzsmenttudomány más alakjai között. Az amerikai gyárost egy időben ugyanis sokat emlegették a vertikális terjeszkedés gondolatát megfogalmazó német gyáros-politikus Hugo Stinnes nevével együtt. Az erdélyi szakíró szerint mindkettő zseniális szervező ugyan, de ahol Stinnes harácsol, ott Ford alkotott. Sokan a német AEG elektronikai vállalat voltaképpeni létrehozóját, Emil Rathenaut és Fordot is összehasonlították: Diamant szerint közöttük a különbség a hasonló elvek individuális alkalmazásában van: Rathenau komolyabb, tudományosabb, Ford praktikusabb. „Rathenau ideálja a jó gép, Fordé az olcsó, könnyebben eladható gép.”¹¹

Számos szakmabeli hangsúlyozta Ford „munkáspártiságát”. Diamant szerint azonban ez csupán korlátozottan volt igaz, sőt az embert kifejezetten könnyen pótolható szerszámmá alacsonyította. A Korunk szerzője úgy látta, hogy a „Fordismus” csak Amerikában, csak igen nagy méretekben s a korábbiakhoz hasonló konjunktúra-időszakokban alkalmazható és sikeres. Ford érdemeit elismerve összegzésként még ennyit jegyzett meg: „De a könyvét kár volt megírnia. A könyve gyöngé, nem őszinte és hamis pátozzsal futott. Ellentétben azzal, amit alkotott.”¹²

Taylorról értekezve Diamant rámutatott, hogy a taylorizmust gyakran a fordizmussal azonosítani szokták, s ez ellen a hibás megállapítás ellen Taylor és Ford hívei egyaránt tiltakoznak. Ebben igazuk is van, mert amíg Taylor egy „szenzáció nélküli, színtelen, tudománytalan tudománynak” a megalapítója, addig Ford ennek a tudománynak a praktikus alkalmazója, reformálója, hasznosítója. Taylor az elismert, de kínló és kísérletező elme, Ford a népszerű és könnyen alkotó „sztár”. Taylor nevelni, oktatni, szervezni és szerveztetni akart, kiválasztás által jobb és több munkaeredményt elérni. Ford ugyanazt az eredményt nevelés nélkül akarta (munkásainak 75%-a egy héten belül betanítható volt). A két szakember rendszerét összehasonlítva Diamant megállapította, hogy az „emberiség haladása” szempontjából Taylor rendszere az értékeesebb, mert nevelő és nemesítő hatású és többkevesebb sikerrel minden fajta munka szervezése során alkalmazható.¹³

Az 1920-as években Kertész Imre gépészmérnök, műegyetemi tanársegéd önálló munkában foglalkozott Henry Ford rendszerével, melyben Taylor munkásságáról is kifejtette álláspontját. Ford szisztémáját bemutatva hosszasan időzött annak technikai részleteinél, különös részletességgel elemezve a szerinte az egész gyárat behálózó conveyor transzportszalagot, mely segítségével az amerikai gyáros a drága alkatrésztárolakat szinte feleslegessé tette, emellett a munkások sem szaladgáltak ide-oda, így emiatt nem keletkezett idővesztés. Kertész is hangsúlyozta, hogy a szerelési munkafolyamatokat a Ford-műveknél szét lehet választani, így az egyes munkaelemeket betanított munkások is elvégezhetik.¹⁴

A magyar gépészmérnök minden forráskritika alkalmazása nélkül elemezte Ford szociálpolitikai nézeteit, a gyáros könyvében szereplő ezzel kapcsolatos összes – gyakran nagyon propagandisztikus – kijelentést készpénznek véve. Emellett Ford munkabér- és bónuszrendszerének különböző fejlődési fázisai is minden kritika nélküli bemutatásra kerültek, és Kertész teret szentelt az iparmágnás által létrehozott munkásjóléti intézmények ismertetésére is.¹⁵

Kertész Imre szerint Taylor és követői az úgy nevezett tudományos üzemvezetés tanának megalkotása során túlzásba estek, mert a differenciális bérrendszerben a legjobb munkás teljesítményét vették alapul, ez pedig azt eredményezte, hogy az átlagos munkavállaló a gyors tempótól kimerült. A szerző Ford módszereit össze is hasonlítva Taylor tudományos üzemvezetésével kijelentette, hogy az előbbi a taylorizmus továbbfejlesztése, de úgy, hogy magasabb célokat tűz ki, és azokat emberségesebben éri el. Az amerikai mérnökről kritikusan fogalmazva Kertész megemlíttette, hogy a racionalizálás egyik nagy alakja, Friedrich von Gottl-Ottlilienfeld szerint is Taylor rendszere saját megtermelt hasznának jó részét felemésztí a felduzzasztott vállalati hivatalnoksereg. Kertész kitért a német közgazdász azon megállapítására is, miszerint a taylorizmus oly bonyolult és költséges, annyira jól képzett, maximális teljesítményű munkásokat kíván, hogy csak néhány speciális vállalat engedheti meg magának. Egy ilyen vállalat viszont monopolhelyzetét kihasználva a nyereség 2/3-át elteszi és nem szállítja le az adott termék árat, így a taylori rendszer állítólagos pozitív hatása szélesebb körben elenyésző. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Kertész nem értett teljesen egyet Gottl-Ottlilienfeld ezen kijelentésével, mert szerinte a taylorizmust bevezető és emiatt monopolközeli helyzetbe került gyárak között is van verseny, így a Taylor elveinek és módszereinek nem olyan csekély a hatása, mint ahogy azt a német szakértő állította.¹⁶ A Műegyetem tanársegédének munkájából azonban világosan látszik, hogy szerzője egyértelműen Henry Ford munkásságát tartotta többre, Taylorral kapcsolatban sokkal több bírálatot fogalmazott meg. Mivel egyfelől kritikátlanul elfogadta az amerikai gyáros kijelentéseit, másfelől azonban Taylorral szemben többször túlzottnak tűnő kritikával élt, elemzését nem lehet teljesen kiegyensúlyozottnak tekinteni.

Az 1930-as évek elején Káldor István¹⁷ is önálló munkában foglalta össze Ford és Taylor elképzeléseivel és módszereivel kapcsolatos álláspontját. Elemzésében Kertészhez hasonlóan ő is leszögezte, hogy Ford kortársaitól eltérően nem nyereszkedni akart, rendszerével és tevékenységével a közt is szolgálni akarta. Felismerte a tömegfogyasztás fontosságát, ami korában komoly invenciónak számított, sikerének ez lett az egyik alapja. Káldor azonban azt is megjegyezte, hogy az amerikai iparmágnás érdemei és eredményei sokszor inkább a maga köré gyűjtött vezetőké voltak, ő inkább a kezdeményezések zászlóvivője, „reklámarca” volt.¹⁸ A fordizmus Káldor szerint nem is más, mint a Ford által megvalósított gazdasági irányelvek és a követői által létrehozott eredmények összessége a racionalizálás és munkatudomány terén. E rendszer sikerének egyik kulcsa pedig az volt, hogy a munkásságot mint fogyasztóközöniséget is figyelembe vette. A fordizmus nem szereti az állami befolyást, a szakszervezeteket pedig kifejezetten gyűlöli, ezzel viszont a munkavállalót teljesen kiszolgáltatja a munkaadónak. Ez ugyan Káldor szerint bizonyos esetekben a szükséges rossz, azonban sok szempontból végzetes lehet. A szerző azt is megjegyezte, hogy Ford ezen attitűdje mögött az áll, hogy ő még alkalmazhatott szervezetlen – s ezért kiszolgáltatottabb – munkást, mert ilyenből Amerikában sok található.¹⁹

Káldor idézte Fordot, aki szerint a haszon nem a munkásokat illeti, mert ha így lenne, megszűnnének a befektetések. A haszon az árak csökkenését idézi elő, ezért az hasznosnak tekinthető. A magyar szerző azonban úgy gondolta, hogy mindezek csak nagyüzemben igaz megállapítások, ahol a munkaerő kihasználásának megszervezése magas szintű. Nem igaz az amerikai gyáros azon kijelentése sem, miszerint a kormányok hiába akarják törvényekkel a jólétet biztosítani, arra csak a munka képes; mivel minden társadalomban szükség van a jogi háttérre. A vásárlóerő legfontosabb forrása a munkabér: ezt Ford és az amerikai nagyvállalatok már felismerték és alkalmazzák, nagy sikerrel. Ez az elv Káldor szerint szinte mindenhol teljesen megállja a helyét, s nagy emberismeretről és praktikus érzékről tanúskodik. Az is fontos megállapítása az amerikai iparmágnásnak, hogy ahogy minden piacot, a munkapiacot is szervezni kell.²⁰ A szerző azonban rámutatott Ford önellentmon-

dásaira, aki művében egyszer azt állítja, hogy nincs szükség minimumbérre, mert az sosem lesz elég, máskor viszont azt mondja, hogy az általa megállapított napi 7 dolláros minimumbér megfelelő. Emellett Káldor azt a kijelentést sem tartja igaznak, miszerint a gép valóban kevesebb ember alkalmazását okozza, viszont új munkaalkalmakat teremt, s így összességében nem növeli a munkanélküliséget. Valójában azonban a gépek sokkal jobban szaporodnak, mint az általuk teremtett munkaalkalmak, ezért a munkahelyek számszerűleg csökkenni fognak.²¹

Taylor rendszeréről értekezve Káldor megállapítja, hogy az amerikai mérnök és munkatársai a munkamódszerek gazdaságosságát a tudományos üzemvezetéssel kívánták fokozni, de mivel viszonyítási alapjuk a legkiválóbb teljesítmény volt, így az eredmény az átlagmunkás túlterhelése lett. Alapvetéseit (jó üzemvezetés, magas bér, alacsony termelési költség) a szerző szerint ráadásul maga Taylor sem tartotta be maradéktalanul. Mivel arra törekedett, hogy minden munkás a képességeinek megfelelő legmagasabb – és ehhez mérten legtöbb munkával járó – munkakört kapja, így annak bére arányosan már nem számít olyan magasnak. Összegzőként Káldor kijelentette, hogy a taylorizmus a munkás relatív bércsökkenése mellett nagymértékű munkanélküliséget is generál.²²

Mind Kertész, mind pedig Káldor egyetértett abban, hogy Ford (és kisebb mértékben Taylor) kezdeményezéseinek nagy része igen jó, ami problémás, az sokszor nem az ő hibájuk, hanem a környezetből is fakad. Elveik többsége Európára azonban nem vonatkoztatható, Magyarországon pedig agrárállam lévén a fordizmus és taylorizmus döntő része nem alkalmazható, hiszen azok kifejezetten ipari államokra vannak kitalálva.

A rendelkezésre álló terjedelmi keretek között nem volt alkalmunk Magyary Zoltán taylorizmussal kapcsolatos recepcióját és a taylori elvek magyar közigazgatásban való alkalmazási kezdeményezéseit bemutatni,²³ azonban talán a fenti rövid elemzésből is kitűnik, hogy a magyar kritikusok többsége 1945 előtt a nemzetközi folyamatokkal lépést tartva és (Kertész Imrét kivéve) nem csupán szűken vett szakmai szempontok alapján, hanem szélesebb társadalmi perspektívából is vizsgálta Taylor és Ford rendszerét, alkalmasnak tartva azok egyes elemeit a magyar termelési gyakorlatban is alkalmazni.

JEGYZETEK

1. Pallas Nagylexikon, XII. kötet (1896). Áldássy Antal et al. (szerk.) Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest.
2. Lásd: Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye, 1913. évfolyam 1–8. szám; illetve Méhely Kálmán (1913): A munkabérfizetési rendszerek és a Taylor-féle üzemvezetés. Pátria Rt. Budapest.
3. Méhely Kálmán (1913): A munkabérfizetési rendszerek és a Taylor-féle üzemvezetés. In: Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye, 1913. évfolyam 1. szám, 11. old.
4. Méhely Kálmán (1913): A munkabérfizetési rendszerek és a Taylor-féle üzemvezetés. In: Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye, 1913. évfolyam 2. szám, 22. old.
5. Méhely Kálmán (1913): A munkabérfizetési rendszerek és a Taylor-féle üzemvezetés. In: Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye, 1913. évfolyam 2. szám, 30. old.
6. Vita a Taylor-rendszerről. Sóváry Emil főmérnök tapasztalatai a Ganz-gyárban. In: Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye, 1913. évfolyam 3. szám, 41–53. old.
7. A szocialista gondolkodó taylorizmussal kapcsolatos megállapításait lásd: Szabó Ervin (1977): A Taylor-rendszerről. In: Hol az igazság? (vál. és szerk.) Remete László. Magvető. Budapest. 153–174. old.
8. Az idézeteket lásd: Szabó Ervin (1977): A Taylor-rendszerről. In: Hol az igazság? (vál. és szerk.) Remete László. Magvető. Budapest. 173–174. old.

9. A vitasorozat fontosabb résztvevőinek (Hollerung Gábor, Czukor Kálmán, Munkácsi Andor, Przyborski Ottó, Szandtner Gyula, Wopaletsky Károly, Szuk Géza) hozzászólását lásd: Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye, 1913. évfolyam 4. és 8. szám.
10. Diamant Izsó (1926): Ford. In: Korunk, 1926. 7. szám (július).
11. Diamant Izsó (1926): Ford. In: Korunk, 1926. 7. szám (július) és Diamant Izsó (1927): Az ipari amerikanizmus útjai. 2. In: Korunk, 1927. 7. szám (július).
12. Diamant Izsó (1926): Ford. In: Korunk, 1926. 7. szám (július).
13. Diamant Izsó (1926): Ford. In: Korunk, 1926. 7. szám (július).
14. Kertész Imre (1926): Henry Ford és a fordizmus. Közgazdasági és szociálpolitikai tanulmány. Budapest. 9. old.
15. Kertész Imre (1926): Henry Ford és a fordizmus. Közgazdasági és szociálpolitikai tanulmány. Budapest. 11–17. old.
16. Kertész Imre (1926): Henry Ford és a fordizmus. Közgazdasági és szociálpolitikai tanulmány. Budapest. 18–19. old.
17. Káldor személyéről egyelőre igen keveset tudunk, csak annyi bizonyos, hogy a könyvét megjelentető kiadó, az 1920-ban létrehozott, főleg irodalmi műveket kiadásával foglalkozó Genius alapítója Káldor Miksa volt, s a vállalat 1933-ban beolvadt a Révai Testvérek Irodalmi Rt-be.
18. Káldor István (1930): Ford és a fordizmus. Genius Könyvkiadó Rt. Budapest. 13. old.
19. Káldor István (1930): Ford és a fordizmus. Genius Könyvkiadó Rt. Budapest. 19–20. old.
20. Káldor István (1930): Ford és a fordizmus. Genius Könyvkiadó Rt. Budapest. 26., 30–32. old.
21. Káldor István (1930): Ford és a fordizmus. Genius Könyvkiadó Rt. Budapest. 33. old.
22. Káldor István (1930): Ford és a fordizmus. Genius Könyvkiadó Rt. Budapest. 10–12. old.
23. Magyar ezzel kapcsolatos álláspontjára lásd még: Zachar Péter Krisztián (2013): Taylor és Fayol munkásságának hatása a két világháború közötti magyar közigazgatás-elméletre. In: Tanulmányok a magyar menedzsmenttudomány 20. századi történetéről. (szerk.) Dobák Miklós. L'Harmattan Kiadó. Budapest. 41–61. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Diamant Izsó (1926): Ford. In: Korunk, 1926. 7. szám (július).
- Diamant Izsó (1927): Az ipari amerikanizmus útjai. 2. In: Korunk, 1927. 7. szám (július).
- Káldor István (1930): Ford és a fordizmus. Genius Könyvkiadó Rt. Budapest.
- Kertész Imre (1926): Henry Ford és a fordizmus. Közgazdasági és szociálpolitikai tanulmány. Budapest.
- Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye, 1913. évfolyam 1–8. szám.
- Méhely Kálmán (1913): A munkabérfizetési rendszerek és a Taylor-féle üzemvezetés. In: Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye, 1913. évfolyam 1. szám.
- Méhely Kálmán (1913): A munkabérfizetési rendszerek és a Taylor-féle üzemvezetés. In: Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye, 1913. évfolyam 2. szám.
- Pallas Nagylexikon, XII. kötet (1896). Áldassy Antal et al. (szerk.) Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest.
- Szabó Ervin (1977): A Taylor-rendszerről. In: Hol az igazság? (vál. és szerk.) Remete László. Magvető. Budapest.
- Vita a Taylor-rendszerről. Sóváry Emil főmérnök tapasztalatai a Ganz-gyárban. In: Magyar Mérnök- és Építész Egylet Közlönye, 1913. évfolyam 3. szám.
- Zachar Péter Krisztián (2013): Taylor és Fayol munkásságának hatása a két világháború közötti magyar közigazgatás-elméletre. In: Tanulmányok a magyar menedzsmenttudomány 20. századi történetéről. (szerk.) Dobák Miklós. L'Harmattan Kiadó. Budapest.

KECZER GABRIELLA*

A VISEGRÁDI ORSZÁGOK FELSŐOKTATÁSÁNAK JELLEMZŐI

HIGHER EDUCATION IN THE „VISEGRÁD” COUNTRIES

ABSTRACT

The so called „Visegrád” countries are Hungary, Poland, Slovakia and the Czech Republic. They have the same historic heritage and a similar path since the change of the political-economic system in 1990. We present, analyze and compare the higher education systems of the four countries. We examine the institutions, the governance, the input (new entrants), output (people with higher education attainment), the conditions (expenditure, student/teacher rate) of their higher education systems, and the value of the diplomas (graduate unemployment rate, salary). Our research is based on the most recent available statistical data of Eurostat and of the OECD, and on databases like Eurydice and Eurydice.

Bevezetés

A visegrádi országokat – Magyarországot, Lengyelországot, Szlovákiát és a Cseh Köztársaságot – hasonló történelmi örökség és a rendszerváltás után hasonló fejlődési út köti össze. Tanulmányunkban e négy ország felsőoktatási rendszerét mutatjuk be és hasonlítjuk össze. Kitérünk a felsőoktatás intézményrendszerére, az egyetemek irányítására, a felsőoktatás inputjára (felsőoktatásba belépők), outputjára (diplomások aránya), működési feltételeire (finanszírozás, hallgató/oktató arány) és a diploma értékére (diplomás munkanélküliség, diplomás jövedelem). Kutatásunk során az Eurostat és az OECD legfrissebb hozzáférhető statisztikáit, valamint az Eurydice és az Eurydice adatbázisait használtuk.

1. Felsőoktatási rendszerek

Először a visegrádi országok felsőoktatási rendszereit hasonlítjuk össze intézménytípusok és létszámadatok alapján. A 1. sz. táblázat a hallgatói létszámot, az akadémiai személyzet létszámát, a felsőoktatási intézmények számát és típusait mutatja be képzési feladat és fenntartó szerint.

A legnagyobb hallgatói létszámmal természetesen a legnagyobb lakosságszámú Lengyelország rendelkezik, 4,6-szor annyi egyetemista tanul Lengyelországban, mint a második legnagyobb hallgatói létszámmal rendelkező Cseh Köztársaságban, 5,4-szer annyi, mint hazánkban és 9,2-szer annyi, mint a legkisebb felsőoktatási rendszerrel rendelkező Szlovákiában. (Az egyetemisták arányát a teljes lakosságon belül a későbbiekben tárgyaljuk.) A lengyel felsőoktatási intézmények száma azonban csak 1,2–1,3-szorosa a cseh és a magyar intézményekének, és csak 2,7-szerese a szlováknak, ugyanis a lengyel felsőoktatási intézmények jóval nagyobb átlagos hallgatói létszámmal (több mint 20 000 fő) rendelkeznek, mint a másik három ország egyetemei. A legkisebb az átlagos hallgatói létszám a magyar felsőoktatási intézményekben (5160 fő), de nem különbözik ettől jelentősen a Cseh Köztársaság (6110 fő) és Szlovákia (6460 fő) átlagos hallgatói létszáma sem.

* Dr. PhD Keczer Gabriella főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar.

1. táblázat. A visegrádi országok felsőoktatási rendszerei
Table 1. Higher education systems of the Visegrád countries

CSEH KÖZTÁRSASÁG akadémiai személyzet: 18 000 fő hallgató: 446 000 fő felsőokt. intézmények száma: 73	INTÉZMÉNYTÍPUSOK KÉPZÉS SZERINT			felsőfokú szakképzést folytató
	felsőoktatási képzést folytató			
	egyetem		nem egyetem	
	INTÉZMÉNYTÍPUSOK FENNTARTÁS SZERINT			
	közintézmény	állami működtetésű	magán	
MAGYARORSZÁG akadémiai személyzet: 22 700 fő hallgató: 382 000 fő felsőokt. intézmények száma: 74	INTÉZMÉNYTÍPUSOK KÉPZÉS SZERINT			
	egyetemek		főiskolák	
	INTÉZMÉNYTÍPUSOK FENNTARTÁS SZERINT			
	állami		nem állami	
LENGYELORSZÁG akadémiai személyzet: 102 600 fő hallgató: 2 080 000 fő felsőokt. intézmények száma: 94	INTÉZMÉNYTÍPUSOK KÉPZÉS SZERINT			főiskola
	egyetem	nem egyetem		
		magasabb szakiskola	szakiskola	
	INTÉZMÉNYTÍPUSOK FENNTARTÁS SZERINT			
	közintézmény		nem közintézmény	
SZLOVÁKIA akadémiai személyzet: 13 600 fő hallgató: 226 000 fő felsőokt. intézmények száma: 35	INTÉZMÉNYTÍPUSOK KÉPZÉS SZERINT			
	egyetem		szakmai képzést folytató intézmény	
	INTÉZMÉNYTÍPUSOK FENNTARTÁS SZERINT			
	közintézmény		állami	
			magán	

Forrás: Eurypedia 2013¹ alapján saját szerkesztés

Ami az intézménytípusokat illeti, a fenntartó és a képzési feladatok alapján is Magyarország felsőoktatási rendszere a legkevésbé tagolt. Fenntartás és státus szerint a Cseh Köztársaságban és Szlovákiában elkülönül az állami és a köz(public)intézmény-típus. Az állami egyetemek speciális feladatokat látnak el: rendvédelmi és katonai (valamint Szlovákiában egészségügyi) képzéseket folytatnak, és az illetékes minisztérium irányítása alatt állnak. A közintézményként működő egyetemek képzési palettája nem korlátozódik az állami feladatnak minősülő területekre, és az önállóságuk is nagyobb. A Cseh Köztársaságban a felsőfokú szakképzést folytató intézmények a felsőoktatás részét képezik ugyan, de külön intézménytípust jelentenek, Lengyelországban pedig a tanár-, idegen nyelv és szociális munkás képzést folytató főiskolák különülnek el a nemzeti felsőoktatási rendszer többi intézményétől (Eurypedia 2013).

2. Az egyetemek belső irányítása

A következőkben az egyetemek belső irányítási rendszerét hasonlítjuk össze a visegrádi országokban. A szocializmus időszaka előtt a térségre – mint Nagy-Britannia kivételével Európa egészére – az úgynevezett kontinentális egyetemirányítás volt a jellemző, melyben hatalom a kizárólag egyetemi polgárokból álló szenátus kezében van. A 21. század utolsó évtizedeiben azonban az európai államok elmozdultak a hatalommegosztáson alapuló angolszász egyetemi kormányzás felé, melyben a stratégiai döntéseket az irányító testület (board) hozza, melyben külső szereplők is helyet kapnak, a szenátus jogköre pedig az akadémiai kérdésekre korlátozódik. A szocializmus sajátos egyetemirányítása után a közép-európai országokban is elindultak a reform-kezdemenyezések az egyetemi kormányzás bevezetése érdekében – hazánkban ez Magyar Bálint nevéhez fűződik – azonban ezek a reformok megtorpantak. (Bővebben lásd: Keczer 2010.) A visegrádi országok egyetemirányításának jelenlegi rendszerét a 2. táblázatban foglaltuk össze.

2. táblázat. A visegrádi országok felsőoktatási intézményeinek belső irányítása**Table 2. Management of HEIs in the Visegrád countries**

	Felelős vezető	Akadémiai testület	Döntéshozó testület	Tanácsadó-felügyelő testület
Cseh Köztársaság	rektor	szenátus (csak belső tagok)		board of trustees (csak külső tagok)
Magyarország	rektor	szenátus (csak belső tagok)		gazdasági tanács (külső és belső tagok)
Lengyelország	rektor	szenátus (csak belső tagok)		tanács (nem kötelező)
Szlovákia	rektor	szenátus (csak belső tagok)		board of trustees (csak külső tagok)

Forrás: Eurydice 2008 alapján saját szerkesztés

Mind a négy visegrádi országban megmaradt a tradicionális kontinentális egyetemirányítási rendszer. Az akadémiai és a stratégiai döntéshozó testület egyetlen országban sem különül el, a szenátus látja el mindkét feladatkört. Bár a tanácsadó testületek (az egyetemi kormányzás rendszerében board) megjelentek, jogkörük korlátozott. Ebben a tekintetben a visegrádi országok egyetemirányítása teljes mértékben eltér a nyugat-európai tendenciáktól.

Figyelemre méltó, hogy a tanácsadó-felügyelő testületnek a Cseh Köztársaságban és Szlovákiában kizárólag külső, nem egyetemi polgár tagjai vannak, míg Magyarországon belső tagjai is. A felsőoktatási reform tehát hazánkban mozdította el a legkevésbé a belső irányítást az egyetemi kormányzás felé, valamint Lengyelországban, ahol tanácsadó-felügyelő testület létrehozása nem is kötelező.

3. Intézményi autonómia

A posztszocialista visegrádi országokban különösen fontos kérdés az egyetemek autonómiája. Az Európai Egyetemek Szövetsége az egyetemek önállóságát négy dimenzióban vizsgálja: szervezeti, pénzügyi, személyügyi és akadémiai autonómia tekintetében. A szervezeti autonómia mértékének meghatározásánál a következő szempontokat veszik figyelembe: ki (külső szereplő vagy az egyetem) nevezi ki a rektort, előírja-e a törvény a rektorral szembeni elvárásokat vagy az egyetem határozhatja meg, előírja-e a törvény az egyetem belső struktúráját vagy az egyetem határozhatja meg, alapíthat-e az egyetem gazdasági társaságot, van-e tanácsadó testület az egyetemirányításban és ki nevezi ki ezek tagjait. A pénzügyi autonómia mértékének meghatározásánál a következő szempontokat veszik figyelembe: milyen mértékben „címkézett” az állami támogatás, a maradványt az egyetem megtarthatja-e és szabadon használhatja-e fel, vehet-e fel kölcsönt, tulajdonolhat-e ingatlant, a tandíj-megállapítás az egyetem joga-e. A személyügyi autonómia mértékének meghatározásánál a következő szempontokat veszik figyelembe: mennyire szabad a munkaerő-gazdálkodás (kinevezés, elbocsájtás, előléptetés) és a bérek meghatározása. Az akadémiai autonómia mértékének meghatározásánál a következő szempontokat veszik figyelembe: ki határozza meg a hallgatói létszámot, a felvételi kritériumokat, az oktatás nyelvét, az oktatott tartalmat, és hogyan lehet új képzési programot indítani. Az egyes szempontokat a felmérés különböző súllyal veszi figyelembe mind a négy területen.

Az eredmények alapján négy klasztert alakít ki: igen nagy mértékben autonóm, nagy mértékben autonóm, közepesen autonóm és kis mértékben autonóm felsőoktatási intézményekkel rendelkező országsoportot. A 3. táblázat a visegrádi országok értékelését és helyezését mutatja az autonómia-rangsorban.

3. táblázat. A visegrádi országok felsőoktatási intézményeinek autonómiája**Table 3. Autonomy of the HEIs in the Visegrád countries**

	SZERVEZETI AUTONÓMIA			PÉNZÜGYI AUTONÓMIA			SZEMÉLYÜGYI AUTONÓMIA			AKADÉMIAI AUTONÓMIA		
	Helyezés	Autonómia	Klaszter	Helyezés	Autonómia	Klaszter	Helyezés	Autonómia	Klaszter	Helyezés	Autonómia	Klaszter
PL	13	67%	nagy	18	54%	közepes	12	80%	nagy	15	63%	nagy
HU	16	59%	közepes	6	71%	nagy	17	66%	nagy	24	47%	közepes
CZ	22	54%	közepes	21	46%	közepes	3	95%	igen nagy	22	52%	közepes
SK	25	49%	közepes	7	70%	nagy	23	54%	közepes	18	56%	közepes

Forrás: EUA 2010 alapján saját szerkesztés

A szervezeti autonómia a felmérés szerint Lengyelországban a legnagyobb a visegrádi országok közül, a legkisebb pedig Szlovákiában. Néhány érdekes összehasonlítás a szervezeti autonómia tekintetében: Lengyelország az egyetlen, ahol a rektort nem külső szereplő nevezi ki. Két országban (Magyarország, Lengyelország) a rektorral szembeni elvárásokat törvény írja elő, a másik kettőben nem. A rektor szolgálati idejét illetően csak Magyarországon van mozgáster az egyetemeknek. Két országban (Magyarország, Lengyelország) az egyetemek maguk határozzák meg a belső struktúrájukat, a Cseh Köztársaságban törvényi előírás, hogy kellenek karok, a karok irányítását is meghatározza a törvény, kar alapításához vagy összevonásához az akkreditációs testület véleménye kell, Szlovákiában nemcsak az egyetemeket, hanem azok karait is felsorolja a törvény, így a változtatáshoz törvénymódosítás szükséges. Szlovákiában csak nonprofitot alapíthatnak az egyetemek, a másik három országban forprofitot is, de Lengyelországban csak olyat, ami az egyetem küldetésének megfelel. Ami a tanácsadó testületet illeti, csak Lengyelországban nem kötelező illet létrehozni, és csak Magyarországon nem egyeztetnek az egyetemekkel a külső tagok kinevezéséről.

A pénzügyi autonómia a felmérés szerint Magyarországon a legnagyobb (ez véleményem szerint vitatható, lásd később – K.G.), de a rangsorban közvetlenül hazánk után következik Szlovákia. A legkisebb a pénzügyi autonómia a cseh egyetemeken. Néhány érdekes összehasonlítás a pénzügyi autonómia tekintetében: Magyarországon és Szlovákiában tág kategóriákat határoznak meg az állami támogatásra, de nem lehet átcsoportosítás az egyes kategóriák között, a Cseh Köztársaságban a támogatásnak csak a 80%-a címkézett, Lengyelországban 2 kategória van: oktatás és fejlesztés/infrastruktúra, a kutatási támogatást közvetlenül a karok kapják. Magyarországon és Szlovákiában a maradványt az egyetemek megtarthatják és szabadon használhatják (az állami magyar egyetemeken azonban nem képződik maradvány – K.G.), A Cseh Köztársaságban a maradvány 5%-át tarthatják meg, Lengyelországban csak beruházásra fordíthatják. Az egyetemek csak Magyarországon nem vehetnek fel kölcsönt, Szlovákiában a hitelfelvétel mértéke korlátozott, a Cseh Köztársaságban és Lengyelországban szabadon folyamodhatnak hitelhez az egyetemek. Az egyetemek csak Magyarországon nem tulajdonosai az ingatlanjaiknak, a szlovák egyetemek szabadon el is adhatják azokat, Lengyelországban ha az épületet az államtól kapták, akkor kormányzati engedéllyel lehet eladni. Magyarországon és Szlovákiában az egyetemek állapíthatják meg a tandíjat (ez hazánk esetében nem teljes mértékben van így – K.G.), Lengyelországban a tandíjplafon meghatározott, a Cseh Köztársaságban nincs tandíj.

A személyügyi autonómia a felmérés szerint kimagaslóan nagy a Cseh Köztársaságban a legalacsonyabb pedig Szlovákiában. Néhány érdekes összehasonlítás a személyügyi au-

tonómia tekintetében: Csak Lengyelországban teljesen szabad a munkaerő-biztosítás, a többi országban bizonyos beosztás esetében külső jóváhagyás szükséges. A Cseh Köztársaságban a fizetéseket az egyetemek határozzák meg, Magyarországon és Lengyelországban a fizetési sávok központilag meghatározottak, Szlovákiában ugyan központilag meghatározzák a béreket, de a munkáltatók ezt 100%-kal növelhetik. A Cseh Köztársaságban az egyetemi dolgozók elbocsátása nincs speciálisan szabályozva (csak az általános munkatörvénykönyv vonatkozik rájuk is), a Cseh Köztársaságban és Lengyelországban a főállású oktatók nagyobb védelmet élveznek, mint más munkavállalók, Magyarországon és Szlovákiában pedig nagyon részletes szabályozás van az oktatók és az adminisztratív személyzet elbocsáthatóságára is. Érdekes, hogy a vezető oktatók előléptetéséről mind a négy országban szabadon döntenek az egyetemek, miközben az EU 16 országában nem (pl. csak akkor lehetséges előléptetés, ha üresedés van).

Az akadémiai autonómia a felmérés szerint a legnagyobb Lengyelországban és a legalacsonyabb Magyarországon. Néhány érdekes összehasonlítás az akadémiai autonómia tekintetében: Egyedül Lengyelország az, ahol a hallgatói létszámot az egyetemek határozzák meg, a másik három országban az állam meghatározza az államilag finanszírozott helyeket, a Cseh Köztársaság esetében ezt tárgyalás előzi meg. Csak Magyarországon határozza meg külső szereplő az alapszakos felvételi kritériumokat, a másik három országban az egyetemek. Magyarországon, a Cseh Köztársaságban és Szlovákiában minden új alapszakos program indítást akkreditáltatni kell, Lengyelországban ha egy szak rajta van a szaklistán (118 szak) és az egyetem megfelel az alapkövetelményeknek (pl. főállású oktatók megfelelő számban), akkor szabadon indíthatja azt. Magyarországon, Lengyelországban és Szlovákiában az egyetemek szabadon döntenek az oktatás nyelvéről, a Cseh Köztársaságban idegen nyelvű képzésért nem jár állami támogatás. Magyarországon, a Cseh Köztársaságban és Szlovákiában az oktatott tartalmat az egyetemek határozzák meg, Lengyelországban a 40%-a elő van írva, de ez nem kurzustartalom, csak ismeretterület, amit érinteni kell az oktatás során (ez valójában Magyarországon is így van az egyes szakok akkreditációjában – K.G.).

Összességében megállapítható, hogy a szervezeti és az akadémiai autonómia tekintetében a visegrádi országok egységesen az európai rangsor alsó felében foglalnak helyet, a térség elmaradása a nyugat-európai felsőoktatási rendszerektől az akadémiai autonómia területén a legnagyobb. Ez azért is érdekes, mert az egyetemi kormányzás bevezetésére irányuló reformtörekvéseket hazánkban éppen azért utasította el az akadémiai közösség, mert az akadémiai autonómiát látták veszélyben. Ugyanakkor azokban az európai országokban, ahol már áttértek az egyetemi kormányzásra, jóval nagyobb az egyetemek akadémiai szabadsága, mint a visegrádi országokban. A pénzügyi autonómia tekintetében Magyarország és Szlovákia – legalábbis a felmérés szerint – az európai rangsor felső felében foglal helyet és sokkal jobb pozícióban van, mint a másik két ország, a személyügyi autonómia tekintetében pedig igen nagy a különbség a négy ország között, ennek megfelelően „elszórtnak” helyezkednek el a rangsorban. Mind a négy mutatót figyelembe véve a lengyel egyetemek élvezik a legnagyobb függetlenséget.

4. Hallgatók és diplomások

A következőkben a felsőoktatás inputját és outputját, azaz a felsőoktatásba belépők, a felsőfokú képzésben részt vevők, valamint a diplomások arányát mutatjuk be.

4.1. A felsőoktatásba belépők aránya

A 4. és az 5. táblázat az utóbbi 10 év belépési arányait mutatja az alap- és mesterképzéseken.²

4. táblázat. Belépési arányok a megfelelő korcsoportokban alapképzésen (ISCED5A)

Table 4. Trends in entry rates of the corresponding age groups (ISCED5A)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Cseh K.	25	30	30	33	38	41	50	54	57	59	60	60
Magyarország	55	56	62	69	68	68	66	63	57	53	54	52
Lengyelország	65	68	71	70	71	76	78	78	83	85	84	81
Szlovák K.	37	40	43	40	47	59	68	74	72	69	65	61
EU21	46	47	49	50	52	53	54	54	54	56	59	59

Forrás: OECD 2013

Az alapképzésbe lépők aránya Magyarország kivételével mindenütt emelkedett, és ennek következtében csak hazánkban van ez a mutató az európai uniós átlag alatt. Ez a tény azért figyelemre méltó, mert 2010-ben még mi vezettük a visegrádi országok rangsorát, meghaladva az EU21 átlagát. A lengyelországinál (81%) magasabb felsőoktatási belépési arány az alapképzés szintjén nincs az Európai Unióban.³

5. táblázat. Belépési arányok a megfelelő korcsoportokban mesterképzésen (ISCED5B)

Table 5. Trends in entry rates of the corresponding age groups ISCED5B

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Cseh K.	9	7	8	9	10	8	9	8	9	8	9	9
Magyarország	1	3	4	7	9	11	10	11	12	14	16	17
Lengyelország	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
Szlovák K.	3	3	3	3	2	n.a.	n.a.	n.a.	1	1	1	1
EU21	11	13	12	12	12	16	16	15	14	14	15	15

Forrás: OECD 2013

Az alapképzések szintjén hazánkban tapasztalható negatív tendenciát kompenzálja, hogy mesterszinten Magyarország az utolsóból az első lett, és csak hazánk haladja meg az európai uniós átlagot. Lengyelország és Szlovákia lemaradása szembeötlő.

4.2. Felsőoktatásba belépők megoszlása az egyes képzési területek között

Folyamatos szakmai és társadalmi vita tárgyát képezi hazánkban, hogy mely képzési területeken kellene csökkenteni, és melyeken kellene növelni a hallgatók létszámát. A 6. táblázat a felsőoktatásba belépők megoszlását mutatja az egyes képzési területek között.

6. táblázat. A felsőoktatásba belépők megoszlása az egyes képzési területek között (2011)

Table 6. Distribution of tertiary new entrants, by field of education (2011)

	Bölcsészet, művészet, oktatás	Társ. tud., üzlet, jog	Mérnöki, műszaki	Term. tud.	Eü, szociális	Szolgáltatások	Informatika	Mezőgazd.
Cseh K.	18	31	15	13	13	7	6	4
Magyarország	13	40	14	8	9	13	4	2
Lengyelország	20	34	17	9	9	9	4	2
Szlovák K.	20	26	17	10	18	6	4	3
EU21	19	31	15	11	14	6	4	2

Forrás: OECD 2013 alapján saját szerkesztés

Megállapíthatjuk, hogy hazánk értékei nem térnek el jelentősen az EU átlagtól és nincs számottevő különbség egyes országok között sem. A társadalomtudományi, üzleti és jogi területeken valóban több a hallgató Magyarországon, mint az európai átlag, de – a gyakran hangoztatottakkal szemben – nem a műszaki terület rovására, hanem a bölcsészet és pedagógia, valamint a természettudomány rovására. Vagyis az EU-átlaghoz képest nem mérnökből lesz kevés hazánkban a közeljövőben, hanem természettudósból és tanárból. Jó tudni azt is, hogy a társadalomtudományi, üzleti és jogi területeken olyan országokban annyi vagy megközelítőleg annyi a hallgatók aránya, mint nálunk, mint Dánia (40%), Franciaország (39%), Hollandia (38%), Svájc (37%). A bölcsészet, művészet, oktatás képzési területeken tanulók aránya meghaladja Magyarországot olyan országokban, mint Ausztria (28%), Svédország (25%), Egyesült Királyság (24%), Németország (23%). (OECD 2013)

4.3. Felsőfokú végzettségűek aránya

Az Európai Unió egyik legfontosabb célkitűzése a felsőfokú végzettségűek arányának növelése a társadalomban. A 7. táblázat ezt az arányt mutatja a visegrádi országokban, míg az 1. ábra azt mutatja meg, hogyan teljesítenek az egyes országok az Európa 2020-as célkitűzéshez képest.

7. táblázat. Felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya a 25 éves és annál idősebb korosztályban (2012)

Table 7. Persons with tertiary education attainment (%) 25 years and over (2012)

EU27	24,3
Cseh K.	17,3
Magyarország	21,0
Lengyelország	21,8
Szlovák K.	17,2

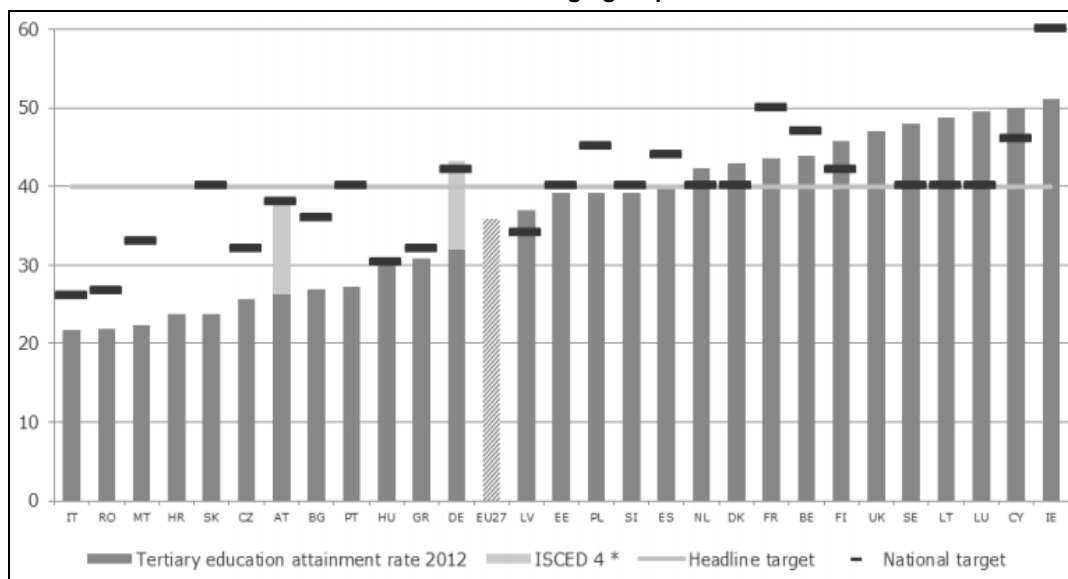
Forrás: Eurostat

Mint látható, a visegrádi országok mindegyikében az Európai Unió átlagánál alacsonyabb a diplomások aránya.

Az EU az Európa 2020 stratégiában azt a célt tűzte ki, hogy átlagosan 40%-ra emeli a felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányát a 30–34 évesek körében. Az egyes országok is meghatározták a maguk nemzeti célkitűzéseit. A visegrádi országok közül Lengyelország vállalt a legtöbbet, 45%-ot, 2012-ben 40% volt a diplomások aránya (2010-ben még csak 35% volt ez az arány, tehát 2 év alatt 5%-os előrelépést ért el). Magyarország csak 30%-os célt fogalmazott meg, és ezt a szerény vállalást 2012-ben teljesítette (2010-ben még csak 26% volt az érték). A Cseh Köztársaság szintén szerény, 32%-os célkitűzésétől is el volt maradva 2012-ben, de a 2010-es 20%-os arányhoz képest javított a mutatón, így van esélye a kitűzött cél elérésére. A legnagyobb elmaradás a céloktól Szlovákiában volt tapasztalható 2012-ben, az ország a 40%-os EU-átlagot tűzte ki, de 2012-ben még a 25%-os sem érte el a diplomások aránya. 2010-ben 22% volt ez a hányad, így az is elmondható, hogy ebben az országban volt a leglassúbb a felsőfokú végzettségűek arányának növekedése 2010 és 2012 között. (EB 2013)

1. ábra. Az Európa 2020 célkitűzés és 2012-es állapot a felsőfokú végzettséggel rendelkezők arányára vonatkozóan

Figure 1. Europe 2020 strategy and its accomplishment in 2012 for higher education attainment rate in age group 30–34

Forrás: EB 2013

5. A felsőoktatás működési feltételei

A továbbiakban a felsőoktatási rendszerek működési feltételeinek néhány elemét mutatjuk be a visegrádi országokban.

5.1. Finanszírozás

A 8. táblázat azt mutatja, hogy a hazai össztermék hány százalékát fordítják az egyes országok a felsőoktatásra.

8. táblázat. A felsőoktatási ráfordítás a GDP %-ában
Table 8. Expenditure on higher education as % of GDP

	2002	2004	2006	2008	2010
EU27	1,15	1,13	1,13	1,14	1,26
Cseh K.	0,83	0,90	1,18	0,93	0,96
Magyarország	1,23	1,02	1,04	1,02	0,98
Lengyelország	1,05	1,15	0,96	1,04	1,18
Szlovák K.	0,87	0,98	0,90	0,78	0,83

Forrás: Eurostat

Látható, hogy az EU27 átlagát egyetlen ország sem érte 2010-ben el ebben a mutatóban, Lengyelország azonban megközelítette. Sajnálatos, hogy míg az EU-ban összességében növekedett a felsőoktatásra fordított GDP-hányad, addig Magyarországon (valamint Szlovákiában) csökkent. Ezért amíg 2002-ben hazánk az európai átlag fölött teljesített ebben a mutatóban, 2004-ben már elmaradt attól, és az olló tovább nyílt 2010-re.

Azt, hogy ténylegesen mennyi pénzből működik a felsőoktatás, nem a fenti érték, hanem az tükrözi, hogy egy hallgatóra mekkora összeg jut. A 9. táblázat vásárlóerő standardon⁴ kifejezve mutatja be ezt az összeget.

9. táblázat. Egy hallgatóra jutó összeg az állami felsőoktatási intézményekben Euro PPS-ben

Table 9. Expenditure per student in public higher education in EUR PPS

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
EU 27	7 755,3	7 707,5	8 180,7	8 398,9	9 057,8	9 475,2	9 433,9	9 956,0
Cseh K.	5 815,9	5 794,0	5 930,5	8 337,9	7 400,9	6 867,9	7 005,7	6 671,1
Magyarország	7 323,9	6 099,2	5 861,0	5 303,9	5 591,6	5 644,0	6 135,1	6 490,3
Lengyelország	3 916,9	4 107,2	5 574,7	4 320,1	4 649,3	5 510,4	5 846,0	6 828,9
Szlovák K.	4 024,5	5 483,6	4 883,2	5 036,6	4 802,5	5 129,5	5 042,5	5 317,5

Forrás: Eurostat

A visegrádi országokban az egy hallgatóra jutó összeg alig több, mint a fele az EU átlagnak. Szomorú, hogy 2003-ban a térségben hazánk a legjobb volt ebben a mutatóban megközelítve az európai átlagot, 2010-re viszont nagyra nyílt az olló, és csak Szlovákiát előzzük meg. Az pedig sokkoló adat, hogy míg Magyarországon kevesebb mint 6500 Euro PPS jut egy hallgatóra, addig a skandináv államokban 15 000, Svájcban közel 17 000, Japánban pedig 20 500, azaz van, ahol több mint kétszer-háromszor akkora összeg jut egy hallgatóra, mint nálunk.

Érdemes azonban azt is megvizsgálni, hogy az egyes országokban az egy főre jutó hazai össztermék és az egy hallgatóra jutó finanszírozás aránya hogyan alakul. Ezt a 10. táblázat mutatja.

10. táblázat. Egy hallgatóra jutó ráfordítás a felsőoktatási intézményekben az egy főre jutó GDP %-ában (2010)

Table 10. Expenditure per student as % of the GDP per capita (2010)

Cseh K.	30
Magyarország	42
Lengyelország	44
Szlovák K.	30
EU21	39

Forrás: OECD EAG 2013

Magyarországon és Lengyelországban az egy főre jutó GDP-nek nagyobb hányada az egy hallgatóra költött összeg, mint az EU-ban. A fentebb említett skandináv államokban ez az arány 45% körüli, csak kevéssel nagyobb, mint nálunk, összességében mégis háromszor annyi finanszírozás jut egy hallgatóra. Megállapítható tehát, hogy hazánkban – és a térségben – az alacsony egy főre jutó hazai össztermékkel függ össze az egy hallgatóra jutó csekély összegű finanszírozás.

5.2. Hallgató/oktató arány

Fontos mutatója a felsőoktatásnak az egy oktatóra jutó hallgatók száma. A hallgatói létszám csökkenésével ez a kérdés szintén erőteljesen felmerült hazánkban. A 11. táblázat a hallgató/oktató arányt mutatja.

11. táblázat. Egy oktatóra jutó hallgatók száma (2011)**Table 11. Student/teacher rate (2011)**

Cseh K.	21,0
Magyarország	16,3
Lengyelország	15,6
Szlovák K.	14,5
EU21	15,9

Forrás: OECD 2013

Megállapítható, hogy Magyarországon az európai uniós átlaghoz képest nem magas az oktatók száma a hallgatói létszámhoz viszonyítva. A legtöbb hallgató a Cseh Köztársaságban jut egy oktatóra, a legkevesebb pedig Szlovákiában.

5.3. Hallgatói terhek és támogatások

A következőkben azt mutatjuk be, hogy a visegrádi országokban milyen fizetési kötelezettségeik vannak a hallgatóknak, és milyen támogatásokban részesülnek. A 12–13. táblázatok ezeket foglalják össze.

12. táblázat. Hallgatói díjak (2012/13-as tanév)**Table 12. Student fees (2012/2013)**

	TANDÍJ	EGYÉB DÍJAK
CSEH KÖZTÁRSASÁG	– normál esetben nincs – a rektornak egyedi esetekben joga van csökkenteni vagy elengedni a tandíjat	– egyszeri felvételi díj (cc. € 20) képzésenként
MAGYARORSZÁG	– költségtérítés vagy rész-költségtérítés a full-time és part-time hallgatók esetében, ha nem államilag finanszírozott helyen tanulnak – a hallgatók a tanulmányi eredményük alapján átsorolhatók	
LENGYEL-ORSZÁG	– full-time hallgatók normál esetben nem fizetnek – más esetben az összeget a rektor állapítja meg a szenátus által elfogadott elvek alapján	– egyszeri felvételi díj (cc. € 20) képzésenként – adminisztrációs díj (cc. € 41/év)
ROMÁNIA	– költségtérítés, ha a hallgató nem államilag finanszírozott helyen tanul – az összeget a szenátus határozza meg a képzés költségei alapján	– felvételi és adminisztrációs díj, vizsgaismétlési díj
SZLOVÁKIA (köz- és állami FOI-k)	– full-time hallgatók normál esetben nem fizetnek – part-time hallgatók tandíjat fizetnek – a maximumokat a kormányzat határozza meg – a rektornak egyedi esetekben joga van csökkenteni vagy elengedni a tandíjat	– admin. díjat minden hallgató fizet – a tandíj és a többi díj együttesen nem lehet több a full-time képzés átlagos költségei 50%-ánál
SZLOVÉNIA	– költségtérítés, ha a hallgató nem államilag finanszírozott helyen tanul – a díjmegállapítás elvei központilag szabályozottak	– az intézmények bárkitől kérhetnek beiratkozási díjat, pótvizsgadíjat, és plusz szolgáltatásokért

Forrás: Eurypedia alapján saját szerkesztés

13. táblázat. A hallgatók és a családok támogatása (2012/13-as tanév)

Table 13. Support to students and their families (2012/2013)

	CSALÁDI TÁMOGATÁS	DIÁKHITEL
CSEH KÖZ-TÁRSASÁG	– egy szülőnek adókedvezmény 26 éves korig – családi pótlék csak az alacsony jövedelműeknek	nincs
MAGYAR-ORSZÁG	nincs	– Diákhitel I: ált. célú, maximált összegű max. 5 évre, évente 10 hónapon keresztül, 40 éves korig lehet igénybe venni – Diákhitel II: csak tandíjra, nincs maximuma – egy hallgató mindkét hitelt felveheti
LENGYEL-ORSZÁG	– családi adókedvezmény 25 éves korig csak szoc. helyzet alapján – családi pótlék csak az alacsony jövedelműeknek	– diákhitel (ker. bankoktól, állami támogatással) 25 éves korig, ha a család 1 főre jutó nettó jövedelme max. cc. € 500/hó. – szegény családok esetében az állam 100% ill. 70% garanciát vállal, jövedelemtől függően
ROMÁNIA	nincs	nincs
SZLOVÁKIA (köz- és állami FOI-k)	– családi pótlék és adókedvezmény a full-time hallgatók családjának 25 éves korig a normál tanulmányi idő alatt	– oktatástámogatási alapból minden full-time hallgatónak az első képzéséhez a képzés mindhárom szintjén – a min. és max. összeg, min. és max. visszafizetési idő meghatározott – 2012/13: államilag támogatott kölcsön minden hallgatónak a teljes tanulmányi időre
SZLOVÉNIA	– adókedvezmény minden szülőnek minden gyerek után, aki 26 éves kora előtt kerül a felsőoktatásba	nincs

Forrás: Eurypedia alapján saját szerkesztés

A visegrádi országokon belül három jelentős különbség figyelhető meg. Az első, hogy csak a Cseh Köztársaságban nincs tandíj. A második, hogy a magyar rendszer, mely szerint nappali és levelező tagozaton is van államilag finanszírozott és nem finanszírozott hallgatói hely, máshol nem jellemző. (Nem csak a visegrádi országokban, de a balti államok kivételével egész Európában ismeretlen ez a szisztéma.) A harmadik, hogy a családoknak csak hazánkban nem jár támogatás a hallgatók után, miközben számos olyan európai állam is van – Belgium, Németország, Írország, Franciaország, Olaszország, Ausztria, Portugália –, ahol a szülők adókedvezményben részesülnek, amíg a gyerekeik a felsőoktatási tanulmányaikat folytatják.

6. A diploma értéke

A következőkben azt vizsgáljuk és hasonlítjuk össze, hogy milyen a diploma értéke a visegrádi országokban, azaz milyen arányban és mennyi idő alatt tudnak a végzettség elhelyezkedni, és mennyivel növeli meg jövedelmüket a felsőfokú végzettség.

A 14. táblázat a munkanélküliségi rátát mutatja a diplomával rendelkezők körében.

A visegrádi országokban Szlovákia kivételével a diplomás munkanélküliek aránya alacsonyabb, mint az európai átlag. A 2012-es értéket vizsgálva hazánk helyzete kifejezetten jónak tűnik, de a 2003-as adattal összehasonlítva a növekedés elszomorító. Kilenc év alatt háromszorosára nőtt a diplomás munkanélküliek aránya, miközben például Lengyelországban csökkenés tapasztalható.

14. táblázat. Munkanélküliségi ráta a felsőfokú végzettségűek körében a 20–64 éves korosztályban

Table 14. Unemployment rate with tertiary education (age group 20–64)

	2003	2012
EU27	5,0	6,1
Cseh K.	2,1	2,9
Magyarország	1,4	4,5
Lengyelország	7,1	5,7
Szlovák K.	4,3	6,9

Forrás: Eurostat

A 15. táblázat azt mutatja, hogy a hallgatók az egyetem elvégzése után milyen gyorsan tudnak elhelyezkedni.

15. táblázat A diploma megszerzése és a munkába állás között eltelt idő (hónap) a megelőző 5 évben végzettek körében (2009)

Table 15. Average time (months) between leaving formal education and starting the first job with higher education attainment for persons who left within the last 3 or 5 years (2009)

EU27	5,1
Cseh K.	3,1
Magyarország	4,0
Lengyelország	3,6
Szlovák K.	3,5

Forrás: Eurostat

Látható, hogy a visegrádi országok az európai átlagnál jobban teljesítenek ebben a mutatóban. Azt azonban a statisztikai adatgyűjtés nem vizsgálja, hogy a diplomások a végzettségüknek megfelelő állásban helyezkednek-e el.

A továbbtanulásba történő befektetés megtérülésének fontos mutatója, hogy mennyivel keresnek többet azok, akik diplomát szereznek. A 16. táblázat ezt mutatja meg.

16. táblázat. Felsőfokúak jövedelme (a középfokú végzettségűek jövedelme = 100%) 25–64 éves korosztály (2010)

Table 16. Relative earnings with income from employment with tertiary education attainment (secondary education = 100), age group 25–64 (2010)

Cseh K.	182
Magyarország	210
Lengyelország	169
Szlovák K.	179
EU21	161

Forrás: OECD 2013

Magyarországon 2011-ben a havi, átlagos bruttó fizetés alpfokú végzettséggel 130 ezer, szakmunkásként 142 ezer, érettségivel 166 ezer, OKJ-s végzettséggel 165 ezer, főiskolai diplomával 277 ezer, egyetemi oklevéllel 344 ezer forint volt. A pályakezdők havi, átlagos bruttó fizetése alpfokú végzettséggel 111 ezer forint, posztgraduális képzés után 429 ezer forint volt. (NOL, 2011 február 17.)

Mint látható, mind a négy visegrádi országban az európai átlagnál jobban „fizet” a diploma az alacsonyabb végzettségekhez képest a munkaerőpiacon. A térségen belül is Magyaror-

szágon éri meg a leginkább diplomát szerezni, mert kétszer annyit lehet így keresni felsőfokú végzettséggel, mint középfokúval. (Kérdés azonban, hogy a szakmunkák esetében jellemző feketemunka, eltitkolt jövedelem mennyire torzítja a statisztikai adatokat – K. G.)

JEGYZETEK

1. A létszámadatok 2011-re vonatkoznak.
2. Az OECD a felsőoktatásban való részvétel arányát úgy határozza meg, hogy a jelenlegi belépési arányok alapján megbecsüli annak valószínűségét, hogy egy ember belép a felsőoktatásba.
3. Portugália 98%-ot jelentett, de az OECD szerint ez az adat túlbecsült lehet.
4. Az Euro PPS (Purchasing Power Standard) egy olyan fiktív valutaegység, melynek vásárlóereje ugyanakkora, mint egy euróé az EU-ban átlagosan.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- EB (2013): Európai Bizottság. <http://ec.europa.eu/europe2020>. Letöltve: 2013.09.29.
- EUA (2010): University Autonomy in Europe Scorecard 2010. European University Association, Brüsszel.
- Eurydice (2008): Higher Education Governance in Europe. European Commission, Brüsszel.
- Eurypedia (2013): http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/eurypedia_en.php. Letöltve: 2013.09.22.
- Eurostat adatbázis: ec.europa.eu/eurostat. Adatok letöltve 2013. szeptember.
- Keczer Gabriella (2010): Egyetemirányítás: lehetőségek és korlátok. Egyesület Közép-Európa Kutatására, Szeged.
- OECD (2013): Education at a Glance 2013. <http://dx.doi.org/10.1787/eag-2013-en>. Letöltve: 2013.09.24.

DAJNOKI KRISZTINA*

HR SAJÁTOSSÁGOK FELTÁRÁSA VEZETŐI MÉLYINTERJÚK ALAPJÁN MEGVÁLTOZOTT MUNKAKÉPESSÉGŰ SZEMÉLYEKET FOGLALKOZTATÓ SZERVEZETEKNEÉL

THE EXPLORATION OF HR CHARACTERISTICS ON THE BASIS OF DEEP-INTERVIEWS CONDUCTED WITH LEADERS OF ORGANISATIONS EMPLOYING PEOPLE WITH DISABILITIES

ABSTRACT

By joining the European Union problems of cases of disability and equality have become central issues. In Hungary the employment rate of people with disabilities is low. In order that the labour market (re)integration be successful we need to learn about the employers' expectations and the characteristics of the employees concerned. The aim of this article is to highlight by the citing of deep-interviews how the leaders of the different types of organisations with different activities see the employment of people with disabilities and what HR characteristics need more attention. We included in the research HR experts and employers who have already employed people with disabilities and thus can provide a positive example for other employers. Furthermore the research shows how the leaders of foundations who are in contact with people with disabilities and leaders of advocacy organisations see the employment of the group concerned.

This research was realized in the frames of TÁMOP 4.2.4. A/2-11-1-2012-0001 „National Excellence Program – Elaborating and operating an inland student and researcher personal support system” The project was subsidized by the European Union and co-financed by the European Social Fund.

1. Bevezetés

Az Európai Unióhoz való csatlakozással a fogyatékosügy és esélyegyenlőségi problémák központi kérdéssé váltak. Ugyanakkor, amit nem ismerünk, nincs róla kellő információ, vagy egyszerűen csak tévhitek, sztereotípiák vannak bennünk, azoktól félünk és nem is akarunk tudni róluk. Hazánkban a fogyatékos személyek foglalkoztatási aránya 10% alatt van. Ahhoz, hogy a munkaerő-piaci (re)integráció sikeres legyen, ismernünk kell mindkét oldalt. Egyrészt a munkáltatók elvárásait, igényeit, másrészt az érintett munkavállalói réteg lehetőségeit, sajátosságait. A megemelt rehabilitációs hozzájárulási összeg hatására az elmúlt években egyre több munkaadó mutatott érdeklődést a megváltozott munkaképességű munkavállalók alkalmazása iránt, ugyanakkor a beilleszkedésük gyakran nehézségekbe ütközött és ütközik ma is, elsősorban a nem megfelelő információellátás, valamint szemlélet következtében.

A cikk célja, hogy vezetői mélyinterjúk eredményeit ismertette rávilágítson, hogy hogyan látják a különböző típusú és tevékenységű szervezetek vezetői a fogyatékos személyek foglalkoztatását, milyen HR sajátosságokra célszerű odafigyelni. A vizsgálatba olyan munkaadók, HR szakemberek kerültek bevonásra, akik már alkalmaznak fogyatékos sze-

* Dr. habil. Dajnoki Krisztina, Ph.D. egyetemi docens, Debreceni Egyetem Gazdálkodástudományi és Vidékfejlesztési Kar.

mélyeket és pozitív példával szolgálhatnak más munkaadók számára. Ugyanakkor kíváncsi voltam fogyatékos személyekkel kapcsolatban lévő civil szervezetek, alapítványok, illetve érdekvédelmi szervezetek vezetőinek a véleményére is az érintett csoport foglalkoztatásának megítélésével kapcsolatban.

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

2. Megváltozott munkaképességű személyek hatása a HR funkciók működésére

Európa országainak jelentős részében mintegy 25–30 évvel ezelőtt már felismerték azt a tényt, hogy a megváltozott munkaképességűek, a fogyatékossgal élők társadalom által történő eltartása sem az érintett személy, sem a társadalom részére nem jelent kedvező megoldást. E felismerés eredményeképpen kezdtek foglalkozni azokkal a lehetőségekkel, hogyan biztosítható a megváltozott munkaképességű vagy fogyatékos személyek részére a munka világába történő beilleszkedés, anélkül, hogy munkájuk során az egészségi kockázatuk meghaladná az átlagos képességű munkavállalókét, továbbá milyen feltételek biztosítása szükséges ahhoz, hogy az érintett személyek munkája – adottságaik mellett – gazdasági eredményt is hozzon.¹ Ha egy szervezet úgy dönt, hogy elkezd megváltozott munkaképességű, illetve fogyatékos személyeket foglalkoztatni, legelőször foglalkoztatásuk törvényi háttérével kell megismerkednie. A fogyatékossgal élő személy lehetőség szerint integrált, ennek hiányában pedig védett foglalkoztatásra jogosult. A munkáltató kötelessége biztosítani a munkavégzéshez szükséges munkahelyi környezetet, különös tekintettel a munkaeszközökre, a berendezések megfelelő átalakítására.²

Magyarországon a piaci szférában a vezető nagyvállalatoknak több mint fele foglalkoztat megváltozott munkaképességű személyt. Ezen személyek közel 80%-a mozgássérült és csak nagyon kis hányada, 2%-a értelmi fogyatékos. A megváltozott munkaképességű személyeket foglalkoztató szervezetek a rugalmas foglalkoztatási formák közül a részmunkaidős foglalkoztatást részesítik előnyben. Megfigyelhető, hogy a megváltozott munkaképességű munkavállalókat foglalkoztató cégek nagyon kis számban használnak külső információkat, tapasztalatokat a foglalkoztatási gyakorlatuk kialakításához. Nagyrészt csupán saját tapasztalataikra támaszkodnak.³

A humán erőforrás gazdálkodás igen összetett, több feladatot is magában foglaló tevékenység.⁴ A szervezet működtetéséhez szükséges létszámot meg kell tervezni, munkaköröket kell kialakítani, a munkakör betöltéséhez alkalmas munkaerőt meg kell találni, a dolgozókat megfelelően kell motiválni, az elért teljesítményeket értékelni kell, továbbképzési lehetőséget kell kialakítani és gondoskodni a biztonságos munkavégzés lehetőségeiről. Az emberi erőforrás gazdálkodás a humánpolitikai tervben foglalt célok megvalósítására irányuló tevékenység. Középpontjában a vállalat leggazdaságosabb és legbiztonságosabb munkaerő-ellátottságának megszervezése, illetve a rendelkezésre álló munkaerő-állomány hatékony felhasználása áll.⁵

A humán erőforrás gazdálkodás funkciói az évek során a tudományterület fejlődésével bővültek. A 90-es évek elején a legfontosabb funkcióikat az alábbiakban foglalták össze: emberi erőforrás stratégia, emberi erőforrás tervezés, munkaköri értékelés, munkakörtervezés, ösztönzés menedzsment, teljesítményértékelés, emberi erőforrás fejlesztés, munkaügyi kapcsolatok, személyzeti információs rendszer.⁶ Más szerzők a biztonság- és egészségmegőrzéssel is kiegészítik,⁷ míg mások a motivációból az anyagi ösztönzést hangsúlyoz-

zák.⁸ Voltak, akik külön funkcióként értelmezték a kompenzációt és karriermenedzsmentet.⁹ Ezen funkciók minden egyes eleme külön-külön is meghatározó fontosságú, és további részfeladatokra bontható.

Az emberi erőforrás menedzsment véleményem szerint az alábbi területeket foglalja magába: emberi erőforrás tervezés, munkaerő-tervezés, munkakörelemzés, -tervezés, -értékelés, munkaerő-ellátás, ösztönzésmenedzsment, teljesítményértékelés, emberi erőforrás fejlesztés (ezen belül a karrier- és tudás- és tehetségmenedzsment), munkavédelem, munkaügyi kapcsolatok, valamint az ezek áttekinthetőségét, értelmezhetőségét és hatékony ellátását elősegítő személyzeti információs rendszer. 2006-tól a felsorolt tevékenységterületeket kiegészítettük az esélyegyenlőségi emberi erőforrás menedzsmenttel (4EM). A folyamatos fejlődés következtében véleményem szerint a HR controlling, valamint a HR branding is önálló funkcióként értelmezhető.

A különböző szerzők eltérő tevékenységterületek jelentőségét hangsúlyozzák. A cikkben nem cél valamennyi HR funkciót ismertetése, elsősorban a fogyatékos, illetve megváltozott munkaképességű munkavállalók kapcsolatos észrevételek, sajátosságok kerültek megemlítésre.

Az ember speciális képességeinél, készségeinél fogva humán tőkeként jelenik meg a szervezetben,¹⁰ ezért nem mindegy, hogy a szervezet munkavállalói, vezetői, milyen kompetenciákkal rendelkeznek.¹¹ Általánosságban elmondható, hogy egy megváltozott munkaképességű ember minden olyan tevékenységet el tud látni, ahol a képességeit, szaktudását, tapasztalatait fel tudják használni, ahol figyelembe veszik fogyatékoságából adódó korlátait, és emiatt nem kerül balesetveszélyes helyzetbe.¹²

A munkaadók általában két forrásból szerezhetnek fogyatékosággal élő személyeket az adott munkakör betöltésére. A leggyakrabban használt mód, hogy a szervezet célirányosan, tudatosan keres fogyatékos embereket. Ilyen esetben célszerű a fogyatékosággal élő személyek egy-egy konkrétan definiált csoportjában gondolkodni. Ez azért hasznos, mert ezáltal könnyebben átgondolható, hogy melyek azok a területek, ahol foglalkoztathatók, milyen feladatkört képesek eredményesen ellátni, milyen előkészületekre van szükség a célcsoport foglalkoztatásához. A másik lehetőség, hogy a feladott hirdetésre fogyatékos személy is jelentkezik. A jelölt alkalmasságát objektívan megvizsgálva alkalmas lehet a munkakör betöltésére, ugyanakkor a különböző szervezetek vezetői, HR szakemberei gyakran nincsenek felkészülve erre a helyzetre.¹³ A munkaerő-kölcsönzés a megváltozott munkaképességű személyek foglalkoztatására is megoldást jelenthet.¹⁴

A kiválasztás során tiszteletben kell tartani a diszkriminációmentesség elvét.¹⁵ A fogyatékosággal élő jelölt felvételi interjúja során számos dologra oda kell figyelnie az interjúztató HR szakembernek.¹⁶ Ezek közül kiemelném annak fontosságát, hogy az interjúztató ne éljen előfeltevéssel a fogyatékos személy képességeit illetően, de legyen felkészülve arra, hogy néhány megszokott dolgot változtatnia kell.

A fogyatékos munkavállaló érkezése előtt feltétlenül fel kell készíteni a leendő kollégákat arra, hogy melyek azok az elengedhetetlen változások, amelyek az együttműködéshez szükségesek.¹⁷ A munkahely nagyobb hatással van a családi életre, mint fordítva,¹⁸ vagyis a sikeres beillesztés más területekre is hatással lehet. A hatékony és gyors beillesztéshez pedig az egyénre, a kommunikációra kellene a hangsúlyt helyezni.¹⁹

A fogyatékos munkaerő betanítása leghatékonyabban egyénileg vagy kis csoportokban történhet. Jó módszer, ha a fogyatékos munkavállaló egy tapasztalt dolgozó tevékenységét figyeli meg, vagy vele együtt dolgozik, de a folyamat a leghatékonyabban egy mentor jelenlétében zajlik. Az első napokban fontos a folyamatos visszajelzés, jó, ha az esetleges hibákat még idejében korrigálják, őszintének, korrektnek kell lenni. Továbbá a fogyatékos személyek gyakran könnyebben tanulnak valóságos helyzetekben.²⁰ Az előbbiekkal más

szerzők is egyetértenek, miszerint a mentoráltak szakmai és problémamegoldó készségei fejlődnek ezért jobban teljesítenek, így rajtuk keresztül a szervezet teljesítőképessége is fokozódik. A mentor továbbá segítséget nyújt a szervezet tagjaival való együttműködő kapcsolatok kialakításában, az esetleg kialakult konfliktushelyzetek megoldásában. Tehát mentorálás révén a beilleszkedés is megkönnyíthető.²¹

A fogyatékos személyek a legtöbb készség terén egyénileg eltérő és normál szórású eredményeket mutatnak, azonban van néhány olyan speciális készség, amiben nagy valószínűséggel átlag fölötti eredményeket érnek el. Ilyen lehet például a frusztrációs toleranciájuk, a monotonia tűrésük, kitartásuk, szabálykövetésük, megbízhatóságuk, precizitásuk, motivációjuk. A látássérült személy ugyan nem hall jobban, mint egészséges társai, de az őt ért hangok között kifinomultabb különbségek észlelésére képes. Egy halláskárosult ember a vizuális emlékezet terén fog jobb eredményt elérni, és szinte minden fogyatékosági csoport esetén ki lehetne emelni további pozitívumokat.²²

A fogyatékos személyeknek fontos, hogy képességeiknek megfelelő célokat tűzzenek ki számukra. Az előrehaladás lehetősége motiválja a munkavállalót a jó munkavégzésre, jobb eredményekre és hatékonyságra. Az ösztönzést tekintve a visszajelzésnek is nagy szerepe van. Fontos, hogy gyors és objektív legyen. Az értelmi fogyatékos személyek számára jelentősen motiváló hatású lehet a dicséret, a vezetőtől kapott jó szó, érintés, mosoly.²³

Bár a munkanélküliség megszüntetésére nincs mód, de minden gazdaság alapvető feladata a munkanélküliség kezelése, a foglalkoztatási szint emelése munkaerő-piaci szolgáltatások segítségével.^{24,25} A munkaügyi központok mellett egyre nagyobb szerepet kapnak a felnőttképzéssel foglalkozó intézmények, civil szervezetek is. Az alternatív munkaerő-piaci szolgáltatások célcsoportjai mindazok, akik valamilyen sajátos ok miatt segítség vagy felkészítés nélkül egyáltalán nem vagy nehezen tudnak elhelyezkedni a munkaerőpiacon. Minden ember más és más képességekkel, készségekkel rendelkezik, és más problémával küzd, így csak az egyénre szabott, differenciált tanácsadások, információnyújtás, humán-szolgáltatások biztosítása segítheti az adott célcsoport tagjainak a reintegrációt.²⁶

A fogyatékos személyek foglalkoztatásával kapcsolatban gyakran hivatkozunk az egyenlő bánásmód uniós és hazai követelményére. Az egyenlő munkahelyi bánásmód magában foglalja az egyenlőséget a munkaegészségügy és munkabiztonság területén is. A munkaegészségügyre és -biztonságra való hivatkozás nem lehet kifogás a fogyatékos emberek foglalkoztatásának megtagadására vagy további alkalmazásuk megszüntetésére. Fel kell hívni a figyelmet arra, hogy az a munkahely, mely hozzáférhető és biztonságos a fogyatékos személyek számára, az az alkalmazottak, az ügyfelek és minden más személy számára is biztonságosabb és hozzáférhetőbb lesz.²⁷

Az esélyegyenlőség a hagyományos HR tevékenységei között a korábbi évtizedekben nem szerepelt. Az irodalmi adatok azonban egyértelműen igazolják, hogy ez a terület mind társadalmi, mind humanitárius, mind gazdasági szempontból kiemelt jelentőséggel bír. A kutatások, vizsgálatok, publikációk, törvények, rendelkezések a problémakört egyoldalúan, azaz a fogyatékos és megváltozott munkaképességű személyek rehabilitációjának oldaláról vizsgálják. A rehabilitáció célja egyrészt a munkaképesség helyreállítása, valamint az, hogy munkalehetőséghez juttassa az érintett csoportot.

Az „Esélyegyenlőségi emberi erőforrás menedzsment” kutatási program keretében a problémát más oldalról, a foglalkoztatók oldaláról közelíti meg. Ennek megfelelően mind szemléletében, mind módszertanában el kellett térnie az eddig alkalmazott módszerektől. A vezetés és az emberi erőforrás menedzsment általános elméleti megközelítését, módszertani eljárásait adaptálva vizsgáltam, hogy a munkáltatók oldaláról milyen speciális feladatok jelennek meg a fogyatékos és megváltozott munkaképességű személyek menedzselésével kapcsolatosan.

3. Anyag és módszer

A tanulmány a 2006-ban „Esélyegyenlőségi emberi erőforrás menedzsment – 4EM” címmel induló kutatási program jelenbeli, 6 fázisában gyűjtött adatok eredményeit ismerteti. A kutatási folyamat első fázisa 2006. évre tehető, amikor a Fogyatékosok Esélye Köz-alapítvány (FOKA) által kiírt „A fogyatékos és megváltozott munkaképességű személyek alkalmazásához szükséges ismeretek megjelenése az emberi erőforrás gazdálkodás képzésben” című pályázat keretében kutatásokat végeztünk 12 kérdéses alapkérdőívvel.

A vizsgálatok második fázisában (2007. év) az alapkérdőív kibővült 16 kérdésre, lefedve ezzel a humán erőforrás gazdálkodás valamennyi funkcióját, tevékenységterületét, valamint mélyinterjúkat készítettünk HR szakemberekkel, rehabilitációs munkatársakkal, illetve fogyatékos és megváltozott munkaképességű személyeket foglalkoztató szervezetek vezetőivel.

A kutatás harmadik fázisa a 2009-ben Fogyatékos Személyek Esélyegyenlőségéért Közalapítvány (FSZK) által elnyert Társadalmi Megújulás Operatív Program (TÁMOP) 5.4.5 keretében megvalósuló, „A fizikai és info-kommunikációs akadálymentesítés szakmai hátterének kialakítása” című kiemelt projekt megvalósítása. Ide sorolható az „Esélyegyenlőségi kommunikációs ismeretek a munka világában – HR” című képzési tananyag két fejezetének megírása, kiegészítve vezetői mélyinterjúkra alapozott primer kutatási eredményekkel, valamint a képzési tananyaghoz kapcsolódó tematika, akkreditációs anyag elkészítése.

A kutatási téma iránti elhivatottságot igazolva a kutatás negyedik fázisa (2010. év) a rehabilitációs gazdasági menedzser szakirányú továbbképzési szak keretében végzett, 179 mintára épülő kérdőíves vizsgálat megvalósítása és ismertetése szakdolgozat formájában, amely egyfajta kutatási részjelentésként is felfogható.

2011-re tehető az ötödik fázis, a habilitációs értekezésben bemutatott 458 mintára épülő kérdőíves kutatás, amely kiegészült a vezetői mélyinterjúk, valamint esettanulmány módszerével kapott eredményekkel.

A kutatás jelenbeli (6. fázis) folytatását a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program támogatja. A megvalósítás első lépéseként 2013 nyarán a fent említett strukturált mélyinterjúk további kérdésekkel bővültek, valamint a 4EM kérdőív is átalakításra került.

Jelen tanulmány mélyinterjúk eredmények segítségével tárja fel olyan, az Észak-alföldi Régióban működő szervezetek vezetőinek, humánpolitikai szakembereinek véleményét, akik a fogyatékos, illetve megváltozott munkaképességű személyek HR sajátosságai, foglalkoztatása terén már rendelkeznek tapasztalatokkal. A korábbi kutatási tapasztalatok alapján a foglalkoztatás megítélését nagyban befolyásolja, hogy milyen típusú szervezet vezetőjéről van szó. Az összehasonlító vizsgálatba védett szervezetek, érdekvédelmi szervezetek, civil szervezetek és profitorientált szervezetek vezetőinek véleményét ismertetem.

4. Vezetői mélyinterjúk tapasztalatok eredményei

A különböző típusú és tevékenységű szervezetek vezetői más-más HR funkció jelentőségét hangsúlyozták, attól függően, hogy milyen személyes tapasztalatuk volt. A terjedelmi korlátok miatt az interjú teljes tartalmának közlésére nincs lehetőség, néhány, általam fontosabbnak tartott részletet emelek ki.

A vizsgálatok alapján a védett szervezetek az egyik legfelkészültebbek a fogyatékos, illetve megváltozott munkaképességű munkaerő alkalmazására, mivel az Európai Unió Ta-

nácsának irányelve alapján a sérült alkalmazottak igényeiknek megfelelően alakítják ki a munkakörülményeket az üzemeikben, teljes az akadálymentesítés. Nem várt problémák a vizsgált szervezetnél kevésbé jelentek meg. Munkakörök szempontjából a képzettséget igénylő munkakörökben és a betanított munkakörökben is alkalmaznak megváltozott munkaképességű embereket, és próbálják megtalálni a nekik legmegfelelőbb feladatot, hogy a legjobb képességük szerint el tudják látni azt. A beillesztést munkahelyi segítő személyek teszik könnyebbé, segítséget nyújtanak a beilleszkedésben, kommunikációban, ügyintézésben, szükségletek kielégítésében (étkezés, mosdóhasználat), fizikai helyzetváltoztatásban (üzemen belül, lakóhely–munkahely között) stb. A vezető elmondása alapján van egy bizonyos teljesítmény elvárás, amit figyelni és értékelni szoktak, és ha valaki huzamosabb ideig gyengén teljesít, akkor fejlesztő-felkészítő műhelybe küldik az illetőt. A szervezetben elég nagy a fluktuáció, így fejlesztési és karrierlehetőség szempontjából azok az emberek, akik beválnak, és jól teljesítenek, azoknak van előrelépési lehetőségük. Külső, belső képzések és tréningek is vannak a szervezetnél, ahol a munkavállalók ismereteket sajátíthatnak el, valamint rehabilitációs tanácsadók és mentorok is segítik a megváltozott munkaképességű személyeket. A vezető fontosnak tartotta azon tény folyamatos kihangsúlyozását, hogy a megváltozott munkaképességű emberek – a rehabilitációt követően akár képzéssel-átképzéssel, megfelelő munkakörülmények és eszközök birtokában – meglévő képességeikkel teljes értékű munkát tudnak végezni, „esélyt akarnak és nem segélyt”.

Az egyik vizsgált alapítvány célja többek között a megváltozott munkaképességű és értelmi fogyatékossgal élő munkavállalók számára megvalósítani az integrált foglalkoztatás feltételeit, lehetőséget biztosítani a nyílt munkaerő-piacra történő beilleszkedéshez. A vezető elmondása szerint 1999-ben olyan védett munkahely létrehozásán fáradoztak, mely jól tagolt, kevés átgondolást igénylő és könnyen irányítható munkafolyamatokból áll. Nehéz volt azonban olyan tevékenységet találni, mely a sérült emberek képességeinek megfelelő, és a jövedelmezősége is biztosított. A tevékenység kiválasztásának szempontjai voltak:

- Ne legyen túl bonyolult tevékenység, betanítással elsajátítható legyen.
- Részmozzanatokra bontva jól differenciálható legyen, ki-ki képességei szerint tudjon egyes részmunkálatokba bekapcsolódni.
- Ne legyen fizikailag megterhelő, elvégezhető legyen a megváltozott munkaképességű személyek számára is.
- Minden évszakban, egész évben tudjon munkát biztosítani.

A védett munkahelyi körülmények biztosításával megvalósult az értelmi sérült fiatalok számára nélkülözhetetlen fokozatosság elve, ismereteik és képességeik fejlődéséhez tudták szabni az általuk elvégzett munkák körét. A tevékenységek kiválasztásánál a piaci tényezőket, az eladhatóságot is figyelembe kellett venniük. Céljuk volt, hogy piac képes terméket állítsunk elő, kiemelkedő minőségben. A vásárokon való megjelenéseknek köszönhetően lehetőség van rá, hogy minél többen megismerjék az alapítvány tevékenységét és célkitűzéseit, valamint ilyenkor találkozhatnak a sérült fiatalokkal is. Az interjúalany elmondása alapján mindenkinek alkalmaznia kellene fogyatékos embereket, ugyanis a megfelelő munka kiválasztásával, felkészítéssel, segítséggel, meg lehet találni a sérült számára megfelelő, hasznos munkatevékenységet, mindez persze igen átgondolt tevékenységet igényel, viszont nagyon jól tudnak cselekedni ezzel, ha megvalósítják. Ez alapján megállapítható, hogy a foglalkoztatás nem csak belső elégedettséget okozhat, de akár PR értékkel is bírhat.

Egy Hajdú-Bihar megyei civil szervezetben mindenki megváltozott munkaképességű személy, elsősorban érdekképviselői tevékenységet látnak el. A fogyatékos munkaerő alkalmazásánál a vezető elmondása szerint a munkahely kialakítás a legfontosabb, ezt követi a munkafeladat, a munkakörnyezet, a munkaidő és végül a munkaeszköz. A vizsgált szervezetnél elektromosan állítható asztalok vannak, amiket bárki igénye szerint tud a ke-

rekesszékéhez, illetve a magasságához állítani. A villanykapcsolók is olyan helyen vannak, ahol azt mindenki kényelmesen eléri, az ajtók és a mosdók is úgy vannak kialakítva, hogy bármilyen mozgásában korlátozott személy megfelelően tudjon közlekedni és dolgozni. A látásában korlátozott munkatársuk számára nincsenek speciális berendezések és intézkedések, a hallássérült kollegával pedig jelyelven kommunikálnak. Az interjúalany a fogyatékos munkaerő kiválasztásában a személyes ismertséget emelte ki. A fogyatékos munkaerő csoportba való beillesztését elsősorban a kedvező munkahelyi légkör, a közös programok, a megfelelő információellátás, majd a fejlesztés-képzés lehetőségének biztosítása segítik leginkább. Véleménye szerint az ösztönzésben nem kell különbséget tenni egészséges és megváltozott munkaképességű között ugyanazok a dolgok érdeklik őket is, mint bárki mást. A teljesítményértékelési módszerekkel kapcsolatban szintén ezen az állásponton volt. A szervezet fejlesztési módszerei tekintetében – összhangban a szakirodalomban leírtakkal – a betanítást, illetve a mentorálást alkalmazzák leginkább. A HR funkciók közül kiemelte a munkavédelem jelentőségét, melyben véleménye szerint a munkahely átalakításának, a munkavédelmi oktatásnak van nagy szerepe.

Egy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei kft. alapításának motivációját elsősorban az adta, hogy mindkét alapító tag fogyatékos személy, és szerettek volna segíteni más, hasonló helyzetben lévő embereknek munkát találni és biztosítani, hogy bekerülhessenek egy jó légkörű közösségbe. A vizsgált szervezet kizárólag a munkaügyi központ segítségével toboroz munkavállalókat. A munkakörök kialakításánál figyelembe veszik az egyes munkavállalók képességét, tapasztalatait, teherbírásukat, és megpróbálják hozzájuk illő munkakörbe beilleszteni őket. A szervezet sajnos pénzügyi juttatásokkal nem tudja motiválni a dolgozókat, a vezető elmondása szerint a fogyatékos munkavállalóknak az a legnagyobb ösztönzés, ha dolgozhat valahol, ráadásul egy jó légkörű környezetben, éppen ezért ezt tekintik elsődleges ösztönző tényezőnek.

Egy kezdetben munkaerő-kölcsönzéssel és -közvetítéssel foglalkozó szervezet szolgáltatási palettája megváltozott munkaképességű munkatársak közvetítésével, és az ahhoz kapcsolódó egyéb szolgáltatásokkal bővült. A régióvezető elmondása alapján „a megváltozott munkaképességű munkatársak sokszor teljes értékű munkát tudnak végezni”. Partner szervezeteikkel együttműködve megkeresik a lehetőségeket, hogy milyen munkakörbe és kit tudnak a szervezetbe beilleszteni. Amint megtalálták a megfelelő munkahelyet, felkutatják rá az odaillő új munkatársakat, és segítik őket a beilleszkedésben is. Ez általában nem megy olyan könnyen, mint egészséges társaiknál, ezért érzékenyítő tréningeinkkel felkészítik a befogadó munkatársakat az új dolgozó érkezésére. Országos adatbázisukat folyamatosan bővítik megváltozott munkaképességű jelentkezőkkel, és jó kapcsolatot ápolunk az őket tömörítő szervezetekkel is. A partner szervezetek visszajelzései alapján megbízható, lojális munkatársakkal bővült a csapatuk, akik hozzáállása a régi dolgozókra is pozitív hatással van. A vezető elmondása alapján a legtöbb HR folyamat nem igényel különösebb változtatást. A munkakör esetében nem erőltetnek olyan munkakört, ami nem megfelelő az egyén számára, a munkakörhöz keresik az embert, adottságnak, végzettségnek megfelelően, illetve kiemelte, hogy a munkavédelemnél a speciális igényekre való odafigyelés a fontos. A szervezet hitelességét mi sem igazolja jobban, hogy ők is foglalkoztatnak mozgássérült, illetve megváltozott munkaképességű személyeket. Véleményük szerint a fogyatékos munkavállaló foglalkoztatásának sikere a megfelelő munkakörnyezet kialakításán múlik.

Egy multinacionális vállalatnál 2007 óta dolgoznak fogyatékossgal élő munkavállalók. A HR funkciók közül a vezető a munkavédelmet tartotta nagyon fontosnak, illetve kiemelte a betanító mentort is, mint minden más munkavállaló esetében. A HR-es kolléga szerint a látássérült munkavállaló beillesztése nem okozott különösebb problémát. A szo-

kásos módon történt. A csoporttagoknak előre szóltak az új munkavállaló érkezéséről, annak idejéről. Az új munkavállaló munkaköréről és feladatairól is tudniuk kell a csoporttagoknak. A munkavállalót egy előzetes tréning segíti a feladatainak elsajátításában, majd egy mentor ül vele a munkavégzés folyamán, míg el nem sajátítja az önálló feladatelvégzéshez szükséges készségeket. Az interjúalany elmondása alapján eddig egy fogyatékos személlyel kapcsolatban kellett a munkafeladatokat egy kicsit másképpen strukturálni, ahhoz hogy el tudja látni azt, de a többi munkavállaló tekintetében lényeges változtatásokra nem volt szükség. A munkahely átalakítását kiemelten fontosnak tartja a vezető. A cég épülete már eleve akadálymentesített épület, s ez nagyban segítette például azt, hogy a nagy terek megfelelő munkakörnyezetet biztosítsanak egy látássérült számára. A munkaidőt is specializálni kellett, több szünetet közbeiktatva a munkavállaló számára, ezáltal a munkamódszerek is változtak egy kissé. A vezető elmondása szerint a munkaeszközük a számítógép, aminek nagyobb monitora, illetve a látássérülteknek speciálisan kialakított nagyobb betűméret és sötét háttér segíti a munkában a dolgozót. A csoportvezető szerint a fogyatékos munkaerő foglalkoztatásának egyik legfontosabb szempontja az, hogy megbízhatóak, s a lehető legalacsonyabb értékeket mutatja a fluktuációval kapcsolatban. Kiemelte a vállalat pozitív megítélését, mivel a jó hírnév több új, jó és lojális munkavállalót vonzhat, illetve az állami támogatások megszerzésének lehetőségét is..

A fenti eredmények ismertetése után fontosnak tartom megemlíteni, hogy a vezetők választadási hajlandósága a különböző típusú szervezeteknél eltérő volt. A vizsgálatok lefolytatása sok esetben akadályba ütközött, mivel sajnos több vezető a kérdések megismerése után nem volt hajlandó az interjú lefolytatására.

5. Összefoglalás

A vizsgálati eredmények alapján összességében megállapítható, hogy tulajdonképpen a fogyatékos, illetve megváltozott munkaképességű személyek esetében is érvényes a HR sláger mondata: „megfelelő ember a megfelelő helyen”. Valamennyi vizsgált szervezet vezetője egyetértett abban, hogy amennyiben befogadó a szervezet, és kellőképpen felkészítették a kollégákat a fogyatékos személy érkezésére, valamint a képességeinek, készségeinek megfelelő munkakörbe kerül a munkavállaló, akkor mindenki jól járhat. A szervezet kap egy jól teljesítő kollégát, a munkavállaló pedig hasznos munkát végez, elégedetté válhat, ami nem más, mint a humán erőforrás gazdálkodás fő célja, vagyis a szervezeti és az egyéni célok egyidejű maximalizálása és ez jelen esetben független attól, hogy a munkavállaló fogyatékos-e vagy sem. De akkor tulajdonképpen miért is ilyen alacsony a foglalkoztatási arányuk? Csak remélni tudom, hogy jó úton haladunk és a pozitív gyakorlati példák segítségével egyre több vezető kap kedvet, vagy merít bátorságot a fogyatékos személyek foglalkoztatására.

JEGYZETEK

1. Dienesné Kovács Erzsébet–Szabó Miklós (2007): Munkavédelem. In: Berde Csaba–Dajnoki Krisztina (szerk.) Esélyegyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment. Debreceni Campus Kht., Debrecen, 185–207. old.
2. 1998. évi XXVI. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról.
3. Komáromi Róbert (2004): Bevezető gondolatok a megváltozott munkaképességű és fogyatékos munkavállalók munkaerő-piaci integrációjához. In: Fónai Mihály–Fónainé Pásztor Enikő–Szabóné Orosz Éva–Zolnai Erika (szerk.) Integráció vagy kirekesztődés? Az értelmileg akadályozott emberek foglalkoztatásának változó formái. Debrecen Megyei Jogú Város Városi Szociális Szolgálat, Debrecen, 228–232. old.

4. Szabó Mikós–Berde Csaba (2007): Esélyegyenlőség az emberi erőforrás menedzsmentben. In: Berde Csaba–Dajnoki Krisztina (szerk.) EsélyEgyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment. Campus Kiadó, Debrecen, 9–23. old.
5. Hajós László–Gösi Mariann (2008): Emberi erőforrás gazdálkodás (EEG) In: Hajós László–Berde Csaba (szerk.) Emberi erőforrás gazdálkodás. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, 18–23. old.
6. Poór József (1992): Személyzeti emberi erőforrás menedzsment. Egyetemi Kiadó, Pécs.
7. Gergely Éva (2010): Az emberi erőforrás menedzsment egyes területeinek jelentősége Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben. Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok. V. évfolyam 1–2. szám, Szeged, 73. old.
8. Vántus András (2003): A munkahelyi szervezettség hatása a szarvasmarhatartó telepek munka-termelékenységére. In: Nábrádi András–Lazányi János (szerk.) Agrárgazdaság, vidékfejlesztés és agrárinformatika az évezred küszöbén (AVA) nemzetközi konferencia, Debrecen, ISBN 963-472-721-2
9. Bokor Attila (1999): Stratégiai emberi erőforrás menedzsment. In: Bakacsi Gyula–Bokor Attila–Császár Csaba–Gelei András–Kováts Klaudia–Takács Sándor (szerk.) Stratégiai emberi erőforrás menedzsment, KJK-KERSZÖV Üzleti Kiadó Kft., Budapest, 43–80. old.
10. Wiwczarowski, Troy–Szabados György–Pierog Anita (2013): Management, Rationalization and Human Capital. Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei V. évf. 1. sz. (No. 12.) A-sorozat 4. Szeged, 109–113. old.
11. Bácsné Bába Éva (2013) Hogyan növelhető a menedzserek személyes hatékonysága? Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei V. évf. 1. sz. (No. 12.) A-sorozat 4. Szeged, 131–137. old.
12. Juhász Csilla–Minya Gábor (2007): Munkakör kialakítás, munkaköri követelmények. In: Berde Csaba–Dajnoki Krisztina (szerk.) EsélyEgyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment. Campus Kiadó, Debrecen, 39–52. old.
13. Csányi Zsuzsanna (2007): Foglalkoztatja? Útmutató fogyatékkal élő személyek felvételéhez és alkalmazásához vezetők, HR szakemberek és munkatársak számára. (Szerk. Vég K.) Salva Vita Alapítvány, Budapest.
14. Oláh Judit–Bácsné Bába Éva (2012): A munkaerő-kölcsönzés elméleti megalapozása. Gazdasági és Társadalomtudományi Közlemények IV. évfolyam 1. szám, Nyíregyháza, 249–256. old.
15. Dienesné Kovács Erzsébet–Bodó Erzsébet (2007): A munkaerő ellátás. In: EsélyEgyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment. (Szerk.: Berde Cs.–Dajnoki K.) Campus Kiadó, Debrecen, pp. 53–76.
16. Csányi Zsuzsanna (2007): Foglalkoztatja? Útmutató fogyatékkal élő személyek felvételéhez és alkalmazásához vezetők, HR szakemberek és munkatársak számára. Salva Vita Alapítvány, Budapest.
17. Csányi Zsuzsanna (2007): Foglalkoztatja? Útmutató fogyatékkal élő személyek felvételéhez és alkalmazásához vezetők, HR szakemberek és munkatársak számára. Salva Vita Alapítvány, Budapest.
18. Csehné Papp Imola (2011): Női szerepvállalások: karrier, család. In: A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei III. évf. 1–2. sz. (No. 5–6.) Szeged, 101–108. old.
19. Móri Mariann (2012): A munkahelyi beillesztés gyakorlata az egyén megközelítésében. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei IV. évf. 4. sz. (No. 10.) A-sorozat 2. Szeged, 160. old.
20. Tardos Katalin (2011): Az esélyegyenlőséget és sokszínűséget támogató HR eszközök használata. In: Esélyegyenlőség és sokszínűség a munkahelyen, mtd Tanácsadó Közösség, Budapest, 37–40. old.
21. Boda Margit–Holp Edit–Szabó Réka (2006): Megváltozott munkaképességű személyek elhelyezkedésekor felmerülő fejlesztési igényekre épülő szolgáltatások, képzések, programok. In: Münnich Ákos (szerk.) Pszichológiai szempontok a megváltozott munkaképességű emberek munkaerő-piaci integrációjának elősegítéséhez. Didakt Kft., Debrecen, 225–251. old.
22. Juhász Csilla–Minya Gábor (2007): Munkakör kialakítás, munkaköri követelmények. In: Berde Csaba–Dajnoki Krisztina (szerk.) EsélyEgyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment. Campus Kiadó, Debrecen, 39–52. old.

23. Juhász Csilla (2007): Motiváció. In: Berde Csaba–Dajnoki Krisztina (szerk.) EsélyEgyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment. Campus Kiadó, Debrecen, 86–101. old.
24. Gulyás László (2005/a): Folyamatok és tendenciák néhány Európai Unió ország munkaerőpiacán 1. A német munkaerőpiac jellemzői 1998–2004. Humánpolitikai Szemle 2005/3. szám 84–96. old.
25. Gulyás László (2005/b): Folyamatok és tendenciák néhány Európai Unió ország munkaerőpiacán 2. A francia munkaerőpiac jellemzői 1998–2004. Humánpolitikai Szemle 2005/4. szám 89–96. old.
26. Dienesné Kovács Erzsébet–Bodó Erzsébet (2007): A munkaerő ellátás. In: Berde Csaba–Dajnoki Krisztina (szerk.) EsélyEgyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment. Campus Kiadó, Debrecen, 53–76. old.
27. Dienesné Kovács Erzsébet–Szabó Miklós (2007): Munkavédelem. In: Berde Csaba–Dajnoki Krisztina (szerk.) Esélyegyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment. Debreceni Campus Kht., Debrecen, 185–207. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

1998. évi XXVI. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról.
- Bácsné Bába Éva (2013) Hogyan növelhető a menedzserek személyes hatékonysága? Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei V. évf. 1. sz. (No. 12.) A-sorozat 4. Szeged, 131–137. old.
- Boda Margit–Holp Edit–Szabó Réka (2006): Megváltozott munkaképességű személyek elhelyezkedésekor felmerülő fejlesztési igényekre épülő szolgáltatások, képzések, programok. In: Münnich Ákos (szerk.) Pszichológiai szempontok a megváltozott munkaképességű emberek munkaerőpiaci integrációjának elősegítéséhez. Didakt Kft., Debrecen, 225–251. old.
- Bokor Attila (1999): Stratégiai emberi erőforrás menedzsment. In: Bakacsi Gyula–Bokor Attila–Császár Csaba–Gelei András–Kovács Klaudia–Takács Sándor (szerk.) Stratégiai emberi erőforrás menedzsment, KJK-KERSZÖV Üzleti Kiadó Kft., Budapest, 43–80. old.
- Csányi Zsuzsanna (2007): Foglalkoztatja? Útmutató fogyatékkal élő személyek felvételéhez és alkalmazásához vezetők, HR szakemberek és munkatársak számára. Salva Vita Alapítvány, Budapest.
- Csehné Papp Imola (2011): Női szerepvállalások: karrier, család. In: A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei III. évf. 1–2. sz. (No. 5–6.) Szeged, 101–108. old.
- Dienesné Kovács Erzsébet–Bodó Erzsébet (2007): A munkaerő ellátás. In: Berde Csaba–Dajnoki Krisztina (szerk.) EsélyEgyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment. Campus Kiadó, Debrecen, 53–76. old.
- Dienesné Kovács Erzsébet–Szabó Miklós (2007): Munkavédelem. In: Berde Csaba–Dajnoki Krisztina (szerk.) Esélyegyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment. Debreceni Campus Kht., Debrecen, 185–207. old.
- Gergely Éva (2010) Az emberi erőforrás menedzsment egyes területeinek jelentősége Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben. Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok. V. évfolyam 1–2. szám, Szeged, 73. old.
- Gulyás László (2005/a): Folyamatok és tendenciák néhány Európai Unió ország munkaerőpiacán 1. A német munkaerőpiac jellemzői 1998–2004. Humánpolitikai Szemle 2005/3. szám 84–96. old.
- Gulyás László (2005/b): Folyamatok és tendenciák néhány Európai Unió ország munkaerőpiacán 2. A francia munkaerőpiac jellemzői 1998–2004. Humánpolitikai Szemle 2005/4. szám 89–96. old.
- Hajós László–Gösi Mariann (2008): Emberi erőforrás gazdálkodás (EEG) In: Hajós László–Berde Csaba (szerk.) Emberi erőforrás gazdálkodás. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest, 18–23. old.
- Juhász Csilla–Minya Gábor (2007): Munkakör kialakítás, munkaköri követelmények. In: Berde Csaba–Dajnoki Krisztina (szerk.) EsélyEgyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment. Campus Kiadó, Debrecen, 39–52. old.
- Juhász Csilla (2007): Motiváció. In: Berde Csaba–Dajnoki Krisztina (szerk.) EsélyEgyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment. Campus Kiadó, Debrecen, 86–101. old.

- Komáromi Róbert (2004): Bevezető gondolatok a megváltozott munkaképességű és fogyatékos munkavállalók munkaerő-piaci integrációjához. In: Fónai Mihály–Fónainé Pásztor Enikő–Szabóné Orosz Éva–Zolnai Erika (szerk.) Integráció vagy kirekesztődés? Az értelmileg akadályozott emberek foglalkoztatásának változó formái. Debrecen Megyei Jogú Város Városi Szociális Szolgálat, Debrecen, 228–232. old.
- Móré Mariann (2012): A munkahelyi beillesztés gyakorlata az egyén megközelítésében. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei IV. évf. 4. sz. (No. 10.) A-sorozat 2. Szeged, 160. old.
- Oláh Judit–Bácsné Bába Éva (2012): A munkaerő-kölcsönzés elméleti megalapozása. Gazdasági és Társadalomtudományi Közlemények IV. évfolyam 1. szám, Nyíregyháza, 249–256. old.
- Poór József (1992): Személyzeti emberi erőforrás menedzsment. Egyetemi Kiadó, Pécs.
- Szabó Mikós–Berde Csaba (2007): Esélyegyenlőség az emberi erőforrás menedzsmentben. In: Berde Csaba–Dajnoki Krisztina (szerk.) EsélyEgyenlőségi Emberi Erőforrás Menedzsment. Campus Kiadó, Debrecen, 9–23. old.
- Tardos Katalin (2011): Az esélyegyenlőséget és sokszínűséget támogató HR eszközök használata. In: Esélyegyenlőség és sokszínűség a munkahelyen, mtd Tanácsadó Közösség, Budapest, 37–40. old.
- Vántus András (2003): A munkahelyi szervezettség hatása a szarvasmarhatartó telepek munkatermelékenységére. In: Nábrádi András–Lazányi János (szerk.) Agrárgazdaság, vidékfejlesztés és agrárinformatika az évezred küszöbén (AVA) nemzetközi konferencia, Debrecen, ISBN 963-472-721-2
- Wiwczarowski, Troy–Szabados György–Pierog Anita (2013): Management, Rationalization and Human Capital. Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei V. évf. 1. sz. (No. 12.) A-sorozat 4. Szeged, 109–113. old.

GULYÁS LÁSZLÓ*

A FELNŐTTKÉPZÉS JELLEMZŐI. II. rész
A KÉPZÉS ÉS FEJLESZTÉS VÁLLALATON BELÜLI MÓDSZEREI*****

*FEATURES OF ADULT EDUCATION II.
„ON THE JOB” METHODS OF TRAINING AND DEVELOPMENT*

ABSTRACT

The knowledge-based society and economy has a new demands from employee. The long life learning is becoming reality. Where upon the theory and practice of training and development is growing day after day. HR-managers, HR-specialist and researchers produced several models and methods of training and development. There can be sorted two big groups:

1. On the job methods,
2. Off the job methods.

Recent essay is dealing with the theory of “on the job” methods. Accordingly we review the Hungarian HR-books and essays dealing with “on the job” methods. We examine the advantages and disadvantages of different methods, sort and evaluate them.

1. Bevezetés

A tudásalapú társadalom és gazdaság új típusú követelményeket támaszt a munkavállalókkal szemben.¹ Az élethosszig tartó tanulás egyre inkább napjaink valósággá válik. Az élethosszig tartó tanulás koncepciója az 1970-es években kezdett általánossá válni, és mára egész Európában egyetemes oktatáspolitikai és neveléstudományi paradigmává vált. Eszméje különféle szupranacionális szervezetek, mint például az Európa Tanács, az UNESCO, az OECD, az Európai Bizottság oktatáspolitikai koncepcióiból nőtte ki magát. Eleinte ez a kifejezés kizárólag csak a felnőttek folyamatos, visszatérő iskolarendszerű oktatására vonatkozott, és sokan így értelmezik ma is. Hivatalos jelentését tulajdonképpen az OECD-országok oktatási minisztereinek 1996-ban megtartott értekezletén kapta meg, amikor a konferencia résztvevői az egész életen át tartó tanulás célját tárgyalták. Ennek értelmében az egész életen át tartó tanulás egy születéstől a halálig tartó szándékos tanulási tevékenység, amelynek célja, hogy fejlessze valamennyi egyén ismereteit és kompetenciáját, akik részt kívánnak venni a tanulási folyamatokban. Alapjai a nagyipari termelésre és az ebből adódó társadalmi mobilizációra vezethetők vissza. A lifelong learning-programot a Philip H. Coombs által 1967-ben megállapított oktatási világválságra adott nemzetközi válaszként dolgozták.

A kilencvenes évek közepére kialakult az egyetértés mind az UNESCO, mind az OECD és az Európai Unió részéről, hogy az egész életen át tartó tanulás nemcsak az egyén lehető

* Dr. habil. Gulyás László PhD, PhD, c. egyetemi tanár (KE), egyetemi docens (SZTE).

** A tanulmány I. része a Közép-Európai Közlemények No. 25-ös (2014/2. szám VII. évfolyam 2. szám) számában jelent meg.

*** A tanulmány a Nemzeti Foglalkoztatási Alap Képzési Alaprészének hozzájárulásával, a „Szakképzési és felnőttképzési kutatások támogatása” tárgyú, NFA KA 3/2013. számú szerződés keretében készült.

legnagyobb fejlődését bontakoztatja ki és segíti elő a gazdasági versenyképességet és foglalkoztathatóságot, hanem a társadalmi kirekesztés elleni erőfeszítéseknek is hatékony eszköze. Az Európa Parlament is határozottan támogatja azt a nézetet, hogy a társadalmi integráció és az esélyegyenlőség biztosítása érdekében kulcsfontosságú az egész életen át tartó tanulás.

Az Európai Bizottság 2000-ben kiadott „Memorandum az egész életen át tartó tanulásról”² című vitaanyaga leszögezi, hogy az egész életen tartó tanulás szempontjából mindenfajta tanulás egy „bölcsőtől a sírig tartó” folyamatos kontinuumot alkot.³ A Memorandum elengedhetetlenül szükségesnek tartja, hogy az alapoktatás és az ezt követő szakmai oktatás és képzés során minden fiatal elsajátítsa a tudásalapú társadalom által megkövetelt új ismereteket és készségeket. Ezzel szorosan összefügg az a követelmény, hogy a fiatalok „megtanuljanak tanulni” és pozitívan viszonyuljanak a tanuláshoz. Más szóval ne kényszernek, hanem felelősséggel végzett, sikerélményekben gazdag tevékenységnek érezzék azt. Ilyen körülmények között a fiatalok és felnőttek akarnak tanulni és egész életre szólóan megtervezik tanulási tevékenységüket – így a Memorandum.

Az élethosszig tartó tanulás eszméje Magyarországon az 1989–1990-es rendszerváltás után került igazán előtérbe, amikor a gazdaság strukturális átalakulása folytán szükségessé vált a munkaerő átképzése, amikor a régen szerzett tudás már elavult, az újonnan létrehozott munkahelyek másfajta tudást igényeltek. Így a dolgozóknak felnőtt fejjel kellett ismét az iskolapadba ülni.⁴ A 2008-as gazdasági válság Magyarországon is azzal a következménnyel járt, hogy a munkaerőpiacon felerősödött az atipikus foglalkoztatásra alkalmas munkaerő iránti igény. Ez még a korábbiaknál is jobban felértékelte a felnőttképzés szerepét.⁵

Napjainkban az élethosszig tartó tanulást úgy kell értelmeznünk, hogy a hagyományos tanulmányokat (általános iskola, szakmunkásképzés, szakközépiskola, gimnázium, felsőoktatás) követően a munkába állás után is folyamatosan új tudást, ismereteket kell elsajátítanunk, illetve további tapasztalatokat kell szereznünk. Az élethosszig tartó tanulás elve kimondja, hogy életünk bármely szakaszában készen kell állnunk arra, hogy valami újat megtanuljunk. Gyakorlatilag ezt azt jelenti, hogy a tanulás felnőttkorban is fontos része az ember életének.⁶

A felnőttképzésre mind a munkavállalóknak, mind a munkaadóknak szükségük van.⁷ Egy dolgozó csak akkor tud sikeres karriert befutni, ha tudását folyamatosan fejleszti, megújítja, míg egy vállalat csak akkor tud megfelelni a piacon zajló verseny kihívásainak ha versenyképes (értsd új ismereteket, tudást elsajátítani képes) emberi erőforrásokkal rendelkezik. Ha a tudás, a képességek és készségek fejlődése elmarad, az adott egyén kiszorulhat a munkaerőpiacról, illetve az adott vállalat jelentős hátrányba kerül a piaci versenyben. A jelenlegi gazdasági helyzetben, valamint az oktatás és a munka világa közötti kapcsolat miatt nagyon fontos, hogy milyen ismeretekkel rendelkeznek a végzett diákok a szakmájukkal, az elhelyezkedéssel kapcsolatban.⁸

Ezen folyamatok és kihívások következtében a felnőttképzés mint terület, ezen belül különösen a képzés és fejlesztés elmélete és gyakorlata napról napra bővül. A felnőttképzéssel foglalkozó szakemberek, az emberi erőforrásokkal foglalkozó gyakorló HR-esek, továbbá a területet kutatók a képzés és fejlesztés számos modelljét és módszerét dolgozták ki. Napjaink HR-szakirodalma jelentős számú képzési/fejlesztési módszert ismertet.⁹ Ezeket alapvetően két nagy csoportra oszthatjuk, úgymint:

1. „On the job”, azaz házon belüli képzések

Ezek szorosan a munkavégzéshez kapcsolódnak, azaz a munkahelyen kerül rájuk sor. Így a lehető legszorosabb kapcsolatban állnak magával a munkavégzéssel.

2. „Off the job”, azaz házon kívüli képzések

Ezek legfontosabb tulajdonsága, hogy a képzésre kijelölt dolgozót kifejezetten kiszakítják a munkakörnyezetből, azaz a lebonyolításuk a munkahelyen kívül történik.

Jelen tanulmány az „on the job” módszerek elméleti oldalát vizsgálja. Ennek megfelelően bemutatjuk a magyar HR-szakirodalom által ismertetett „on the job” módszereket, eközben megvizsgáljuk előnyeiket és hátrányaikat, értékeljük őket, illetve kísérletet teszünk rendszerezésükre, csoportosításukra.

Napjaink magyar nyelvű HR-szakirodalmában nincs teljes konszenzus arra vonatkozóan, hogy pontosan mely módszereket tekintünk „on the job” illetve „off the job” módszereknek. Az egyes szerzők eltérő csoportosításokat és felsorolásokat használnak. Megpróbáltuk a különféle csoportosításokat és felsorolásokat közös nevezőre hozni.

Ezen munkánk eredményeként született meg az 1. táblázat. Mint azt a táblázat címével is jelezni akartuk, ez egy „lehetséges csoportosítás”, azaz más szerzők más logika alapján, más érveket figyelembe véve táblázatunktól eltérő módon sorolják be az egyes képzési módszereket.

1. táblázat. Az „on the job” és „off the job” képzési módszerek lehetséges csoportosítása

„on the job” módszerek	„off the job” módszerek
Spontán tanulás, avagy „mélyvízbe dobás”	Iskolarendszerű képzés, levelezős vagy esti formában. A dolgozó szintjének megfelelően: a) szakma megszerzése b) középfokú végzettség megszerzése c) első diploma megszerzése d) második vagy további diplomák megszerzése e) MBA-képzés
Felfedező tanulás	
Utánzás	
Demonstráció	
Betanító segédkönyv	
Oktató csomag és programozott tanulás	Tanulmányutak
Rotáció, avagy körbejárás	
A munkakör kiszélesítése (munkakörbővítés)	Részvétel konferenciákon
A munkakör gazdagítása	Speciális külső tanfolyamok Például: nyelvtanfolyam
Részvétel projekt munkában	A számítógépes tanulás különféle formái: a) Távkutatás b) E-learning
Hivatalos belső képzések a) előadás b) szeminárium c) szimulációk	
Mentorálás	
Coaching	
Tréning	
Önképzés/Önfejlesztés	

Forrás: A szerző saját szerkesztése

Mint a táblázatból látható, három olyan módszer – coaching, tréning és önképzés – is létezik, amelyeket mindkettő kategóriához besorolhatunk. Ezért jelen tanulmányban ezt a három módszert is bemutatjuk.

2. Az „on the job” módszerek részletes bemutatása

2.1. Spontán tanulás, avagy „mélyvízbe dobás”

Annak a dolgozónak, aki lehetőséget kapott az adott munkakör betöltésére, mindenféle betanulás nélkül, azonnal teljes felelősséggel kell elkezdenie a munkát. Az ismeretek megszerzése a „tanuld meg, miközben csinálsz” elvére épül. Azaz a dolgozó maga, külső segítség nélkül sajátítja el a munkakör betöltéséhez szükséges tudást. Bár meg kell jegyeznünk, hogy a dolgozó vezetője és munkatársai informális módon támogatást nyújthatnak a mélyvízbe dobott dolgozónak.

A módszer jellegéből következik, hogy csak olyan munkakörök esetében alkalmazható, ahol próbálkozások, tévedések nem okoznak jelentős kárt, vagy nem jelentenek veszélyt (értsd munkahelyi baleset bekövetkezése) a dolgozó, illetve munkatársai számára.¹⁰

A módszer sikeressége nagy mértékben függ az új munkatárs felkészültségétől, személyiségétől. Különösen fontos tényező, hogy a dolgozó korábbi munkahelyein milyen ismereteket és tapasztalatokat szerzett.

2.2. Felfedező tanulás

A dolgozó a vezetője vagy egy munkatársa segítségével, illetve felügyelete mellett saját maga fedezi fel a munkavégzéshez szükséges megoldásokat, és így szerzi meg az adott munkakör betöltéséhez szükséges ismereteket és tapasztalatokat. A módszer azon a logikán alapul, hogy ha valaki maga jön rá a helyes megoldásra, akkor az így megszerzett ismeret, tapasztalat mélyebben megmarad.¹¹

A felfedező tanulás abban különbözik a spontán tanulástól, hogy a felfedező tanulás esetében előre megtervezett feladatok megoldásáról van szó. Azaz a vezető előre megtervezi az elvégzendő feladatot, ehhez végig kell gondolnia, hogy mit akar megtanítani a dolgozónak. Majd kiadja a feladatot és figyeli annak végrehajtását, ha szükséges, rövid instrukciókat ad.

A módszer sikeressége attól függ, hogy a vezetőnek sikerül-e olyan feladatot megterveznie, amelynek tartalma alkalmas a felfedező tanulásra.

2.3. Utánzás

A dolgozót egy olyan régi munkatárs mellé „állítják be” dolgozni, aki ugyanazt a munkát végzi, azaz a munkát egymás mellett csinálják. Ily módon az új dolgozónak lehetősége van arra, hogy ellessen a munkamozdulatokat és a különböző fogásokat. Általában betanításkor alkalmazzák ezt a módszert.

Nagy hátránya, hogy az új dolgozó a régi munkatárstól a hibás munkamozdulatokat is elsajátítja, illetve nem tudja megismételni a nehezebbeket, mivel az oktatás a termelési folyamatban zajlik.¹²

Ezzel szemben a módszer előnye, hogy folyamatos visszajelzésre és korrigálásra van lehetőség a régi és az új munkatárs kommunikációja révén. Ha az új munkatárs nem ért valamit, akkor kérdezhet, illetve a régi munkatárs azonnal felhívhatja a figyelmet az új dolgozó esetleges hibáira.

A módszer sikeressége az oktató szerepét betöltő régi munkatárs felkészültségétől – azaz milyen mélységben ismeri az adott munkakört – és képzési gyakorlatától függ. Különösen a második tényezővel kapcsolatban merülhetnek fel problémák, hiszen korántsem biztos az, hogy a régi kolléga, aki széleskörű tapasztalatokkal rendelkezik az adott munkakörrel, egyben jó oktató is. Az alábbi problémák szoktak fellépni az oktatásra kijelölt régi munkatárssal kapcsolatban:

- kommunikációs problémák: a régi munkatárs nem tudja átadni a tudását (értsd nem tud megfelelő módon magyarázni).
- Motivációs problémák: a régi nem akarja átadni a tudását.

A fenti kettő probléma kiküszöbölése csak a megfelelő oktató kiválasztásával orvosolható. Azaz olyan dolgozókat kell kijelölni ezen feladatra, akik tudnak és szeretnek is oktatni, ismereteket átadni.

2.4. Demonstráció

A módszer nagyon hasonlít az utánpótláshoz, gyakorlatilag mindössze egy különbséget rögzíthetünk: A régi dolgozó és az új dolgozó nem egymás mellett végzi a munkát, hanem a tanítás oly módon történik, hogy a régi dolgozó bemutatja az elvégzendő munkát, majd az új dolgozónak lehetősége nyílik – természetesen felügyelet alatt – a gyakorlásra.¹³

A módszer logikája, előnyei és hátrányai teljes mértékben megegyeznek az utánpótlással.

2.5. Betanító segédkönyv

Ezek a könyvek utasításokat tartalmaznak, általában valamilyen új felszerelés, berendezés, program (pl. szoftver) működéséről. A dolgozó ezen dokumentum elolvasásával sajátítja el a szükséges ismereteket.¹⁴

Ezt a módszert önmagában ritkán alkalmazzák, többnyire más módszer segítőeszköze, kiegészítője. Akkor alkalmazható eredményesen ha a dolgozónak van már valamiféle előzetes tapasztalata az elvégzendő munkával kapcsolatban vagy a beüzemelő berendezéssel kapcsolatban és a betanító kézikönyv új ismeretanyaga erre ráépülhet.

2.6. Oktatócsomag és programozott tanulás

Ez a módszer teljes egészében a betanító segédkönyv logikáját követi, de formájában és tartalmában annál jóval komplexebb. Az oktatócsomag jóval több mint egy egyszerű betanító segédkönyv. Az elsajátítandó tananyagot jelentős mennyiségű hang- és képanyaggal (CD és DVD) lehet kiegészíteni, elmélyíteni. Ráadásul a teljes anyagot számítógépre lehet telepíteni.

Az oktatócsomag lényege, hogy az abban foglalt ismereteket, tudást adott szerkezetre támaszkodva minden oktatási képzettség nélkül bárki továbbíthassa, azaz a vállalaton belül felhasználhassa. A Berde Csaba–Dajnoki Krisztina szerzőpáros az oktató csomag alábbi előnyeire hívja fel a figyelmet:¹⁵

- Bármikor rendelkezésre áll.
- Szakemberek már elvégezték az anyag kidolgozását és mivel ennek eredményét sok vevőnek adják el az ára jóval olcsóbb mint egy egyedi tanfolyam anyag kidolgozása.
- Akkor és ott lehet felhasználni, amikor és ahol a legalkalmasabb.
- Az a tény, hogy az oktatást belső munkatárs végzi, meghittebb légkört teremt.
- A szakszerűen összeállított anyag szerkezete az esetleg cserélődő oktatók személyétől függetlenül biztosítja az állandóságot.

A fentebb felsorolt előnyök mellett a Berde Csaba–Dajnoki Krisztina szerzőpáros az alábbi hátrányokat is rögzítette:¹⁶

- Mivel a tananyag nem kifejezetten az adott vállalatra lett kifejlesztve, előfordulhat, hogy nem tartalmazza a szükséges specifikus ismereteket.
- Az anyag színvonalát a képzésben résztvevők eleve meglévő tudása messze meghaladja.
- Az oktatócsomag tartalma csak kezdőknek felel meg.

A módszer sikeressége a megfelelő oktatócsomag kiválasztásán múlik. A kiválasztás során számos szempontot figyelembe kell venni annak érdekében, hogy a legmegfelelőbb, a leghatékonyabb képzést biztosító csomagot vásároljuk meg.¹⁷

Itt jegyezzük meg, hogy az oktatócsomag használatára már a magyar felsőoktatásban is van pozitív példa. Egy a Szent István Egyetemen (Gödöllő) végzett kutatás során bebizonyosodott, hogy az oktatócsomagot mint módszert hatékony lehet használni a társadalomtudományi tárgyak oktatására. A vizsgálat kérdésfelvetése szerint nem jó mindent előadni, az előadásnak ugyanis nem feladata, a tankönyvben és szakirodalomban megtalálható ismeretanyag részarányos közvetítése. Így fogalmazódott meg az előadáshoz szervesen hozzátartozó gyakorlat-szeminárium Ennek következtében szükségessé vált a tananyagok átstrukturálása, attól függően, hogy a különböző témák inkább gyakorlati vagy elméleti feldolgozást igényelnek.¹⁸

Az oktatócsomag használatát egyes szerzők **programozott tanulásnak** is nevezik.¹⁹ Ezzel a felfogással jelent tanulmány szerzője is egyetért, hiszen a programozott tanulás során egy könyv vagy számítógépes program vezeti végig a tanulót az anyagon és rendszeres visszakerdezéssel ellenőrzi a tananyag elsajátítását.

2.7. Rotáció, avagy körbejárás

A rotáció – a szakirodalom egy része körbejáratásnak is nevezi – az adott dolgozó szisztematikus alapon történő körbemozgatása a vállalat különböző részlegei között. Ennek során a dolgozó egy-egy időszakra (ez lehet 1-2 hét, de akár több hónap is) új részlegre, új munkakörbe kerül.²⁰ A módszert a japán cégek találták ki.²¹ Japánban a nagyvállalatok a kiemelkedően tehetséges fiatalokat gyakran úgy veszik fel, hogy nem tudják még pontosan milyen munkakörbe tudja az illető tehetségét a legjobban kibontakoztatni, és a körbejárás során fog az kiderülni, hogy a tehetséges fiatal végül hol fog „megragadni”, azaz melyik osztályon/részlegen áll véglegesen munkába.²²

A módszer előnyeiként az alábbiakat rögzíthetjük: A dolgozónak nagyobb rálátása lesz az adott vállalat teljes tevékenységére, jelentősen bővülnek tapasztalatai, továbbá jobban megérti, hogy eredeti munkaköre miként kapcsolódik más tevékenységekhez.

A módszer hátránya akkor alakulhat ki, akkor jelenhet meg, ha egy-egy osztályon/részlegen, egy-egy munkakörben a dolgozó viszonylag rövid időt tölthet el, így nem kap lehetőséget arra, hogy igazából elmélyült ismereteket szerezzen. Ezen hátrány kiküszöbölése oly módon történik, hogy a rotációban részt vevő dolgozó elegendő időt kap arra, hogy egy-egy munkakört valóban elmélyülten megismerhessen.

2.8. A munkakör kiszélesítése (munkakörbővítés)

A munkakör kiszélesítése – a szakirodalom egy része munkakörbővítésnek is nevezi – azt jelenti, hogy az adott munkakörhöz a munkafolyamatban az előző és a követő munkakörökből részfeladatokat csatolunk. Ezzel elérjük, hogy a dolgozó ismeretei a jelenlegi munkaköréhez képest bővüljenek. Példa: A dolgozó feladatát azzal bővítjük, hogy el kell végeznie:

1. A feladatát megelőző előkészítő munkát.
2. A feladat elvégzését követő adminisztrációs munkát.

A munkakör kibővítésének hatása megegyezik a korábbi alfejezetben tárgyalt munkakör rotáció hatásával, azaz jelentősen megnövelheti az adott dolgozó képesséspotenciálját. Különösen ott alkalmazható, ahol az adott szervezeti egységen belüli feladatok elvégzése még nem követel meg magas szintű ismereteket.²³

2.9. A munkakör gazdagítása

A módszer lényege az, hogy a vezető a saját feladatai közül átad néhány olyat a dolgozónak, amelyek kifejezetten nagyobb hatáskörrel és természetesen nagyobb felelősséggel járnak. Itt jegyezzük meg, hogy a szakirodalom egy része ezt a módszert delegálásnak nevezi.

Bizonyos készségek (például vezetői készségek) fejlesztésére kimondottan nagyon hatékony módszer. Például a vezető beosztottját delegálja egy-egy tárgyalásra, hogy annak tárgyalási készsége és tapasztalatai gyarapodjanak. Előléptetés előtti időszakban gyakran alkalmazott módszer.²⁴

Míg az előző alfejezetben bemutatott munkakörbővítés vízszintes síkon terjeszti ki a munkakört, addig a munkakör-gazdagítás azt függőleges síkon teszi.²⁵ Ez egy kifejezetten jövőorientált módszer, hiszen olyan tudás megszerzésére irányul, amely lehetővé teszi az adott dolgozó karrierjének megalapozását.

A módszer sikerességének előfeltétele az, hogy a vezető folyamatosan támogatja – elősorban megbeszélés és egyeztetés formájában – a munkakör-gazdagításban résztvevő beosztottját.

2.10. Résztétel projektmunkában

Egy-egy projekt csapat létrehozásának elsődleges célja egy projektcél elérése, egy projektfeladat megoldása.²⁶ De mintegy „további haszonként” a projekt munkában történő részvétel képzési módszerként is működik. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a projekt végrehajtása során egyrészt a résztvevők új, számukra szokatlan feladatok megoldásában vesznek részt, másrészt munkafadataikhoz képest más szerepeket (például vezetői szerepet) is kipróbálhatnak.²⁷ Ez lehetőséget teremt arra, hogy a projektben részt vevők olyan ismereteket, képességeket és készségeket sajátítsanak el, amelyek saját jelenlegi (értsd projektmunka előtti), illetve későbbi munkaköreikben hasznosíthatnak. Ráadásul a projekt munkában történő részvétel keretét adhat a munkakör kiszélesítése (munkakörbővítés), illetve a munkakör gazdagítása elnevezésű képzési módszereknek is.²⁸

2.11. Hivatalos belső képzések

Az ismeretek elsajátításában érintett dolgozók számára hivatalos belső képzéseket is szervezhetünk.²⁹ Ezeket az alábbi formában valósíthatjuk meg:

- a) Előadás,
- b) Szeminárium,
- c) Szimulációk.

Az előadás olyan oktatás eszköz, amikor egy oktató viszonylag nagy létszámú hallgató közönség előtt ismerteti egy előre felépített szerkezetű ismeretanyagot. Különösen fontos az előadás szerkezetének gondos felépítése, hiszen ebben a formában visszacsatolásra nem sok lehetőség van. A módszer a tanulókat kifejezetten passzív szerepre kényszeríti, az egyéni kérdések megválaszolására, az elhangzottak megvitatására nincs, vagy csak korlátozott mértékben van mód.³⁰ A sikeresség további fontos elemei, egyrészt az előadó személyisége (mekkora tudással, ismeretanyaggal rendelkezik, és hogyan tudja azt átadni), másrészt az alkalmazott audiovizuális, multimédiás eszközök színvonala és alkalmazása.³¹

A szemináriumon a résztvevők egy szakember vezetésével közösen értelmezik, megbeszélik a gyakorlati problémákat. Ennek gyakori eszköze az **esettanulmány** feldolgozás.³² Ez akkor hatékony, ha a feldolgozandó esettanulmányok egy valódi szervezeti prob-

léma leírására, illetve annak elemzésére vonatkoznak. Célszerű olyan esettanulmányokat feldolgozni, amelyek olyan problémákkal foglalkoznak, amelyek az adott cég életében is előfordulhatnak.

A szemináriumokon további eszközként használhatjuk az alábbiakat: szerepjáték, üzleti játékok és a kiscsoportos feladatmegoldás.

A szimuláció lényege: A lehető leghitelesebb formában teremtsünk a valóságnak megfelelő körülményeket. A szimuláció legklasszikusabb példája a hadseregnél tartott hadgyakorlat, ami nem más, mint a háború szimulációja. Ezen módszer nagy előnye, hogy újra és újra reprodukálható (ha a hadgyakorlat nem sikerült megismételhető), illetve a munkavégzés egyes folyamatait (amit meg akarunk tanítani) a tanulási sebességhez igazíthatók. Különösen fontos előny, hogy úgy lehet életközeli szituációt teremteni, hogy a valós folyamat nem történik meg. Jó példa erre a repülőgép-pilóták szimulációs képzése. A módszer hátránya, hogy a valósághű szituáció megteremtése kifejezetten drága.

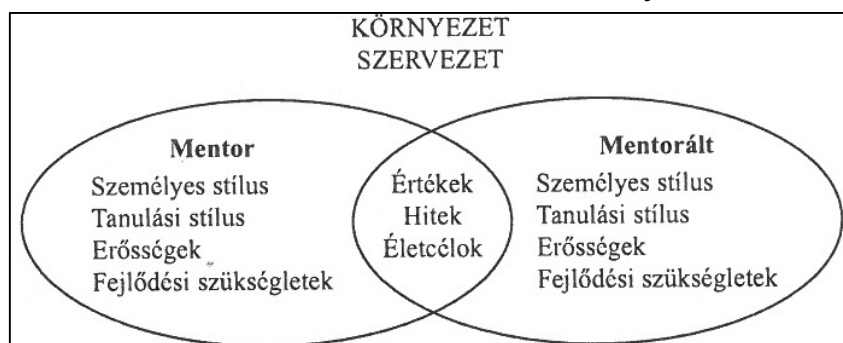
2.12. Mentorálás

A mentorálás a képzés/fejlesztés egy olyan formája, amely során a fejlesztésben résztvevő személy (a mentorált) egy több szakmai és szervezeti tapasztalattal rendelkező munkatárs (a mentor) segítségét, támogatását kérheti minden szakmai problémája megoldásához. Ily módon történik meg a szakmai tapasztalatok és az adott szervezetre jellemző szervezeti tudás átadása.³³

Egy másik definíció szerint, az oktatót személy (mentorált) figyeli az oktató (a mentor) munkáját, majd lemásolja és magáévá teszi annak magatartását. Eközben a mentor segítséget és támogatást nyújt a pártfogoltjának (a mentoráltk) feladatainak elvégzésében, és felbecsülhetetlen értékű betekintést nyújt a szervezet politikájába és kultúrájába.³⁴

Mindkettő definícióhoz még azt a további kiegészítést kell fűznünk, hogy a mentor nem közvetlen munkahelyi felettese a mentoráltk.

1. ábra. A mentor és a mentorált viszonya

Forrás: Szatmáriné dr. Balogh M. (2001) 13. pp.

A mentori rendszer kimondottan fontos szerepet tölt be a vállalati kultúra szempontjából. Mivel a mentor minden esetben a felső-vezetés tagja, azaz egy tapasztalt vezető és szakember az adott cég szervezeti kultúrájának kiváló ismerője, sőt őrzője. Így kiválóan alkalmas arra, hogy a mentorálásra kiválasztott fiatal szakember számára közvetítse a vállalat értékeit, elmesélje a kulcsfontosságú történeteket, beavassa a szokásokba, megmutassa a munkatársak szerepeit.

A mentori rendszer generációs hídként is működik. Gyakorlatilag a magas beosztásban dolgozó mentorok szakmai pályafutásuk alkonyán központi szervezeti értékeket (azaz a

vállalati kultúrát) adnak át pártfogoltjaiknak, akik végső soron majd őket követik magas beosztásukban. Ezzel jelentős mértékben hozzájárulnak a vállalati kultúra fenntartásához.

A mentori rendszer további előnyeként rögzíthetjük, hogy segítséget nyújt a fiatal menedzserek (különösen azok esetében, akikről sokat várnak) szervezeti szocializációjában.³⁵ Tapasztalatok szerint a mentorált munkatársak közül kevesebben lépnek ki a cégtől, mivel nagyobb az elkötelezettségük.³⁶

A mentori rendszer fentebb bemutatott pozitív vonásai mellett szólnunk kell a negatívumokról is. Ezek az alábbiak lehetnek:³⁷

- Azon fiatal menedzserek, akik nem kerültek be a mentoráltak körébe elitizmussal vádolhatják meg a rendszert.
- Összeférhetetlenség alakulhat ki a mentor és a mentorált között.
- Nem biztos, hogy a mentor képes hatékony kapcsolatot kialakítani a mentorálttal.
- A vonalbeli vezetők (azaz a mentoráltak felettesei) általában gyanakvással fogadják a mentori rendszert, sőt gyakran elutasítják azt, mivel véleményük szerint ez a módszer lerombolja a jelentéstételi/felettesi kapcsolatrendszert.

Befejezésképpen arra kell felhívunk a figyelmet, hogy a mentori rendszer sikeres működéséhez alapfeltétel a mentor és a mentorált közötti bizalmi viszony.

2.13. Coaching

A fogalom a 80-as években került a sportpszichológiából az üzleti életbe.³⁸ A coaching sok tekintetben hasonló a mentoráláshoz, de attól intenzívebb támogatást kapnak a résztvevők a személyes fejlődésükhöz. Ebben az esetben a fejlesztés hosszabb időn keresztül, személyes találkozások és beszélgetések során történik. A coaching időtartama függ a fajtájától, de általában minimum három hónapig tart, de abban az esetben, ha átfogó fejlesztési célokat határoznak meg, akkor 6 hónaptól 1 évig terjedő időszakban zajlik a fejlesztés.

További jellegzetessége, hogy kizárólag az adott dolgozó egyéni, individuális sajátosságaira fókuszál. Ennek a vezetői beszélgetésnek alapvető funkciója, hogy hozzásegítse az egyént saját céljainak felismeréséhez, megfogalmazásához, megvalósításához.

Fontos, hogy különbséget tegyünk a coaching és a vezetői készségfejlesztés között. A coaching egyéni foglalkozás, míg a vezetői készségfejlesztés csoportos. Sokszor a coachingot a vezetői képességfejlesztés után csak második eszközként alkalmazzák. Míg a coaching alapját a vezető munka közbeni magatartása szolgáltatja, s ez kerül elemzésre, addig a csoportos tréningek előzetesen meghatározott tematika alapján a vezetői magatartás szemléletével és módszertanával foglalkoznak.³⁹ Ha coachingról beszélünk, az alábbiakat érthetjük alatta:⁴⁰

- a) A menedzser egyénileg fejleszti beosztottját, tehát a vezető egyben coach-edző is.
- b) Belső humán szakember vezetőket fejleszt.
- c) Külső tanácsadó személyes edzőként dolgozik a vezetővel.

Itt jegyezzük meg, hogy a c) pontban említett lehetőség miatt a coachingot be lehet sorolni az „off the job” módszerek közé is.

A coaching során gyakorlatilag a teljesítmény növelése és a készségek és képességek fejlesztése érdekében a vezető (mint edző, azaz coach) folyamatosan együttműködik beosztottjával. Ez valójában egy kommunikációs folyamat, amely biztosítja a beosztott fejlődését és az elvárt teljesítmény megvalósulását. Ahhoz, hogy sikeres legyen az alábbi alapelveket kell megvalósítani:⁴¹

- Folyamatos legyen az év során.
- Tisztázza és erősítse meg a kritikus célokat és elvárásokat.
- Motiválja a munkatársakat, hogy javítsák teljesítményüket.
- Adjon visszajelzést.
- Szóljon a mit-ről (eredmények) és a hogyan-ról (kompetenciák).
- Legyen időzített, adjon specifikus útmutatást, ha ez szükséges.

A coachingot a szakirodalom többféle módon szokta csoportosítani, de terjedelmi kéréseink miatt ezeket jelent tanulmány keretei között nem ismertetjük.⁴²

2.14. Tréning

A tréning módszer megszületése Kurt Lewin munkásságához köthető. Lewin 1944-ben az Egyesült Államok egyik leghíresebb egyetemén, a Massachusetts Institute of Technology-n kapott állást, ahol létrehozta a Csoportdinamikai Kutatóközpontot. Egy évvel halála előtt, 1946-ban lett vezető részese annak az eseménynek, amelytől a tréning módszer (pontosabban fogalmazva a különféle önismereti és személyiségfejlesztő csoportok) keletkezését számítjuk.⁴³ A második világháború befejezése után – különösen a hazatérő háborús veteránok visszailleszkedésével összefüggésben – széles körű társadalmi problémává vált a különböző faji, vallási, etnikai csoportok viszonya. Az amerikai kongresszus elfogadta az igazságos alkalmaztatási gyakorlat törvényét (Fair Employment Practice Act), ám ez csak jogi kiindulópont volt a konfliktusok és feszültségek megoldáskereséséhez. Connecticut állam vezetői a folytatás érdekében szociálpszichológusokat és pedagógusokat kértek fel, hogy egy sajátos konferenciát szervezzenek Lewin vezetésével. Ennek célja az volt, hogy különböző vezetőket készítsenek fel a faji- és vallási előítéletek elleni harc hatékony módszereire. A konferencián főképpen pedagógusok és szociális dolgozók vettek részt, valamint néhány munkahelyi vezető és üzletember is; a résztvevők mintegy fele fekete és zsidó volt. Lewin a kutatói csapatot vezette, míg a képzés irányítása három, később híressé vált munkatársa: K. D. Benne, L. P. Bradford és R. Lippitt kezében volt.

A résztvevők három, egyenként tíztagú csoportban dolgoztak.⁴⁴ A munka csoportos vitákból és szerepjátékokból állt, amelyek segítségével elemezték és próbálták megérteni az őket érintő társadalmi problémákat. Esténként a résztvevők többsége hazament, de a stáb megbeszélést tartott: a csoportokban napközben összegyűjtött megfigyelési adatokat elemezték és vitatták meg. Néhány helyben lakó résztvevő kérte, hogy ott lehessen ezeken az esti stábüléseken. Az eredmény: lelkesedés az iránt, amit ott saját viselkedésükről hallottak, s amire reagálhattak. Mivel nem a szokásos elhárítással közeledtek mindehhez, igen sokat tanultak önmagukról, a másokra tett hatásukról, valamint a csoportfolyamatokról általában. Hat hónappal a konferencia után megkérdezték a résztvevőket, hogy milyen mértékben tudták hasznosítani újonnan kialakított készségeiket és szemléletüket a saját közösségükben végzett munkájukban. Hetvenöt százalékuk azt válaszolta, hogy most ügyesebbek a csoporton belüli viszonyok javításában, és érzékenyebbek mások érzéseire iránt.

Lewin és munkatársai felismerték, hogy az említett konferencián az emberi kapcsolatok fejlesztésének jelentős új módszere alakult ki, amely a viselkedésről tett visszajelzéseken (feedback) alapul. A Connecticutban alkalmazott eljárások „intézményesítése” és elterjesztése érdekében a Maine állambeli Bethelben megalakították az Országos Tréninglaboratóriumot, amely Lewin halála után a T-csoportos módszer (T, mint tréning,) egyik vezető szervezete lett, és ma is az önismereti csoportok e hagyományos iskoláját képviseli.

A Lewin által kifejlesztett tréningmódszert az idő előrehaladtával mind az emberi erőforrás-fejlesztés (Human Resource Management – HRD), mind a szervezetfejlesztés (Or-

ganization Developoment – OD) átvette, és saját céljaira alkalmazta. Ennek következtében a 20. század végére és a 21. század elejére a tréning-módszer a legkedveltebb és legelterjedtebb képzési módszerré vált az üzleti/vállalati szférán belül.⁴⁵

Tanulmányunk 1. táblázatánál jeleztük, hogy a tréning egy olyan módszer, amelyet egyaránt besorolhatunk az „on the job”, illetve az „off the job” módszerek közé. Ennek érzékeltetésére nézzünk egy példát: ugyanazon értékesítési tréning lehet „on the job”, illetve „off the job” attól függően, hogy a vállalat kapuin belül vagy kívül kerül rá sor. Azaz az „on the job” és „off the job” mint szempont mentén történő csoportosítás csupán egyetlen dolgot, a helyszínt veszi figyelembe. Emiatt nagyon nehéz a tréningek további szempontok szerinti csoportosítása.⁴⁶ Véleményünk szerint a tréningeket – az előbb említett „on the-job-off the job” felosztás mellett – az alábbi további szempontok mentén csoportosíthatjuk:

2. táblázat. Tréningek csoportosítása

A CSOPORTOSÍTÁS SZEMPONTJA	A TRÉNING NEVE
A résztvevők hierarchiában elfoglalt helye szerint	Felső-vezetői tréningek
	Menedzseri-tréningek (középvezetők)
	Dolgozói tréningek (Fizikai munkások)
Témakör, jelleg szerint	Vezetői készségek fejlesztése Ezen belül önállóan is megjelenhetnek: a) Vezetői időgazdálkodás b) interperszonális kompetenciák c) válságkezelés d) Aszertivitási tréning
	Csapatépítés ⁴⁷
	Mások támogatása
	Konfliktuskezelés
	Projektek menedzselése
	Változások menedzselése
	Karriertámogató tréning
	Időgazdálkodás
	Tárgyalástechnikai tréning
	Kommunikációs tréning
	Prezentációs tréning
	Stresszkezelő tréning
	Eladási/értékesítési tréning
Helyszín szerint	In door tréning (tantermi)
	Outdoor (külső helyszínen)
Speciális szempont (pl. fogyatékoság) alapján szervezett képzés/fejlesztés	Érzékenyítő tréningek ⁴⁸

Forrás: A szerző saját szerkesztése szakirodalom alapján⁴⁹

Véleményünk szerint a tréning népszerűségét annak köszönheti, hogy a résztvevők nagyobb csoportjainak gyors és koncentrált képzésére alkalmas. Ráadásul alkalmazásával az ismeretek és készségek széles köre akkor is fejleszthető, ha a résztvevők témával kapcsolatos tudásszintje alacsony.⁵⁰

2.15. Önképzés/Önfejlesztés

Véleményünk szerint végső soron az egyén a felelős azért, hogy munkavégző képessége, szellemi potenciálja, ismeretei és tapasztalatai alkalmassá tegyék arra, hogy a vállalat belső munkaerőpiacán, illetve a külső munkaerőpiacon versenyképes maradjon. Ehhez azonban elengedhetetlen, hogy időt és energiát fordítson saját maga képzésére és fejlesztésére. Az angolszász – és nyomában a magyar – ún. „menedzsment önségítő irodalom” ezt az alábbi módon fogalmazta meg: „Tanulj, tanulj, tanulj! Ami az ember fejében van, azt senki sem veheti el tőle.”⁵¹

Az önképző/önfejlesztő folyamat szintere egyaránt lehet maga a munkahely, de történhet külső helyszínen (például a dolgozó otthonában) is. Egy, a humán erőforrásait jól kezelő vállalat fontos feladatának tekinti, hogy dolgozói önképzési törekvéseit és erőfeszítéseit támogassa.⁵²

3. Konklúziók a felnőttképzők számára

A felnőttképzés egyik legfontosabb és leggyakoribb szintere a munkahely. Ahol a képzés/fejlesztés során a dolgozók új ismereteket, tapasztalatokat sajátítanak el, és/vagy már meglévő viselkedésmintákat változtatnak meg. Mint az előző alfejezetben láthattuk, a képzést/fejlesztést végző HR-szakemberek és felnőttképzők számos különböző „on the job” módszer közül választhatnak.⁵³ Joggal merül fel a kérdés: Hogyan lehet kiválasztani azt a módszert, amely az adott munkahelyen, az adott képzendő, fejlesztendő személy/csoport számára a leghatékonyabb?

Véleményünk szerint a módszer kiválasztása során az alábbi hat nagy kérdéskört (ezek mint lentebb látható kisebb kérdésekből állnak össze) kell megvizsgálni és megválaszolni.⁵⁴

1. kérdés: Miért?

- Miért kerül sor a képzésre/fejlesztésre?
- Mi az a képzési szükséglet (szervezeti, szintű, munkaköri szintű, egyéni szintű),⁵⁵ amit ki akarunk elégíteni?
- Mi az a kompetenciahiány, amit fel akarunk számolni?⁵⁶

Itt jegyezzük meg, hogy a szakirodalom egy része a „Miért?” kérdést a „Mit fejlesztünk?” címszó alatt tárgyalja.⁵⁷

2. kérdés: Kinek?

- Kikből és hány személyből áll az oktatandó csoport?
- Milyen a képzettségük?
- Milyen tapasztalatokkal rendelkeznek?
- Milyen a csoport belső struktúrája, összetétele (életkor, nem)?

Itt jegyezzük meg, hogy a szakirodalom egy része a „Kinek?” kérdést a „Kit fejlesztünk?” címszó alatt tárgyalja.⁵⁸

3. kérdés: Mit?

- Mit fogunk csinálni a résztvevőkkel? (Ez a kérdés arra irányul, hogy konkrétan milyen formában fog megvalósulni a képzés)
- Milyen eszközöket (pl. intelligens tábla versus flipchart) tudunk, akarunk használni?

4. kérdés: Hol?

„On the job” módszerek esetében a képzés/fejlesztés helyszíne egyértelműen a munkahely. De ezen belül lehetőség van egy további árnyalásra, a képzés lehet:⁵⁹

- **Munka közben történő képzés**, azaz a képzés magán a munkafolyamaton belül zajlik.
- **Munkahelyi, de a munkafolyamaton kívüli képzés**, azaz a helyszín a munkahely, de a képzés/fejlesztés elkülönül a munkafolyamattól. Ez a legkönnyebben úgy oldható meg, ha a képzésre/fejlesztésre a rendes munkaidőn túl kerül sor.

5. kérdés: Mennyi idő alatt?

- Mennyi idő áll rendelkezésünkre a képzés/fejlesztés lebonyolítására?
- Mennyi időt szánunk a képzés/fejlesztés lebonyolítására?
- Hosszú vagy rövid képzésben gondolkodunk-e?

6. kérdés: Mennyibe kerül?

- Milyen forrás áll rendelkezésünkre a képzés/fejlesztés lebonyolítására?
- Milyen nagyságú forrást szánunk a képzés/fejlesztés lebonyolítására?

Véleményünk szerint a fenti kérdések részletes megválaszolásával tudjuk az adott munkahelyen az adott fejlesztendő személy/csoport számára a leghatékonyabb módszert kiválasztani. A képzés/fejlesztés sikerességéről akkor beszélhetünk ha az ott tanultakat a dolgozók mindennapi munkavégzésük során használni tudják.⁶⁰ További nagyon fontos követelmény, hogy a képzés/fejlesztés segítse őket az önmegvalósításban, személyes életcéljaik elérésében.⁶¹

JEGYZETEK

1. Gulyás László–Turcsányi Enikő (2011): Az élethosszig tartó tanulás pszichológiai aspektusai. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei 2011/1–3. szám (III. évfolyam/1–2. szám) 125–131. pp.
2. A „Memorandum az egész életen át tartó tanulásról. Az Európa Bizottság munkaanyaga.” magyar nyelven olvasható az MNT-ben (ez a Magyar Népfőiskolai Társaság szaklapja), a 2000. téli számú mellékleteként jelent meg.
3. Gulyás László–Turcsányi Enikő (2011): 126. pp.
4. Koltai Dénes (2001): A felnőttképzés elméleti, gazdasági és területi problémái, Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet. Pécs.
5. Az ezzel kapcsolatos folyamatokról lásd Vámosi Zoltán (2011): Képzés, tudás, munka. A magyar szak- és felnőttképzés rendszer szerepe és funkciója a társadalmi-gazdasági térben. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest.
6. Lévai Zoltán–Bauer János (2003): A személyügyi tevékenység gyakorlata. Szókratész Közgazdasági Akadémia. Budapest.
7. Csehné Papp Imola (2007): Az oktatás és a munkaerőpiac állapota közötti kapcsolat Magyarországon. Gazdálkodás 1. 60–66. pp.
8. Oláh Judit–Hutóczki Renáta (2012): A Debreceni Egyetem emberi erőforrás tanácsadó szakán végzett hallgatók pályakezdők munkaerő-piaci esélyei Magyarországon. Közgazdász Fórum Romániai Magyar Közgazdász Társaság – Babes Bolyai Tudományegyetem Közgazdaság- és Gazdálkodástudományi Kar közös szakmai közlönye XV. évf. 107. sz. 2012/4. 27–40. pp.
9. Napjaink magyar nyelvű HR-szakirodalma alatt – a teljesség igénye nélkül, de a reprezentativitásra törekedve – az alábbi könyveket, tankönyveket értjük:
 - Bakacsi Gyula et al. (2000): Stratégiai emberi erőforrás menedzsment. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.

- Berde Csaba-Dajnoki Krisztina szerk. (2007): Esély egyenlőségi emberi erőforrás menedzsment. Debreceni Campus Kht. Debrecen.
- Berde Csaba-Hajós László szerk. (2008): Emberi erőforrás gazdálkodás. Szaktudás Kiadó Ház. Budapest.
- Bokor Attila et al. (2007): Emberi erőforrás menedzsment HR-szerepek, rendszerek – Új tendenciák – Vállalati példák. Aula: Budapesti Corvinus Egyetem. Budapest.
- Fehér János (2011): Emberi erőforrás menedzsment rendszerek és módszerek. Szent István Egyetemi Kiadó. Gödöllő.
- Gulyás László szerk. (2008): A humán erőforrás menedzsment alapjai. JATEPress Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged.
- Gyökér Irén (1999): Humánerőforrás menedzsment. Műszaki Könyvkiadó-Magyar Minőség Társaság. Budapest.
- Karoliny Mártonné-Farkas Ferenc-Poór József-László Gyula (2003): Emberi erőforrás menedzsment kézikönyv. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó-Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó. Budapest.
- Kiss Pál István (1994): Humánerőforrás menedzsment I-II. kötet. Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány. Gödöllő.
- Kürtösi Zsófia-Vilmányi Márton (2008): Humán erőforrások 1. JATEPress. Szeged.
- Lévai Zoltán-Bauer János (2003): A személyügyi tevékenység gyakorlata. Szókratész Külgazdasági Akadémia. Budapest.
- Marosi M. (1985): Japán vállalatok vezetése és szervezése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- McKenna, E.-Beech, N. (1998): Emberi erőforrás menedzsment. Panem Kiadó. Budapest.
- Nemeskéri Gy.-Pataki Cs. (2007): A HR gyakorlata. Ergofit Kft. Budapest.
- Pálkás Jenő-Vámosi Zoltán (2002): Emberi erőforrás menedzsment. LSI Oktatási Központ. Budapest.
- Poór József (2009): Nemzetközi emberi erőforrás menedzsment. Complex Kiadó. Budapest.
- Poór József, Karoliny Mártonné, Berde Csaba, Takács Sándor szerk. (2012): Átalakuló emberi erőforrás menedzsment. Complex Kiadó Kft. Budapest.
- Roóz József (2006): Az emberi erőforrás menedzsment alapjai. Budapesti Gazdasági Főiskola. Budapest.
- Rozgonyi Tamás (2000): Fejezetek a humán erőforrás menedzsment témaköreiből. Budapesti Gazdasági Főiskola. Budapest.
- Tóth-Bordásné Marosi Ildikó-Bencsik Andrea szerk. (2011): Emberi erőforrás-menedzsment. Universitas-Győr Nonprofit Kft. Győr.
- Tóthné Sikora Gizella szerk. (2004): Humán erőforrások gazdaságtana. Bíbor Kiadó. Miskolc.
- Vámosi Zoltán (2004): Emberi erőforrás menedzsment. LSI Oktatási Központ. Budapest.
- 10. Nemeskéri Gy.-Pataki Cs. (2007): 287. pp.
- 11. Erdélyi Evelyn (2008): Emberi erőforrások fejlesztése. In: Gulyás László szerk. (2008): A humán erőforrás menedzsment alapjai. JATEPress Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged. 207–222. pp.
- 12. Nemeskéri Gy.-Pataki Cs. (2007): 286. pp.
- 13. Kiss Pál István (1994): 23. pp.
- 14. Erdélyi Evelyn (2008): 214. pp.
- 15. Berde Csaba-Dajnoki Krisztina szerk. (2007): 176. pp.
- 16. Berde Csaba-Dajnoki Krisztina szerk. (2007): Uo.
- 17. Ezeket a szempontokat lásd Berde Csaba-Dajnoki Krisztina szerk. (2007): 177–178. pp.
- 18. Csehné Papp, Imola-Pomizs, István (2014): Praktischer Unterricht In Wirtschaftswissenschaftlicher Unterricht Fachern In Hochschulbereich, Bericht Über Einen Versuch. Social Educational Project of Improving Knowledge in Economics, Journal L'Association 1901 „SEPIKE”, Ausgabe 5. 25–30. pp; Csehné Papp Imola (2013): A társadalomtudományok oktatásának módszertani lehetőségei, In: Társadalomtudományi gondolatok a harmadik évezred elején. szerk. Karlovitz J. T., International Research Institute. Komarno. 312–317. pp.
- 19. Kiss Pál István (1994): 24. pp.

20. McKenna, E.–Beech, N. (1998): 202. pp.
21. Marosi M. (1985): Japán vállalatok vezetése és szervezése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
22. Kiss Pál István (1994): 23. pp.
23. Nemeskéri Gy.–Pataki Cs. (2007): 286. pp.
24. Kiss Pál István (1994): 24. pp.
25. McKenna, E.–Beech, N. (1998): 202. pp.
26. A projekt csoportok működéséről részletesen lásd Gulyás László–Keczer Gabriella (2012): Projektmenedzsment 1.0. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
27. Berde Csaba–Dajnoki Krisztina szerk. (2007): 176. pp.
28. McKenna, E.–Beech, N. (1998): 202. pp.
29. Konkrét példákat ismertet Gulyás László (2007): Trainings and management development at TESCO in Szeged. Management and Marketing. Anul 5, Nr 1/2007. Editura Universitaria Craiova. Craiova. 2007. 153–158. pp; Gulyás László–Majo Zoltán 2008/c): Egy szegedi nagyvállalat humán erőforrás menedzsment tevékenységének jellemzői a rendszerváltás után. In: Dienesné K E, Pakurár M (szerk.): Hagyományok és új kihívások a menedzsmentben; 140 éves a vezetés és szervezés oktatása a debreceni gazdasági felsőoktatásban Konferencia. Debreceni Egyetem Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma. Debrecen. 247–254. pp.
30. Kiss Pál István (1994): 26. pp.
31. Berde Csaba–Dajnoki Krisztina szerk. (2007): 176. pp.
32. Egyes HR-tankönyvszerzők az esettanulmányt önálló módszernek tekintik.
33. Bakacsi et al. (2000): 298. pp.
34. McKenna, E.–Beech, N. (1998) 201. pp.
35. A beilleszkedésről lásd Szatmáriné dr. Balogh M. (2001): A mentori rendszer a munkahelyi beilleszkedés és a személyzetfejlesztés szolgálatában. Munkaügyi Szemle 2001/11. szám 13–16. pp.
36. Karoliny et al. (2003): 306. pp.
37. McKenna, E.–Beech, N. (1998): 202. pp.
38. Pinterics Judit (2001): Coaching. A legújabb menedzsment trend. Alkalmazott Pszichológia III. évfolyam (2001) 4. szám 63–72. pp.
39. Erdélyi Evelyn (2008) 215. pp.
40. Mezei Andrea–Ördög László (2001): Executive Coaching a „nyerő fegyver”. Munkaügyi Szemle. 2001/10. szám 1–15. pp.
41. Karoliny et al. (2003): 303–304. pp.
42. A téma tanácsadási vonatkozásait lásd bővebben: Pongrácz Attila (2012): Az általános tanácsadástól az integrált emberi erőforrás tanácsadásig. In: Poór József, Karoliny Mártonné, Berde Csaba, Takács Sándor szerk. (2012) Átalakuló emberi erőforrás menedzsment. Complex Kiadó Kft. Budapest. 154–164. pp.
43. A részleteket lásd Rudas János (1997): Delfi örökösei. Önismereti csoportok. Elmélet, módszer, gyakorlatok. Gondolat-Kairosz. Budapest. 22–25. old.
44. Lásd Rudas János (1997): Uo.
45. Erről a folyamatról lásd bővebben Klein Sándor (2001): Vezetés- és szervezőpszichológia. SHL Könyvek. Budapest. 240–244. pp.
46. Egy tipikus csoportosítási kísérletet közöl Berde Csaba–Dajnoki Krisztina szerk. (2007): 180. pp. 10.3. táblázata.
47. Gulyás László–Turcsányi Enikő (2008/b): Csapatépítés a HR-menedzser és a pszichológus szemszögéből. SZTE Mérnöki Kar Ökonómia és Vidékfejlesztési Intézet 2008. évi Tudományos Évkönyve. 17–26. pp; Gulyás László (2006): A munkavégzési rendszerek egyik kulcskérdése: csapatmunka vagy egyéni munkavégzés? SZTE SZÉF Ökonómia és Vidékfejlesztési Intézet 2006. évi Tudományos Évkönyve. 23–31. pp.
48. A kérdéskorról lásd Dajnoki Krisztina tanulmányait: Dajnoki K.–Vörös P.–Bodor M. (2010): Fejlesztési lehetőségek az esélyegyenlőségi emberi erőforrás-menedzsmentben – integrált kont-ra szegregált oktatás. 50 éves a felsőfokú tanítóképzés – A jubileumi konferencia előadásai. Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar, Kaposvár. 371–380. pp.; Dajnoki Krisztina (2013): HR

- fejlesztés sajátosságai az esélyegyenlőségi emberi erőforrás menedzsmentben. Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei folyóirat 2013/4. (V. évfolyam 1. szám No. 12. A-sorozat 4.), Szeged. 103–108. pp.; Dajnoki Krisztina (2014): Fogyatékos munkaerő beillesztésének sajátosságai, különös tekintettel az érzékenyítő tréningekre. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei folyóirat 2014/1–2. (VI. évfolyam 1–2. szám No. 14–15.) Szeged. 157–167. pp.
49. A szakirodalom csoportosítási kísérletei közül fontosnak tartjuk az alábbiakat: Berde Csaba–Dajnoki Krisztina szerk. (2007): 179–181. pp.; Bokor Attila et al. (2007): 234–235. pp.; Klein Sándor (2001): 243–244. pp.
 50. Bokor Attila et al. (2007): 234. pp.
 51. Várady Judit (2009): Hogyan lehetsz sikeres munkavállaló? Novum Pro Kiadó. Budapest. 19. pp.
 52. Kiss Pál István (1994): 29. pp.
 53. A munkahelyi képzések sajátosságairól lásd Bertalan Tamás et al. (2014): Felnőttképzésről képzőknek. Változások és értékek.euGenius Szakkönyvtár. Budapest. 102–110. pp.
 54. A 6 kérdés összeállításához kiindulási pontként az alábbi szakirodalmat használtuk: Poór József (2009): 279. pp. 48. táblázat. De Poór József 5 kérdéséből egy kérdést (Mikor?) kivettünk, és egy újat írtunk helyette (Mennyi idő alatt?), továbbá egy hatodik kérdéssel (Mennyibe kerül?) kiegészítettük a kérdéssort, illetve a kis kérdéseket több esetben ártítottuk, kiegészítettük.
 55. Ezekről bővebben lásd Erdélyi Evelyn (2008): 211–212. pp.
 56. Keczer Gabriella (2014/a): Üzleti ismeretek szak- és felnőttképzőknek. SZTE-JGYPK. Szeged. 96. pp.; Keczer, Gabriella (2014/b): Fundamentals of business for professionals of vocational training and adult education. SZTE-JGYPK. Szeged. 83. pp.
 57. Zsoldos Marianna (2004): Személyzetfejlesztés. 391. pp. In: Tóthné Sikora Gizella szerk. (2004): Humán erőforrások gazdaságtana. Bótor Kiadó. Miskolc. 370–398. pp.; Nemeskéri Gy.–Pataki Cs. (2007): 278–279. pp.
 58. Zsoldos Marianna (2004): 391–392. pp.; Nemeskéri Gy.–Pataki Cs. (2007): 278–279. pp.
 59. Fehér János (2011): 123–124. pp.
 60. Az ezzel kapcsolatos problémákról lásd Papp Tamás (2012/a): A hatékony tréningtartás feltételei és buktatói. Munkaügyi Szemle 2012/2. szám 83–87. old.; Papp Tamás (2012/b): Már tudják, de még nem csinálják. A tréning transzfer elősegítése tudásmenedzsment megoldásokkal. Munkaügyi Szemle 2012/4. szám 50–61. old.
 61. Bakacsi et al. (2000): 288. pp.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bakacsi Gyula et al. (1999): Stratégiai emberi erőforrás menedzsment. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Berde Csaba–Dajnoki Krisztina szerk. (2007): Esély egyenlőségi emberi erőforrás menedzsment. Debreceni Campus Kht. Debrecen.
- Berde Csaba–Hajós László szerk. (2008): Emberi erőforrás gazdálkodás. Szaktudás Kiadó Ház. Budapest.
- Bertalan Tamás et al. (2014): Felnőttképzésről képzőknek. Változások és értékek.euGenius Szakkönyvtár. Budapest.
- Bokor Attila et al. (2007): Emberi erőforrás menedzsment HR-szerepek, rendszerek – Új tendenciák – Vállalati példák. Aula: Budapesti Corvinus Egyetem. Budapest.
- Csehné Papp Imola (2007): Az oktatás és a munkaerőpiac állapota közötti kapcsolat Magyarországon. Gazdálkodás 1. 60–66. pp.
- Csehné Papp Imola (2013): A társadalomtudományok oktatásának módszertani lehetőségei, In: Társadalomtudományi gondolatok a harmadik évezred elején. szerk. Karlovitz J. T., International Research Institute. Komarno. 312–317. pp.
- Csehné Papp, Imola-Pomizs, István (2014): Praktischer Unterricht In Wirtschaftswissenschaftlicher Unterricht Fachern In Hochschulbereich, Bericht Über Einen Versuch. Social Educational Pro-

- ject of Improving Knowledge in Economics, Journal L'Association 1901 „SEPIKE”, Ausgabe 5. 25–30. pp.
- Dajnoki Krisztina–Vörös P.–Bodor M. (2010): Fejlesztési lehetőségek az esélyegyenlőségi emberi erőforrás-menedzsmentben – integrált kontra szegregált oktatás. 50 éves a felsőfokú tanítóképzés – A jubileumi konferencia előadásai. Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar. Kaposvár. 371–380. pp.
- Dajnoki Krisztina (2013): HR fejlesztés sajátosságai az esélyegyenlőségi emberi erőforrás menedzsmentben. Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei folyóirat 2013/4. (V. évfolyam 1. szám No. 12. A-sorozat 4.), Szeged. 103–108. pp.
- Dajnoki Krisztina (2014): Fogyatékos munkaerő beillesztésének sajátosságai, különös tekintettel az érzékenyítő tréningekre. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei folyóirat 2014/1–2. (VI. évfolyam 1–2. szám No. 14–15.) Szeged. 157–167. pp.
- Erdélyi Evelyn (2008): Emberi erőforrások fejlesztése. In: Gulyás László szerk. (2008): A humán erőforrás menedzsment alapjai. JATEPress Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged. 207–222. pp.
- Fehér János (2011): Emberi erőforrás menedzsment rendszerek és módszerek. Szent István Egyetemi Kiadó. Gödöllő.
- Gulyás László (2006): A munkavégzési rendszerek egyik kulcskérdése: csapatmunka vagy egyéni munkavégzés? SZTE SZÉF Ökonómia és Vidékfejlesztési Intézet 2006. évi Tudományos Évkönyve. 23–31. pp.
- Gulyás László (2007): Trainings and management development at TESCO in Szeged. Management and Marketing. Anul 5, Nr 1/2007. Editura Universitaria Craiova. Craiova. 2007. 153–158. pp.
- Gulyás László szerk. (2008/a): A humán erőforrás menedzsment alapjai. JATEPress Szegedi Egyetemi Kiadó. Szeged.
- Gulyás László–Turcsányi Enikő (2008/b) Csapatépítés a HR-menedzser és a pszichológus szemszögéből. SZTE Mérnöki Kar Ökonómia és Vidékfejlesztési Intézet 2008. évi Tudományos Évkönyve. 17–26. pp.
- Gulyás László–Majo Zoltán (2008/c): Egy szegedi nagyvállalat humán erőforrás menedzsment tevékenységének jellemzői a rendszerváltás után. In: Dienesné K. Erszébet, Pakurár Miklós (szerk.): Hagyományok és új kihívások a menedzsmentben; 140 éves a vezetés és szervezés oktatása a debreceni gazdasági felsőoktatásban Konferencia. Debrecen, Magyarország, 2008. 10. 02–2008. 10. 03. Debrecen: Debreceni Egyetem Agrár- és Gazdálkodástudományok Centruma. Debrecen. 247–254. pp.
- Gulyás László–Turcsányi Enikő (2011): Az élethosszig tartó tanulás pszichológiai aspektusai. Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei 2011/1–3. szám (III. évfolyam/1–2. szám) 125–131. pp.
- Gulyás László–Keczer Gabriella (2012): Projektmenedzsment 1.0. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged.
- Gyökér Irén (1999): Humán erőforrás menedzsment. Műszaki Könyvkiadó-Magyar Minőség Társaság. Budapest.
- Karoliny Mártonné–Farkas Ferenc–Poór József–László Gyula (2003): Emberi erőforrás menedzsment kézikönyv. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó–Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó. Budapest.
- Keczer Gabriella (2014/a): Üzleti ismeretek szak- és felnőttképzőknek. SZTE-JGYPK. Szeged.
- Keczer, Gabriella (2014/b): Fundamentals of business for professionals of vocational training and adult education. SZTE-JGYPK. Szeged.
- Kiss Pál István (1994): Humán erőforrás menedzsment I–II. kötet. Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány. Gödöllő.
- Klein Sándor (2001): Vezetés- és szervezetsz pszichológia. SHL Könyvek. Budapest.
- Koltai Dénes (2001): A felnőttképzés elméleti, gazdasági és területi problémái, Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet. Pécs.
- Kürtösi Zsófia–Vilmányi Márton (2008): Kürtösi Zsófia–Vilmányi Márton (2008): Humán erőforrások 1. JATEPress. Szeged
- Lévai Zoltán–Bauer János (2003): A személyügyi tevékenység gyakorlata. Szókratész Külgazdasági Akadémia. Budapest.
- Marosi M. (1985): Japán vállalatok vezetése és szervezése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.

- Mezei Andrea–Ördög László (2001): Executive Coaching a „nyerő fegyver”. Munkaügyi Szemle. 2001/10. szám 1–15. pp.
- McKenna, E.–Beech, N. (1998): Emberi erőforrás menedzsment. Panem Kiadó. Budapest.
- Nemeskéri Gy.–Pataki Cs. (2007): A HR gyakorlata. Ergofit Kft. Budapest.
- Oláh Judit–Hutóczki Renáta (2012): A Debreceni Egyetem emberi erőforrás tanácsadó szakán végzett hallgatók pályakezdők munkaerő-piaci esélyei Magyarországon. Közgazdász Fórum Romániai Magyar Közgazdász Társaság-Babes Bolyai Tudományegyetem Közgazdaság- és Gazdálkodástudományi Kar közös szakmai közlönye XV. évf. 107. sz. 2012/4. szám 27–40. pp.
- Papp Tamás (2012/a): A hatékony tréningtartás feltételei és buktatói. Munkaügyi Szemle 2012/2. szám 83–87. old.
- Papp Tamás (2012/b): Már tudják, de még nem csinálják. A tréning transzfer elősegítése tudásmenedzsment megoldásokkal. Munkaügyi Szemle 2012/4. szám 50–61. old.
- Pálincás Jenő–Vámosi Zoltán (2002): Emberi erőforrás menedzsment. LSI Oktatási Központ. Budapest.
- Pinterics Judit (2001): Coaching. A legújabb menedzsment trend. Alkalmazott Pszichológia III. évfolyam (2001) 4. szám 63–72. pp.
- Pongrácz Attila (2012): Az általános tanácsadástól az integrált emberi erőforrás tanácsadásig. In: Poór József, Karoliny Mártonné, Berde Csaba, Takács Sándor szerk. (2012) Átalakuló emberi erőforrás menedzsment. Complex Kiadó Kft. Budapest. 154–164. pp.
- Poór József (2009): Nemzetközi emberi erőforrás menedzsment. Complex Kiadó. Budapest.
- Poór József, Karoliny Mártonné, Berde Csaba, Takács Sándor szerk. (2012): Átalakuló emberi erőforrás menedzsment. Complex Kiadó Kft. Budapest.
- Roóz József (2006): Az emberi erőforrás menedzsment alapjai. Budapesti Gazdasági Főiskola. Budapest.
- Rozgonyi Tamás (2000): Fejezetek a humán erőforrás menedzsment témaköreiből. Budapesti Gazdasági Főiskola. Budapest.
- Rudas János (1997): Delfi örökösei. Önismereti csoportok. Elmélet, módszer, gyakorlatok. Gondolat-Kairosz. Budapest.
- Szattmáriné dr. Balogh M. (2001): A mentori rendszer a munkahelyi beilleszkedés és a személyzetfejlesztés szolgálatában. Munkaügyi Szemle 2001/11. szám 13–16. pp.
- Tóth-Bordásné Marosi Ildikó-Bencsik Andrea szerk. (2011): Emberi erőforrás-menedzsment. Universitas-Győr Nonprofit Kft. Győr.
- Tóthné Sikora Gizella szerk. (2004): Humán erőforrások gazdaságtana. Bíbor Kiadó. Miskolc.
- Vámosi Zoltán (2004): Emberi erőforrás menedzsment. LSI Oktatási Központ. Budapest.
- Várady Judit (2009): Hogyan lehetsz sikeres munkavállaló? Novum Pro Kiadó. Budapest.
- Vámosi Zoltán (2011): Képzés, tudás, munka. A magyar szak- és felnőttképzés rendszer szerepe és funkciója a társadalmi-gazdasági térben. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest.
- Zsoldos Marianna (2004): Személyzetfejlesztés. In: Tóthné Sikora Gizella szerk. (2004): Humán erőforrások gazdaságtana. Bíbor Kiadó. Miskolc. 370–398. pp.

UJVÁRY GÁBOR:

***Kulturális hídfőállások. A külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok szerepe
a magyar kulturális külpolitika történetében. I. kötet.
Az I. világháború előtti időszak és a berlini mintaintézetek***
Budapest. Ráció Kiadó. 2013.

A Ráció Kiadónál megjelent *Kulturális hídfőállások* első kötete fontos vállalkozás. Ujváry Gábor történész könyvében a magyar kulturális külpolitika kezdeteitől a II. világháborúig tartó időszakát tárgyalja. A magyar kulturális külpolitikát a jelenben gyakran éri az a vád, hogy láthatatlan, vagy legalábbis nem eléggé szignifikáns része a nemzetstratégiának. A szerző, aki jelentős időt töltött levéltárakban egyik – deklarált – célja az, hogy a külföldi intézetek, tanszékek és lektorátusok működését bemutatva olyan példát állítson, melyből a jelenre is levonhatók következtetések.

A kötet az I. világháború előtti, illetve két világháború közötti időszak magyar kulturpolitikájáról, annak hatásmechanizmusairól, legfőbbképpen a római, bécsi és a berlini intézet szerepéről igyekszik áttekintést nyújtani, de szerepet kap a rövid életű, de annál nagyobb jelentőségű Konstantinápolyi Magyar Tudományos, a Bécsi Magyar Történeti Intézet, illetve a sorbonne-i magyar tanszék is. Ujváry Gábor emellett kitér azon személyek szerepére is, akik elévülhetetlen érdemeket szereztek-e téren, gyakran vállalva konfliktusokat saját politikai kurzusukkal is. A kötetből világos kép rajzolódik ki Hóman Bálint, Klebelsberg Kuno, Szekfü Gyula, Gragger Róbert, Gerevich Tibor, Gombocz Zoltán vagy éppen Magyar Zoltán kulturális politikai tevékenységéről, víziójáról, de pragmatizmusáról is. Ujváry Klebelsberg számos beszédéből, levéltári dokumentumból és az akkori nyomtatott médiából idéz, hogy bizonyítsa, a kulturális mennyire fontosnak tartotta egyszerre Magyarország nemzetközi versenyképességének és az általános műveltségi szintnek a fejlesztését, és a nacionalizmusról való „lefejtését”. Hasonlóan kiemeli, hogy Klebelsberg a kulturális külpolitikának stabil alapot akart építeni az ország mind magasabb kulturális és tudományos pozicionálásával.

A kötet aktuális tendenciát tükröz, ugyanis a kortárs társadalomtudományi recepció mind gyakrabban fordul az ideológiai okok miatt egyáltalán nem feldolgozott korszakokhoz, mint a két világháború közötti magyar kulturális külpolitika, melynek egyik fontos eleme a magyar intézetek és tanszékek alapítása. A háttérbe szorulás egyik oka, hogy ezen intézmények a II. világháború után jelentős súlyvesztésen estek át, hiszen a két világháború között a magyar kultúrpolitika „hivatalos vezetője gondolatvilágának és egész műveltségének alapjaiban a német tudományosságban gyökerezik.”

Fontos kiemelni, hogy olyan könyvet vehet kezébe az olvasó, amely nem csupán részproblémákat, a kulturális hídfőállások, adott esetben előretolt helyőrségek kérdését tárgyalja, hanem a vizsgált korszak, durván a kiegyezéstől a második világháborúig a magyar kultúrpolitika átfogó képét is felrajzolja. Bátran forgathatják azonban a munkát azok is, akik nem biztos, hogy tisztában vannak azon a politikai és kultúrtörténeti hagyománynak a jelentésével, mely a két világháború közti Magyarországot jellemezte. Annak ellenére, hogy a munkának van egy, a sikertörténet tematikájára felfűzött olvasata is, a szerző a PC érdekében bemutatja a Collegium Hungaricumokkal kapcsolatban megfogalmazott kritikákat is. Ezek közül kiemelkedik például a fényűzés, vagy a magyar stipendisták elszigetelt és összezárt helyzete, mely megnehezíthette a kapcsolatok kialakítását a befogadó ország kultúrájával.

A kötetből kiderül, hogy a magyar kultúrpolitika a dualizmus idején szembesült először a magyar mint idegen nyelv oktatásának problémájával, akkor, amikor már több külföldi

egyetemen hirdettek magyar kurzusokat. A külföldi magyar tanszékek és lektorátusok sikeresen töltötték be a kulturális hídfőállások szerepét. Hóman Bálint miniszterségének idején 27 külföldi városban és 36 előadóhelyen folyt a magyar nyelv és irodalom, illetve történelem oktatása. Ez a szám jóval nagyobb a jelenleginél. A szerző rámutat, hogy bármelyik Collegiumban ösztöndíjjal tanuló fiatalok döntő többsége hazatérése után a magyar tudományos elit szerves részévé vált. Bécsbe általában történelemmel foglalkozó kutatók mentek, Rómába művészek és művészettörténészek, míg Berlint természettudósok választották. Ujváry igyekszik rendet teremteni az olvasó ismereteiben, amikor különbséget tesz a kollégiumok, intézetek és tanszékek között. Míg a Collegium Hungaricum tisztán magyar állami, addig az egyetemek Magyar Intézetei és Tanszékei a fogadó ország által fenntartott intézmények voltak. Ez a fenntartóbeli, látszólag csekély különbség azonban jelentős volt, hiszen míg a Collegiumokban elitképzési céllal érkeztek magyar kutatók, de kétségtelenül a magyar kultúrát is közvetítették, addig a Magyar Intézetekben „külföld tanulmányozás” céljából a befogadó ország hallgatói tanultak. Ezért is jutott fontosabb szerep ezen intézményekbe kiküldött lektoroknak, professzoroknak és az általuk idegen nyelven publikált (ma jó PR-ként emlegetett) köteteknek.

A kötet a hivatalos magyar kulturális külpolitika analízisét tárja az olvasók elé a bécsi, berlini és római Collegium Hungaricum, illetve bécsi és római magyar intézetek működésének bemutatásán keresztül. Hasonlóan korábbi kötetéhez, *A harmincharmadik nemzedékhez*, ezen munkája is megerősíti azon állítást, miszerint a magyar diplomácia első világháború utáni érdekérvényesítési kudarcának egyik legfontosabb okát abban kereshetjük, hogy Magyarország nem fektetett elegendő hangsúlyt külpolitikai és kulturális reprezentációjára, így az Osztrák–Magyar Monarchiát a kiegyezés után is leginkább a Habsburg Birodalommal és Ausztriával azonosították. Ujváry Klebelsberget idézi: „Mikor a régi Ausztria diplomáciája és a saját élheteretlenségünk mesterségesen elzárt bennünket a külföldtől, a legképtelenebb dolgokat elhitték rólunk Európában [...] magunk ugyan alig tettünk valamit önvédelmünkre.” Korábban valós tényként kezelték, hogy Magyarország az I. világháború előtt, de a háború utáni évtizedben önálló külpolitika hiánya miatt ad hoc jelleggel minden lehetőséget megragadott nemzetközi kapcsolatok létesítésére. Ujváry Gábor azonban ezen látszólagos rendetlenségben is rendet vél felfedezni, melynek stabil pontjai éppen a ma újra felfedezett korabeli kulturpolitikások, ösztöndíjbizottság tagjai, és a támogatottak, a külföldre ösztöndíjjal utazók voltak.

A kötet jelentős eleme így az emberi tényező bemutatása, a kortárs diskurzusban használt HR, vagy humánpolitika. A már említett kulturpolitikások mellett a szerző fontosnak tartja kiemelni többek között az ösztöndíjasok kiválasztásában szerepet játszó Kodály Zoltán, Bartók Béla, Csók István, Szent-Györgyi Albert, Heim Pál, Korányi Sándor, Dohnányi Ernő Sík Sándor nevét. A kötet további részletes leírást közöl az igazgatók, professzorok, lektorok és tanársegédek pályájáról, munkájáról, mindezt azért, hogy világossá váljon, gyakran egyéni akciókról volt szó, mint a magyar törekvésekben általában, melyeket aztán Klebelsberg vagy Gragger igyekezett szervezett formában egyesíteni.

Ujváry mindeközben felhívja a figyelmet arra a jelen (kultur)politikai diskurzusaiban elfeledett momentumra, hogy annak ellenére, hogy a korszak e téren kiemelkedő szereplői nem osztottak azonos nézeteket, a közös cél érdekében félretették ellentéteiket és ezáltal megalapozták a magyar kulturpolitikát. A történeti munka ezen kívül egy másik jelenlét kapcsolatos párhuzamot is hordoz, ez pedig a keleti nyitás ideája. A szerző Kocsán Károly korabeli meglátását idézi, miszerint: „Akkor lesz ez egész és tökéletes [ti. a Collegium Hungaricumok rendszere] ha tényleg nem csak a nyugatnak négy vagy hat helyén bocsátjuk ki a magyar ifjakat tudósképzésre, hanem a nagy, majdnem mondhatom: határtalan keleten is tovább fogják magukat képezni a magyar ifjú tudósok.”

Ujváry Gábor stílusa, elbeszélése előzékeny az olvasóval szemben. A szerző mindvégig ügyel arra, hogy gondolatmenete kellőképpen kifejtett, de egyben követhető is legyen. Adekvát példa erre a magyarázatokkal ellátott számtalan mikrotörténet közlése, mely a kötet szereplőinek mindennapi, személyes küzdelmeit vagy történetét írja le, miközben a kulturális hídfőállások létrehozásán fáradoztak. Ezek közül is a legfontosabb a németországi volt. Ennek okát az I. világháborúban kötött fegyverbarátságban, az akkori német teljesítmény iránti csodálatban, majd a bukás utáni felemelkedésben látták. Magyarországon – írja Ujváry – a két világháború között úgy látták, az ország jövője elválaszthatatlan Németországtól. „Mindehhez társul az, hogy a német nyelv szerepe egész Kelet-Európában meghatározó. A művelt emberek értenek, sokszor beszélnek is németül, így akaratlanul is messze határokon túlra terjed a német kulturális befolyás.” A már említett mikrotörténetek közül is kiemelkedik Gragger Róbert, Klebelsberg Kuno és Carl Heinrich Becker kollegiális és baráti viszonya, vagy, hogy a magyar kulturálispolitika támogatása mellett elkötelezett német Beckert a Magyar Tudományos Akadémia nem választotta tagjai közé, a kultuszminiszter támogatása ellenére, később azonban első külföldiként kapta meg a Corvin-koszorút.

Egy tudományos munka esetében fontos, ha a szerző nem teszi próbára az olvasók türelmét a szaknyelvezet öncélú használatával. Tudományos és egyszerre közérthető hangon szól az olvasóhoz, és mer következtetéseket megfogalmazni, amikor megjegyzi, hogy amíg nincsenek olyan, egységes európai keretbe illesztett, bátran megálmodott és nagyrészt megvalósított vízióink a kultúra és tudomány jövőjéről, amilyenek Klebelsbergnek, Graggernek vagy Hómannak a saját korában voltak. Reflektálva a jelenkor pesszimizmusára folytatja: „Sok mindenben lehet sajnálkozni és keseregni, csak azon nem, vajon miért tartunk szinte ugyanott vagy még ott sem a hungarológia és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok helyzetét felmérve, ahol Gragger Róbert halálakor, 1926-ban. Egyértelmű, hogy a két világháború közötti magyar társadalomszerkezet szinte mindenben idejélmúlt és korszerűtlen, néha valóban feudális jegyeket hordozó volt. Ám az is bizonyos, hogy mindennek ellenére a kulturális-tudományos intézményrendszerünk európai színvonalon teljesített.” Megismételve a bevezetőmben megelőlegezett állítást, nem kétséges számomra, hogy fontos munka született.

Szűts Zoltán

DUSEK TAMÁS: Beszámoló

a

**„KVANTITATÍV FORRADALMAK A TERÜLETI KUTATÁSBAN –
EGYKOR ÉS MA, KÜLFÖLDÖN ÉS IDEHAZA”
című vitaülésről**

Az MTA Regionális Tudományos Bizottságának Kutatásmódszertani Albizottsága 2014. április 25-én vitaülést tartott Budapesten a területi kutatások kvantitatív módszereinek történetéről. A rendezvény öt nagyon eltérő megközelítésű és tematikájú előadása és a bőséges, hosszú és tartalmas hozzászólások a témakör rendkívül sokszínű rejtelmeibe engedtek betekintést. Az első előadásban Sikos T. Tamás (Szent István Egyetem) a mennyiségi elemzési módszerek magyarországi kezdeteiről beszélt. A mennyiségi módszerek beáramlása a hazai földrajzba a hetvenes években egy korszakváltással is együtt járt. Az előadó a szakmai bázisok közül az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetet és a Földrajzi Kutatóintézetet emelte ki, a személyek közül pedig Enyedi Györgyöt, Bernát Tivadart, Lackó Lászlót, Francia Lászlót, Csernátóny Csabát és Kovács Csabát. A módszerek közül különösen a klasszifikációs eljárások és a gravitációs modell voltak népszerűek. A módszereket nem mindig uralták teljes mértékben, nem megfelelő változók, inadekvát területi lehatárolások, területegységek, kicsi elemszám miatt bírálhatók voltak egyes elemzések. Többek között ezek a dilemmák vezettek el az 1984-ben megjelent, Sikos T. Tamás által szerkesztett, sokszerzős Matematikai és statisztikai módszerek alkalmazási lehetőségei a területi kutatásokban című munka megírásához, amely azért is jelentős és különleges, mert nemcsak tisztán a módszertant írta le, hanem azok földrajzi alkalmazására is példákat adott.

Jakobi Ákos (ELTE) lebilincselő előadásában két témakörrel foglalkozott: a térinformatika által megnyíló új elemzési lehetőségekkel és a tömegjelenségekre vonatkozó és a digitális forradalom miatt napjainkban egyre inkább elérhető váló adatok („big data”) elemzésével kapcsolatos kihívásokkal. Az előadó szerint az adatok tömegessége minimalizálja az adathibák miatti tévkövetkeztetések lehetőségét. Czaller László (ELTE) előadásának címe „Az oksági hatások kimutatásának kihívásai a kvantitatív földrajzi elemzésekben” volt. Az előadás az okság problémáját a regresszió és korrelációszámítás kapcsán tárgyalta, több olyan konkrét példát bemutatva, ahol a statisztikailag kimutatott kapcsolatok tartalmi magyarázata elmaradt. A magyarázat hiánya használhatatlanná teszi az ilyen statisztikai eredményeket. Az első három előadást követően szokatlanul sok és változatos hozzászólás érkezett, és még a szünet utáni első negyedóra is a reakciókkal telt el. A hozzászólások során jelen beszámoló írója rámutatott arra, hogy az okság egy olyan alapelv, amely minden tudományos kutatás alapját képezi, enélkül csak egymástól független, elszigetelt események regisztrálására lenne lehetőség, magyarázatra, megértésre, előrejelzésre nem. Előadásomban a kvantitatív módszerek többféle értelmezésére és az ebből fakadó bonyodalmakra, félreértésekre hívtam fel a figyelmet. A rendezvény címéhez leginkább közel álló és egyben a legtöbb történeti forrást felvonultató előadás az utolsó volt, amelyet Gyimesi Zoltán (ELTE) tartott a kvantitatív forradalom tudománytörténeti háttéréről, az eszmék nemzetközi áramlásáról és sok más szempontról. Ezt követően ismét sziporkázó gondolatoknak lehetett tanúja az eredetileg tervezett programhoz képest egy órával tovább tartó rendezvény kitartó és aktív hallgatósága. A rendkívül termékeny eszmecserében hosszabb hozzászólással (az előadókon kívül) Kiss János Péter, Korompai Attila, Gyuris Ferenc, Szabó Pál, Obádovics Csilla és az egész rendezvényt levezénylő Nemes Nagy József vett részt. Több alkalommal elhangzott, hogy a kvantitatív eszközök kizárólagosságának vagy felsőbbrendűségének a hívei elsősorban az ilyen módszereket a kutatás tárgya miatt a leginkább sikerrel alkalmazzni tudó természettudományok művelői közül kerülnek ki. A társadalmi kérdések kutatóinak nagy része tisztában van a kvantitatív módszerek lehetőségeivel és korlátaival is.

Frisnyák Sándor 80 éves

Frisnyák Sándor ny. tanszékvezető egyetemi tanár, a történeti földrajz geográfus műve-lője ebben az évben tölti be nyolcvanadik életévét. Gazdag életműve szorosan összefügg a Nyíregyházi Főiskola (és annak egyik jogelődje: a Bessenyei György Tanárképző Főisko-la) történetével. Munkássága – felhasználva a róla írt két könyv adatait¹ –, az alábbiakban foglalható össze.

Frisnyák Sándor 1968-ban, amikor Nyíregyházára került, már jelentős szakmai eredmé-nyekkel, kutatási és felsőoktatási tapasztalatokkal rendelkezett. Tevékenységének első korszaka: a tanszékalapítás és -fejlesztés, a földrajztanárképzés tárgyi és személyi feltétele-inek megteremtése, az oktatás-, kutatásszervezés és -irányítás összességében jelentős telje-sítményként értékelhető. Nyíregyházi működésének első évtizede alatt tanszékét, nemzet-közi érdeklődést is kiváltva, minden tekintetben hazánk egyik legmodernebb intézetévé fejlesztette.² Tanszékvezetői munkáját 1968-tól 2000-ig látta el, miközben öt ciklusban (1972–1987) főigazgató-helyettesként is kiemelkedő eredményeket ért el a természettudo-mányi tanszékek fejlesztésében és egész főiskolánk szellemi építkezésében. 2000-től 2004-ig egyetemi tanár, majd professor emeritusként folytatta tovább a földrajztanár- és idegenfor-galmi szakemberképzést. Szegedi éveit is beszámítva, összesen négy- és félévtizeden át tanította a földrajz szakos tanárjelölteket. Tanítványai közül többen tudományos minősítést szereztek, és mint egyetemi, főiskolai tanárok, tudományos kutatók, múzeumvezetők, gim-náziumi igazgatók sikeresen folytatják mesterük értékfeltáró és -közvetítő tevékenységét.

Frisnyák Sándor pályakezdő éveiben tantárgy- és tudománytörténeti kutatásokkal, majd Miskolc és a borsodi régió társadalom- és gazdaságföldrajzával foglalkozott. Főiskolánkra kerülve, a Nyírség és a Felső-Tisza-vidék gazdaságfejlesztését alapozó kutatásokat tekin-tette alapfeladatának, de ezt a hatóságok nem támogatták, így – elkerülendő a konfliktuso-kat – témát váltott: az 1970-es évek végétől már a régió történeti földrajzával (a létfenntar-tási rendszerek idő- és térbeli változásaival, a tájhasználat és az antropogén tájformálás, a kultúrtáj-teremtés folyamatával) foglalkozott. Kutatásainak térbeli keretét fokozatosan kiterjesztette a Kárpát-medence (a történelmi Magyarország) teljes területére, időhatárait pedig a honfoglalás korától 1920-ig. Frisnyák Sándor szellemiségében nem követte a két világháború közti elődöket, hangvétele kiegyensúlyozott, a legkényesebb kérdések elemzé-sekor is távol áll tőle minden szélsőségeség.³ A földrajzi környezet elemeit és jelenségeit genetikus módszerekkel vizsgálja és abban az embert a legfontosabb hatótényezőként ér-telmezi. A kultúrtáj kialakulását és terjedését a Kárpát-medence népeinek közös alkotása-ként és egyben kulturális örökségként fogja fel.

¹ Boros László–Viga Gyula szerk.: Frisnyák Sándor munkássága. Herman Ottó Múzeum, Mis-kolc, 2004, 115 p., Gál András–Hanusz Árpád szerk.: A történeti földrajz megújítója – Dr. Frisnyák Sándor munkássága. Tanulmányok, interjúk, dokumentumok. Nyíregyháza-Szerencs, 2010. 135 p.

² A Magyar Földrajzi Társaság 101. rendes közgyűlése. Földrajzi Közlemények 25. (101.) kötet, 1–3. 1977. pp. 243–266.

³ Hajdú Zoltán: A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése. In: Beluszky Pál szerk.: Magyarország történeti földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2005. pp. 25–39.

Kutatási eredményeit az egyetemi doktori (1968), kandidátusi (1983) és akadémiai doktori cím (2000) megszerzésén és habilitációján (1997) kívül hat önálló könyv⁴ és több mint 300 tudományos és ismeretterjesztő publikáció jelzi. A „Magyarország történeti földrajza” c. könyve (1990) e témakörben az első tudományos szintézis: alpmű a felsőoktatásban és a hisztogeográfiai kutatásokban.⁵ Frisnyák S. több mint nyolcvan tudományos monográfia, tájföldrajzi lexikon, egyetemi és főiskolai tankönyv, konferencia-kötet és tanári segédkönyv szerkesztésében és írásában vett részt. Történeti földrajzi kutatásait a geográfus szakma nagyra értékeli: tudományos iskolateremtő tudós és a magyar történeti földrajz megújítójaként tartják számon. A tájökölógusok értékelése szerint az 1980-as évektől reneszánszát élő tájtörténeti kutatások legeredményesebb művelője Frisnyák Sándor.⁶ Kutatómunkája összekapcsolódik a tudományszervező tevékenységével. Ennek egyik, talán legjelentősebb eredménye a Kárpát-medence és egyes régióinak történeti földrajzával foglalkozó nemzetközi és egyben interdiszciplináris jellegű konferencia-sorozat, melyet a magyar honfoglalás 1100. és az államalapítás 1000. évfordulója tiszteletére rendezett, és amelynek anyagát megjelentette (összesen több mint 3600 oldal terjedelemben). Professor emeritusként – más intézményekkel és tudományos testületekkel együttműködve – tíz egymást követő évben tájföldrajzi konferenciákat rendezett és ezek előadásait is közreadta. A Kárpát-medence történeti földrajza témaköréből a szomszédos országokban is tartott konferencia-, tanártovábbképző és tanfolyam-előadásokat (Kassa, Királyhelmece, Rozsnyó, Beregszász, Ungvár, Csíkszereda, Déva, Nagybánya, Magyarokanizsa, Szabadka, Zenta). Tudományos műhelyének kisugárzását jelzi az is, hogy a rendszerváltozás óta minden egyetemen, főiskolán és akadémiai földrajzi kutatóintézetben is foglalkoznak hazánk történeti geográfiájával.

Frisnyák professzor tanári, tudományos és tudományszervező tevékenysége mellett aktív szereplője a magyar tudományos közéletnek (pl. az MTA köztestületi tagja, 1984-től a mai napig tagja az MTA különböző szakmai bizottságainak, tiszteleti tagja a Magyar Földrajzi Társaságnak, amelyben öt évtizeden keresztül vidéki osztálytitkár, majd elnöki feladatokat lát el, két ciklusban (2001-2009) országos alelnök, a Pécsi Egyetem Földtudományi Doktoriskola külső alapító tagja, 2013-tól a Doktori és Habilitációs Bizottság tagja, a Magyar Professzorok Világtanácsának tagja, a Sárospatakon és Királyhelmeceen működő Bodrogközi Kulturális Egyesület alelnöke, a Kazinczy Ferenc Társaság tiszteleti tagja stb.). Külföldön is elismerik munkásságát: a New York Academy of Sciences tagjává választotta, továbbá a Zürichi Magyar Történelmi Egyesület alapító és tudományos tanácsának tagja, az American Biographical Institute (Raleigh, North Carolina) tanácsadó testületének tagja stb.

Frisnyák Sándor eddigi életművét – az akadémiai minősítések mellett – magas állami és szakmai kitüntetésekkel ismerték el (Lóczy Lajos emlékérem 1997, Pro Universitate et Scientia 2002, Apáczai Csere János-díj 2004, Szent-Györgyi Albert-díj 2011, Teleki Sámuel érem 2012, Geofil-díj 2013, Prinz Gyula-díj 2014 stb.).

⁴ (1) Történeti földrajz (A Szatmár-Beregi-síkság, a Rétköz, a Nyírség és a Zempléni-hegység 19-19. századi földrajza). Nyíregyháza, 1985., (2) Magyarország történeti földrajza. Budapest, 1990., (3) Tájak és tevékenységi formák. Nyíregyháza, 1995., (4) A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. Nyíregyháza, 2004., (5) Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. Nyíregyháza, 2009., (6) Tájhasználat és tájszervezés. Nyíregyháza–Szerencs, 2012.

⁵ Enyedi György: A Kárpát-medence történeti földrajza (recenzió). Magyar Tudomány, 1997. 4. pp. 498–499.

⁶ Csorba Péter–Kerényi Attila: Érintkezési pontok Pécsi Márton életműve és a táj kutatás között. Földrajzi Közlemények 137. évf. 3. 2013. pp. 225–232.

Frisnyák professzor tanári és tudományos tevékenysége szervesen beépül a honi földrajztanárképzés és a földrajztudomány történetébe. Öregemberként is folytatja tudományos, tudományszervező és tudományos közéleti tevékenységét. Hét éve Isaszegen él, de nem elszigeteltségben, a „tanszék örökös tagja”-ként intenzív munkakapcsolatban áll főiskolánkkal, a hazai geográfusokkal és intézményekkel.⁷ Munkásságával a tudományos ismereteink gazdagítása mellett jelentősen hozzájárul népünk honszeretetének, nemzeti identitásának elmélyítéséhez is.

Nyolcvanadik születésnapja alkalmából – a pályatársak nevében is – szívből gratulálunk, és jó egészséget kívánunk.

Isten éltesse.

Kókai Sándor–Boros László

⁷ Isaszegen – eddigi kutatásainak folytatása mellett – feldolgozta és megjelentette a Gödöllői-dombság, Gödöllő város és Isaszeg történeti földrajzát. Mikroföldrajzi kutatási eredményeiről a helyi múzeumban és a Magyarságtudományi Szabadegyetemen tartott előadásokat. A 2013-ban alakult Isaszegi Magisztrátus, amely értéktáró-hagyományőrző, a lokális identitást formáló társadalmi szervezet, Frisnyák professzort tagjává választotta.

Fájlnev: 03-tordelt_2014_26-27
Könyvtár: C:\Users\kadas\Documents
Sablon: C:\Users\kadas\AppData\Roaming\Microsoft\Templates\Norma
l.dotm
Cím: Közép-Európai Közlemények
Tárgy:
Szerző: Kádas Gabriella
Keresőszavak:
Megjegyzések:
Létrehozás dátuma: 2014.09.30. 19:09:00
Változat: 24
Utolsó mentés dátuma: 2014.10.06. 11:08:00
Utoljára mentette: Kádas Gabriella
Szerkesztési idő: 261 perc
Utolsó nyomtatás: 2014.10.07. 16:22:00
Mint az utolsó teljes nyomtatáskor
Oldalak száma: 58
Szavak száma: 23 325 (kb.)
Betűk száma: 160 945 (kb.)